

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1

2025

К О Н С Е Н С У С

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВІКТОР ГУДЗЬ

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ВІКТОРІЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

Херсонська державна морська академія

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬODOV

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЬКІЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЮЛЯ ПОДРЄЗ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

Гуманістично-природничий університет імені Яна Длугоша в Ченстохові

ІРИНА ТИХОНЕНКО

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

В'ЯЧЕСЛАВ ЦВАТИЙ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

Фактори, що вплинули на місце розташування поселення, виявленого в шарі I стоянки Міра 9
СТЕПАНЧУК ВАДИМ

Будівельна кераміка та фоновий орнамент мавзолеїв стародавнього поселення Хараба Гілан 32
БЕЙДУЛЛАЗАДЕ ВУСАЛА

Новгород-Сіверський у 13-18 ст.: аналіз археологічного дослідження теми 47
КЕДУН ІВАН

На кордоні між Гетьманщиною та Слобожанщиною: Гадяцький шлях у другій половині 17 – 18 ст. 57
ОСАДЧИЙ ЄВГЕН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кредитно-банківська політика земської ліберальної опозиції Північної України (70-80-ті рр. 19 ст.) 75
КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЗАР

Кар'єрний шлях нотаріусів Ніжинського окружного суду (1874-1914) 89
АРТЮХ В'ЯЧЕСЛАВ, БІЛЧЕНКО ПАВЛО

Початкова парафіяльна освіта у Херсонській губернії після реформи К. Победоносцева (1884-1900) 97
ТРИГУБ ОЛЕКСАНДР

Іпотечна система кредитування в середній Наддніпрянщині упродовж другої половини 19 – на початку 20 ст. 112
НИКИТЕНКО ВІКТОРІЯ

Відносини пласту із міжнародним бюро та чеськими скаутами у міжвоєнний період 122
ОЛЩЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ, КУРІННОЙ ОЛЕКСАНДР

Участь греко-католицького духовенства у культурно-освітніх процесах на території Східної Галичини у міжвоєнний період 132
ЗУЛЯК ІВАН

Розвиток греко-католицької богословської освіти та науки в Східній Галичині у міжвоєнний період 142
КОСТЮК ЛЕСЯ

Сторінки з життя Оксани Линтварьової 151
БЕРЕЖНА СВІТЛАНА, ДЬЯКОВА ОЛЕНА

Діяльність Андрія Малишка в умовах «жданівщини» 165
ПЛІСЕЦЬКИЙ ДІМІТРІЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Падіння та відродження Хозарського каганату: регіональні етнополітичні зміни 178
ІСМАЇЛЗАДЕ САЇДА ДЖАФАР

До питання вивчення камінних чавунних плит «Холодного золотого віку» Нідерландської республіки 190
БАТЕНКО ТАРАС

Еволюція позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції Великої Британії (1970–1990-ті рр.) 205
ДЕГТЯРЬОВ ВАДИМ

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Історія Прилуччини: мікроісторичне дослідження для уточнення часу заснування села Карпилівки 218
ТАРАБАН ЮРІЙ, ТИТАРЕНКО АЛЛА

ІСТОРІОГРАФІЯ

Краєзнавча проблематика у науково-публіцистичній діяльності Богдана Хаварівського 233
КРАВЧУК ЛЕОНІД

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

- Становлення та розвиток українсько-італійських відносин (середина 17 - початок 21 ст.) 244
ЧЕРКАСОВ ОЛЕКСАНДР, БЛІЧЕНКО ЛІДІЯ
- Україна та Сполучені Штати Америки: двосторонні відносини та стратегічне партнерство на сучасному етапі 256
КРУПЕНЯ ІРИНА, ЛОГВИН ІГОР
- Геополітичний та логістичний виміри китайсько-пакистанського економічного коридору 266
ТИХОНЕНКО ІРИНА, БЕРДЛА ІЛЛЯ
- Політика «м'якої сили» Республіки Корея: геополітичні можливості та наслідки 281
ФЕДОРІВ ІРИНА

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

- Реакція історичної спільноти України на академічний плагіат: резонансні випадки першої чверті 21 століття 293
ЖОВТА ЛОНА, КІЗЛОВА АНТОНІНА

ARCHAEOLOGY

Factors Influencing the Location of the Settlement revealed in Layer I of the Mira Site 9
STEPANCHUK VADIM

Construction Ceramics and Background Ornaments of the Mausoleums of the Ancient Settlement of Kharaba Gilan 32
BEYDULLAZADE VUSALA

Novgorod-Siversky in the 13th – 18th Centuries: Analysis of Archaeological Research on the Topic 47
KEDUN IVAN

On the Border Between Hetman Ukraine and Sloboda Ukraine: Gadyach Road in the Second Half of the 17th – 18th Centuries 57
OSADCHY EVGEN

UKRAINIAN HISTORY

Credit and Banking Policy of the Zemsk Liberal Opposition of Northern Ukraine (70-80s of the 19th century) 75
KOTELNYTSKYI NAZAR

Career Path of Notaries of the Nizhyn District Court (1874-1914) 89
ARTIUKH VYACHESLAV, BILICHENKO PAVLO

Primary Parish Education in Kherson Gubernia After the K. Pobedonostsev's Reform (1884-1900) 97
TRYGUB OLEKSANDR

Mortgage Credit System in the Middle Dnieper Region During the Second Half of the 19th – beginning of the 20th century 112
NYKYTENKO VIKTORIIA

Relations of the Plast With the International Bureau and Czech Scouts in the Inter-War Period 122
OLITSKYI VIACHESLAV, KURINNOI OLEKSANDR

Participation of the Greek-Catholic Clergy in Cultural and Educational Processes in Eastern Galicia in the Interwar Period 132
ZULIAK IVAN

The Development of Greek-Catholic Theological Education and Science in Eastern Galicia in the Interwar Period 142
KOSTIUK LESIA

Pages From the Life of Oksana Lintvaryova 151
BEREZHNA SVITLANA, DIAKOVA OLENA

Andriy Malyshko's Activity in the Conditions of the «Zhdanovshchyna» 165
PLISECKYI DIMITRII

WORLD'S HISTORY

The Fall and Generation of the Khazar Khaganate: Regional Ethnopolitical Changes 178
ISMALZADE SAIDA JAFAR

On the Study of Cast-Iron Firebacks of the «Cold Golden Age» of the Dutch Republic 190
BATENKO TARAS

The Evolution of the Scottish National Party's Position on Britain's European Integration (1970s–1990s) 205
DEHTIAROV VADYM

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

History of Pryluky District: a Microhistorical Research for Specification of the Time of Foundation of Karpylivka 218
TARABAN YURI, TYTARENKO ALLA

HISTORIOGRAPHY

Local History Issues in the Scientific and Journalistic Activities of Bohdan Khavariivsky 233
KRAVCHUK LEONID

INTERNATIONAL RELATIONS

Formation and Development of Ukrainian-Italian Relations (mid-17th - early 21st century) 244

CHEKASOV OLEKSANDR, BILICHENKO LIDIJA

Ukraine and the United States of America: Bilateral Relations and Strategic Partnership at the Modern Stage 256

KRUPENYA IRYNA, LOHVIN IHOR

Geopolitical and Logistical Dimensions of the China-Pakistan Economic Corridor 266

TYKHONENKO IRYNA, BERDILA ILLIA

The Soft Power Policy of the Republic of Korea: Geopolitical Opportunities and Consequences 281

FEDORIV IRYNA

THEORY AND METHODOLOGY OF HISTORY

Reaction of the Ukrainian Historical Community to Academic Plagiarism: High-Profile Cases of the First Quarter of the 21st Century 293

ZHOVTA ILONA, KIZLOVA ANTONINA

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/009-031>

УДК (UDC) 903 (477)

FACTORS INFLUENCING THE LOCATION OF THE SETTLEMENT REVEALED IN LAYER I OF THE MIRA SITE

Vadim Stepanchuk*

Abstract

The long-term settlement of the region by Palaeolithic humans was determined by the availability of three key factors: water, food, and raw materials for tool-making. In the continental climate of the Eurasian steppe zone, another crucial factor was the presence of shelters or materials for their construction. The **objective** of this article is to clarify the reasons that determined the location of the settlement in Layer I of the Mira site. The Upper Palaeolithic site of Mira, located in the Dnipro Valley, was situated in an area devoid of stone resources, which could have posed a significant limitation. However, the abundance of archaeological sites from this period in the region suggests its high attractiveness to prehistoric people. The applied **methodology** systematically integrates data from archaeology and the natural sciences concerning both the settlement itself and its immediate surroundings. As a tool for reconstructing the factors that determined the location of the settlement in Layer I of the Mira site, historical and ethnographic sources on the natural conditions of the region during the pre-industrial period are utilised. The comprehensive incorporation of archaeological, geological, ethnographic, and historical data is applied to the materials from Mira for the first time, which determines the **novelty** of both the approach and the conclusions obtained.

The primary factor compensating for the lack of stone raw materials was likely the abundance of biological resources. An analysis of the landscape features indicates that before the construction of a cascade of reservoirs, the Dnipro Valley in the area of the Great Bend comprised a complex system of islands, meadows, lakes, and wetlands. This ecosystem provided stable sources of animal and plant materials, making the region highly favourable for hunter-gatherer groups.

Historical and ethnographic sources help reconstruct the natural conditions of the region in the pre-industrial period, offering insights into the likely spectrum of resources available to Palaeolithic populations. Archaeological and natural-scientific studies reveal evidence that characterizes the seasonality of the settlement, hunting practices, economic and ritual activities, and the harmonious use of local natural resources. In **conclusion**, the application of a comprehensive approach to the study of the Mira site, integrating archaeological, natural science,

* Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5476-2284>

and historical-ethnographic data, has proven effective and yielded meaningful results. This research provides a coherent explanation for both the factors influencing repeated human settlement in this region and specific aspects of domestic and technological behaviour, as well as the survival strategies adopted in Mira Layer I.

Keywords: Early Upper Palaeolithic, Middle Dnipro, floodplains, bioresources, archaeological, natural science, historical-ethnographic data

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИНУЛИ НА МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ, ВИЯВЛЕНОГО В ШАРІ І СТОЯНКИ МІРА

Вадим Степанчук*

Анотація

Тривалість заселення регіону палеолітичною людиною визначалася доступністю трьох ключових факторів: води, їжі та сировини для виготовлення знарядь праці. В умовах континентального клімату степової зони середніх широт Євразії важливу роль також відігравала наявність укриттів або матеріалів для їх будівництва. **Метою цієї статті** є з'ясування причин, що зумовили вибір місця розташування поселення у шарі І верхньопалеолітичної стоянки Міра. Стоянка, розташована в долині Дніпра, знаходилася в місцевості, позбавленій кам'яних ресурсів, що могло бути значним обмеженням. Однак велика кількість археологічних пам'яток цього періоду в регіоні свідчить про високу привабливість місцевості для давньої людини. Застосована **методологія** системно залучає дані археології та природничих наук, що стосуються самого поселення і його безпосереднього оточення. В якості інструменту реконструкції причин, що зумовили вибір місця розташування поселення І шару Міри, залучаються історико-етнографічні джерела про природні умови регіону в доіндустріальний період. Комплексне залучення архео-гео-етнографо-історичних даних вперше застосовується до інтерпретації матеріалів Міри, що зумовлює **новизну** підходу і отриманих висновків.

Основним чинником, що компенсував нестачу кам'яної сировини, ймовірно, було стабільне багатство біологічних ресурсів. Аналіз ландшафтних особливостей показує, що до створення каскаду водосховищ долина Дніпра в районі Великого Лугу являла собою складну систему островів, луків, озер і боліт. Ця екосистема забезпечувала стабільні джерела матеріалів тваринного та рослинного походження, що робило регіон привабливим для мисливців-збирачів.

Історичні та етнографічні джерела допомагають реконструювати природні умови регіону в доіндустріальний період, даючи уявлення про можливі ресурси, доступні палеолітичним людям. Археологічні та природничо-наукові дослідження виявляють наявність свідочств, що характеризують сезонність поселення, особливості полювання, господарські та ритуальні практики та гармонійне використання місцевих природних умов.

Висновки. Застосування комплексного підходу до дослідження стоянки Міра, який

* доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології Національної Академії наук України, Київ, Україна. E-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5476-2284>

поєднує археологічні, природничо-наукові та історико-етнографічні дані, виправдало себе та виявилось результативним. Отримано логічне пояснення як щодо причин багаторазового оселення давньої людини саме в цьому регіоні, так і стосовно окремих рис побутової та технологічної поведінки та застосованих стратегій виживання поселення I шару стоянки.

Ключові слова: ранній верхній палеоліт, Середнє Подніпров'я, плавні, біоресурси, археологічні, природничо-наукові, історико-етнографічні дані

Цитування: Степанчук, В. (2025). Фактори, що вплинули на місце розташування поселення, виявленого в шарі I стоянки Міра. *Консенсус*, 1, 9–31.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/009-031>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/141>

Постановка проблеми. Легка доступність і обов'язкова наявність трьох життєво необхідних факторів визначали привабливість і тривалість заселення регіону палеолітичною людиною. Ці три фактори – наявність води, їжі та кам'яної сировини для виготовлення знарядь праці. В умовах континентального клімату степової зони середніх широт Євразії ще одним важливим чинником було існування укриттів або можливість їхнього будівництва з підручних матеріалів. Верхньопалеолітична стоянка Міра розташована в долині Дніпра, під 47°38' північної широти, в ареалі, повністю позбавленому кам'яних ресурсів¹. Попри цей, з погляду людини кам'яного віку, суттєвий недолік, на межі нижньої та середньої течії Дніпра, окрім стоянки Міра, відомо ще чимало інших пам'яток середнього та верхнього палеоліту². Що ж могло приваблювати древніх людей, які знову і знову відвідували цей регіон? Відповідь очевидна: якщо один із трьох життєво важливих чинників у певній місцевості відсутній, це напевно компенсується якістю решти. Отже можливе пояснення – легка доступність та стабільне багатство біологічних ресурсів у цій місцевості.

Чим же особливим відзначався цей ареал, що забезпечував таку кількість та доступність ресурсів? Ключ до розуміння дають особливості ландшафту. Ще порівняно недавно, до будівництва каскаду дніпровських водосховищ у середині минулого століття, нижче звуження русла в районі острова Хортиця і аж до впадіння річки Конка, Дніпро, розпадаючись на численні протоки, формував плавні – конгломерат островів, заплавних луків, озер і боліт.

Саме особливості цього відрізка Дніпровської долини, так званого Великого

¹ Бондарчук В.Г. (Ред.) *Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР з елементами літофації. Масштаб 1: 2500000*. Київ: Інститут геології АН УРСР, 1960; Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. В: Новохатько Л.М. (Ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 2004. Том 1. С. 199–216; Nikitenko I.S., Stepanchuk V.N., Ganotskiy V.I. 2022. On the earliest evidence of the Middle Dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University* 37 (5), 5–11.

² Смирнов С.В. *Палеоліт дніпровського Надпоріжжя*. Київ: Наукова думка, 1973; Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона 3 на Дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи. *Археологический Альманах*. 1994. № 3. С. 204–216; Тубольцев О.В., Бусел В.А. Памятники среднего палеолита междуречья Днепра и Конки. *Музейный вестник*. 2001. № 1. С. 9–16.

Лугу, ймовірно, пояснюють, чому близько 32–31 тисяча років тому³, прибувши на Дніпро приблизно в другій половині літа⁴, невелика група людей сучасного фізичного вигляду, дорослих і дітей⁵, із набором принесених здалеку крем'яних і кам'яних знарядь⁶, вирішила перезимувати тут. Після нетривалих переміщень на ділянці між сучасними Запоріжжям та Кіровоградом⁷ вони оселилися в цій місцевості, здійснили необхідні магічні ритуали⁸, збудували наземне житло⁹ та встановили «тотемний стовп»¹⁰.

Які ж природні особливості робили цю частину Дніпровської долини настільки привабливою для людини кам'яного віку? Чому поселення верхнього шару Міри було розташовано в ареалі сучасного Запоріжжя? Відповідь допомагають знайти історичні та історико-етнографічні джерела¹¹. Барвистий і яскравий опис Великого Лугу в доіндустріальну епоху (17–19 століття) дає змогу уявити, з чим тут міг стикатися палеолітичний мисливець. Картина, яку змальовують історико-етнографічні свідчення, часто в деталях збігається з результатами археологічних досліджень стоянки Міра. Зокрема, простежуються прямі паралелі в характеристиках

³ Степанчук В.Н. *Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110; Степанчук В.Н. Двусторонні изделия верхнего слоя стоянки Мира в Поднепровье: контекст, техноморфологические особенности и текущие интерпретации. *Prehistoric Archaeology: Journal of Interdisciplinary Studies*. 2019. № 2. С. 5–34; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Brugère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77; Haesaerts P., Damblon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don, *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33–58.

⁴ Степанчук В.Н. *Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110.

⁵ Тернер Х.Г. Антропологічні знахідки. В: Степанчук та ін. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 72.

⁶ Петрунь В.Ф. Петрографические данные. В: Степанчук В.Н. и др. *Міра. Новый позднелейстоценовый памятник на Среднем Днепре (первые результаты полевых исследований 2000 г.)*. НА ИА НАНУ, ФЕ 2000/133С. Київ, 2001–2003. С. 211–212; Stepanchuk V., Petrougne V. Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely*. 2005. № 4. С. 38–45; Nikitenko I.S., Stepanchuk V.N., Ganotskiy V.I. On the earliest evidence of the Middle Dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University*. 2022. № 37 (5). С. 5–11.

⁷ Stepanchuk V., Petrougne V. Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely*. 2005. № 4. С. 38–45.

⁸ Степанчук В.Н. Вероятное свидетельство магической практики из слоя I верхнепалеолитической стоянки Мира. *Stratum Plus*. 2022. № 1. С. 41–53.

⁹ Степанчук В.М. Житлова конструкція I шару стоянки Міра. *Археологія*. 2004. № 2. С. 79–89; Stepanchuk V.N. The earliest evidence for dwelling construction in the Upper Palaeolithic of Eastern Europe: a 30,000-year-old surface structure from Mira Layer I. *Vita Antiqua*. 2021. № 13. С. 15–25; Stepanchuk V.N. The surface-dwelling from layer I of Mira site: main features and interpretations. *L'Anthropologie*. 2021. № 125. № 102920. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102920>

¹⁰ Степанчук В.Н. Вероятное свидетельство магической практики из слоя I верхнепалеолитической стоянки Мира. *Stratum Plus*. 2022. № 1. С. 41–53.

¹¹ Кашенко А. *Оповідання про славіе Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991; Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І.Сварника. Том I. Львів: Світ, 1990; де Боплан Г.Л. *Опис України*. Переклад з франц. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ: Наукова Думка, 1990.

ландшафту, рівні обводненості території та кліматичних умовах, що були визначені на основі геологічних, ґрунтознавчих, палінологічних та інших природничо-наукових досліджень¹². Іноді ж письмові джерела дають ключ до розуміння археологічних знахідок, пояснюючи факти, які раніше залишалися незрозумілими, як от у випадку зафіксованих в процесі розкопок очажних плям, заповнених легкими попеловими масами. Історико-етнографічні джерела дозволяють розпізнати в них рештки т.зв. димогарних вогнищ.

2. Археологічний контекст

Стоянка Міра була виявлена у 1995 році інженером І.Б. Писаревим, який звернув увагу на дрібну крем'яну луску, знайдену на осипу північного схилу невеликої балки, що розташована на південь від бази відпочинку «ОПТРОН», на правому березі Дніпра, неподалік від села Канівське, Запорізького району Запорізької області (Рис. 1). Спостережливість та інтерес І.Б. Писарева до старожитностей привели до відкриття багаточислового пам'ятника, що відноситься до епохи раннього верхнього палеоліту¹³.

Систематичні дослідження стоянки розпочалися у 1997 році і продовжувалися з перервами до 2012 року¹⁴. В подальші роки продовжити дослідження не вдалося, хоча пам'ятка ще далеко не вичерпала своїх можливостей, і подальші дослідження є потенційно важливими. За роки досліджень накопичено значний масив даних, актуальних навіть з урахуванням попереднього характеру багатьох висновків і інтерпретацій.

Літолого-стратиграфічний розріз у місці стоянки демонструє складну історію змін навколишнього середовища протягом останніх 30 тис. років. Через деякий час після заселення урочища палеолітичною людиною територія стоянки опинилася під водами пра-Дніпра. Потужні алювіальні піщані відклади сприяли кращому збереженню решток палеолітичних поселень після остаточного виходу території урочища у субаеральний режим.

¹² Герасименко Н.П., Эзарте П. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000–2001 гг. Приложение. В: Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 99–101; Матвіїшина Ж.М. Міра, палеопедологічне дослідження. В: Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка, 2013. С. 124–133; Haesaerts P., Dambon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33–58; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Brugère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77.

¹³ Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisarev I.B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). *Pyrenae*. 1998. № 29. С. 195–204.

¹⁴ Степанчук В.Н. *Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі*. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110; Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Рижов С.М., Кармазиненко С.П. *Давня людина (палеогеографія та археологія)*. Київ: Наукова думка, 2013.

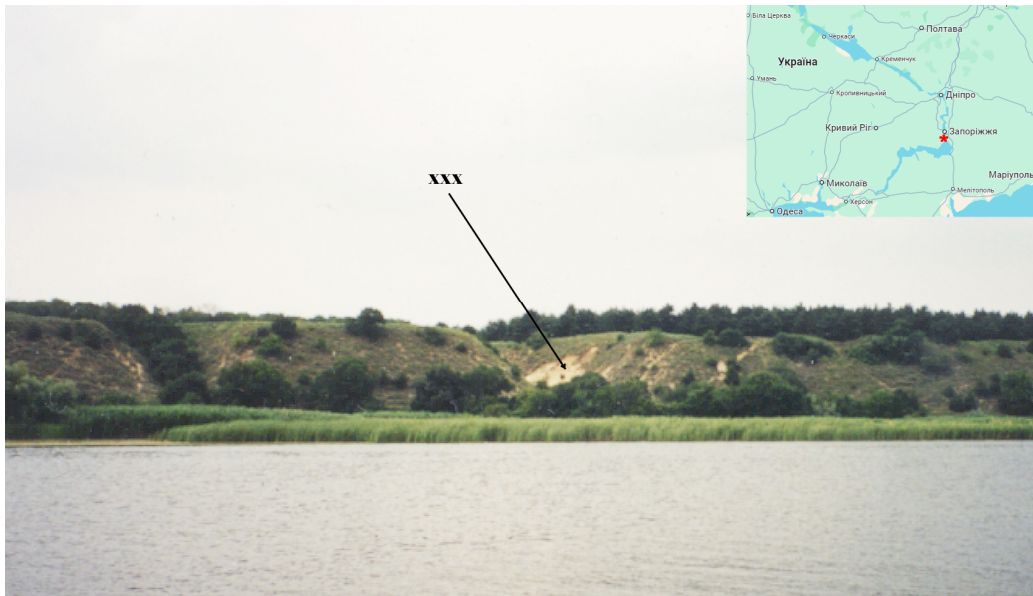

Рис. 1. Вигляд 30 м правого берега Дніпра з стоянкою Міра з південного сходу. Стрілкою показано рівень залягання решток поселення I шару стоянки. На врізці показано розташування стоянки на карті України.

Fig. 1. View of the 30-metre-high right bank of the Dnipro River with the Mira site, seen from the southeast. The arrow indicates the level of settlement remains in Layer I of the site. The inset map shows the site's location within Ukraine.

Урочище заселялося в палеолітичний час двічі. Обидва культурні шари, а також проміжний шар з рештками згорілих дерев, пов'язані з похованими ґрунтами, які можуть корелюватися з Вітачівським часом, аналогом W_{1-2} Альпійської схеми¹⁵. Серія радіовуглецевих дат, отриманих за зразками деревного вугілля, кісток і ґрунту в лабораторіях України, Нідерландів та США, визначає вік всіх шарів у межах 33–31,000 каліброваних років тому¹⁶, що дозволяє кореляцію з прохолодним епізодом GS 5 за записами Гренландського льодовикового щита.

Близьке в часі існування обох поселень не суперечить даним геостратиграфії, літостратиграфії та палінології. Цілком імовірно, що різні етапи заселення урочища могли бути відділені дуже незначним проміжком часу – близько 100–200 років¹⁷.

¹⁵ Веклич М.Ф. (Ред.) *Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины*. Объяснительная записка и таблицы. Киев: Государственный комитет геологии Украины, 1993.

¹⁶ Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 15–110; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Brugère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Ge archaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnipro Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61–77.

¹⁷ Герасименко Н.П., Эзартс П. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000–2001 гг. Приложение. В: Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013. № 1. С. 99–101.

У момент функціонування обох палеолітичних поселень урочище являло собою ділянку невисокої тераси, яка в періоди підвищеного рівня вод пра-Дніпра підтоплювалася, про що свідчать прошарки алювіального піску. У товщі похованих ґрунтів простежується кілька таких малопотужних прошарків, що свідчить про неодноразове короткочасне підтоплення урочища. За даними палінологічного аналізу (Н.П. Герасименко)¹⁸, у період заселення урочище характеризувалося поширенням заплавних злакових і осокових рослин у низинних ділянках заводи та лугового різнотрав'я на підвищених територіях. Палінологічні дані та антракологічний аналіз (Ф. Дамблон) вказують на наявність тут деревної рослинності (сосни).

Склад мегафауни¹⁹ (дані О.П. Журавльова, П.В. Пучкова, А. Брюжера) і мікротеріофауни²⁰ (дані Л.І. Рековця), стратиграфічний, а також педологічний аналіз²¹ (П. Езартс, Н.П. Герасименко, Ж.М. Матвіїшина, С.П. Кармазиненко) дозволяють зробити висновок про домінування степового ландшафту, ускладненого балками й ярами. Усі природничо-наукові дані узгоджено вказують на помірно теплий клімат.

Залишки згорілого рідколісся сосни між нижнім і верхнім палеолітичними шарами представлені скупченнями деревного вугілля, що дозволяють досить точно визначити розташування стовбурів, окремих гілок, а подекуди й діаметр окремих дерев. За наявними ознаками, горів порівняно молодий ліс віком приблизно 10-

¹⁸ Haesaerts P., Damblon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33-58.

¹⁹ Степанчук В.М., Коен В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., ван дер Плихт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 62-98; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Bruguère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61-77.

²⁰ Рековець Л.І. Мікротеріофауна. В: Степанчук та ін. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 70-71.

²¹ Степанчук В.М., Коен В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., ван дер Плихт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна Доба України*. 2004. № 5. С. 62-98; Герасименко Н.П., Езартс П. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000-2001 гг. Приложение. В: Степанчук В.Н. Міра: стоянка раннього верхнього палеоліта на Дніпрі. *Stratum plus*. 2013a. № 1. С. 99-101; Матвіїшина Ж.М. Міра, палеопедологічне дослідження. В: Степанчук В.М., Матвіїшина Ж.М., Ришов С.М., Кармазиненко С.П. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова Думка, 2013. С. 124-133; Haesaerts P., Damblon F., Gerasimenko N.P., Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Kovalyukh N.N. Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2014. № 144. С. 33-58; Hoffecker J.F., Holliday V.T., Stepanchuk V.N., Bruguère A., Forman S.L., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*. 2014. № 29. С. 61-77.

20 років. Точні причини пожежі залишаються невизначеними, однак не виключається її антропогенне походження. Найбільш виразні сліди займання зафіксовані саме в межах стоянки, хоча окремі частки вугілля та сажисті нашарування простежуються на відстані 500–600 м на південний захід від Дніпра.

Наявні на сьогодні дані дозволяють зробити висновок, що стоянка Міра є унікальною пам'яткою регіону Середнього Дніпра з чіткою стратиграфією та високим рівнем збереженості археологічних шарів. Стоянка розташована в ареалі, де практично повністю відсутні виходи крем'яної сировини²², водночас знаходячись у зоні багатих біологічних ресурсів.

Пам'ятка є неординарною завдяки своєрідності кам'яної індустрії верхнього палеолітичного шару, що поєднує риси середнього та верхнього палеоліту. Поєднання цих рис дозволяє припускати приналежність верхнього шару стоянки Міра до перехідних пам'яток від середнього до верхнього палеоліту²³. Індустрія верхнього шару може бути співвіднесена з колом селетоїдних або пост-мікоксських традицій²⁴. Серія середньопалеолітичних виробів верхнього шару Міри має прямі аналогії в матеріалах кримського мікоку²⁵. Склад серії верхньопалеолітичних виробів знаходить аналогії в ранньому верхньому палеоліті Костенківсько-Борщівського району²⁶.

Окрім численних кам'яних виробів, у верхньому палеолітичному шарі стоянки виявлено виразні кістяні знаряддя та прикраси, у тому числі прикраси з бурштину, поодинокі антропологічні рештки та численні фауністичні залишки. Серед фауни переважають рештки коней, їхній статеві-віковий склад дозволяє реконструювати успішне полювання на гаремний табун (жеребець і 7 дорослих, 2 напівдорослі та 6 молодих тварин)²⁷. На рівні верхнього шару зафіксовані залишки житлової

²² Нікітенко І.С. Петрологія кам'яної сировини археологічних об'єктів Середнього Подніпров'я. Дисс. д. г. н. Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАНУ. Київ, 2022; Сивий М., Паранько І., Іванов Є. Географія мінеральних ресурсів України. Львів: Простір М, 2013; Бондарчук В.Г. (Ред.) Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР з елементами літофації. Масштаб 1: 2500000. Київ: Інститут геології АН УРСР, 1960.

²³ Коен В.Ю., Степанчук В.Н. Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы. *Stratum plus*. 2000. № 1. С. 31–53.

²⁴ Stepanchuk V.N. The 'Szeletian' aspect of the lithic industry in the 1st layer of Mira: context, features, interpretation. *Praehistoria. New Series*. 2021. № 3 (13). С. 83–107.

²⁵ Степанчук В.Н. *Кишк-Кобинская мустьерская культура*. Дисс. к. и. н. Наукові архіви ІИМК РАН, Санкт-Петербург та ІА НАН України, Київ, 1991; Kolosov Y.G., Stepanchuk V.N. Crimean assemblages with bifacial tools: brief review. *A la recherche de l'homme préhistorique. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*. 2000. С. 265–274.

²⁶ Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. *Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции V*. СПб.: Нестор-История, 2007; Аникович М.В., Попов В.В., Платонова Н.И. *Палеолит Костенковско-Борщевского района в контексте верхнего палеолита Европы*. СПб.: Нестор-История, 2008; Sinitsyn A.A. Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and related sites. In: Sanz N. (Ed.). *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia (HEADS 4)*. 2015. № 1. С. 163–189. UNESCO, Paris, Mexico City.

²⁷ Журавлев О.П. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: Издатель Олег Филук, 2015; Журавлев О.П., Пучков П.В. Костные остатки из палеолитической стоянки Мира. В: Степанчук В.Н. и др. *Мира. Новый позднелейстоценовый памятник*

конструкції. Нижній палеолітичний шар стоянки містив нечисленні залишки фауни та кам'яні вироби, що мають прями аналогії в матеріалах верхньопалеолітичних пам'яток Південної Італії²⁸.

При оцінці значення пам'ятки для вітчизняного палеолітознавства слід враховувати такі аспекти:

- це перша і поки що єдина стратифікована палеолітична пам'ятка в регіоні;
- виняткова геологічна та археологічна збереженість шарів цього періоду робить пам'ятку унікальною не лише в межах України, а й у масштабах усієї Східної Європи;
- археологічна послідовність пам'ятки є унікальною, оскільки тут стратиграфічно більш архаїчна індустрія залягає над індустрією, яка є технологічно та типологічно більш розвиненою;
- уперше для Східної та Центральної Європи індустрія селетоїдного (пост-мікокського) типу виявлена в асоціації з антропологічними рештками, хоча вони й ізольовані;
- пам'ятка є найдавнішим надійно датованим верхньопалеолітичним поселенням континентальної України;
- пам'ятка надала найдавнішу із виявлених на території Європи наземну верхньопалеолітичну житлову конструкцію;
- тут виявлено найдавніші з відомих на території України прикраси, зокрема кістки з геометричним гравіюванням, просвердлені зуби лисиць, і найдавнішу в Східній Європі підвіску з бурштину;
- за особливостями петрографічного складу кам'яних знахідок встановлені унікальні для палеоліту Східної Європи свідчення міграцій на значні відстані.

На цей момент отримано перші результати щодо: оцінки геостратиграфічного положення археологічних шарів пам'ятки, абсолютного датування, дослідження палінологічних зразків, визначення порід дерева за залишками деревного вугілля, вивчення палеонтологічної серії мега-, середньої та мікротеріофауни, аналізу антропологічних решток, петрографічного аналізу матеріалів верхнього та нижнього палеолітичних шарів. Проведено аналіз особливостей просторової диференціації різних категорій знахідок, попередньо реконструйовано залишки житлової конструкції, отримано дані щодо сезону та тривалості заселення верхньопалеолітичного шару, досліджено колекції крем'яних, кам'яних і кістяних артефактів.

3. Природно-географічний контекст

3.1. Місцезорозташування стоянки. Стоянка Міра знаходиться на правому березі

на Среднем Днепре (первые результаты полевых исследований 2000 г.). НА ИА НАНУ, ФЕ 2000/133С. Київ. 2001–2003. С. 198–201; Баскин Л.М. *Поведение копытных животных*. Москва: Наука, 1976.

²⁸ Palma di Cesnola (cur.) *Paglicci. L'Aurignaziano e il Gavettiano antico*. Foggia, 2004; Stepanchuk V.N., Vietrov D.O. Paglicci 24A1 and Mira II/2: Episode at the transition between the Early and Middle UP. *Quaternary International*. 2021. № 587. С. 277–290.

Дніпра в околицях села Канівське Запорізького району Запорізької області. Географічні координати стоянки: 47°35'N; 35°5'E. Вона розташована за 20 км на південь від греблі Дніпрогесу та за 12 км на південь по прямій від Бабурки (південно-західна частина м. Запоріжжя), прив'язана до 30-м тераси. Стоянка розміщена приблизно за 15 км на південь від останніх дніпровських порогів (Стог 1–3, Два брати) і, відповідно, всієї зони виходів кристалічного щита порожистої частини Дніпра, що простяглася від Дніпропетровська до Запоріжжя. Таким чином, вона розташована між південною околицею порожистої частини та північною околицею правого берега Каховського водосховища.

1

2

3

Рис. 2. Запорізькі плавні. 1 – Вигляд з повітря, фото О. Архипова, 2 – поблизу Міри, фото Д. Ветрова, 3 – на виході з балки Домаха, фото І. Писарева. Джерело фото 1:

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3986322774742416&set=pcb.3986323168075710>

Fig. 2. Zaporizhzhya plavni. 1 – Aerial view, photo by A. Arkhipov, 2 – near Mira, photo by D. Vietrov, 3 – reeds at the exit from Domakha gully, photo by I. Pisarev. Source of photo 1:

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3986322774742416&set=pcb.3986323168075710>

Від останніх Дніпровських порогів, неподалік від греблі Дніпрогесу, русло Дніпра розділяється на два потоки – старе (розташоване західніше острова Хортиця) і нове. На відрізьку приблизно 26 км старе й нове русло відокремлені системою островів (Рис. 2: 1). Нижче за течією обидва русла зливаються у водах Каховського водосховища. На цьому відрізьку правий берег Дніпра зберігся у порівняно незміненому вигляді після створення каскаду водосховищ: рівень води піднявся тут приблизно на 1 метр у порівнянні з природним рівнем Дніпра.

Східна берегова лінія островів Хортиця, Білий, Біляй, Сідластий умовно окреслює лівий берег старого русла Дніпра, ширина якого на цьому відрізьку не перевищує 500 м.

Край правого берега старого Дніпра, вздовж населених пунктів Бабурка, Нижня Хортиця, Розумівка, Канівське, Лисогірка та Біленьке, складається з різною мірою еродованих ділянок першої та другої терас. Перша голоценова тераса нині зайнята плавнями. Друга тераса складена лесовими та піщаними відкладами.

Чим далі від берега, тим потужність лесових відкладів зростає, і в районах, що межують із вододілом, вони часто порушені молодими балками. У кількох місцях друга і третя тераси розчленовані системами ярів та балок, сформованих давніми притоками Дніпра, що нині представлені дрібними, переважно пересихаючими річками. Устя однієї з таких систем (Крутий Яр) розташоване за 150–1 000 м на південний захід, північний захід і захід від стоянки Міра.

Слід зазначити, що на картах середини XIX ст. Крутоярська балка була менш вираженою і мала дещо інші обриси. Ба більше, її північна частина (найближча до стоянки Міра) у той час була окремою балкою, що мала назву Коневська.

Також варто згадати, що острівна система лівого берега старого Дніпра містить сліди численних дрібних річок (Бистра, Піскувата тощо). Вірогідно, частина цих річок є продовженням давніх приток правого берега Дніпра, а інші відносяться до басейну Конки, яка в давнину поширювалася і на правий берег.

3.2. Стоянка Міра та її природне оточення. Стоянка Міра пов'язана з невеликою балкою навпроти островів Сідластий і Мурав'їний, довжина якої не перевищує 50 м, а середня ширина становить близько 20 м. Схили балки круті (60–70°) і вкриті дерниною. У самій балці, її усті та прилеглих ділянках ростуть окремі дерева (*дуби, зруші*) та чагарники (*терен, глід* тощо). Поверхня тераси, перетнута балкою, складається з піщаних відкладів, на яких ростуть посаджені людиною сосни. Далі на захід від русла Дніпра, на плато правого берега, простягається молодий (30–40–річний) змішаний ліс переважно штучного походження. Ця територія, разом із самою балкою, де була знайдена стоянка, за словами місцевих жителів, має назву Домаха.

Походження балки залишається не до кінця з'ясованим. За деякими свідченнями, вона утворилася на місці похилого спуску до Дніпра, який було прокопано наприкінці XIX – на початку XX ст. для доставки вантажів на малі річкові судна. Подібні місця зустрічаються як на правому, так і на лівому берегах Дніпра і зазвичай мають назву «узвози». Проте ця версія не підтверджується військовими

топографічними картами 1860-х, 1880-х і 1930-х років: вони не містять ознак різких змін рельєфу. Окрім того, балка вже існувала у середині XIX ст.

З південно-західного боку вздовж берега до балки прилягає ділянка плавнів протяжністю близько 400 м, яка впирається в гирло балки Крутий Яр (Рис. 2: 2, 3).

Дещо вище місця розташування стоянки Міра Дніпро проривався через кристалічний щит, утворюючи численні пороги та «забори». Загалом налічувалося дев'ять порогів, серед яких найбільш відомий Ненаситецький. Після спорудження греблі Дніпрогесу пороги опинилися під водою.

Якщо пороги являли собою суцільну перешкоду, що простягалася від берега до берега і перегороджувала течію річки, то «забори» – це ті ж самі скельні утворення, але вони займали лише частину русла. Зазвичай вони починалися від правого берега, залишаючи частину течії вільною від перешкод. Всього налічувалося до 90 «заборів», які відрізнялися за розмірами та протяжністю.

Майже всі берегові території Дніпра, за винятком порожистої частини, були зайняті плавнями, вкритими деревною та трав'янистою рослинністю, з численними річками, ериками, затоками, лиманами, протоками та озерами. Найбільш відомими серед них були Великий Луг, у північній частині якого розташована стоянка Міра.

Ліси зростали як по правому, так і по лівому берегах Дніпра, а також на островах, де вони найчастіше складалися з лози, шелогу, рідше осокорів і дубів. Історичні джерела згадують понад 20 бродів і переправ через Дніпро, найближчі з яких знаходилися за 20–25 км від місця розташування стоянки Міра.

4. Відомості про регіон розташування стоянки Міра за етнографічними та історичними свідченнями.

Основним джерелом для цього розділу слугували праці А.Ф. Кащенко²⁹ та Д.І. Яворницького³⁰, у яких містяться детальні відомості про природу регіону розташування стоянки Міра. Ці дані були зібрані авторами у останній чверті XIX – на початку XX ст. Крім того, автори, особливо Д.І. Яворницький, залучали численні історичні свідчення, що дозволяють поглибити розуміння особливостей цього краю³¹.

Регіон розташування стоянки тісно пов'язаний з історією українського козацтва. Стоянка Міра знаходиться у північній частині Великого Лугу, про який у козацькій пісні співається: *“Ой Січ – мати, ой Січ – мати, а Великий Луг – батько!”*.

За часів запорожців Великий Луг починався з того місця, де Дніпро розділявся на дві широкі протоки, що оточували острів Хортицю. Південно-східною межею була протока, що включала річку Кушугум і, нижче за течією, Конку. Південно-західна межа Великого Лугу на відстані 35 верст від Хортиці проходила по Дніпру з протоками, що відходили праворуч, серед яких Тарас, Бугай, Джуган, Ревун, Речище,

²⁹ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991.

³⁰ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990.

³¹ Ibid. С. 38–57 та ін.

Орлова, Лапинка, Підпільня, Піскувата, Бакаї і Бистрик³². Південна межа Великого Лугу проходила в районі сучасного Нікополя, де ширина водотоку звужувалася приблизно до трьох верст. Нижче цього перешийка розташовувався так званий Луг Базавлук, а вище простягався власне Великий Луг³³.

Загалом Великий Луг уздовж Дніпра простягався на 110 верст, маючи ширину від 3 до 20 верст. Уся ця величезна територія, що перевищувала 1000 кв. верст, була вкрита лісами, очеретами та високими травами, серед яких знаходилися численні озера, лимани та протоки. Ліси Великого Лугу та Базавлуку нині називають "плавнями". Великий Луг з усіх боків був оточений степом. Вода і ліси приваблювали різноманітну дичину. Коли у степах спалахували пожежі, вся живність рятувалася у Великому Лузі, який був безпечним від вогню.

4.1. Топографія Великого Лугу за А. Кащенком³⁴. *4.1.1. Лівий, або південно-східний берег.* Навпроти верхньої частини Великого Лугу та нижньої частини острова Хортиця впадали дві річки Московки: Суха та Мокра (розташована нижче). Остання, зливаючись із Дніпром біля міста Олександрівська, утворювала сплетіння з дніпровською протокою Кушугум. У часи Запорозжя гирла обох річок були вкриті лісами, зокрема дубовими, які почали вирубувати у 1770-х роках.

Протока Кушугум мала невелику ширину, але під час весняного паводку її глибина досягала трьох сажнів (близько шести метрів). Восени ж Кушугум пересихав і розпадався на окремі плеса.

Річка Конка спочатку впадала в дніпровські протоки, але її води залишалися незмішаними з дніпровськими. Далі вона знову відокремлювалася від Дніпра і текла окремим руслом аж до Дніпровського лиману.

4.1.2. У глибині Великого Лугу. Узбережна ділянка Великого Лугу між Кушугумом, річкою Закутною та Дніпром у 1870-х роках була вкрита густим лісом, зокрема дубовим. Повсюди траплялися численні дрібні протоки, зарослі очеретом, а також озера, у яких росли водяні горіхи, що вживалися в їжу в печеному та вареному вигляді. До 1916 року ліс було повністю вирубано, очерет почали викошувати, що суттєво змінило вигляд місцевості.

Подорожувати пішки Великим Лугом майже неможливо через численні протоки, які хоч і не надто глибокі влітку та восени, але переходити їх надзвичайно важко й неприємно. Найзручніший спосіб пересування – човен, проте без карти або провідника легко заблукати, оскільки місцевість дуже заплутана.

4.1.3. Правий, або південно-західний берег. Опис правого берега має особливе значення, оскільки саме тут, поблизу села Канівського та урочища Крутий Яр, розташована стоянка Міра. Як повідомляє А. Кащенко:

«...Нижче Разумівки (села останнього гетьмана графа Розумовського, отриманого разом із 35 275 десятинами землі в дарунок від Катерини II після

³² Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 375.

³³ *Ibid.* С. 376.

³⁴ *Ibid.* С. 380-400.

знищення Січі) ліс тягнеться вздовж Дніпра приблизно на чотири версти, приховуючи під собою піски. Це урочище Біляй, назване так на честь козака Білая. Тут росли дуб, граб, клен, в'яз, ясен – до 1916 року їх повністю вирубали, залишилися лише верби, осоки, явори та інші м'які породи.

За Біляєм, після невеликої ділянки пісків, у гирлі Калинівської балки та її долині до 1916 року ще зберігався ліс, далі знову починалися піски.

На пісках у Біляї та поблизу Крутого Яру помітні сліди давнього проживання або військового табору: залишки вогнищ, черепки, кістки, наконечники стріл, кулі, кремій, монети... Етнограф Новицький у 1887 році знайшов тут амфори. А в 1885 році дід Джерельський розповідав, що за Канівським, ближче до Разумівки, на піску було багато залишків вогнищ, а поряд знаходили величезні червоні гарбузи. Ці гарбузи не схожі на наші: вони заввишки в аршин і більше, з двома ручками, а дно загострене...».

Перервавши тут опис А. Кащенко, зазначимо, що й у місці розташування стоянки Міра, у верхніх відкладах тераси, нами також були знайдені фрагменти амфор та ліпної кераміки. Ліпна кераміка з верхів колонки Мири датується епохою пізньої бронзи, XIV-XIII ст. до н.е. (визначення В.В. Отроценка), а фрагменти амфорної тари належать гераклеїським амфорам 1-ї третини IV ст. до н.е. і фасоським амфорам рубежу V-IV ст. до н.е. (визначення С.Б. Буйського).

«...Найчарівнішим місцем між Хортицею та Лисою Горою вважається Крутий Яр. Глибокі, порослі дубовими лісами та тернами урвища цього яру ніби зберігають у собі таємницю минулого життя цих місць. Криниці з джерелами, вода в яких холодна, як лід, і прозора, як кришталь, надають йому вигляд затишного прихистку... Ліс із Крутого Яру колись виходив на гору та простягався степом, проте до 1916 року він зберігся лише в самому яру. Поруч із ним, на горі, ростуть лише поодинокі груші...».

«...Нижче Крутого Яру вздовж берега тягнеться гарний ліс, а далі високий берег знову наближається до Дніпра і піднімається горою заввишки 50 сажнів, яка отримала назву Лиса через те, що на її вершині, під зеленим лісом, жовтіє сипучий пісок. Лисою ця гора названа ще у записках Еріха Лясоти під 1594 рік.

На вершині гора має кілька просторих заглиблень, і в одній із них, з-під коріння осоки, з піску пробивається джерело з чистою водою. Цей колодязь ніколи не пересихає і взимку не замерзає. Народні перекази стверджують, що цей колодязь викопав апостол Андрій, який подорожував Дніпром із Царгорода, щоб хрестити Русь.

У минулому між Лисою Горою та Дніпром простягався берег шириною до 50 сажнів, порослий лісом, але до 1916 року він був змитий, а сама гора підрізана на 10 сажнів...»³⁵.

Нині Дніпро продовжує розмивати правий берег, особливо в районі Лисої Гори, від якої залишилася лише невелика частина.

³⁵ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славі Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 380-400.

4.2. Тваринний світ регіону за етнографічними та історичними свідченнями. Різноманітність природних умов – річкові заплави, ліси, очеретяні хащі, луки та степи – створювала сприятливе середовище для життя численних видів тварин і птахів. *«Вдосталь там всього було: І звіра прискучого, і птиці летючої, І риби плавучої; Вдосталь там було І трави-мурави, Добрим коням на поживу»*, стверджує народна пісня. Великий Луг був природним заповідником, де козаки могли знайти достатню кількість харчових ресурсів: дичину, рибу, мед диких бджіл. Він також слугував прихистком для тварин під час степових пожеж, що робило цей край унікальним місцем концентрації фауни.

На всьому просторі запорозьких степів водилася велика кількість різноманітних звірів і птахів, а в річках, озерах і лиманах мешкало багато різних видів риби та раків. Серед звірів зустрічалися вовки, лисиці, зайці, дикі коти, олені, лані, байбаки, хом'яки, кабани, ведмеді, лосі, сайгаки, борсуки, горностаї, бобри, куниці, тури, а також дикі коні – тарпани³⁶. Дичини було настільки багато, що її можна було ловити руками. Манштейн, учасник російсько-турецьких війн за часів імператриці Анни Іоанівни, повідомляє, що *«всякої дичини: зайців, куріпок, тетеруків, глухарів, куріпок і іншого... військо ловить у великій кількості руками»*³⁷.

Особливий інтерес викликають свідчення про диких степових коней. За повідомленням Гійома де Боплана, коні були звичними тваринами у степах і пересувалися табунами по 50–60 голів. Ще у XVIII ст. велика кількість диких коней мешкала на лівому березі Інгулу. Востанне невеликий табун із шести диких коней спостерігали у 1866 році в Херсонській губернії³⁸.

Тваринний світ Великого Лугу був майже таким самим. Серед звірів тут водилися вовки, вепри, олені, дикі кози (сугаки або сайгаки), лисиці, дикі коти, зайці, борсуки, горностаї, хом'яки, бобри, куниці, видри, а восени заходили дикі коні. Великий Луг був справжнім раєм для птахів. Навіть у 19 ст. від їхнього стрекотіння та щebetу люди не могли почути одне одного. Дніпровські коси колись біліли від пеліканів (баб) та морських чайок, озера були вкриті масами лебедів, диких гусей, бакланів, качок; журавлі та чаплі населяли болота; кулики – береги лиманів. Деревдавали притулок горлицям, зозулям, тетерукам, одудам, коростелям, сорокам, стригам, солов'ям, щигликам, чижам та іншим птахам. Залітали соколи, яструби, шуліки, орли.

Великою була також популяція диких бджіл, які роїлися не лише на деревах, а й у комишах, збирали мед у розщелинах скель і навіть у заглибленнях між травою.

У водах Великого Лугу водилися гігантські білути (до трьох сажнів – понад шість метрів завдовжки), соми, осетри, севрюги, стерляді, коропи, щуки, судаки, лящі, карасі, лини, вугрі, тарані, вирезуби, камбала, язі та марени. Рибу ловили як сітками, так і голими руками. Кожної весни вона масово піднімалася на нерест.

³⁶ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 44.

³⁷ Ibid. С. 39; Манштейн Х. *Записки о России*. Т. 1. 1823. С. 211–214.

³⁸ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 45.

Згідно з переказами, записаними ще у 16 ст., риба так щільно заповнювала воду, що якщо встромити спис, то він не тонує і не нахилився, оскільки його підтримувала маса риби. Це свідчення, ймовірно, є правдивим, адже ще у 18 ст. достовірні джерела повідомляють, що за один вилов рибалки добували до двох тисяч великих риб, а в деяких озерах її було стільки, що вона гинула від тісняви, псувала воду і заражала повітря. Водилося також багато раків, які іноді досягали 20 см завдовжки³⁹.

На островах у Великому Лузі були чудові пасовища, де випасалися тисячні табуни коней. Територія Великого Лугу, завдяки величезним запасам фітомаси, слугувала ідеальним місцем для випасу коней (Рис. 3: 1). Недаремно саме тут знаходилося одне з трьох основних місць розташування кінних заводів за часів запорожців (разом із територіями поблизу Інгульця та Південного Бугу). Коні тут паслися вільно або перебували під наглядом табунників.

Рис. 3. Ймовірні картинки з минулого. 1 – коні, що пасуться в плавнях, 2 – коні відчувли присутність людини. Джерело: DALL-E, generated via ChatGPT, 2025.

Fig. 3. Probable pictures from the past. 1 – Horses grazing in the floodplain, 2 – Horses sensed the presence of a hunter. Source: DALL-E, generated via ChatGPT, 2025.

За етнографічними свідченнями, записаними у 1880-х роках, «ліс у плавнях був густий: могутні дуби, осокори, непрохідні хащі лози, терен, груші, по озерах – очерет, кута, осока». Сам А.Ф. Кащенко писав, що в ті часи «місцями дерева здіймалися суцільною стіною, час від часу чергуючись із просторими галявинами, вкритими високою, заввишки з людину, травою. Подекуди по цих галявинах траплялися поодинокі дуби, величезні осокори, груші, кислиці та зарості бузини...».

Однак людська діяльність уже суттєво впливала на природу. Так, за картою

³⁹ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 380-400; Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том I. Львів: Світ, 1990. С. 286 та ін.

Генерального штабу 1865 року північна околиця Великого Лугу – острів Хортиця та його околиці – ще була вкрита лісами, але вже до 1880-х років вони були повністю вирубані. Із вирубкою лісів та розорюванням степів значно скоротилася різноманітність і чисельність тварин.

А. Кащенко повідомляє, що ще на початку 20 ст. в лісах біля Лисої Гори (місцевість за кілька кілометрів вниз по Дніпру від стоянки Міра) водилися дикі кози, але до 1916 року їх повністю винищили. Водночас у кінці 19 – на початку 20 ст. йому ще траплялися здичавлі свині, численні вовки та лисиці, велика кількість зайців.

У лісах нерідко зустрічалися озера, береги яких заростали очеретом і осокою, обрамлені високими вербами. Ділянки з піщаними галявинами були вкриті непрохідними заростями лозняка. Вологі безлісі території заростали осокою заввишки до трьох аршин (близько одного метра) і очеретом заввишки до трьох сажнів (до шести метрів), у хащах якого траплялися зарості ожини. На Дніпрі та в лиманах водилися баклани та морські чайки, на озерах і протоках – качки й гуси, у затоках – чаплі та журавлі. Подекуди зустрічалися зграї пеліканів. Значно зменшилася чисельність осетра та білуги, проте ще водився великий сом, короп, щука, а також велика кількість раків⁴⁰.

4.3. Кліматичні особливості регіону. За даними Д.І. Яворницького⁴¹, зима в цьому регіоні нестабільна і короткочасна, встановлюється у грудні й триває до лютого. Середні температури становлять близько -8°C , рідко опускаються до $-16\text{...}-24^{\circ}\text{C}$. Сніговий покрив украй нерівномірний, більш потужний у балках, байраках та ярах; нерідко трапляються заметілі.

Весна настає у березні-квітні. Літні грози є частим явищем. Липень і серпень зазвичай проходять без дощів, у цей час степ вигоряє та пересихає. Середні температури в червні-липні становлять $12\text{--}16^{\circ}\text{C}$, у серпні – 20°C і більше, інколи досягаючи $36\text{--}40^{\circ}\text{C}$. Дощі переважно мають зливовий характер. З другої половини серпня починають випадати рясні роси, і степ знову оживає. Осінь настає наприкінці вересня, а вересень-жовтень вважаються найбільш комфортними за кліматичними умовами. Річки зазвичай замерзають у листопаді, а льодовий покрив тримається до березня.

Дані Д.І. Яворницького щодо кліматичних особливостей регіону наприкінці 19 століття загалом співвідносяться з результатами спостережень другої половини 20 століття⁴².

4.4. Кліматичні незручності та стихійні лиха. *4.4.1. Кліматичні незручності.* До недоліків відкритого степу належать труднощі з прісною водою, нестача природного корму восени, холодні ночі влітку, відсутність деревного палива та вкрай холодні

⁴⁰ Кащенко А.Ф. *Оповідання про славне Військо Запорізьке низове*. Дніпропетровськ: Січ, 1991. С. 383–389.

⁴¹ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 55–56.

⁴² Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.И. (Ред.) *Физико-географическое районирование Украинской ССР*. Киев: Издательство Киевского университета, 1968; Руденко Л.Г. (Ред.) *Національний атлас України*. Київ: Картографія, 2007.

зимі⁴³. Відсутність деревини у степу компенсувалася великою кількістю трав'янистої рослинності. За етнографічними та історичними свідченнями, у безлісних регіонах як паливо широко використовували сухі степові трави, зокрема бур'ян, а також висушений на сонці кізяк⁴⁴.

Значний дискомфорт мешканцям запорозького краю створювали мошкара та комарі. Як зазначав Г. Боплан, «береги Дніпра примітні незліченною кількістю мошкари; зранку літають звичайні, нешкідливі мухи, опівдні з'являються великі, завбільшки з дойм, нападають на коней і кусають їх до крові. Однак найболючіші та найнадокучливіші комарі й мошки з'являються надвечір – через них неможливо спати, окрім як під козацькою запоною, тобто в невеликому наметі... Єдиний спосіб позбутися надокучливих комах – відганяти їх димом, для цього потрібно постійно підтримувати вогонь» (Г.Л. де Боплан, цитата за Д.І. Яворницьким⁴⁵).

Комарі та мошки, ці «крилаті шпильки запорізьких ковбач», попри свої малі розміри, завдавали значних незручностей як людям, так і тваринам. Основним осередком їхнього розмноження були дніпровські плавні та численні острови, вкриті непрохідними очеретяними заростями, болотяною рослинністю та густими лісами. Відкрита степова місцевість була для них менш сприятливою, і потрапляли вони туди здебільшого випадково, з вітром.

У самих плавнях, і особливо у Великому Лузі, як підкреслює Д.І. Яворницький, комарів і мошок було настільки багато, що вони буквально заїдали телят і навіть корів. Рогата худоба там ходила обмазана кров'ю і могла врятуватися лише у воді або в диму пастуших вогнищ. Зазвичай комарі у дніпровських плавнях з'являлися на початку травня, а зникали наприкінці серпня.

4.4.2. Стихійні лиха. Запорізькі території періодично зазнавали таких природних стихійних лих, як навали сарани, посухи та суворі, тривалі зими.

Посуха 1575 року була настільки сильною, що в серпні – жовтні навіть вівці могли переходити Дніпро в багатьох місцях убрід, трава у степу вигоріла, а степові річки пересохли⁴⁶. Основною причиною посух було відсутність весняних дощів. Д.І. Яворницький наводить список найбільш посушливих років, дані про які він запозичив із історичних джерел. Так, потужні посухи, що призвели до майже повної загибелі врожаю та голоду, мали місце у 1575, 1637, 1648, 1680, 1759 і 1770 роках. Простежується певна циклічність цих явищ із періодичністю 62 – 11 – 32 – 79 – 11 років.

Згідно недавніх спостережень, особливо посушливі роки повторюються приблизно раз на 12–15 років⁴⁷. Не виключено, що більш масштабні посухи мають інший ритм.

⁴³ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 47, 54.

⁴⁴ *Ibid.* С. 41.

⁴⁵ *Ibid.* С. 54; де Боплан Г.Л. *Опис України*. Переклад з франц. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ: Наукова Думка, 1990.

⁴⁶ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 48.

⁴⁷ Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.И. (Ред.) *Физико-географическое районирование Украинской ССР*. Киев: Издательство Киевского университета, 1968. С. 388–389; Руденко Л.Г. (Ред.) *Національний атлас України*. Київ: Картографія, 2007.

Один-два рази на століття траплялися багатосніжні та тривалі зими. Наприклад, у 1677 році морози трималися до 6 травня. Найбільш суворі зими відзначалися у 1677, 1759 та 1768 роках.

Нарешті, циклічно повторювалися і роки катастрофічного збільшення чисельності сарани, яка знищувала всю рослинність на значних територіях, що призводило до загибелі тварин і навіть людей. За даними Д.І. Яворницького, такими роками були 1583, 1645, 1646, 1648, 1688, 1689, 1690, 1710, 1748, 1749. Тут також простежується певна циклічність цього стихійного лиха, яке повторювалося через 62 – 1 – 2 – 40 – 1 – 1 – 20 – 38 – 11 років.

Таким чином, за спостереженнями Д.І. Яворницького⁴⁸, за трохи більше ніж 200 років 15 років (1575, 1583, 1637, 1645, 1646, 1648, 1680, 1688, 1689, 1690, 1710, 1748, 1749, 1759, 1770) відзначалися потужними стихійними лихами. Окрім інших наслідків, вони безперечно спричиняли значне скорочення чисельності диких тварин.

5. Обговорення та висновки. Як бачимо, Великий Луг, не зачеплений активним перетворенням людиною, являв собою надзвичайно багате місце з точки зору біологічних ресурсів. З етнографічно-історичних даних випливає, що в періоди частих і періодично повторюваних катастрофічних скорочень кормової бази у степу (посухи, навали сарани, сніжні зими) копитні тварини спрямовувалися в плавні, які залишалися джерелом їжі. У звичайних умовах плавні були винятково сприятливим середовищем для різноманітних тварин, зокрема копитних, які були головним об'єктом мисливської діяльності палеолітичного населення.

Стають зрозумілими мотиви, чому мешканці верхнього шару стоянки Міра, після нетривалого перебування в нижній течії Дніпра, піднімаються в район сучасного Запоріжжя. Це рішення було виправданим, оскільки тут їм вдалося здійснити вдале полювання (Рис. 3: 2) на гаремний табун коней, що забезпечило успішну зимівлю. Судячи з наявності димогарних вогнищ, це відбулося в середині – наприкінці літа, щонайменше тоді, коли доводилося боротися з комахами. Перебування на місці взимку та необхідність у теплому одязі стимулювали полювання хутрового спрямування, що підтверджується фауністичними решками⁴⁹.

Цілком імовірно, що рух у долину Дніпра був добре усвідомленим і цілеспрямованим. Принаймні склад сировини кам'яних виробів стоянки Міра⁵⁰ свідчить про майже прямий маршрут у широтному напрямку – з Передкарпаття на схід⁵¹. Однак після зимівлі мешканці залишають табір, дозволяючи житлу поступово

⁴⁸ Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків*. Переклад І. Сварника. Том І. Львів: Світ, 1990. С. 48–50.

⁴⁹ Журавлев О.П. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: Издатель Олег Филук, 2015.

⁵⁰ Петрунь В.Ф. Петрографические данные. В: Степанчук В.Н. и др. *Мира. Новый позднеплейстоценовый памятник на Среднем Днепре (первые результаты полевых исследований 2000 г.)*. НА ИА НАНУ, ФЕ 2000/133С. Київ, 2001–2003. С. 211–212.

⁵¹ Степанчук В.Н., Петрунь В.Ф. Каменное сырье стоянки Мира на среднем Днепре: разнообразие и предполагаемое происхождение. *Археологический альманах*. 2008. № 19. С. 75–86; Степанчук В.Н. *Возможные связи Днепровского и Карпато-Днестровского регионов в верхнем палеолите (по материалам стоянки Мира)*. *Stratum plus*. 2010. № 1. С. 263–267.

руйнуватися, проте попередньо демонтувавши «тотемний стовп». Однією з причин швидкого відходу могла бути необхідність поповнення набору кам'яних знарядь. Під час перебування на місці запас виробів неодноразово модифікувався і перероблявся: від вихідних великих пластин і біфасів лишилися лише фрагменти та розсипи дрібних лусок⁵².

Можливо, брак знарядь звичних розмірів і неможливість їх поповнення через відсутність місцевої кам'яної сировини стимулювали специфічну локальну інновацію – використання вкладишів із дрібних крем'яних відщепів, що були у надлишку. Негеометричні мікровкладні типу Міра не мають аналогів серед одночасних верхньопалеолітичних пам'яток⁵³. Можливу паралель являє озброєння списів Сунгіря⁵⁴, яке Г.Бозінські вважає особливістю культурного комплексу пам'ятки⁵⁵.

Отже, попри нестачу кам'яної сировини, стійке природне багатство біологічних ресурсів відіграло ключову роль у забезпеченні сприятливих умов для заселення. Ландшафтні особливості долини Дніпра, до створення каскаду водосховищ, формували розгалужену систему островів, луків, озер і боліт, що слугувала стабільним джерелом харчових та господарських ресурсів для мисливців-збирачів, та забезпечувала стадним степовим тваринам території виживання в періоди катастрофічного скорочення кормової бази⁵⁶.

Історичні та етнографічні джерела дозволяють відтворити природне середовище регіону у допромисловий період і краще зрозуміти умови, в яких існувала палеолітична людина. Археологічні дослідження вказують на сезонний характер поселення, наявність ритуальних практик та активну адаптацію до місцевого середовища. Аналіз матеріалів стоянки Міра підтверджує значущість комплексного підходу, що інтегрує археологічні, природничо-наукові та історико-етнографічні дані, для реконструкції стратегій життєдіяльності давніх спільнот у цьому регіоні.

REFERENCES

- Anikovitch, M.V., Anisyutkin, N.K. & Vishnyatsky, L.B. (2007). *Uzlovyye problemy perekhoda k verkhnemu paleolitu v Yevrazii*. [Key problems of Middle–Upper Paleolithic transition in Eurasia.]. *Trudy Kostenkovsko–Borshchevskoy arkheologicheskoy ekspeditsii* V. St. Petersburg: Nestor–Istoriya [in Russian].
- Anikovitch, M.V., Popov, V.V. & Platonova, N.I. (2008). *Paleolit Kostenkovsko–Borshchevskogo rayona v kontekste verkhnego paleolita Yevropy*. [Paleolithic of Kostenki–Borschevo region in the context of Upper Paleolithic of Europe.]. St. Petersburg: Nestor–Istoriya [in Russian].

⁵² Stepanchuk V.N. Small opportunities and big needs: Mira Early Upper Paleolithic case of raw materials exploitation (Dnieper basin, Ukraine). *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2013. № 138. С. 131–154.

⁵³ Stepanchuk V.N. Non-geometric microliths from layer I of the Upper Palaeolithic site of Mira. *Верхній палеолит Європи: Вре́мя культурних новацій*. 2021. С. 203–205.

⁵⁴ Бадер О.Н. *Сунгірь. Верхнепалеолитическая стоянка*. Москва: Наука, 1978. С. 125, 186.

⁵⁵ Bosinski G. Sungir–Streleckien. Le début du Paléolithique supérieur en Europe orientale. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*. 2017. № 147. С. 21–46.

⁵⁶ Баскин Л.М. *Поведение копытных животных*. Москва: Наука, 1976.

- Bader, O.N. (1978). *Sungir'. Verkhnepaleoliticheskaya stoyanka*. [Sungir: An Upper Palaeolithic Site.]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Baskin, L.M. (1976). *Povedeniye kopytnykh zhivotnykh*. [The Behavior of Ungulate Animals.]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Bondarchuk, V.H. (Ed.). (1960). *Atlas paleogeografichnykh kart Ukrayins'koyi ta Moldavs'koyi RSR z elementamy litofatsiy. Masshtab 1:2500000*. [Atlas of Palaeogeographical Maps of the Ukrainian and Moldavian SSR with Lithofacies Elements. Scale 1:2500000.]. Kyiv: Instytut heolohiyi AN URSR [in Ukrainian].
- Bosinski, G. (2017). Sungir-Streleckien. Le début du Paléolithique supérieur en Europe orientale. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège* (147), 21-46. (In French).
- de Beauplan, G.L. (1990). *Opys Ukrayiny*. Transl. from French by Ya.I. Kravets, Z.P. Borysyuk. [Description of Ukraine.]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Cohen, V.Yu. & Stepanchuk, V.N. (2000). *Variability of Middle to Upper Paleolithic transition: New Data from Eastern Europe*. [Variability of Middle to Upper Paleolithic transition: New Data from Eastern Europe.]. *Stratum plus*, (1), 31-53 [in Russian].
- Gerasimenko, N.P. & Haesaerts, P. (2013). Opisaniye lito-pedostratigrafii osnovnogo razreza. Severnaya stenka osnovnogo raskopa, dannyye 2000-2001 gg. [Description of the litho-pedostratigraphy of the main profile. The northern wall of the main excavation, 2000-2001 data.]. In: Stepanchuk, V.N. *Mira: stoyanka rannego verkhnego paleolita na Dnepre. Stratum plus*, (1), 99-101 [in Russian].
- Haesaerts, P., Damblon, F., Gerasimenko, N.P., Stepanchuk, V.N., Cohen, V.Yu. & Kovalyukh, N.N. (2014). Stratigraphy, paleoenvironment and chronostratigraphic background of the Mira succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), midway between Carpathians and Don, *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, (144), 33-58.
- Hoffecker, J.F., Holliday, V.T., Stepanchuk, V.N., Brugère, A., Forman, S.L., Goldberg, P., Tubolzev, O. & Pisarev, I. (2014). Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*, (29), 61-77.
- Kashchenko, A. (1991). *Opovidannya pro slavno Viys'ko Zaporoż'ke nyzove*. [Stories about the Glorious Zaporizhian Host.]. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
- Kolosov, Y.G. & Stepanchuk, V.N. (2000). Crimean assemblages with bifacial tools: brief review. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, (95), 265-274.
- Manstein, K. (1823). *Zapiski o Rossii*. [Notes on Russia.]. Vol. 1, pp. 211-214 [in Russian].
- Matviishyna, Zh.M. & Karmazynenko, S.P. (2013). Mira, paleopedologichne doslidzhennya. [Mira, Paleopedological Research.]. In: Stepanchuk, V.M., Matviishyna, Zh.M., Ryzhov, S.M. & Karmazynenko, S.P. *Davnya lyudyna. Paleohrafiya ta arkheolohiya*. Kyiv: Naukova Dumka, pp. 124-133 [in Ukrainian].
- Nikitenko, I.S. (2022). *Petrolohiya kam'yanoyi syrovyny arkheolohichnykh ob'yektiv Seredn'oho Podniprova*. [Petrology of stone materials of the Middle Dnipro Region archaeological objects.]. Doctoral dissertation, M.P. Semenenko Institute of Geochemistry, Mineralogy, and Ore Formation, NASU, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, I.S., Stepanchuk, V.N. & Ganotskiy, V.I. (2022). On the earliest evidence of the middle dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 37 (5), 5-11.
- Nuzhnyy, D.Yu. (1994). Pizn'opaleolitychna statsiya Vorona 3 na Dnirovyyh porohah ta yiyi mistse sered ornyaksy'kyh pamiatok Skhidnoyi Yevropy. [The Late Palaeolithic Site Vorona 3 at the Dnieper Rapids and Its Place among Aurignacian Sites of Eastern Europe.]. *Arkheologicheskyy Almanakh*, (3), 204-216 [in Ukrainian].

- Palma di Cesnola, A. (Cur.) (2004). *Paglicci. L'Aurignaziano e il Gavettiano antico*. Foggia. (In Italian)
- Petrougne, V.F. (2001–2003). Petrographicheskiye dannyye. [Petrographic Data.]. In: Stepanchuk, V.N. et al., *Mira. Novyy pozdnepleystotsenovyy pamyatnik na Srednem Dnepre (pervyye rezultaty polevykh issledovaniy 2000 g.)*. NA IA NANU, FE 2000/133S. Kyiv, pp. 211–212 [in Russian].
- Petrougne, V.F. (2004). Vykorystannya mineral'noyi syrovyny naseleennyam trypil's'koyi kul'tury. [The Use of Mineral Raw Materials by the Population of the Trypillia Culture.]. In: Novokhat'ko, L.M. (Ed.), *Entsyklopediya trypil's'koyi tsyvilizatsiyi*. Vol. 1. pp. 199–216 [in Ukrainian].
- Popov, V.P., Marynych, A.M. & Lanko, A.I. (Eds.). (1968). *Fiziko-geohraficheskoye rayonirovaniye Ukrayinskoy SSR*. [Physico-Geographical Zoning of the Ukrainian SSR.]. Kyiv: Kyiv University Publishing [in Russian].
- Rekovets, L.I. (2004). *Mikroteriofauna*. [Microtheriofauna.]. In: Stepanchuk et al., *Bahatosharova stoyanka Mira na Serednomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku. Kamiana Doba Ukrainy*, (5), 70–71 [in Ukrainian].
- Rudenko, L.H. (Ed.). (2007). *Natsional'nyy atlas Ukrayiny*. [National Atlas of Ukraine.]. Kyiv: Kartohrafiya [in Ukrainian].
- Sinityn, A.A. (2015). Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and related sites. In: N. Sanz (Ed.). *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia (HEADS 4)* 1, 163–89. UNESCO, Paris, Mexico City.
- Smirnov, S.V. (1973). *Paleolit Dniprovs'koho Nadporizhzhya*. [The Palaeolithic of the Dnieper Rapids Region.]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.N. (1991). *Kiik-Kobinskaya must'yerskaya kul'tura*. [Kiik-Koba Mousterian Culture.]. PhD dissertation, Scientific Archives of the Institute for the History of Material Culture, RAS, Saint Petersburg, and Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv [in Russian].
- Stepanchuk, V.M. (2004). Zhytlova konstruktsiya I sharu stoyanky Mira. [Dwelling Structure at the site of Mira.]. *Arheologiya*, (2), 79–89 [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.N. (2010). Vozmozhnyye svyazi Dneprovskogo i Karpato-Dnestrovskoho regionov v verkhnem paleolite (po materialam stoyanky Mira). [Possible Connections Between the Dnieper and Carpathian-Dniester Regions in the Upper Palaeolithic (with Special Reference to the Materials of the Mira Site).]. *Stratum plus*, (1), 263–267 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. (2013). *Mira: stoyanka rannego verkhnego paleolita na Dnepre*. [Mira: the early Upper Palaeolithic site on Dnieper.]. *Stratum plus*, (1), 15–110 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. (2013b). Small opportunities and big needs: Mira Early Upper Paleolithic case of raw materials exploitation (Dnieper basin, Ukraine), *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, (138), 131–154.
- Stepanchuk, V.N. (2019). Dvustoronniye izdeliya verkhnego sloya stoyanky Mira v Podneprov'ye: kontekst, tekno-morfologicheskyye osobennosti i tekushchiye interpretatsii. [Bifacial products of the upper layer of the site of Mira in the Dnieper region: the context, technomorphological features, and current interpretations.]. *Prehistoric Archaeology: Journal of Interdisciplinary Studies*, (2), 5–34 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. (2021a). The earliest evidence for dwelling construction in the Upper Palaeolithic of Eastern Europe: a 30,000-year-old surface structure from Mira Layer I. *Vita Antiqua*, (13), 15–25.
- Stepanchuk, V.N. (2021b). The surface-dwelling from layer I of Mira site: main features and interpretations. *L'Anthropologie*, (125), 102920.

- Stepanchuk, V.N. (2021c). The ‘Szeletian’ aspect of the lithic industry in the Ist layer of Mira: context, features, interpretation. *Prachostoria New Series*, 3(13), 83–107.
- Stepanchuk, V.N. (2021d). Non-geometric microliths from layer I of the Upper Palaeolithic site of Mira. In: S. A. Vasiliev (Ed.) *Upper Palaeolithic of Europe: The Time of Cultural Innovations*. St. Petersburg, IHMC RAS, pp. 203–205.
- Stepanchuk, V.N. (2022). *Verojatnoe svidetel'stvo magicheskoy praktiki iz sloja I verhnepaleoliticheskoy stojanki Mira*. [Probable Evidence of Magical Practice from Layer I of the Upper Palaeolithic Site of Mira.]. *Stratum Plus*, (1), 41–53 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N., Cohen, V.Yu., & Pisarev, I.B. (1998). Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). *Pyrenae*, (29), 195–204.
- Stepanchuk, V.M., Cohen, V.Yu., Gerasimenko, N.P., Damblon, F., Haesaerts, P., Zhuravlyov, O.P., Kovalyukh, M.M., Petrougne, V.F., van der Plicht, J., Puchkov, P.V., Rekovets, L.I., & Turner, Ch.G. (2004). *Bahatosharova stoyanka Mira na Serednomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku*. [The multilayered open-air site of Mira in Middle Dnieper area: the main results of 2000 field campaign.]. *Kamiana Doba Ukrainy*, (5), 62–98 [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V.M., Matviishyna, Zh.M., Ryzhov, S.M. & Karmazynenko, S.P. (2013). *Davnnya lyudyna (paleohrafiya ta arkeolohiya)*. [Early man. Paleogeography and archaeology.]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Stepanchuk, V. & Petrougne, V. (2005). Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely*, (4), 38–45.
- Stepanchuk, V.N., & Petrun, V.F. (2008). Kamennoye syr'yo stoyanki Mira na Srednem Dnepre: raznoobraziye i predpolagayemoye proiskhozhdeniye. [Stone raw materials of the site of Mira on the Middle Dnieper: variability and possible origin.]. *Arkheologicheskiiy almanakh*, (19), 75–86 [in Russian].
- Stepanchuk, V.N. & Vietrov, D.O. (2021). Paglicci 24A1 and Mira II/2: Episode at the transition between the Early and Middle UP. *Quaternary International*, (587), 277–290.
- Syvyi, M., Paranko, I. & Ivanov, Ye. (2013). *Heohrafiya mineral'nykh resursiv Ukrayiny*. [Geography of Mineral Resources of Ukraine.]. Lviv: Prostir M [in Ukrainian].
- Turner, Ch.G. (2004). Antropolohichni znakhidky. [Anthropological Findings.]. In: Stepanchuk et al., *Bahatosharova stoyanka Mira na Serednomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku. Kam'yana Doba Ukrayiny*, (5), 72 [in Ukrainian].
- Tuboltsev, O.V., & Busel, V.A. (2001). Pamyatniki srednego paleolita mezhdurech'ya Dnepra i Konki. [Middle Palaeolithic Sites of the Interfluvium of the Dnieper and Konka Rivers.]. *Muzeynyy Visnyk*, (1), 9–16 [in Russian].
- Veklich, M.F. (Ed.). (1993). *Stratigraficheskaya skhema chetvertichnykh otlozheniy Ukrainy. Obyasnitelnaya zapiska i tablitsy*. [Stratigraphic Scheme of the Quaternary Deposits of Ukraine. Explanatory Notes and Tables.]. Kyiv: State Committee of Geology of Ukraine [in Russian].
- Yavornytskyi, D.I. (1990). *Istoriya zaporiz'kykh kozakiv*. [The History of the Zaporizhian Cossacks.]. Transl. by I. Svaryk. Vol. I. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Zhuravlyov, O.P. (2015). *Osteologicheskkiye materialy iz paleoliticheskikh pamyatnikov Nizhneho Podniprova i Kryma*. [The Osteological Materials from the Paleolithic Localities of the Lower Dnieper region and Crimea.]. Kyiv: Oleg Filyuk Publisher [in Russian].
- Zhuravlyov, O.P. & Puchkov, P.V. (2001–2003). Kostnyye ostatki iz paleoliticheskoy stoyanki Mira. [Bone Remains from the Palaeolithic Site of Mira.]. In: Stepanchuk, V.N., et al., *Mira. Novyy pozdnepleystotsenovy pamyatnik na Srednem Dnepre (pervyye rezultaty polevykh issledovaniy 2000 g.)*. NA IANANU, FE 2000/133S. Kyiv, pp. 198–201 [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/032-046>

УДК (UDC) 902.2

**CONSTRUCTION CERAMICS AND BACKGROUND ORNAMENTS OF THE MAUSOLEUMS
OF THE ANCIENT SETTLEMENT OF KHARABA GILAN****Vusala Fazil Beydullazade*****Abstract**

Azerbaijani architecture has gone through a long development path in its history from the Neolithic to the Middle Ages. The dwellings, defensive systems, public buildings and memorial monuments built in this large chronological range had their own architectural features. Over the centuries, construction techniques have improved, durable building materials have been discovered and spread all over the world. Among the building materials, it is worth mentioning construction ceramics and gage (lime with a mixture), which were widely used in the construction of memorial monuments and public buildings and contributed to the intensive development of architecture.

The purpose of the study is to analyze the architectural features of the mausoleums of the Kharaba Gilan settlement, built using building ceramics and lime (lime with impurities), as well as to study their decorative elements, including geometric ornaments and epigraphy.

Methodology. The study used complex methods of analysis: architectural and historical analysis, comparative method. The study of literary sources, archaeological data and materials of restoration works has been carried out.

Scientific novelty. The work reveals the importance of gage and building ceramics in the development of Azerbaijani architecture, emphasizing their influence on the strength, aesthetic expressiveness and durability of buildings. The study demonstrates that ‘architectural shirts’ with ornamental and epigraphic elements not only served a decorative function, but also contributed to the preservation of buildings.

Conclusions. As a result of the study, it was found that building materials such as burnt bricks and tar paper contributed to the creation of stable and aesthetically perfect architectural objects. The use of ‘architectural shirts’ with geometric ornaments and epigraphy highlights the high level of construction technology in medieval Azerbaijan. The analysis showed that these architectural elements are important for the preservation of cultural heritage and require further research in the context of restoration and protection of monuments.

Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, Kharaba Gilan, architecture, decorative baked bricks, background ornaments

* doctoral student, scientific worker Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archeology and Anthropology, Baku, Azerbaijan. E-mail: vbeydullazade@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8645-339X>

**БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА ТА ФОНОВИЙ ОРНАМЕНТ МАВЗОЛЕЇВ
СТАРОДАВНЬОГО ПОСЕЛЕННЯ ХАРАБА ГІЛЯН****Вусала Фазіл Бейдуллазаде*****Анотація**

За свою історію архітектура Азербайджану пройшла довгий шлях розвитку від неоліту до середньовіччя. Побудовані в цьому великому хронологічному діапазоні житла, оборонні системи, громадські споруди та меморіальні пам'ятки мали свої архітектурні особливості. Протягом століть техніка будівництва вдосконалювалася, були відкриті міцні будівельні матеріали, які поширилися по всьому світу. Серед будівельних матеріалів варто відзначити будівельну кераміку та калій (вапно з домішкою), які широко використовувалися при будівництві меморіальних пам'ятників і громадських споруд і сприяли інтенсивному розвитку архітектури.

Метою дослідження є аналіз архітектурних особливостей мавзолеїв поселення Хараба Гілян, побудованих з використанням будівельної кераміки та вапна (вапно з домішками), а також вивчення їх декоративних елементів, зокрема геометричного орнаменту та епіграфіки.

Методологія. У дослідженні використовувався комплекс методів аналізу: архітектурно-історичний аналіз, порівняльний метод. Проведено вивчення літературних джерел, археологічних даних та матеріалів реставраційних робіт.

Наукова новизна. У роботі розкривається значення калібрової та будівельної кераміки в розвитку азербайджанської архітектури, підкреслюється їх вплив на міцність, естетичну виразність і довговічність будівель. Дослідження демонструє, що «архітектурні сорочки» з елементами орнаменту та епіграфіки виконували не лише декоративну функцію, а й сприяли збереженню будівель.

Висновки. У результаті дослідження було встановлено, що такі будівельні матеріали, як обпалена цегла та дьоготь, сприяли створенню стабільних та естетично досконалих архітектурних об'єктів. Використання «архітектурних сорочок» з геометричним орнаментом і епіграфікою підкреслює високий рівень будівельної техніки в середньовічному Азербайджані. Аналіз показав, що ці архітектурні елементи є важливими для збереження культурної спадщини та потребують подальших досліджень у контексті реставрації та охорони пам'яток.

Ключові слова: Азербайджан, Нахичевань, Хараба Гілян, архітектура, декоративна випалена цегла, фоновий орнамент

Цитування: Beydullazade, V. (2025). Construction Ceramics and Background Ornaments of the Mausoleums of the Ancient Settlement of Kharaba Gilan. *Consensus*, 1, 32-46.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/032-046>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/142>

* докторант, науковий співробітник Інституту археології та антропології Національної академії наук Азербайджану, Баку, Азербайджан. E-mail: vbeydullazade@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8645-339X>

Introduction. Decorative bricks and intermediate ornaments, one of the most important building materials of medieval construction art, are important elements in architecture that reflect not only aesthetic value, but also the rich history of material culture. These elements, both as structural functionality and as a means of artistic expression, played a huge role in the development of Azerbaijani architecture¹. The main attention in the article is focused on exquisite art samples of medieval construction architecture. The main purpose of the study is to investigate the functional and aesthetic purpose of decorative bricks and intermediate decorations on the basis of building materials found in the ruined Gilan urban area, to determine the principles of application of these materials in medieval architecture, their place and importance in regional architecture². and aesthetic purpose of decorative bricks and intermediate decorations on the basis of building materials found in the ruined Gilan urban area, to determine the principles of application of these materials in medieval architecture, their place and importance in regional architecture.

Research objectives: 1. Analysis of the functionality of decorative bricks and their intermediate decoration: to determine the role they play in the architectural structure and their functions as building elements.

2. Investigation of aesthetic value: to evaluate the aesthetic characteristics of decorative bricks and intermediate decorations through the design principles of the ornaments used, artisanal techniques and means of artistic expression.

3. Identification of principles applied in architecture: to analyze how these materials were used in medieval architecture, their integration into structure and design.

4. Highlighting historical and cultural heritage: revealing the rich history and cultural traditions of Azerbaijani architecture through Found building materials.

5. Assessment of significance in the modern context: to analyze the role and potential application possibilities of decorative bricks and their intermediate decoration in the field of modern architecture and artistic expression.

This study provides in-depth knowledge of the functional and aesthetic role of decorative bricks and intermediate ornaments, which are one of the most important pearls of Azerbaijani architecture, both in terms of architectural history and cultural heritage, and serves to understand the place of these materials in medieval construction art in a broader context³.

Literature review (historiography of the problem). The study of building ceramics and background ornaments of mausoleums of the Kharaba Gilan settlement is based on a wide range of scientific works devoted to architecture, decorative arts and epigraphy of Azerbaijan.

¹ Badalova F Visual Facilities of Medieval Architecture in Azerbaijan // Architecture and Modern Information Technologies. 2021. № 1 (54). С. 114-122. DOI: 10.24412/1998-4839-2021-1-114-122. URL: https://marhi.ru/AMIT/2021/1kvart21/PDF/07_badalova.pdf

² Исмаїлова Л.Г. Азербайджанские архитекторы эпохи Возрождения (IX-XII вв.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydzhanskie-arhitektory-epohi-vozhrozhdeniya-ix-xii-vv/viewer>

³ The Architecture of Azerbaijan. (2017.). *Embassy of Azerbaijan in Chisinau*. Retrieved from <https://chisinau.mfa.gov.az/en/news/3159/the-architecture-of-azerbaijan>

Sources on architecture and decorative arts One of the key sources is the work of R. Efendi, T. Sir *Azerbaijan Decoration Art* (2010), which examines the decorative traditions of Azerbaijani art, including ornaments and their stylistic features. The study touches upon the issue of the use of building ceramics in the design of architectural structures, which is of interest for studying the mausoleums of Kharaba Gilan⁴.

The fundamental works on the architecture of medieval Azerbaijan belong to A.R. Salamzade and K.M. Mammadzade. Their works *The Son of Ishmael, and the Son of Isaac* (1976)⁵ and Salamzade A.R. *Monuments of Nakhchivan School of Azerbaijani Architecture* (1985) analyze the features of building traditions characteristic of medieval monuments, including mausoleums. These studies help to identify the specifics of ceramic decoration and its relationship with the general architectural trends of the region.

A classic work on the history of architecture in Azerbaijan is the collective monograph by M. Useynov, L. Bretanitsky and A. Salamzade's *The History of Architecture of Azerbaijan* (1963)⁶, which summarizes knowledge about architecture from various periods, including the use of building ceramics in mausoleums.

Epigraphy and historical and architectural research B. Ibrahimli made a significant contribution to the study of the mausoleums of Kharaba Gilan in the article about the Epigraphy of Ruined Gilan (2012)⁷. The author analyzes the epigraphic monuments preserved on the architectural structures of the region and their influence on the study of the historical context of the monuments.

B.I. Ibragimov's work *The Newly Discovered Mausoleum of the 12th century in Kharaba Gilan* (1984)⁸ also presents an important study on the architectural features of the newly opened mausoleum. The author examines its construction, the use of building ceramics and decorative features, which provides valuable information about the development of architecture in the XII century.

Analysis of building ceramics A study of the development of building ceramics in a broader context is presented in the work of Y. Majidzadeh *The development of the pottery kiln in Iran from prehistoric to historical periods* (1975)⁹. Although the article mainly examines the Iranian tradition, an analysis of the technological aspects of ceramic production allows us to draw parallels with the architectural monuments of Azerbaijan, including the mausoleums of Kharaba Gilan.

Historical and cultural context The bibliography *Historical Monuments and Toponyms of Azerbaijan* (2016)¹⁰, which contains an extensive list of sources on this topic, is useful for

⁴ Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2010. S. 52–54.

⁵ Salamzadə Ə.R. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: İşiq, 1976.

⁶ Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985.

⁷ İbrahimli B. Xaraba Gilanın epiqrafikası haqqında // Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, 2012.

⁸ Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963.

⁹ Majidzadeh Y. The development of the pottery kiln in Iran from prehistoric to historical periods. *Paléorient*. 1975. Vol. 3. Pp. 207–221. URL: <https://www.persee.fr>

¹⁰ Сафаралиева Г. (сост.). Исторические памятники и топонимы Азербайджана: библиография / спец. ред. и отв. за выпуск К. Тахиров; ред. Л. Ахундова. Баку, 2016.

understanding the general cultural and historical environment in which the architecture of mausoleums developed. An important place in the study of religious aspects related to mausoleums is occupied by the work *Religions of Central Asia and Azerbaijan. Volume I. Traditional Beliefs and Shamanism* (2016)¹¹, which examines the religious background of the Middle Ages.

The analyzed literature demonstrates that the study of building ceramics and background ornaments of the mausoleums of Kharaba Gilan is based on a wide range of scientific works covering architectural traditions, decorative arts, epigraphy and historical and cultural context. Further in-depth study of these aspects will make it possible to more fully reconstruct the artistic appearance and technological features of the mausoleums of this region.

Main material. The medieval architecture of Azerbaijan reflects the rich cultural heritage and main achievements of previous periods. The main innovations in the construction art of this period are the construction of grandiose buildings for various purposes using baked bricks, decorative baked bricks and clay as a fixing agent, which played an important role in the development of architecture. The decoration of facades of buildings and faces of tombs with complex geometric ornaments not only conditioned the development of material culture, but also created conditions for the revival of the ancient roots of the spiritual culture of the people from generation to generation. Decorative bricks and intermediate decorations are of great importance in formation of local features of Nakhchivan architectural school, preservation up to our time, promotion of national culture.

Decorative bricks and intermediate ornaments obtained during the study of medieval tombs in the ruined Gilan City are valuable examples of art, which clearly show the diversity of styles among architectural schools, revealing the existence of economic-cultural and architectural ties between the regions. Decorative bricks, used as decorative elements on the facades of architectural monuments, tombs, mosques and other structures, played an important role both for the aesthetics of architecture and for the reflection of deep traces of culture.

In the course of the study, archaeological objects and finds were thoroughly investigated using the methods of comparative, construction-technological, symbolic and iconographic analysis. At this time, similar tombs included in the Nakhchivan-Maragha School of architecture, their architectural method, construction ceramics were involved in the research. In general, the functional and aesthetic significance of decorative bricks and intermediate decorations in medieval architecture was investigated using various research methods. Ornaments on Memorial Monuments can be divided into three groups:

1. *Geometric patterns.*
2. *Epigraphic decorations.*
3. *Stamp pictorial and symbolic ornaments.*

The most complex and original examples of geometric ornaments are found in our

¹¹ The Architecture of Azerbaijan. (2017.). *Embassy of Azerbaijan in Chisinau*. Retrieved from <https://chisinau.mfa.gov.az/en/news/3159/the-architecture-of-azerbaijan>

architectural monuments of the Middle Ages. From this point of view, the tombs of Yusif Kuseyir Oglu (1162) and Momina Khatun (1187), built by Ajami Abubakr Oglu in Nakhchivan in the XII century, attract particular attention. Geometric patterns are generally divided into two main groups: simple and complex. Among the simple geometric patterns, baklava's similar motifs stand out, which became more complex over time and received the name 'kətəba'. Complex geometric ornaments were mainly applied in the artistic design of architectural monuments. In particular, the most beautiful and complex versions of these patterns are observed in architectural monuments built in the XIII-XIV centuries. Most of the geometric ornaments performed on stone, wood, clay carvings, as well as on bricks and tiles were built on the basis of a grid composition, formed from the repetition of certain figures and lines¹².

On each of the six faces of the mausoleum of Yusif ibn Kuseyir, independent geometric pattern motifs are embroidered with triangular, hexagonal, rhombic-shaped blocks, which are tightly combined with the main walls¹³. As a result of archaeological excavations carried out at the site of the city of Kharaba-Gilan since 1977, rich archaeological finds have been obtained that allow you to explore the long chronological period from the early Bronze Age to the late Middle Ages. A special place among these materials is occupied by finds of medieval architecture. Decorative fired bricks have played an important role in the history of architecture in making complex geometric ornaments in the form of blocks, known as 'architectural shirts'. These inscriptions and ornaments decorating the tombs of momuna Khatun, Yusif Kuseyir Oglu and Kharaba-Gilan are considered one of the important achievements of the Nakhchivan architectural school¹⁴.

The main achievements of the Nakhchivan architectural school are the tombs of Yusif Kuseyir Oglu (1162) and Momina Khatun (1186), which have survived to our time. The main building material in the monuments belonging to this school was baked bricks made of clay. These bricks had different shades of color (yellow, pink, reddish or green). Their standard dimensions were 20×20×5 CM. Decorative bricks, cladding and glazed tiles were used in geometric ornaments.

The sunken parts of the surfaces are covered with geometric ornament as a whole. This technique was previously observed in the Tomb of Yusif Kuseyir oglu. However, the ornaments in this monument were made in the color of ordinary bricks. In the Tomb of Momina Khatun, along with the complication of the structure of the ornament, the inclusion of turquoise elements in its composition can be regarded as an important innovation. As a result of the creation of more complex ornaments and the application of turquoise color, the patterns on the surfaces of the Tomb of Momina Khatun became richer and more expressive¹⁵. In addition, the floral images on the GEC filling between the

¹² Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2010. S. 16.

¹³ Усейинов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963. С. 97.

¹⁴ İbrahimli B. Xaraba Gilanın epiqrafikası haqqında // Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, 2012. S. 341.

¹⁵ Salamzadə Ə.R. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: İşiq, 1976. S. 24.

decorative bricks that make up the geometric ornaments have deformed and eroded over time, being exposed to external influences – rain, snow and wind. However, within the framework of the restoration work, a significant part of the floral images on the GEC were restored again. Quadrangular, Hexagonal and octagonal medallions were used among architectural inscriptions and geometric ornaments. Three different types of these medallions are found. Medallions of the first type were made by casting on quadrangular fired bricks. These medallions were cast in portions and cooked with high quality.

Fig. 1. Medallions of the first type

Hexagonal medallions are mainly made of cashmere. They were placed on hexagonal tiles about 2.0–2.5 cm thick with brown glaze symmetrically, and the remaining areas were covered with blue glaze and baked. Although these inscriptions look aesthetically pleasing, the main problem is that the inscriptions do not fit snugly on the tile. It is possible to determine the content or meaning of the inscriptions by the location of the letters on the tiles. Interestingly, the blue glaze adheres more strongly to the tile than other colours, so their location is easily distinguished against the background of the blue glaze, although the inscriptions are cast. The inscriptions of the third type were also cast on tiles, but in a completely different way. These inscriptions are made mainly in the

form of an octagon formed by the symmetrical intersection of two quadrangles of the same size. Exquisite inscriptions and patterns were laid out on the tile with different colors, brush, and then covered with a layer of colorless glaze and baked. The octagonal tomb located in the first memorial complex in Kharaba-Gilan city is one of the clearest examples of the Nakhchivan architectural school. This tomb is a tower-type monument with a central dome. Each of the brick blocks covering its facade is decorated with different patterns. The architecture of the Kharaba-Gilan tomb is in many ways similar to the tombs of Yusif ibn Kuseyir and Momina Khatun. Nakhchivan architects used decorative bricks to create patterned ornaments. In the architecture of Central Asia, such ornaments were laid on the GEC. Decorative baked bricks were skillfully used in these three adabids. Of the decorative bricks discovered in the ruined Gilan area, it is exactly the same as the bricks found in the other two monuments. The ornaments on the facade of the tomb are made in the form of symmetrical compositions. Each ornament consists of six, eight or quadrangular shapes located in the center. Nakhichevan architects made details and proportions of ornaments with great skill, which ensured the exquisite and elegant appearance of the tombs. The door and decorative elements of the Kharaba-Gilan Tomb resemble the Tomb of Momina Khatun. This similarity indicates the general style and direction of development of the Nakhchivan architectural school¹⁶. The consequences of the preference for brick were of great

¹⁶ Ибрагимов Б.И. Нововыявленный мавзолей XII в. в Хараба Гилане. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. 1984. Т. XL, № 7. С. 90.

importance for the history of architecture not only in Nakhchivan, but elsewhere. First of all, as a result of this advantage and use, various new stylistic forms have arisen in architecture. It should also be noted that brick, due to its low cost, is perhaps the most affordable of all construction tools. Brickwork buildings become simple and durable. But the large flat surfaces that the brick construction naturally creates create difficulties for the decor. Medieval architects had made extensive use of the decorative possibilities of brick. The use of tiles opened up great opportunities for architects in obtaining more effective decorations and enhancing artistic expressiveness. In 2024, during the excavation of the tomb in the second memorial Complex in the II memorial Complex at the site of Kharaba Gilan, a large number of ara decorations with various ornaments and decorative baked bricks made of Gage were discovered¹⁷. Since traces of decorative bricks remain in the intermediate decorations, it is possible to determine which bricks were processed where the ornament was made. There are examples of ancient roots among the ARA ornaments. Among them, intermediate decorations with the image of the swastika, the sun and the moon attract attention. The image of the swastika, which the Turks called 'their' icon, has been considered throughout history as a symbol representing the four main entities of mankind, and in some cases the sun. Scientific research shows that the term is of Indian origin, with the 'sva' part meaning 'good' and 'asti' meaning 'to be'¹⁸.

According to historical sources, the swastika is widespread as a symbol that carries the meaning of happiness and desire. In Islamic culture, this sign was known and widely used under the name 'cherkhi-Falek'. This religious and decorative element, the ends of which are directed in four directions in the form of rectangles, was applied in the culture of Azerbaijan from the Neolithic to the XIX century in various objects, including household items and architectural samples. According to the conclusions of German and Italian scientists who studied the origin of the swastika, this icon is considered a symbol of the sun. According to research, the initial image of the sun (striped circle) was stylized over time and brought to a more simplified form, resulting in the swastika symbol¹⁹. The swastika-patterned ara decoration discovered during the excavation of Tomb No. 1 of the second memorial complex is 6.0 cm wide and 7.0 cm long. The GEC ornament with a depth of 0.8-1.3 cm of the patterns was laid by the pressing method, only one of this ornament was found. And the thickness is 2.8 cm in the middle and 1.8 cm at the edges.

A total of 18 fragments of ara decoration with a relief pattern were found, four of them are whole. The length is 9.8 cm, the width is 9.4 cm, the depth of the patterns is 0.9-1 cm. In the ornament with the length of the flat pattern in the middle of 8.4 cm, the diameter of the dots is 0.8 cm and 0.7 cm from the edge. Circular patterns are 8.6 cm in diameter and 1.3-1.8 cm wide.

¹⁷ Badalova F. Visual Facilities of Medieval Architecture in Azerbaijan. *Architecture and Modern Information Technologies*, 2021. (1) 54. DOI: [10.24412/1998-4839-2021-1-114-122](https://doi.org/10.24412/1998-4839-2021-1-114-122)

¹⁸ Əfəndi R., Əfəndi T. *Azərbaycan bəzək sənəti*. Bakı, 2010. S. 71.

¹⁹ Мицаи. Религии Центральной Азии и Азербайджана. Т. I: Традиционные верования и шаманизм. Самарканд, 2016. С. 44.

Fig. 2. Swastika pattern decoration

There is a difference in the size of the intermediate ornaments in the form of a Seljuk chain according to the place of processing. So far, decorations with 2, 3, 4 rings have been discovered. The width of the chain is 1.8-2.0 cm, the depth of the patterns is 0.8-0.9 in the middle and 0.3-0.4 cm at the edges. The length of the ornament in the image is 10.8 cm, the width is 4.0 cm, the thickness is 3.0-3.7 cm. Presumably, it was mainly worked out on the edges of the compositions.

In the intermediate decoration in a circular shape, the diameter of the circle in the middle is 8.5 cm, and the strip around the circle is decorated with triangular basma patterns. The seat of the triangles is 3.0 cm, the height is 1.5 cm, the seat inside the Strip is arranged at a certain interval towards the circle. On the left side of the decoration there are two circular cuts 4.2 cm apart (depth-4.5 cm). Most likely it is the location of decorative baked bricks²⁰. Also on the perimeter of the decoration are visible traces of bricks. The diameter of the intermediate decoration is 14.2 cm, the thickness is 2.1 cm in the middle. Intermediate ornament with a single-handed Seljuk chain pattern, length 9.8-8.8 cm, width 2.0-4.0 cm, thickness 3.8 cm, depth of ornaments 1.3-0.9 cm. There is a triangle pressing pattern on the end of the chain. It seems that these intermediate decorations are more often embroidered in the corners, where the patterns intersect. Single-stranded chain ornaments adorn both the side and head sides of decorative bricks. In the completed place there is a triangle printing pattern, the length of the pattern is 8 cm, the width is 4.5-5.3 cm, the thickness is 1.9 cm, and the depth of the

There is a difference between point patterns. There is a distance of 4 cm on one side and 4.5 cm on the opposite side. In general, the molding of this ornament, which is laid out by the pressing method, is not standard. At first glance, it seems that the mold was laid on wet clay, but in fact, the finished mold was pressed onto the wet mortar. And before pressing, the mold was immersed in a gray powder solution.

Ornaments embroidered between the bricks at the corners and edges of the pattern composition have also been found. Depending on the location, the sizes and depth of the patterns vary, and the middle patterns are drilled slightly deeper than the edge patterns. Another intermediate ornament consists of three parallel lines with a length of 14 cm and a width of 3.6-4.0 cm. The depth of the line in the middle is 0.9-1.0 cm, the depth of the lines on the sides is 0.3-0.4 cm, the length of the patterns is 12.4 cm, and the thickness of the

Fig. 3. Processing of intermediate ornaments in the form of Seljuk chain

²⁰ Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985. S. 33-36.

patterns is 1.3–0.9 cm. The depth of the middle patterns of the GEC with an intermediate ornament with a printed pattern is 1.2 cm, while the depth of the patterns on the edge is 0.6–0.9 cm. The width of the fragment is 8 cm, the thickness is 4 cm, and the height is 9.8 cm.

On one side, the location of the decorative baked brick is visible.

Drop-shaped decorative baked bricks located on the columns located in the exterior of the Tomb of Momina Khatun were also found in the ruined Gilan tombs²¹. Drop-shaped decorative baked bricks have a difference in size and are 4.6 cm wide and 9.7 cm high, and their baking is of very high quality. This brick, cut using formwork, is of a certain thickness for placement on the wall. A small-sized drop-shaped decorative brick is 4.5 cm wide and 8.5 cm high. And the thickness of the brick is 8.5 cm.

Fig. 4. Drop-shaped decorative baked bricks

A quarter of a 3 cm thick square-shaped baked brick was found. Such bricks border the Facing of the tomb from below and above, and their dimensions are 11×10.2 cm. Decorative baked bricks with an arc on one side are divided into 22.6 cm in diameter into 5 parts, starting from the center, before baking laid in a round brick mold. These bricks were used in the columns adjacent to the wall framing the faces of the Tomb. The sides are 10.8 cm, the thickness is 5 cm. The dimensions of the sides of the fired brick are 10.5×8.6 cm, and the thickness is 4.5–4.8 cm. About a quarter of a square-shaped brick has a double strip drawn on it before baking with a finger on a diagonal. This is a sign of the master on the brick, which indicates the number of bricks in a certain amount, in a word, the sign was used for purpose.

Decorative baked brick of a semicircular shape is, for the time being, the smallest of the bricks of a similar shape²². The reach is like an arch. It can be the underside of writing in Arabic script. Its dimensions, 7.5×7.8 cm, thickness is 4.1 cm. The width of the hollow in the middle is 2 cm, the depth is 2.2 cm. Decorative baked brick in the form of a semicircle is cut and made of square bricks with a thickness of 5 cm, which were removed from the mold before baking. In this form, brick specimens with different sizes are found. Its dimensions are 7.5×10 cm, its thickness is 5 cm, and the width of the hollow in the middle is 4.2 cm, and its depth is 2.5 cm. Decorative baked brick, made in the form of half of an oblong ring, is the largest of the bricks of this shape, which has been discovered for the time

Fig. 5. double strip drawn before baking with a finger

²¹ Сафаралиева Г. (сост.). Исторические памятники и топонимы Азербайджана: библиография / спец. ред. и отв. за выпуск К. Тахиров; ред. Л. Ахундова. Баку, 2016. С. 47.

²² Ибрагимов Б. И. Нововьявленный мавзолей XII в. в Хараба Гилане. *Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР*. 1984. Т. XL, № 7. С. 87–91.

Figure 6

being. Its dimensions are 11.6×9.2 cm, and its thickness is 5.4 cm. The dimensions of the hollow in the middle are 6×4.6 cm, and the depth is 2.4 cm. Decorative baked brick in the form of a Pentagon, and the length of its four sides is 7.5 cm. When cutting the back, a corner was taken relatively thick (40 cm) in this form there are bricks of different sizes. The dimensions of the discovered such bricks differ little from each other.

Some of the decorative baked bricks cut into cubes from baked bricks 4.5 cm thick have a relatively thick back. These bricks are worked on the border of the cladding and differ in size, like decorative fired bricks, which are drop-shaped. One of these bricks used in the architectural shirt is the big one in the form of a small cube.

The dimensions of the decorative baked brick cut into a quadrangular shape are 11×4.5×7.5 cm, the thickness is 4.7 cm. Decorative baked bricks of various sizes in the form of triangles were found in the ruined Gilan tombs. The thickness of one of them is 5 cm, the seat is 10.5 cm, and the length of the sides is 7.5 cm. One is a slice-shaped brick cut from a round brick. The dimensions of the brick are 10.0×11×3.5 cm.

The triangle-shaped otherscarpic measures 11.5×10.5×5 cm. Decorative baked bricks made in trapezoidal forms are made in different sizes. There are also examples of decorative baked bricks in the

Figure 7

Figure 8

form of the letter 'S'. Since they are found separately, it is difficult to determine where their composition was processed. 50–60 's' shaped decorative bricks were found. Large and small size decorative bricks of 'S' shape were also used in the Tomb of Momina Khatun. The dimensions of large decorative bricks are 3.5×11.0×6.0 cm.

The reverse side of the decorative baked brick in a circular shape is cubic in shape. The diameter of the brick is 5.2 cm, the dimensions of the cubic part are 4.0×4.0×5.0 cm, the height is 10.5 cm.

Decorative baked bricks of various shapes are found in the ruined Gilan City area. Almost all of the decorative bricks here are geometric in shape. Decorative baked bricks in the form of trapeziums, rhombuses, triangles, cubes and quadrangles are the majority. Geometric ornaments are similar to ornaments in the Tomb of Momina Khatun. This is confirmed by the similarity of The Shape of the decorative bricks found in the tombs, the same layout of the

decorative bricks left on the walls²³. In 2024, four turquoise-colored Kashi fragments were found in Tomb No. 1 of the second Memorial Complex in the ruined Gilan City site. Tile fragments have a quality color layer. The integrity of the glaze layer on the ceramics, the absence of color fading, the remaining brightness confirm that it is an alloy. One side is triangular in shape. The thickness of the Scutes is 1.5 cm, the length of the angular part is 3.1 cm, and the wingspan varies in the range of 5.9–9.0 cm. Whitening is observed in the layers of glaze this is also due to the fact that the tiles are exposed to moisture.

Tiles in the form of a cross with triangular saving wings are usually found in decorations called ‘qirix’. In ‘Qirix’ ornaments, there is an octagon in the middle of four cruciform tiles and an embroidered tile on top. Similar clay samples are kept in the Hermitage Museum in St. Petersburg, Russia. These tiles are also turquoise in colour, their size is 4.5×3.6×1.5 cm. The fact that these tiles placed in the Hermitage in the section on Iran are similar to those found in Nakhchivan suggests that they also belong to the Nakhchivan–Maragha School of architecture.

Figure 10

Burnt bricks discovered in the ruined city of Gilan, the middle of which is carved in The Shape of a semicircle, are an element of calligraphic decoration. It should be noted that ordinary and decorative fired bricks used in the construction of monuments of Nakhchivan architectural school are much better quality than baked bricks found in other regions of Azerbaijan. Studies have shown that decorative fired bricks and intermediate decoration have long been the main building material in the construction of memorial

monuments decorated with complex geometric ornaments. The tombs explored in the first and second memorial complexes in Kharaba Gilan city allow a comprehensive study of the monuments of the Nakhchivan School of architecture. Each tomb and memorial monument is lined with brick blocks decorated with different ornaments²⁴. These ornaments consist of six, eight and quadrangular figures arranged in the form of symmetrical compositions and have exquisite and elegant details. The dimensions of each ornament and its precise processing to the smallest detail show the high level of skill of Nakhchivan architects in this area. The facade decoration of the cube-shaped tomb in the ruined Gilan City Place

Figure 9

²³ Majidzadeh Y. The development of the pottery kiln in Iran from prehistoric to historical periods. *Paléorient*. 1975. № 3. С. 207–221. URL: <https://www.persee.fr>

²⁴ Гияси Д. Архитектура Азербайджанского Средневековья. *IRS-Heritage*. 2006. № 1 (19). С. 18–22. URL: <https://irs-az.com/new/pdf/090621141215.pdf>.

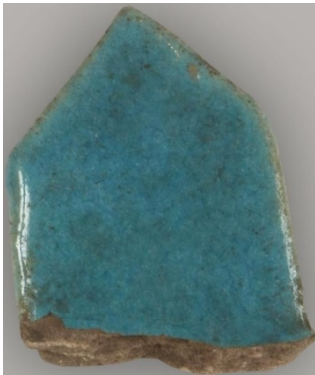

Figure 11

consists of corner columns and wall surfaces inlaid with patterned bricks. According to these characteristics, it can be said that it is similar to the Tomb of the 'Red Dome' in Maragha²⁵. The ornate bricks of the Kharaba-Gilan tomb were often worked in the corners and in certain parts of the walls. The different sizes and shapes of these decorations vary according to the location of each element. Also, on flat surfaces, naturally created by brick, important decorative styles and designs were applied. Medieval architects made the most of the decorative possibilities of brick, creating new and important stylistic forms. Although the Nakhchivan memorial monuments have been thoroughly studied for many years by various fields of art and, in particular, by architects, but little attention was paid to intermediate decorations

and construction ceramics, no attempts were made to interpret the essence of the patterns, to reveal their semantic meaning. Studies show that semantic and calligraphic ornaments were used in Nakhchivan memorial monuments. The decorative bricks and intermediate decorations of medieval architecture are an important archaeological and architectural legacy that carries not only aesthetic value, but also reflects the culture of the time, the belief system and the life of the people²⁶. Ornaments of tombs in Nakhchivan city and in Kharaba Gilan city and ara decorations on Gaj demonstrate the construction techniques of simple and complex style forms in the history of architecture, and the results of the research conducted in this direction reveal the rich history of the culture of Azerbaijan²⁷.

Conclusion. In medieval Azerbaijani architecture, decorative bricks and intermediate ornaments acted as important functional and aesthetic elements. Within the framework of this study, the analysis of building materials found in the ruined Gilan urban area showed that decorative bricks and intermediate decorations not only increased the aesthetic value of buildings, but also acted as an architectural code reflecting the socio-cultural and economic characteristics of the era. These decorative elements, which play an important role in the preservation and development of the local features of the Nakhchivan-Maragha architectural school, are valuable examples of art demonstrating the diversity of styles among architectural schools. The widespread use of geometric, epigraphic and symbolic ornaments on medieval tombs, mosques and other monumental structures influenced the formation and development of their architectural traditions. The conducted studies show that complex technological methods were used in the preparation of decorative bricks, and the uniqueness of architectural monuments was ensured through

²⁵ Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985. C. 184.

²⁶ Religions of Central Asia and Azerbaijan. Volume I. Traditional Beliefs and Shamanism. Samarkand: MITSAL, 2016. P. 105.

²⁷ Достиев Т.М. Средневековая городская культура Азербайджана: инновации и традиции. *Археология Евразийских степей*. 2018. № 4. С. 222–223. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/srednevekovaya-gorodskaya-kultura-azerbaydzhana-innovatsii-i-traditsii>

various patterns and compositions. In particular, geometric ornaments observed on the facades of Momina Khatun and Yusif Kuseyir Oglu tombs belonging to the Nakhchivan architectural school prove the high level of construction technology and artistic thought during this period. Thus, the study of decorative bricks and intermediate ornaments in medieval architecture not only determines their functional and aesthetic significance, but also proves the richness and sustainable development of the architectural heritage of Azerbaijan. The results of this study serve as a valuable resource for future archaeological and architectural research and contribute to the preservation and promotion of our national culture.

REFERENCES

- Badalova, F. (2021). Visual Facilities of Medieval Architecture in Azerbaijan. *Architecture and Modern Information Technologies*, (1) 54, 114–122. Retrieved from https://marhi.ru/AMIT/2021/ikvart21/PDF/07_badalova.pdf [in English].
- Dostiev, T.M. (2018). Srednevekovaia gorodskaia kultura Azerbaidzhana innovatsii i traditsii [Medieval Urban Culture of Azerbaijan: Innovations and Traditions]. *Arkheologiia Evraziiskikh Stepei*, 4, 222–223. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/srednevekovaya-gorodskaya-kultura-azerbaydzhana-innovatsii-i-traditsii> [in Russian].
- Əfəndi, R. & Əfəndi, T. (2010). *Azərbaycan bəzək sənəti* [Azerbaijan Decoration Art]. Bakı [in Azerbaijani].
- Giyasi, D. (2006). *Arkitektura Azerbaydzhanskogo Srednevekov'ya* [Architecture of Azerbaijani Middle Ages]. *IRS-Heritage*, 1(19), 18–22. Retrieved from <https://irs-az.com/new/pdf/090621141215.pdf> [in Russian].
- Safaraliev, G. (Comp.), Takhirov, K. (Ed.) & Akhundova, L. (Red.). (2016). *Istoricheskie pamiatniki i toponimy Azerbaidzhana: Bibliografiia* [Historical monuments and toponyms of Azerbaijan: Bibliography]. Bakı [in Russian].
- İbrahimli, B. (2012). *Xaraba Gilanın epigrafikası haqqında* [On the epigraphy of Kharaba Gilan]. In *Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları*, 340–353). Bakı [in Azerbaijani].
- Ibragimov, B.I. (1984). *Novozyivaylenmy mauzoley XII v. v Kharaba Gilane* [Newly discovered 12th-century mausoleum in Kharaba Gilan]. *Doklady Akademii Nauk Azerbaidzhanskoy SSR*, 40 (7), 87–91. [in Russian].
- Ismailova, L.G. *Azerbaidzhanskii arkhitektory epokhi Vozrozhdeniia (IX–XII)*. [Azerbaijani Renaissance Architects (IX–XII Centuries)]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydzhanskie-arhitektory-epohi-vozhrozhdeniya-ix-xii-vv/viewer> [in Russian].
- Majidzadeh, Y. (1975). The Development of the Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historical Periods. *Paléorient*, 3, 207–221. Retrieved from <https://www.persee.fr> [in English].
- Medieval Azerbaijan and the Development of its Visual Media. (2022). *Vestnik MGSU*, 17 (1), 11–20. DOI: <https://doi.org/10.22227/1997-0935.2022.1.11-20> [in English].
- Religions of Central Asia and Azerbaijan (2016). Volume I. Traditional Beliefs and Shamanism. Samarkand: MITSAI [in English].
- Salamzadə, A.R. (1976). *Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan məktəbi abidələri (A.R. Salamzade and the Son of Ishmael, and the Son of Isaac)*. Bakı: Işıq [in Azerbaijani].
- Salamzadə, A.R. (1985). *Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri* [Monuments of Nakhchivan

School of Azerbaijani Architecture]. Baku: Elm [in Azerbaijani].

The Architecture of Azerbaijan. (2017). *Embassy of Azerbaijan in Chisinau*. Retrieved from <https://chisinau.mfa.gov.az/en/news/3159/the-architecture-of-azerbaijan> [in English].

Useynov, M., Bretanitsky, L. & Salamzade, A. (1963). *Istoriya arkhitektury Azerbaidzhana* [History of Azerbaijani Architecture]. Moscow [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/047-056>

УДК (UDC) 904 (477.51-21) «12/16»

**NOVGOROD-SIVERSKY IN THE 13TH – 18TH CENTURIES:
ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE TOPIC**

Ivan Kedun*

Abstract

The article is devoted to the analysis of the archaeological materials available today on the history of Novgorod-Siversky in the 13th – 17th centuries. Based on the comparison of written sources and the results of recent archaeological research, a new perspective on the current state of archaeological research on the topic is proposed. As a result of the study, the fact is stated that archaeological materials allow us to take a new look at the settlement and functioning of the city in the corresponding period. The aim of the work is to determine the state of archaeological research of the period from the 13th to the 17th centuries, the city of Novgorod-Siversky.

The methodological basis of the study is based on the analysis and verification of previous scientific conclusions with the materials of recent archaeological research.

The scientific novelty of the study lies in the fact that on the basis of recent archaeological materials, promising directions, periods and tasks for further research are determined in the work.

Conclusions. Archaeological research materials indicate the continuation of life in the city after the Mongol invasion, however, further research should reveal the issues of the functioning of fortifications, the number and nature of the population and the economy.

Materials from the 14th – 16th centuries, although occasionally encountered during excavations, do not currently represent the surviving complexes and do not provide an opportunity to fully illustrate this period of the city's life.

Instead, the 17th century is widely covered both in written sources and in archaeologically illustrated series of complexes. Future research should be devoted to an attempt to link the mentioned periods stratigraphically and significantly expand knowledge about the 14th – 16th centuries.

Keywords: Novgorod-Seversky, castle, settlement, fortifications

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations Mykola Gogol Nizhyn State University, Serviceman of the Armed Forces of Ukraine, Nizhyn, Ukraine. E-mail: Kedunis@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1200-2188>

**НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ У 13-18 СТ.:
АНАЛІЗ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ**

Іван Кедун*

Анотація

Статтю присвячено аналізу наявних на сьогодні археологічних матеріалів з історії Новгород-Сіверського 13-17 ст. На основі співставлення даних писемних джерел і результатів останніх археологічних досліджень пропонується новий погляд на сучасний стан археологічного вивчення теми. В результаті дослідження констатується факт, що археологічні матеріали дозволяють по-новому поглянути на заселення та функціонування міста у відповідний період. **Метою роботи** є визначення стану археологічного вивчення періоду 13 до 17 ст. міста Новгород-Сіверський.

Методологічна основа дослідження базується на аналізі та верифікації попередніх наукових висновків з матеріалами останніх археологічних досліджень.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі останніх археологічних матеріалів у роботі визначаються перспективні напрямки, періоди та завдання для подальших досліджень.

Висновки. Матеріали археологічних досліджень свідчать про продовження життя в місті після монгольської навали, втім подальші дослідження мають розкрити питання функціонування укріплень, кількість і характер населення та економіку.

Матеріали 14-16 ст. хоч і епізодично зустрічались під час розкопок, втім на сьогодні не репрезентують цілілі комплекси і не дають можливості повністю проілюструвати даний період життя міста.

Натомість 17 ст. достатньо широко висвітлюється як в писемних джерелах, так і проілюстровано археологічно серію комплексів. Майбутні дослідження мають бути присвячені спробі пов'язати зазначені періоди стратиграфічно та значно розширити знання про період 14-17 ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, замок, посад, укріплення

Цитування: Кедун, І. (2025). Новгород-Сіверський у 13-18 ст.: аналіз археологічного дослідження теми. *Консенсус*, 1, 47-56. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/047-056>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/143>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, військовослужбовець Збройних Сил України, Ніжин, Україна. E-mail: Kedunis@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1200-2188>

Новгород–Сіверський мав важливе значення в історії України, зокрема в період з 13 по 18 ст. Його історія упродовж цього часу була тісно пов'язана зі змінами, які відбувалися в регіоні через вторгнення, політичні союзи та внутрішні конфлікти. Утворений у 10 ст. на місці поселення літописних сіверян, з кінця 11 ст. він став стольним градом одного з найбільших князівств Київської Русі. Своє значення Новгород–Сіверський зберігає і після монгольської навали.

Постановка проблеми. Місто Новгород–Сіверський відігравало вагомую політико-адміністративну роль у середньовіччі, завдяки цьому досить багато разів згадано в писемних джерелах, а археологічні дослідження були присвячені описаному давньоруському періоду. Більш пізні часи лишались поза увагою дослідників. Утім період з кінця 13 до 16 ст. є найбільш таємничим в історії міста, і останні археологічні матеріали дають можливість пролити світло на цілий ряд проблем зазначеного періоду. Саме визначення стану археологічного вивчення періоду дасть можливість скоригувати напрямки майбутніх досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток історіографії даного питання пов'язаний із розвитком археологічних досліджень. Першим увагу на зазначений період звернув І.І. Єдомаха. Він висловив припущення про продовження життя на дитинці і в післямонгольській час¹. Надалі, у 1979–1983 рр. масштабні розкопки в місті здійснювались експедицією під керівництвом А.В. Кузи². Варто зауважити, що саме в складі зазначеної експедиції працювала Л.І. Виногородська, яка вперше детально дослідила пізньосередньовічні матеріали³. На межі 20 та 21 ст. ці роботи були продовжені А.Л. Казаковим, В.П. Коваленко та О.Є. Черненко⁴. Дослідникам вдалось зафіксувати ряд пізньосередньовічних об'єктів та ввести їх у науковий обіг. Починаючи з 2003 року археологічне вивчення давнього Новгород–Сіверська та його округи систематично здійснювалось за участі автора.

Виклад основного матеріалу. За усталеною в історіографії версією, на початку 13 ст. Новгород–Сіверський входив до складу Київської Русі, але після монгольської навали 1239 року місто було спустошене і втратило свою колишню роль як важливий центр князівства. Після цього, як і багато інших руських земель, місто стало залежним від Золотої Орди. На користь такої тези зазвичай наводять як писемні свідчення, так і побіжні свідчення археологічних джерел⁵.

Більшість дослідників спираються на запис 1360 року, який засвідчує, що

¹ Єдомаха І.І. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород–Северский в 1960 г. *Научный архив Института археологии НАН Украины*. Ф. експедицій, № 1960/63. С. 36.

² Куза А.В. Важнейшие города Руси. *Древняя Русь. Город, замок, село*. 1985. С. 730

³ Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода–Сіверського. *Археологія*. 1988. Вип. 61. С. 48.

⁴ Черненко О.Є. Нові матеріали до вивчення Новгород–Сіверського Спасо–Преображенського монастиря. *Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць / Національний Києво–Печерський заповідник*. К., 2006. С. 555–558.

⁵ Куза А.В. Важнейшие города Руси. *Древняя Русь. Город, замок, село*. 1985. С. 73; Кедун І.С. Новгород–Сіверська фортеця: основні віхи історії. *Ніжинська старовина*. 2016. № 22 (25). С. 145–154.

литовці побачили «тору красну возвышенную, на которой прежеде город столичный Новгородского княжения руський был»⁶. Прийнято вважати, що місто спалено загонами Менгу під час походу 1239 року, коли його військо просувалось від Чернігова до Глухова територією Подесення⁷. Треба відзначити, що інших красномовних слідів погрому міста на сьогодні виявити не вдалось.

Археологічні аргументи також не є беззаперечними. Основним доводом вважається, що шари кінця 13-14 ст. на території дитинця відділені від нашарувань давньоруської доби горілим прошарком. Згідно висновкам авторів робіт, це – свідчення загибелі Новгород-Сіверського від монгольського погрому⁸.

Поряд з вищенаведеним, ще до робіт експедиції А.В. Кузи, І.І. Єдомаха констатував відсутність стерильного прошарку між шарами давньоруського часу та 17 ст., що не могло б свідчити про повне знепліднення міста. Спираючись на таке спостереження, він висловив припущення про продовження життя на дитинці і в післямонгольський час. Також у ході розкопок 1960 р. вдалось зафіксувати частину рову в південно-західній частині міста. Судячи з характеру заповнення І.І. Єдомаха припускав, що з 17 ст. до кінця 18 ст. рів підтримувався у робочому стані⁹. Також згідно матеріалів археологічних досліджень 1979-1983 років у межах пізньосередньовічної фортеці Новгород-Сіверського були виявлені ділянки культурного шару, що містив керамічні матеріали другої половини 13 – 14 ст. Під час розкопок було відкрито декілька археологічних комплексів післямонгольського часу (житлові та господарчі споруди, ями). Серед них уваги заслуговують залишки кількох споруд, досліджених у 1982-1983 роках на території посаду в районі сучасної базарної площі.

Одна зі споруд мала, напевно, житлове призначення, про що свідчили залишки глинобитної печі. Котлован майже квадратної форми (розмір – 3,35×3,25 м) був орієнтований кутами по сторонах світу та впущений у материк на 0,5 м. У черені печі знайдено фрагменти кераміки, яку, згідно розробленій Л.І. Віноградською хронології, можна датувати другою половиною 13 – початком 14 ст.¹⁰ У той же час виявлені в заповненні котловану уламки кругових посудин автори досліджень віднесли до 14-15 ст. До післямонгольської доби віднесли і дві господарські споруди. Їх котловани мали прямокутну форму (2,4×2 м; заглиблені в материк до 0,55 м) та були орієнтовані, як і згадане вище житло, кутами по сторонах світу. На підставі керамічних матеріалів автори розкопок віднесли дані об'єкти до 14-15 ст.¹¹

⁶ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 74.

⁷ Черненко О.Є. Нові матеріали до вивчення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. *Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць* / Національний Києво-Печерський заповідник. К., 2006. С. 555-558.

⁸ Куза А.В. Важнейшие города Руси. *Древняя Русь. Город, замок, село*. 1985. С. 73.

⁹ Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. / Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій, № 1960/63. С. 36.

¹⁰ Віноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки... С. 48.

¹¹ Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982-83 гг. / Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій, № 1983/146.

Загалом, треба відзначити досить широку дату (13-15 ст.), визначену для всіх згаданих комплексів у звітах 1982–1983 років. Це логічно пояснюється тим, що на час проведення розкопок хронологія матеріалів даного періоду ще була достатньо розроблена, почасти – відсутністю датуючих знахідок.

Надалі Л.І. Віногородська, спираючись на аналіз керамічних виробів, віднесла дані комплекси до другої половини 13 ст. Зауважимо, що подібні матеріали, знайдені автором під час розкопок на посаді міста в 2016 році, більше того в даному випадку після монгольський шар фактично не стратифікується від давньоруського, відсутні також і сліди пожежі. Така ситуація ще раз засвідчує безперервність життя на досліджених ділянках. Також під час розкопок під керівництвом автора було зафіксовано шари 13-14 ст. на північно-західній ділянці міста, в ур. Заручав'я та в ур. Сухомлинівка.

Окрім цього, на Замковій горі була відкрита ділянка кладовища (у східного валу), яку, виходячи зі стратиграфії, віднесли до 13-14 ст. Дослідники вважали можливим виникнення цвинтарю в самому центрі міста тільки внаслідок його запусіння після значних руйнувань¹². Утім, Л.І. Віногородська вважає, що життя на дитинці швидко відновлюється, про що свідчить наявність у культурному шарі матеріалів кінця 13 – 14 ст.

У результаті розкопок останнього десятиліття було встановлено, що продовжується життя і в найближчій окрузі міста. Про це свідчать матеріали, виявлені під час розкопок О.Є. Черненко 2000 року на городищі біля сучасного с. Путивськ. Вони дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в 13-14 ст.¹³ Таким чином припустимо, що адміністративні та господарські зв'язки міста та округи зберігаються і в післямонгольський період.

Загалом, можна констатувати, що традиційне уявлення про запусіння та занепад Новгород-Сіверщини в помонгольський час є недостатньо обґрунтованим. Ймовірно, подальше розширення бази археологічних джерел призведе до його перегляду.

Більше того, скоріш за все на значній території міста воно ймовірно тривало безперервно. Відсутність тут післямонгольських матеріалів може бути пов'язана недостатньою розробкою методики датування матеріалів 13 ст. Вважається, що детальне вивчення відповідних колекцій знахідок може призвести до перегляду їх датування. Втім не виключено значне зменшення кількості населення. На даному етапі досліджень археологічно доведеним фактом можна вважати лише загибель поселення на території Спасо-Преображенського монастиря в середині 13 ст., що, на думку О.Є. Черненко та А.Л. Казакова, являло собою замську резиденцію місцевого князя. Цілком імовірно, що знищення князівської резиденції і стало основою для легенди про спалення міста монголами. У той же час факт монгольського погрому на території міста не підтверджується археологічно.

¹² Куза А.В. Важнейшие города Руси. *Древняя Русь. Город, замок, село*. 1985. С. 53.

¹³ Черненко Е.Е., Кедун І.С. Древнерусское поселение у с. Путивск на территории сельской округи Новгород-Северского. *История и археология восточноевропейской деревни*. Выпуск I. 2011. С. 58-62.

Про існування міста в даний час свідчать і писемні джерела, оскільки Новгород-Сіверський неодноразово згадується в зв'язку з рядом політичних подій. Наприклад, у зв'язку з подіями 1356 р.¹⁴

У 14 ст. Новгород-Сіверський опинився під контролем Великого князівства Литовського. Після битви на Синіх Водах у 1362 році Литва захопила значну частину українських земель, включаючи Новгород-Сіверський. У цей період місто почало відновлюватися. Під 1393 роком знаходимо відомості про осаду укріплень, під час облоги Вітовта: «...аж взяв; там же Корибута з жоною и дѣтми поимал, а побравши скарбы, маетки и риштунки его, замок своими осадил и во всем его панствѣ по мѣстах старосты свои поставил»¹⁵ З літопису зрозуміло, що на 14 ст. фортеця укріплена вежами¹⁶. Також свідчення про значний обсяг вилученого майна та наявність окремої укріпленої частини – Замку.

Культурний шар міста також насичений матеріалами 14–15 ст., що свідчить про активне життя в місті. Одну із досліджених споруд в ході розкопок посаду у 2016 р. можна віднести до 15 ст. У плані вона мала наближену до квадрату форму (2,1×2,2 м). Її котлован був врізаний у материк на 1 м. Судячи з характерного розташування ямок від стовпчиків (в основі стін, по кутах), він мав каркасно-стовпову обшивку. У заповненні котловану фіксувались рештки обваленого перекриття. Під час розчистки споруди було виявлено уламки гончарних посудин 13–15 ст. та плінфи. Звідти ж походять вироби з металу (пряжка, ножі, цвяхи, хрестоподібна ланка ланцюга від панікадила), скла (намистина, уламки браслетів), каменю (пірофілітове пряслице) тощо.

Серед знахідок, які походять із цього об'єкту, окремо слід відзначити хрестик, вирізаний зі стінки керамічної посудини, та стулку енколпіона. Енколпіон має закруглені завершення та дугоподібні елементи середохрестя. На стулці рельєфно зображено Розп'яття, а в медальйонах – напівфігури Богоматері, Іоанна Богослова та архангелів із зерцалами та мерилами. Аналогічні хрести відомі серед старожитностей межі 14–15 ст. Водночас згладжений характер поверхні рельєфу дозволяє віднести його до імітаційних виробів другої половини 15 ст. (за В.Г. Пуцко, 2016)¹⁷. Зауважимо, що в ході згаданих розкопок була зібрана значна колекція фрагментів кругових посудин 13–15 ст. та інших матеріалів 13–17 ст., серед яких уламки кахлів, цегли, гральні фішки, вирізані зі стінок полив'яних посудин, уламок скляного браслету, керамічне грузило, підковку для взуття, ніж та інше.

Утім це мабуть один з найтаємничіших періодів історії міста, оскільки писемні джерела фактично відсутні, або місто згадується в зв'язку з якимись подіями без

¹⁴ Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С. 81.

¹⁵ ПСРЛ. М., 1975. Т. 35. С. 70–71.

¹⁶ Кедун І.С. Новгород-Сіверська фортеця: основні віхи історії. *Ніжинська старовина* 2016. № 22 (25). С. 145–154.

¹⁷ Пуцко В.Г. Християнська металополастика из окрестностей г. Калуги. *Город Средневековья и раннего Нового времени II (V): археология, история: Материалы семинара*. Ноябрь 2013 г. Тула, 2016. С. 72.

детального огляду, а цілеспрямованих археологічних досліджень даного періоду не проводилось.

З 1500 року місто знову стає центром політичних чвар, і князь Новгород-Сіверський Василій Іванович Шемячич переходить на державну службу до московського князя Івана III (фактично вчинивши державну зраду), що спровокувало чергову Московсько-Литовську війну¹⁸. В результаті місто переходить під вплив Московської держави.

У цей час, ймовірно, місто стає одним із центрів селітроваріння, про що свідчить грамота Івана Грозного 1551 року із забороною змушувати монахів Новгород-Сіверського монастиря робити емчужне діло і возити сміття з дворів до емчужного амбару¹⁹. Таким чином, джерела засвідчують розвиток селітряного виробництва в місті, починаючи з середини 16 ст. Однак, матеріальні свідчення існування цього промислу до останнього часу зафіксувати не вдалось. Першу реальну згадку зустрічаємо в інвентарі Новгород-Сіверського уїзду 1619 року, де зазначено, що на Новгород-Сіверському посаді кілька місяців вироблялася селітра, але на час укладання інвентарю ремісника-селітерника в місті вже не було. П.М. Кулаковський наводить також відомості, що староста Новгород-Сіверського О. Пісочинський наприкінці березня 1635 року продав право варити селітру на городищах Слухів, Вонуч, Бичина, Ярославець, Доманків та інших територіях євреям Мошкові та Давидові Юревим. У квітні цього ж року Мошко вже варив селітру неподалік Путивля в Кишкиних Лозах, на курганах²⁰. Не виключено, що водночас було відновлено виробництво селітри і на міському посаді.

На даний момент єдиним археологічно дослідженим об'єктом, пов'язаним з селітроварінням на території Новгород-Сіверського, є виробнича споруда, досліджена в 2010–2011 роках на міському посаді, в ур. Заручав'я.

Конструктивно споруда складалась із топкової камери та ступінчастого спуску до неї, що знаходився з північно-східного боку. Вона була витягнута вздовж центральної осі захід-схід.

Під час розбірки заповнення споруди було зібрано різноманітний археологічний матеріал, який датується 12–18 ст. Зважаючи на конструктивні особливості досліджуваного об'єкту, його можна інтерпретувати як піч для виробництва селітри, варницю та датувати 17–18 ст.

Хоча за даними писемних джерел існують відомості про наявність селітерного виробництва на «замковій горі» (дитинці), в ході існування якого і було знищено культурний шар на пам'ятці²¹.

¹⁸ Шемячич, Василий Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). СПб., 1890–1907.

¹⁹ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К.: Темпора, 2006. С. 359–361.

²⁰ Ibidem.

²¹ Кедун І.С. До питання про розвиток селітерного промислу в Новгороді-Сіверському. *Сумська старовина*. 2014. Вип. XLIII–XLIV. С. 117–122.

У 16 ст. після Люблінської унії 1569 року Новгород–Сіверський увійшов до складу Речі Посполитої. Він став одним із центрів Сіверщини, яка була важливим регіоном на кордоні з Московським царством. Саме в цей час відбувається поширення польської культури та католицької віри, що призводило до конфліктів з місцевим православним населенням.

Під час Хмельниччини (1648–1657) Новгород–Сіверський став частиною козацької держави – Війська Запорозького, під проводом Богдана Хмельницького. Після Переяславської угоди 1654 року місто стало підконтрольним Московській державі, а пізніше увійшло до складу Гетьманщини. Це був час піднесення української козацької культури.

Матеріали зазначеного періоду представлені керамікою та різноманітним побутовим інвентарем (ножі, люльки, підкови, та ін.). Також в ході розкопок зафіксовано ряд археологічних об'єктів, серед яких переважають господарські ями та рештки виробничих споруд.

Особливий інтерес серед досліджених споруд становлять виявлені в 2013 р. на центральній ділянці Замку залишки виробничого комплексу 17 ст. Особлива цікавість знахідки полягає в тому, що вона репрезентує період існування Новгород–Сіверської фортеці модерної доби. У розкопі, закладеному на краю площадки городища, зафіксовано залишки деревино–земляних оборонних споруд, котрі відносяться до цього часу. Особливий інтерес становлять виявлені на центральній ділянці Замку залишки виробничого комплексу 17 ст., де відливались кулі. Тут знайдено рештки споруди з відкритою піччю, в розвалі якої виявлені заготовки для куль – 34 шматки рубленого свинцевого прута, виробничий брак (невдало відлита куля), сплески свинцю. Поруч з цими знахідками, на рівні дерев'яної згорілої підлоги споруди, були виявлені дрібні монети – польські «баратинки» та російські копійки 17 ст. Можна припустити, що функціонування комплексу припадає на час перебування в Новгород–Сіверській фортеці московського гарнізону після входження міста до складу Московського царства. Його існування припинилось внаслідок руйнівної пожежі, можливо – в ході однієї з військових баталій, якими багата історія Новгород–Сіверського козацької доби.

Також у ході досліджень посаду (район базарної площі) 2016 року вдалось зафіксувати декілька об'єктів відповідного періоду. Досліджені об'єкти (споруда та господарські ями) належать до козацької доби та, судячи з усього, мали господарське призначення. На жаль, вони виявились напівзруйнованими перекопами, що не дозволяє визначити їх конструкцію. Під час розчистки решток їх котлованів виявлено уламки кругового посуду, кахлів, цегли–пальчатки (т. зв. «литовка»), вирізані зі стінок полив'яних кругових посудин гральні фішки, люльки для паління тютюну, взуттєві підкови та інше.

У 17 ст., після ліквідації Гетьманщини (1764 рік) і знищення Запорозької Січі (1775 рік), Новгород–Сіверський остаточно увійшов до складу Російської імперії. У цей період він став адміністративним центром Новгород–Сіверського намісництва, а згодом губернії. Місто стало важливим центром торгівлі та ремесел.

Висновки. Таким чином, упродовж 13-18 ст. Новгород-Сіверський пережив численні зміни, пов'язані з різними державними утвореннями та історичними подіями, залишаючись важливим культурним і стратегічним центром регіону.

Підсумовуючи викладене вище, можемо впевнено стверджувати, що матеріали археологічних досліджень свідчать про продовження життя в місті після монгольської навали, втім подальші дослідження мають розкрити питання функціонування укріплень, кількість і характер населення та економіку.

Матеріали 14-16 ст. хоча і епізодично зустрічались під час розкопок, втім на сьогодні не репрезентують цілілі комплекси і не дають можливості повністю проілюструвати даний період життя міста.

Натомість 17 ст. достатньо широко висвітлюється як у писемних джерелах, так і проілюстровано археологічно серію комплексів. Незважаючи на відносно невелику кількість виявлених на сьогодні археологічних об'єктів 17-18 ст., вони мають досить велике наукове значення, оскільки, по-перше, дозволяють по-новому поглянути на заселення та функціонування міста у відповідний період, а по-друге, є лише першим кроком в археологічному дослідженні модерного Новгород-Сіверського і дозволяють визначити перспективні ділянки для майбутніх досліджень.

Таким чином майбутні дослідження мають бути присвячені спробі пов'язати зазначені періоди стратиграфічно та значно розширити знання про період 14-16 ст.

REFERENCES

- Bondar, O.O. (2015). *Zamky ta forteci Chernigovo-Sivercheni v XV-XVIII: ilustrovaniy dovidnik* [Castles and fortresses of the Chernihiv-Siver region in the 15th - 18th centuries: an illustrated guide], 74 [in Ukrainian].
- Edomaxa, I.I. (1960). *Otchot o arxeologicheskix raskopkax v g. Novgorod – Siverskij v 1960 g.* [Report on archaeological excavations in Novgorod-Seversky in 1960] *naukovij arxiv inctitutu arxeologii NAN Ukrainy № 1960/63. 36* [in Ukrainian].
- Kedun, I.S. (2009). *Do pitannj pro rozvitok seliternogo promislu v Novgorod – Siverskij* [To the question of the development of the salt industry in Novgorod-Siverskyi] *Sumska starovina, XLIII-XLIV, 117-122* [in Ukrainian].
- Kedun, I.S. (2016). *Novgorod-Siverska fortetcj: osnovni vixi istorii* [Novgorod-Siversk fortress: the main milestones of history]. *Nizinska starovina, XXII, 145-154* [in Ukrainian].
- Kovalenko, V.P. & Kuza, A.V. (1983). *Otchot ob issledovaniyx Novgorod-Siverskogo posada v 1982-83 g.* [Report on studies of the Novgorod-Seversky post in 1982-83]. *Naukovij arxiv inctitutu arxeologii NAN Ukrainy № 1983/146. 36* [in Ukrainian].
- Kulakovsky, P. (2006). *Chernigovo-Siverchena u skladi Rechi Pospolitoi* [Chernihiv-Sivershchyna is part of the Polish-Lithuanian Commonwealth] 359-361. [in Ukrainian].
- Kuza, A.V. (1985). *Vazhneishye horoda Rusy* [The most important cities of early Rus]. *Drevniaia Rus. Horod, zamok, selo, 73* [in Russian].
- Polnoejh cobranie russkix letopisej (1975) [Complete collection of Russian chronicles]. XXXV. 70-71 [in Russian].
- Putcko, V.G. (2016). *Xristianskaj metaloplastika iz okrestnostej goroda Kalugi.* [Christian Metal Plastics from the vicinity of the city Kaluga]. *Gorod Srednevekovj I rannego Novogo vremeny*

II (V): arxeologij, istoryj. 72. [in Russian].

Vinogradskaj, L.I. (1988). Do pitannj pro hronologiu serednovichnoi keramiki z Novgoroda-Siverskogo [To the question of the chronology of medieval ceramics from Novgorod-Siverskyi]. *Arheologij, LXI*, 48 [in Ukrainian].

Rusina, O. (1998). Siverjnska zemla u skladi Velikogo knjzivctva Litovskogo [Siverska land was the seat of the Grand Duchy of Lithuania], 81 [in Ukrainian].

Chernenko, E.E. (2011). Drevnerusskoe poselenie u s. Putivck na teritorii selskoq okrugy Novgorod-Severckogo [Early Rus settlement near the village. Putivsk in the rural district of Novgorod-Seversky]. *Istoriy i arxeologij voctochno evropejskoj derevny*, I, 58–62. [in Russian].

Chernenko, O.E. (2006). Novi materiali do vivchennj Novgorod-Siverskogo Spaso-Preobragenskogo monastirj [New materials before the restoration of the Novgorod-Siversk Spaso-Preobrazhensky Monastery]. *Mogiljnkivski chitannj*, 555–558 [in Ukrainian].

**ON THE BORDER BETWEEN HETMAN UKRAINE AND SLOBODA UKRAINE:
GADYACH ROAD IN THE SECOND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURIES**

Evgen Osadchy*

Abstract

The purpose of the research. The article analyzes the passage of one of the regional communication routes that connected the territory of Hetman's Ukraine with Sloboda Ukraine. The Hadiach Way is a watershed road with a minimum number of crossings. It is almost never mentioned in written sources, but is well depicted on maps of the first half of the eighteenth and nineteenth centuries. The purpose of the article is to obtain data on the route of this road, to find out the reasons that influenced the change of its route and to identify the stages of its development.

The methodology of the study is to apply a comprehensive approach to the tasks at hand. We have scattered data contained in documents of the seventeenth to eighteenth centuries, maps of the eighteenth to nineteenth centuries, and general data on the development of the region on the border of the Hetman's Ukraine and Sloboda Ukraine. Comparing these data on the basis of modern maps allows us to create a holistic picture of the functioning of the Hadiach Way. This is facilitated by the involvement of archaeological data, which gives us a basis for the data on mounds mentioned in documents from the seventeenth century. As a result, we get several layers of information that complement the data on the relief of the territory using remote scanning. Thus, we get markers that allow us to operate with both historical and natural data.

The scientific novelty of the work lies in determining the main route of the Hadiach Way in different chronological segments. These routes are the result of the economic development of the region under study. The Hadiach Way is a reflection of the economic ties between Hetman's Ukraine and Sloboda Ukraine, and its mapping allows us to clarify one of the important aspects of the economy of the Cossack era, namely the development of transport links.

Conclusions. During its existence, the route of this road has changed several times. It depended on the emergence of new settlements in the region. At the first stage, the Hadiach Way connected Hadiach with the Azak fortress. This route was used for interstate border traffic between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moskovia. The second route went through the villages of Kapustyntsi and Vasylivka to Mykhailivka and Lebedyn. At that time, the Hadiach Way was a significant economic road that connected the city of Hadiach with large villages and yeoman estates. During this period, the road was most in demand and had an important impact on the economic development of the region. The third route ran from Hadiach to Mykhailivka and Lebedyn and was intended to connect two major roads leading to Romny and Sumy.

Keywords: Hadiach Way, cartography, Hadiach, Lebedyn, crossing, 17-18 centuries

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

НА КОРДОНІ МІЖ ГЕТЬМАНЩИНОЮ ТА СЛОБОЖАНЩИНОЮ: ГАДЯЦЬКИЙ ШЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 17 – 18 СТ.

Євген Осадчий*

Анотація

Мета статті Стаття присвячена аналізу проходження одного з регіональних шляхів сполучення, який зв'язував територію Гетьманської України зі Слобожанщиною. Гадяцький шлях – це вододільна дорога з мінімальною кількістю переправ. Вона майже не згадується у писемних джерелах, але досить добре відображена на картах першої половини 18 – 19 ст. Метою статті є отримання даних щодо проходження маршруту цієї дороги, з'ясування причин, які впливали на зміну його маршруту та виділення етапів його розвитку.

Методологія дослідження полягає у застосуванні комплексного підходу до поставлених завдань. Ми маємо розрізнені дані, які містяться у документах 17 – 18 століть, картах 18–19 ст. і загальних даних щодо розвитку регіону на межі Гетьманщини і Слобожанщини. Співставлення цих даних на основі сучасних карт дозволяє створити цілісну картину функціонування Гадяцького шляху. Цьому сприяє залучення даних археологічних розвідок, які дають нам опору на дані про кургани, що згадуються у документах 17 ст. В результаті ми отримуємо кілька шарів інформації, які доповнюють дані щодо рельєфу території за допомогою дистанційного сканування. Таким чином ми отримуємо маркери які дозволяють нам оперувати як даними історичного характеру так і природничого.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні основного маршруту Гадяцького шляху на різних хронологічних відрізках. Ці маршрути є результатом економічного розвитку досліджуваного регіону. Гадяцький шлях є віддзеркаленням економічних зв'язків між Гетьманською Україною та Слобожанщиною, а його картографування дозволяє уточнити один з важливих аспектів економіки козацької доби, а саме розвитку транспортного сполучення.

Висновки За час свого існування маршрут цієї дороги кілька разів змінювався. Це залежало від появи нових населених пунктів в регіоні. На першому етапі Гадяцький шлях з'єднував Гадяч з Азацьким острогом. Цей маршрут використовувався для міждержавного прикордонного руху між Річчю Посполитою та Московським царством. На другому – прямував через села Капустинці та Васиївка до Михайлівки і Лебедина. У цей час Гадяцький шлях був значною економічною дорогою, яка з'єднувала місто Гадяч з крупними селами та старшинськими садибами. У цей період дорога була найбільш затребуваною і мала важливий вплив на економічний розвиток регіону. На третьому маршрут проходив з Гадяча на Михайлівку і Лебедин і мав на меті поєднати дві крупні дороги, що вели на Ромни та Суми.

Ключові слова: Гадяцький шлях, картографія, Гадяч, Лебедин, переправа, 17–18 ст.

Цитування: Осадчий, Є. (2025). На кордоні між Гетьманщиною та Слобожанщиною: Гадяцький шлях у другій половині 17 – 18 ст. *Консенсус*, 1, 57-74. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/057-074>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/144>

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Постановка проблеми. На початку 17 ст. територія середньої течії р. Псел адміністративно належала до Городецької та Хотенської волостей Путивльського повіту. Ці волості знаходилися на значній відстані від Путивля і не мали постійного населення. Переважна більшість території використовувалася бортниками та мисливцями. Сюди також приходили промисловики з території Речі Посполитої. Збільшення кількості українських промислових ватаг припадає на період між закінченням Смутного часу та початком Смоленської війни. Значним центром в регіоні стає місто Гадяч, яке було розташоване при впадінні у Псел річки Груні Хотенської.

Шляхів сполучення в регіоні не було. Великі транзитні дороги – Сагайдачний шлях та Ромодан проходили на значній відстані, а регіональні ще не могли сформуватися через відсутність населених пунктів. Наприкінці 16 ст. функціонувала Лосицька або стара посольська дорога, якою користувалися путивльські прикордонні сторожі. Вона проходила з півночі на південь пересікаючи р. Грунь у її верхній течії та Псел дещо вище від Заводицького городища. Проте назвати її повноцінною дорогою важко через відсутність постійного руху та мінімальної інфраструктури¹.

З появою Гадяча навколо міста починає розвиватися регіональна дорожня мережа. Спочатку дорога з'єднувала місто Гадяч з Олешнею через с. Кам'яне, де була переправа через Псел². Ця дорога мала назву Гадяцька або Плешивська, за назвою села Плешивець, через який вона проходила³. Поява власне Гадяцького шляху припадає на початок 40-х рр. XVII століття. У 1641 р. було засновано Азацький (Возоцький) острог в якому знаходився московитський гарнізон⁴. Вже у 1647 р. згадується дорога, якою їздять з Гадяча в Азак⁵.

Аналіз останніх досліджень та джерельна база. Джерела, що пов'язані з Гадяцьким шляхом, нечисленні. Найбільш ранньою є згадка дороги з Гадяча в Озак, що міститься в *«Списке с подлинных межевых книг границ города Путивля и городищ Чернигова и Черкас»* 1647 р. В цьому документі описане проходження кордону між Річчю Посполитою та Московією з півночі на південь і згадуються всі орієнтири та урочища для чіткої фіксації на місцевості. Кордон пересікав річку Грунь, болото та дорогу, якою їздять з Гадяча в Озак⁶.

У 1681 р. відбувалася судова суперечка між лебединськими козаками та

¹ Багалей Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии. Харьков: типография К.П. Счасни, 1886. Т. 1. С. 1-2; Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI-XVII століть. Харків: Експрес-книга, 2024. С. 241-242.

² Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI-XVII століть... С. 257-258.

³ Дегтярьов С.І., Осадчий Є.М. Копія «Строенной книги» острогу Кам'яного 1651 р. Київ-Суми: ЦП і УТОШК, 2020. С. 56, 66-68.

⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К., 2006. С. 327.

⁵ Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете*, 1885 г. Апрель-июнь. Книга вторая. М.: в Университетской типографии на Страстном бульваре. С. 8.

⁶ Ibid. С. 8.

гадяцьким полковником М. Васильєвим щодо захоплення останнім земель поблизу сучасного с. Михайлівка. В ньому міститься опис спірних земель «от селиторных варених курганов по Гадицкую дорогу до Озакова», а також «...от речки Камышенки до Азацкого верха, а поперегот Гадицкой дороги до Телского розу...»⁷. Тобто за згадками населених пунктів та гідронімів можна зрозуміти загальний напрямок Гадяцького шляху середини 17 – початку 18 століть.

На карті «План местоположения населенных пунктов и городов, где были расквартированы главные силы царской армии» 1709 р. позначено частину Гадяцького шляху. Він починається від міста Гадяч, проходить на північ до Капустинців, а потім повертає на Ромни. На цьому плані вказані основні дороги та переміщення військ під час осінньо-зимової кампанії 1708-1709 рр.⁸

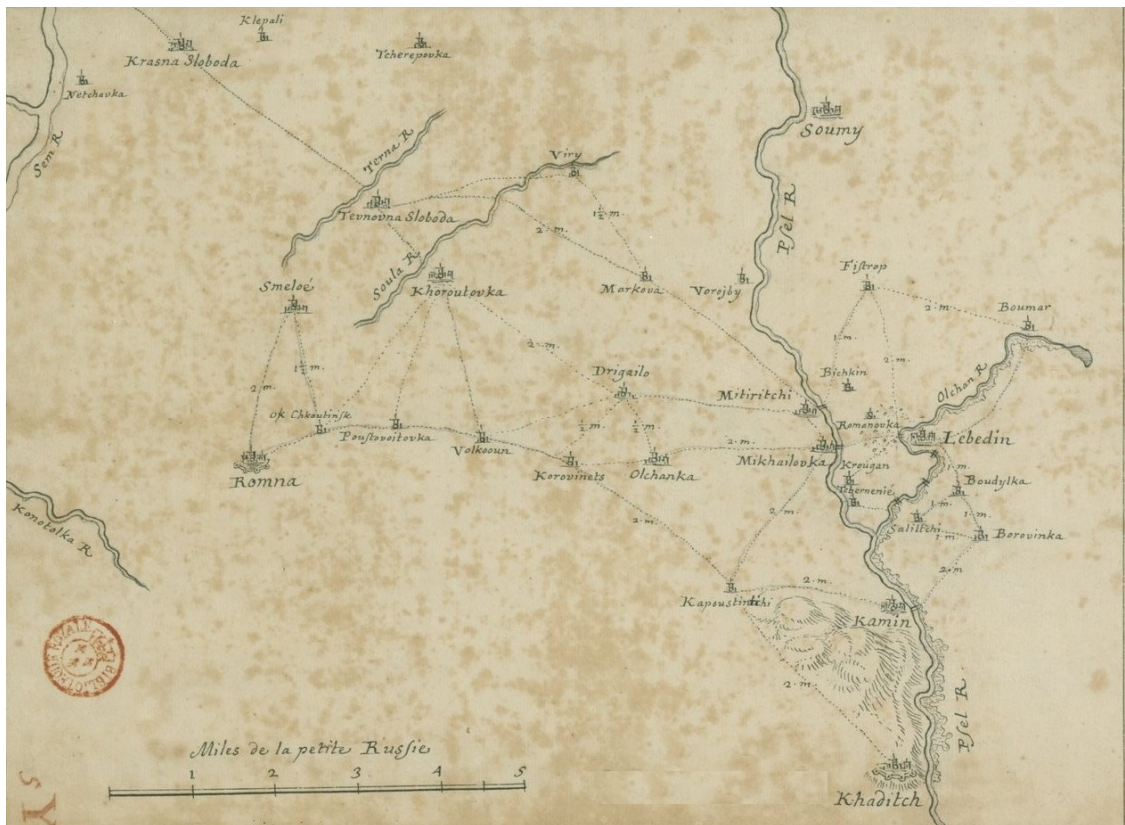

Рис. 1. Ландкарта земель Лівобережної України з серії «Partie de l'Ukraine» 1724-1729 рр.

⁷ Багалей Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии... С. 109-110.

⁸ Гольденберг Л.А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях в 1708-1709 гг. Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. М. изд. Академии наук СССР, 1959. Карта 4.

Рис. 2. Фрагмент ландкарти Сумського полку першої половини XVIII століття, складеної картографами В. Домажировим та Є. Гур'євим.

Більш детально Гадяцький шлях позначений на карті з серії «*Partie de l'Ukraine*» 1724-1729 рр. На ній зображено дорогу, яка йде від Гадяча на північ, через Капустинці до Михайлівки і Лебедина. Тут ми вже маємо зображення не тільки самого маршруту, а й його протяжності. Окремі ділянки мають підписи арабськими цифрами. Відстань між Гадячем та Капустинцями становила 2 милі і між Капустинцями та Михайлівкою також 2 милі. На цьому плані позначені також мости через Псел у Михайлівці та Кам'яному⁹ (рис. 1).

Ще одна карта є допоміжним, але важливим джерелом у відтворенні маршруту Гадяцького шляху. Це ландкарта Сумського полку, складена картографами В. Домажировим та Є. Гур'євим у першій половині 18 ст. На ній відсутня дорожня мережа, натомість позначені греблі на р. Псел, які використовувалися як переправи¹⁰ (рис. 2).

На триверстовій військово-топографічній карті Російської імперії (ряд 22,

⁹ Bibliothèque nationale de France. ResGe.BV. 124 (114).

¹⁰ Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Приложение II. Москва; Ленинград, 1946. С. 308.

арк. 13) позначено маршрут дороги з Гадяча до Михайлівки. Вона проходить лівим берегом річок Грунь і Лозова.

Топонім «Гадяцький шлях» було зафіксовано під час обстеження пам'яток археології поблизу с. Михайлівка Лебединського району. У 1989 р. Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція під керівництвом О. Сухобокова здійснила дослідження решток зруйнованого кургану, який знаходився на перехресті двох ґрунтових доріг за 2,5 км на південний захід від села саме поблизу Гадяцького шляху¹¹. Місцеві жителі досить добре знають цю назву щодо відрізка дороги від с. Михайлівки до м. Гадяч.

У 2024 р., під час обстеження пам'яток археології Лебединського району, автором також було оглянуто значний відрізок Гадяцького шляху в адміністративних межах Сумської області. Зокрема, курганий могильник поблизу с. Олександрівка, ймовірно є рештками тих самим «селиторных вареных курганов», які згадуються у документі 1681 р.¹²

Вивчення шляхів сполучення середньої течії Псла у козацьку добу носить епізодичний характер. Одним з перших вчених, хто згадав шляхи сполучення Слобожанщини був Д. Багалій. Він описує найбільші та значущі шляхи дороги 17–18 ст., але не приділяє їм особливої уваги, згадуючи побіжно у описі географії Слобожанщини¹³. Натомість В. Юркевич навпаки, досить детально аналізує шляхову інфраструктуру Слобожанщини другої половини 17 – 18 ст. Він, зокрема згадує дороги, що вели з Гадяча у південному напрямку, до містечок на Ворсклі і Мерлі, проте не згадує дороги до Лебедин та Межиріччя¹⁴. Надалі інтерес до вивчення шляхів Південної Сіверщини та Північно-Східної Слобожанщини поновлюється лише з отриманням Україною незалежності.

На початку 1990-х рр. В.Б. Звагельським було зроблено спробу відтворити маршрут Лосицької дороги, яка згадується у писемних джерелах кінця 16 ст. За основу реконструкції дороги було взято опис маршруту путивльської сторожі 1571 р.¹⁵ За ним частина маршруту проходила пересікаючи річку Грунь Хотенська та Псел¹⁶.

Інформацію щодо проходження Гадяцького шляху використав П. Кулаковський у реконструкції проходження кордону між Річчю Посполитою та Московським царством у 1647 р. Вчений також зробив реконструкцію основних шляхів Чернігово-

¹¹ Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И. Отчет о полевых исследованиях 1989 года. *Научный архив Института археологии НАН Украины*. 1989/38. Ф.е. 23408. Арк. 36–37.

¹² Багалей Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии... С. 109.

¹³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: видавництво Харківського кредитного союзу кооперативов «Союз», 1918. С. 12–13.

¹⁴ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. К.: з друкарні ВУАК, 1932. С. 25–30.

¹⁵ Звагельський В.Б. Лосицька дорога. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 37–53.

¹⁶ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук (далі – АМГ). Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. Т. 1. С. 13.

Сіверщини, однак територія, де проходив Гадяцький шлях, виявилася поза межами його роботи¹⁷.

Дані щодо дорожньої мережі Південної Сіверщини узагальнені в монографії «Шляхи Путивльського повіту 16–17 століть». В ній проаналізовано дорогу, яка мала назву Гадяцький шлях, та з'єднувала містечка Гадяч та Олешню у першій половині 17 століття. У другій половині 17 та у 18 століттях маршрут Гадяцького шляху змінився та проходив територією, що вже була у складі Гетьманської України та Слобожанщини, а тому не увійшов до монографії¹⁸.

Мета роботи – аналіз проходження Гадяцького шляху у середині 17 – 18 ст. і зміни його маршруту у відповідності до соціально-економічного розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Поява Гадяцького шляху пов'язана з виникненням кількох значних населених пунктів регіону. Саме місто з'являється в результаті кількох спроб осадження Гадського городища у 20–30-х рр. 17 століття¹⁹. Досить швидко місто стає важливим військово-адміністративним центром на кордоні Речі Посполитої. Трохи згодом, на р. Олешня, було засноване однойменне укріплене поселення. З цього часу починає функціонувати дорога, яка проходила через села Плешивець та Кам'яне, а також містечко Бобрик. Вона отримала назву Гадяцький шлях або Плешивська дорога²⁰. Рух у цьому напрямку був обмежений сферами впливу Речі Посполитої та наявністю населених пунктів. На північ від Гадяча знаходилася незаселена територія Путивльського повіту, і далі їздили лише вістові та ватаги селітроварів.

Під час переговорів щодо розмежування кордону між Річчю Посполитою та Московією на території Путивльського повіту було засновано кілька прикордонних острогів – Піщаний, Лосицький, Азацький. Останній знаходився на р. Псел, на місці старого сіверянського городища. Його гарнізон складався зі 150 дітей боярських і пушкарів і був одним з найбільших московських укріплень в регіоні²¹. В рамках Варшавського договору, підписаного московським царем Олексієм Михайловичем та польським королем Володиславом IV у 1644 р., обидві країни зобов'язалися допомагати в питаннях захисту південних кордонів від татарських набігів. Тому між прикордонними населеними пунктами розпочинається активний рух.

Власне із появою на Пслі московського укріплення і починається зміна маршруту Гадяцького шляху і його назва переноситься саме на комунікацію між Гадячем та Азаком. В його історії ми можемо виділити три етапи, які обумовлені політичними та соціально-економічними чинниками розвитку цієї території, яка опинилася на межі Гетьманської України та Слобожанщини.

¹⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)... С. 209, 399, додаток № 2.

¹⁸ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть... С. 257–261.

¹⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)... С. 312–313.

²⁰ Осадчий Є.М. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII століть... С. 257–258.

²¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. Спр. 509. Арк. 209.

Етан перший. Від 30-х рр. до 80-х рр. 17 ст. В цей період Гадяцький шлях з'єднав два прикордонні населені пункти – Гадяч з Азаком. Виходячи з цього він був прямий з мінімальною кількістю переправ. Зважаючи на назву дороги ми будемо описувати рух саме від міста Гадяч, як найбільш крупного та значущого населеного пункту.

Рух починався від Гадяцької фортеці і спочатку прямував на північний схід, оминаючи довгий яр. На плані міста кінця XVIII століття зображено фрагмент цієї дороги з підписом «*Большая дорога в город Ромен*»²². Далі необхідно було оминати цей яр та рухатися на північ, до села Красна Лука. Тут знаходилася переправа через річку Грунь. Відстань від Гадяцького замку до переправи становить близько 7 км.

Після переправи дорога прямувала на північ лівим берегом р. Грунь, долаючи на своєму шляху кілька ярів та мокрих балок. Наступним пунктом на дорозі були Подільки. Село було значним населеним пунктом в регіоні, і відоме з середини 17 ст.²³ Відстань до цього села від Гадяча становила 26 км, що з урахуванням відносно рівної дороги, та невеликої кількості переправ через малі річки та балки, дорівнювало одному денному переходу. До 1647 р. Подільки були останнім крупним населеним пунктом на території Речі Посполитої. Далі на північ знаходилися обширні незаселені простори Городецької волості Путивльського повіту. В Подільках необхідно було переїхати обводнену балку Суха Долина і рухатися на північ лівим берегом р. Лозова.

Далі дорога мала прямувати на Азацький острог по прямій. З документу 1681 р. ми знаємо, що вона проходила повз селітроварні майдани²⁴. Ця археологічна пам'ятка розташована за 2 км на південний захід від сучасного села Олександрівка, поряд з ґрунтовою дорогою. Від майданів дорога прямувала до верхів'їв р. Лозової і повертала на схід. Тут вона проходила між яром Західний та балкою Воеводською. Дорога обходила з півночі розгалужену систему ярів, в якій зараз знаходиться сучасне село Курган, і по вузькому перешийку підходила до Азацького острогу із заходу. Загальна протяжність цього відрізка шляху становила близько 20–22 км, що також дорівнює одному денному переходу. Загалом дорога від Гадяча до Азаку мала протяжність 46–48 км та могла бути подолана кінним за один день, а пішим або возом за два, з перепочинком у Подільках (рис. 3).

У першій половині 17 століття Гадяцький шлях був маршрутом, який активно використовувало українське населення для ведення промислів у прикордонній зоні. Це підтверджується як писемними джерелами, про які мова була вище, так і археологічними. Поблизу Гадяцького шляху знаходяться кілька курганних

²² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ картографії. № 23439.

²³ Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. Книга четырнадцатая [под ред. Н.П. Дашкевича и М.Н. Ясинского]. Киев: тип. Т.Г. Мейндер, 1900. С. 183.

²⁴ Багалеј Д.И. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии... С. 109.

могильників у складі яких є майдани. Також межиріччя Пела та Груні було місцем традиційного пасічного промислу. Українські бджолярі збиралися у валки по 300 – 400 осіб і вирушали на цілий сезон у степові райони на північ від Гадяча²⁵.

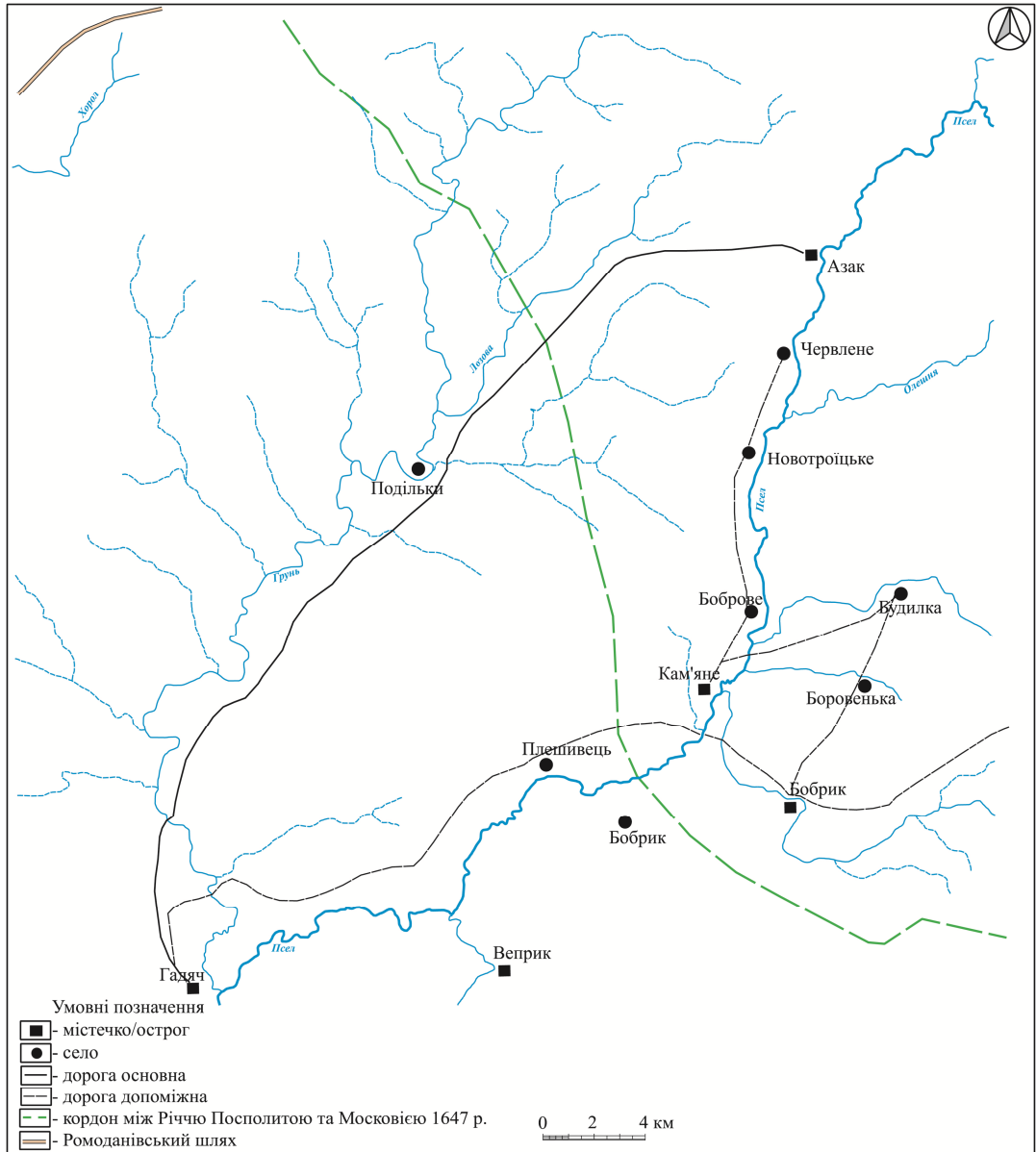

Рис. 3. Карта першого етапу функціонування Гадяцького шляху від 30-х рр. XVII ст. по 80-ті рр. XVII ст.

²⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)... С. 313.

У середині 17 ст. відбулися важливі зміни у політичному та соціально-економічному житті регіону. У 1647 р. було підписано документ про розмежування кордону між Річчю Посполитою та Московською державою і кордон пройшов південніше Кам'яного на р. Псел²⁶. Кількома роками раніше території середньої течії Псла було захоплені приватним військом князя І. Вишневецького. У складі Вишневецьчини опинилася низка населених пунктів на Лівобережжі України, в тому числі Гадяч і Подільки²⁷.

У 1648 р. на Запоріжжі розпочалося повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького і Річ Посполита втратила контроль над землями Лівобережної України. Але з боку Московської держави та Війська Запорозького старий кордон всіляко охоронявся та посилювався. У 1651 р. поблизу Кам'яного городища було зведено новий прикордонний острог і сюди були переведено гарнізон з Бобріка та Азаку²⁸. На території південної частини Путивльського повіту було сформовано кілька нових повітів – Недригайлівський, Каменівський, Олешнянський, але вони також не мали постійного населення крім кількох невеликих слобід поблизу укріплень. В цей же час на території Лівобережної України починається епідемія, ймовірно, чуми, і на кордоні було виставлено карантинні караули, які припинили рух дорогою з Гадяча у північному напрямку, хоча відомо, що окремі купці та подорожні проходили до Путивля²⁹. Таким чином, на певний проміжок часу рух Гадяцьким шляхом зменшився або взагалі перервався.

Етап другий. 50-ті рр. 17 ст. – перша половина 18 ст. Другий етап починається після 1654 р., коли на територію пустих земель Олешненського та Каменівського повітів починають масово переселятися українці. За короткий час в регіоні виникають міста Лебедин, Межиріч, Ворожба та значна кількість сіл та слобід. Швидкими темпами йде процес переселення з використанням існуючих доріг та прокладання нових маршрутів між населеними пунктами. Окрім того, на цих територіях з'являються володіння козацької старшини. Формування старшинського землеволодіння тісно пов'язане з заснуванням їх маєтків та садиб.

У 80-х рр. 17 ст. гадяцький полковник М. Васильєв шляхом самозахоплення став власником значних територій у межиріччі Псла та Груні і заснував там кілька укріплених слобод – Михайлівка, Василівка, Грунь та Озак. Він отримав право власності на ці землі від свого родича гетьмана І. Самойловича. Натомість лебединські козаки, які спільно володіли цими землями, подали в суд на нього і скаржилися на те, що гадяцький полковник заснував на їх землях свої слободи та відібрав їх землі і збудував на них острожки³⁰. Врешті царським указом 1685 р.

²⁶ Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. С. 1-12.

²⁷ Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине... С. 183.

²⁸ РДАДА. Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. Спр. 262. Арк. 142.

²⁹ АМГ. Т. 2. С. 344-345.

³⁰ Багалій Д.І. Історія Слобідської України... С. 68.

захоплені землі були закріплені за його власником і з цього часу починається активна експлуатація цих маєтків³¹.

Згодом гетьмана І. Самойловича змістили і спадщину його та його родичів на Пслі отримав ніжинський полковник І. Обідовський, а після його смерті маєтки перейшли до гетьмана І. Мазепи. Після нього цими садибами володів гетьман П. Полуботок. Таким чином, протягом останньої чверті 17 – першої половини 18 ст. ці садиби перебували у володінні старшини або гетьманів і були важливими економічними осередками. Тут знаходилися водяні млини з сукновальними ступами, кінний завод, відбувалося виробництво горілки³².

У цей час Гадяцький шлях зазнає змін маршруту. Замість прямої дороги на Азак рух змінювався і повертав на північ і прямував через село Капустинці до Василівки і далі до Михайлівки та Лебедина. Саме цей маршрут відображений на карті першої половини 18 ст.³³

Тепер рух відбувався з Гадяча до Подільок без змін. Від цього села він повертав на північ вздовж лівого берега р. Грунь. Відстань від Подільок до Капустинців становила 10 км, а до Василівки – 12 км. Це протяжність одного денного переходу. Цей відрізок проходив рівною ділянкою з однією переправою через р. Лозова при впадінні її в Грунь. У Василівці знаходилася укріплена садиба, яка могла бути місцем для сховища в разі небезпеки.

Від Василівки дорога повертала спочатку на північний схід, а потім на схід. Вона проходила рівною степовою ділянкою між вершинами мокрих ярів. Минаючи дефіле балки Рудка та витоків р. Лозова, повертала на схід до с. Михайлівка. Тут знаходилася ще одна старшинська садиба та Іоанно-Предтеченський монастир³⁴. Протяжність цієї ділянки становить 16 км без переправ через водні об'єкти.

У районі майдану «Могила Розкопана» від цієї дороги відходила ще одна з напрямком у с. Грунь, а згодом на Штепівку та шлях з Сум на Ромни. В Груні була одна зі старшинських садиб³⁵. Крім того, у судових документах 1681 р. є опис кордонів земельних ділянок в яких згадується кордон, який проходив від с. Капустинці до Ромоданівського шляху³⁶. Тож Гадяцький шлях у останній чверті 17 – на початку 18 ст.

³¹ Багалеї Д.І. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Вороніжської губерній) в XVI-XVIII столітти... С. 94-114.

³² Багалеї Д.І. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Вороніжської губерній) в XVI-XVIII столітти... С. 104, 107, 110-114; Багалії Д.І. Історія Слобідської України... С. 68; Филарет. Історико-статистическе описаніе Харківської епархії. М.: тип. В. Готье, 1857. Отд. III. С. 515-516, 519-520.

³³ Bibliothèque nationale de France. ResGe.BB. 124 (114).

³⁴ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України. Харків: Експрес-книга, 2020. С. 258-261.

³⁵ Осадчий Є.М. Садиба наказного гетьмана Павла Полуботка у с. Грунь. *Проблеми історії та археології України: Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Харків: «НТМТ», 2020. С. 65-66.

³⁶ Багалеї Д.І. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського державства (Харківської і частини Курської і Вороніжської губерній) в XVI-XVIII столітти... С. 110.

був одним з регіональних шляхів, який міг з'єднувати два великих транзитних – Ромодан і Сагайдачний.

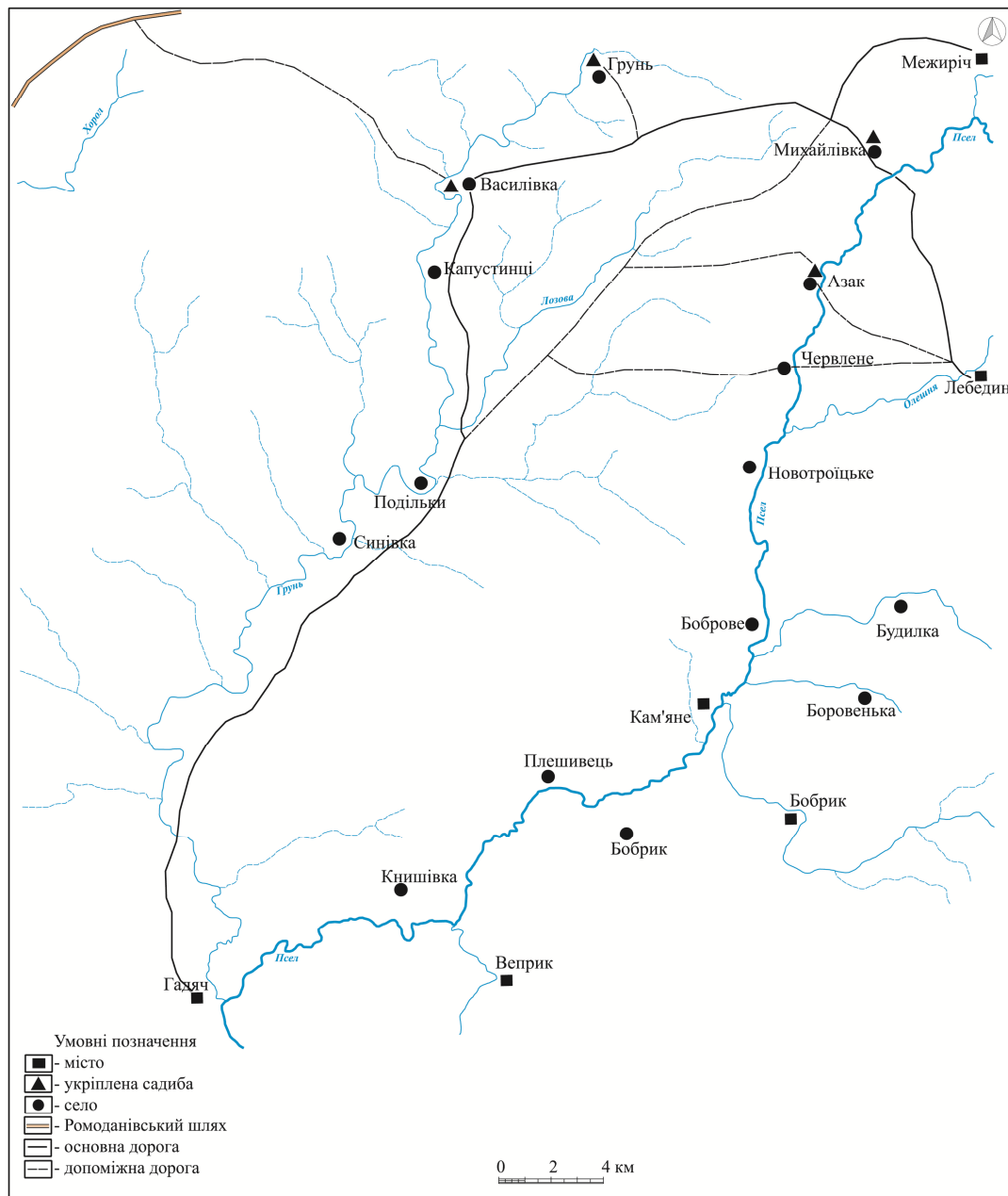

Рис. 4. Карта другого етапу функціонування Гадяцького шляху від 50-х рр. XVII ст. до першої половини XVIII ст.

У Михайлівці шлях мав ще одне розгалуження. Одна дорога проходила далі, вздовж долини Псла та вела на Межиріч, і далі, на Суми. Інша прямувала до переправи через Псел і міста Лебедин. Переправа через Псел відбувалася мостом, який знаходився дещо південніше садиби, поблизу с. Пушкарівка. Відстань від Михайлівки до Лебедина становить 12 км. Таким чином, загальна протяжність дороги, яка зв'язувала Гадяч з садибами та містом Лебедин становить близько 70 км.

Додатково слід згадати про кілька шляхів, які вели з Лебедина до населених пунктів на правому березі р. Псел. У цей час активно функціонували дороги, які вели до Гадяцького шляху через села Курган та Червлене, де існували переправи через Псел греблями водяних млинів. Це значно скорочувало час в дорозі з Лебедина в Гадяч. Основною проблемою у функціонуванні допоміжних маршрутів з Лебедина до Гадяцького шляху було не стільки пересікання р. Псел, скільки підйом на корінний берег. У середній течії Псел має досить високий та крутий береговий схил. Для того, щоб піднятися наверх необхідно було знайти зручний яр, який вдається у плато і розкопати один зі схилів для улаштування узвозу (рис. 4).

Цікаво, що у першій половині 18 ст., відбувається зміщення ядра населених пунктів саме до таких узвозів. Садиба в Азаку поступово прийшла в запустіння і була покинута, а сам населений пункт змістився південніше і вже мав назву Курган. Село Михайлівка, яке також виникло навколо старшинської садиби, так і не отримало розвитку. Натомість село Пушкарівка стало основним ядром населеного пункту і перебрало на себе назву Михайлівка. Ці села були сконцентровані саме вздовж доріг, які вели з Лебедина до Гадяцького шляху.

Осінньо-зимові кампанія Північної війни 1708-1709 р. проходила межею Гетьманської України та Слобожанщини. Гадяч на кілька місяців став місцем квартирування шведських військ, а у Лебедині знаходилися московські війська. На певний період в цих містах перебували обидва монархи. Суворі зима була однією з причин припинення бойових дій великими підрозділами, натомість сутички невеликих загонів не припинялися. Карл XII намагався просунути на північ від Гадяча, але через сильний мороз дійшов лише до Плешивця, а його передовий полк увійшов у Кам'яне³⁷. Ці ж обставини змусили зупинитися і московські війська. У Межиріччі знаходилася піхотна дивізія під командуванням Г. Гольца, яка йшла з Києва до Лебедина на посилення армії Петра І³⁸. До Михайлівки з півночі прибували дивізії Б. Шереметьєва та Л. Алларта, які також рухалися до Лебедина³⁹.

Ця кампанія мала вплив на подальшу долю Гадяцького шляху. Після гетьмана І Мазепи та його племінника І. Обідовського переважну більшість їх маєтностей успадкував чернігівський полковник, а згодом наказний гетьман Лівобережної

³⁷ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині [пер. з англ. І. Колганової]. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 109.

³⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. М.: АН СССР, 1952. Т. 9. Вып. 2. С. 622.

³⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах [упор. С. Павленко]. К.: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 838.

України П. Полуботок. У його власності опинилися садиби у Михайлівці, Василівці, Груні, двори у с. Буймер і м. Лебедин. У 1725 р. гетьман був ув'язнений і здійснено арешт його майна та маєтностей. Після його смерті все конфісковане було повернуто його спадкоємцям, але єдиного власника старшинських садиб вже не було⁴⁰. Це стало однією з причин поступового занепаду саме цього маршруту Гадяцького шляху.

Третій період. Друга половина 18 ст. У цей період знов змінюються акценти у маршруті Гадяцького шляху. Від Гадяча до Подільок він проходив без змін. А далі основний маршрут проходив прямо до Михайлівки, повторюючи маршрут середини 17 ст. У цьому випадку відгалуження в бік Капустинців, Груні та Василівки зберігалися, але як допоміжні та не відігравали суттєвої ролі у розвитку інфраструктури регіону. Вони втратили безпосередній зв'язок з Гадячем, який вони мали в якості старшинських садиб. На перший план вийшла необхідність комунікації між Гадячем та Лебедином, як між містами, де проходили стовпові дороги.

Значний вплив на розвиток дорожньої мережі мали великі ярмарки. У регіоні найбільшим був Іллінський ярмарок, який відбувався в Ромнах. Для того, щоб потрапити з Лебедин в Ромни необхідно було їхати через Курган або Червлене до Гадяча, а звідти через Липову Долину до Ромен. Додатково використовувався маршрут з Лебедин через Будилку, Боровеньку на Кам'яне, а звідти на Гадяч (рис. 5).

Однією з важливих причини чергової зміни Гадяцького шляху був занепад Ромоданівського шляху на ділянці від Ромен до Сум. Цей шлях колись був транзитним і вів з переправи через Дніпро до Курська до внутрішніх районів Московського царства. З появою Сум і Лебедин змінилася шляхова інфраструктура. Тепер головні дороги між цими містами та Ромнами проходили через Недригайлів або Гадяч, пересікаючи Ромодан. Тепер не було необхідності їхати з Гадяча чи Лебедин до Василівки, і далі, до Ромодану. Таким чином, лишалася осторонь Василівка, яка раніше відігравала важливу роль на Гадяцькому шляху.

На карті Лівобережних полків першої половини 18 століття основною дорогою, яка проходила через Гадяч була та, що вела до м. Ромни і далі, до Глухова. В описі міста Гадяч кінця XVIII ст. основними дорогами у північному напрямку є виїзди до міст Ромни, Суми, Глинськ⁴¹.

З Лебедин вела дорога на Суми, яка проходила через Ворожбу. Таким чином Гадяцький шлях був зв'язковою ланкою між цими дорогами. Збереглися та продовжували функціонувати і дороги з Лебедин, які вели до підйомів на правий берег Псла – до Михайлівки, Кургана та Червленого. На кінець 18 ст. Гадяцький шлях

⁴⁰ Милорадович Г.А. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его, Якова и Андрея Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и Лейб-гвардии сержантом Львовым. С. 45, 47-53.

⁴¹ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. Издание Судьенко М.И. К.: типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. С. 624.

остаточно перетворився на невелику регіональну дорогу, яка зв'язувала два повітових міста з навколишніми селами.

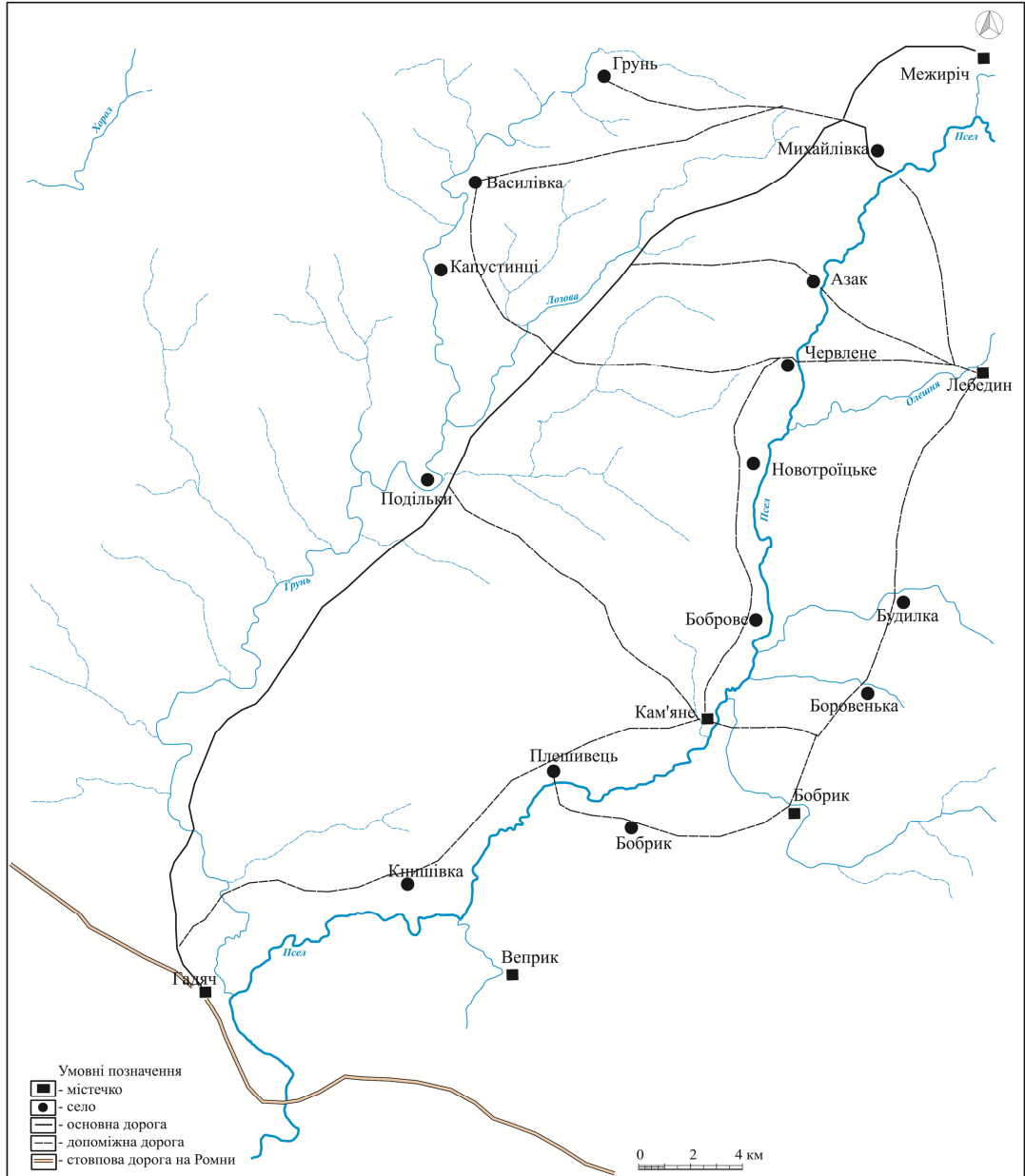

Рис. 5. Карта третього етапу функціонування Гадяцького шляху у другій половині XVIII ст.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо наступне. Гадяцький шлях за час свого існування пережив кілька етапів та змін основного маршруту. Його поява припадає

на першу половину 17 ст. та пов'язана з існуванням міждержавного прикордонного руху. На першому етапі свого існування він використовувався переважно промисловиками та торгівцями. Невелика перерва у русі цим маршрутом була обумовлена з епідемією чуми у лівобережних містах. Відновлення руху пов'язано з початком масового заселення території Слобожанщини та виникненням цілої низки значних населених пунктів північніше Гадяча. Другий період пов'язаний з формуванням крупного землеволодіння та появою в регіоні старшинських садиб. Дорога виконувала роль зв'язку між Гадячем та новим садибами у Михайлівці, Василівці, Груні та Азаку. Цей період завершується у першій половині 18 ст. з припиненням існування переважної більшості старшинських садиб. Відбувається зміщення центрів населених пунктів, які змістилися від власне садиби до дороги. Третій період припадає на другу половину 18 ст. У цей час активно використовується Гадяцький шлях, який знов має прямий маршрут від Гадяча до Михайлівки і потім до Лебедина, і зв'язує дві стовпові дороги на Ромни та Суми.

REFERENCES

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu nauk. Razryadnyy prikaz. Moskovskiy stol. 1571-1634. [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Discharge Order. Moscow table. 1571-1634]. (1890). SPb tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, T. 1. 767 s. [in Russian].
- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyeyu nauk. Tom 2. Razryadnyy prikaz. Moskovskiy stol. 1635-1659. [Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Volume 2. Discharge Order. Moscow Table. 1635-1659]. (1894). SPb: izd. Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 773 [in Russian].
- Akty, odnosyashchiesya k Malorossii. Soobshcheny V.I. Kholmogorovym. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete. April'-iyun'. (1885). [Acts relating to Little Russia. Reported by V.I. Kholmogorov. Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University]. Kniga vtoraya. M.: v Universitetskoy tipografii na Strastnom bul'vare. S. 1-46. [in Russian].
- Aleksandrov, B.V. (1946). Opisaniye rukopisnykh kart XVIII v., khranyashchikhsya v Otdel'noy rukopisnoy knigi Biblioteki Akademii nauk SSSR. [Description of manuscript maps of the 18th century, stored in the Department of Manuscript Books of the Library of the USSR Academy of Sciences]. Prilozheniye II. Moskva; Leningrad. S. 267-412. [in Russian].
- Bagaley, D.I. (1886). Materialy dlya kolonizatsii i byta stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva (Khar'kovskoy i otchasti Kurskoy i Voronezhskoy guberniy) v XVI-XVIII stoletii. [Materials for the colonization and life of the steppe outskirts of the Moscow state (Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces) in the 16th - 18th centuries]. Khar'kov: tipografiya K.P. Schasni. T. 1. 358 s. [in Russian].
- Bahaliy, D.I. (1918). Istoriya Slobids'koyi Ukrayiny. [History of Sloboda Ukraine]. Kharkiv: yzdatel'stvo Khar'kovskoho kredytnoho soyuza kooperatyvov «Soyuz». 308 s. [in Ukrainian].
- Gol'denberg, L.A. (1959). Kartograficheskiye istochniki XVIII v. o voyennykh deystviyakh v 1708 - 1709 gg. [Cartographic sources of the 18th century on military actions in 1708-1709]. Poltava. K 250-letiyu Poltavskogo srazheniya. M.: izd. Akademii nauk SSSR, 1959. S. 363-388. [in Russian].

- Dehtyar'ov, S.I., Osadchyy, Ye.M. (2020). Kopiya «Stroennoy knyhy» ostrohu Kam'yanoho 1651 r. [A copy of the 'Stroenny knyga' of the Kamennyj fortress in 1651]. Kyiv-Sumy: TSP i UTOPIK, 2020. 119 s. [in Ukrainian].
- Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh. (2007). [uporyadnyk S. Pavlenko]. [The age of Hetman Ivan Mazepa in documents]. K.: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya, 2007. 1144 s. [in Ukrainian].
- Zvahel's'kyy, V.B. (1999). Losyts'ka doroha. [Losytska road]. Sums'ka starovyna. № V-VI. S. 37-53. [in Ukrainian].
- Kulakovs'kyy, P. (2006). Chernihovo-Siversshchyna u skladi Rechi Pospolytoyi (1618-1648). [Chernihiv-Siversshchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618-1648)]. K. 2006. 496 s. [in Ukrainian].
- Miloradovich, G.A. (1863). Kniga pozhitkam byvshego chernigovskogo polkovnika Polubotka i detey yego, Yakova i Andrey a Polubotkov, sostavlenneya po ukazu 1724 goda mayorom Mikhailom Rayevskim i Leyb-gvardii serzhantom L'vovym. [Book of the belongings of the former Chernigov colonel Polubotok and his children, Yakov and Andrey Polubotok, compiled by decree of 1724 by major Mikhail Raevsky and Life Guards sergeant Lvov]. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. M.: v universitetskoj tipografii. Kniga 3. iyul'-sentyabr'. S. 1-90. [in Russian].
- Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho. Viddil kartohrafiyi. № 23439.
- Nikolaychik, F. (1900). Materialy po istorii zemlevladieniya knyazey Vishnevetskikh v Levoberezhnoy Ukraine [Materials on the history of land ownership of the Vishnevetsky princes in Left-bank Ukraine]. Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora-letopista. Kniga chetyrnadsataya [pod red. N.P. Dashkevicha i M.N. Yasinskogo]. Kiyev: tip. T.G. Meynander. S. 84-192. [in Russian].
- Osadchyy, Ye.M. (2020). Sadyba nakaznoho het'mana Pavla Polubotka u s. Hrun' [Manor of the executive hetman Pavlo Polubotka in the village of Grun]. Problemy istoriyi ta arkeolohiyi Ukrayiny: Tezy dopovidey XII Mizhnarodnoyi naukovoji konferentsiyi, prysvyachenoyi 215-richchyu Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Kharkiv: «NTMT», 2020. S. 65-66. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2024). Shlyakhy Putyvl's'koho povitu XVI – XVII stolit' [Paths of the Putivl County of the 16th – 17th centuries]. Kharkiv: Ekspres-knyha, 2024. 344 s. [in Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. & Koroty a, O.V. (2020). Kozats'ki mistechka Pivnichnoho Skhodu Livoberezhnoyi Ukrayiny [Cossack towns of the Northeast of the Left Bank of Ukraine]. Kharkiv: Ekspres-knyha, 2020. 428 p. [in Ukrainian].
- Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo (1952) [Letters and papers of Emperor Peter the Great]. M.: AN SSSR, 1952. T. 9. Vyp. 2. 1620 s. [in Russian].
- Rosiys'kyy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 210. Stolbtsy Belhorodskoho stola. Spr. 262. Ark. 142. [in Russian].
- Rosiys'kyy derzhavnyy arkhiv davnikh aktiv [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 210. Stolbtsy Belhorodskoho stola. Spr. 509. Ark. 209. [in Russian].
- Sukhobokov, O.V., Yurenko, S.P. & Belinskaya, L.I. (1989). Otchet o polevykh issledovaniyakh 1989 goda [Report on field research in 1989]. Naukovyy arkhiv Instytutu arkeolohiyi NAN Ukrayiny. 1989/38. F.e. 23408. [in Russian].
- Filaret. (1857). Istoriko-statisticheskoye opisaniye Khar'kovskoy yeparkhii [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. M.: tip. V. Got'ye. Otd. III. 604 s. [in Russian].
- Shafonskiy, A.F. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye

- namestnichestvo sostavleno, sochinonnoye Deystvitel'nym Statskim Sovetnikom i Kavalerom Afanasiyem Shafonskim, s chetyr'mya geograficheskimi kartami [Topographical description of Chernigov Viceroyalty with a brief geographical and historical description of Little Russia, from the parts of which the said Viceroyalty is composed, composed by the Actual State Councilor and Cavalier Afanasy Shafonsky, with four geographical maps]. Izdaniye Sudiyenko M.I. K.: tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. 697 s., 4 karty. [in Russian].
- Shchodennyk kamerhera Karla XII Hustava Adlerfel'da pro perebuvannya shvediv voseny 1708 r. na Chernihovo-Sivershchyni. (2014). [The diary of Charles XII's chamberlain Gustav Adlerfeld about the stay of the Swedes in the fall of 1708 in Chernihiv-Sivershchyna]. [per. z anhl. I. Kolhanovoyi]. *Siveryans'kyi litopys*. № 4. S. 95-110. [in Ukrainian].
- Yurkevych, V. (1932). Emihratsiya na skhid i zalyudnennya Slobozhynshchyny za B. Khmel'nyts'koho [Emigration to the east and populating the Slobozhyn region according to B. Khmelnytskyi]. K.: z drukarni VUAK, 1932. 190 s. [in Ukrainian].
- Bibliothèque nationale de France. ResGe.BB. 124 (114). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/ch42439867q>

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/075-088>

УДК (UDC) 94 : 338.24 (477) "1870-1889"

CREDIT AND BANKING POLICY OF THE ZEMSK LIBERAL OPPOSITION OF NORTHERN UKRAINE (70-80S OF THE 19TH CENTURY)

Nazar Kotelnyskyi*

Abstract

The purpose of the study is to investigate the priorities of the credit and banking policy of the Zemstvo liberal movement at the stage of the 70s-80s of the 19th century.

Methodology of the work. In the preparation of scientific research, a general scientific (methods of synthesis and analysis, deduction and induction, generalization) and a special historical (critical, problem-chronological methods, method of content analysis) research methodology was used, which generally ensured the achievement of the tasks set in the publication.

The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, on the basis of primary sources, some of which are being introduced into international scientific circulation for the first time, the main imperatives of the credit and banking policy of the Zemstvo liberal party of Ukraine in the period of the 70s-80s of the 19th century are highlighted.

Conclusions. The author came to the conclusion that credit and banking policy was a significant, integral and organic part of the economic program of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine in the 70s-80s of the 19th century. Analysis of historical sources convincingly indicates that the main imperatives of the economic program of the opposition aristocratic front of northern Ukraine reflected the ideological principles of Western liberalism of that time and were aimed at financial support, social protection and economic development of the largest class of the population of the Northern Left-Bank – the peasantry. In general, the credit and banking policy of the zemstvo liberal party of northern Ukraine performed a fundamentally important function of servicing the system of economic activity in the region and contributed to the progress of capitalist relations in the life of the country's society.

Keywords: credit and banking policy, loans, Chernihiv City Bank, zemstvo liberal party, northern Ukraine

* Candidate of historical sciences, associate professor of the law department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai; Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences Ukraine, Chernihiv, Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>. E-mail: subton7@gmail.com

КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА ПОЛІТИКА ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (70-80-ТІ РР. 19 СТ.)

Назар Котельницький*

Анотація

Мета статті: дослідити пріоритети кредитно-банківської політики земського ліберального руху на етапі 70-80-х рр. 19 ст. **Методологія роботи.** При підготовці наукової розвідки була використана загальнонаукова (методи синтезу та аналізу, дедукції та індукції, узагальнення) та спеціально-історична (критичний, проблемно-хронологічний методи, метод контент-аналізу) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше в українській історичній науці, на основі першоджерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу висвітлені головні імперативи кредитно-банківської політики земської ліберальної партії України у період 70-80-х рр. 19 ст.

Висновки. Автор дійшов висновків про те, що кредитно-банківська політика була вагомим, невід'ємною та органічною частиною економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70-80-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел переконливо свідчить про те, що головні імперативи економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України відображали ідеологічні принципи західного лібералізму того часу і були спрямовані на фінансову підтримку, соціальний захист та економічний розвиток найбільшого стану населення Північного Лівобережжя – селянства. У цілому, кредитно-банківська політика земської ліберальної партії північної України виконувала принципово важливу функцію обслуговування системи економічної діяльності на території регіону та сприяла поступу капіталістичних відносин у життєдіяльності суспільства країни.

Ключові слова: кредитно-банківська політика, позики, Чернігівський міський банк, земська ліберальна партія, північна Україна

Цитування: Котельницький, Н. (2025). Кредитно-банківська політика земської ліберальної опозиції Північної України (70-80-ті рр. 19 ст.). *Консенсус*, 1, 75-88.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/075-088>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/145>

Постановка проблеми. Економічна програма земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. 19 ст.) продовжує залишатись малодослідженою сторінкою історії вказаного опозиційного руху у Російській імперії пореформеної епохи. Органічною та невід'ємною складовою програми була кредитно-банківська політика аристократичної фронди, яка відображала соціальні

* кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, член-кореспондент Української академії наук, Чернігів, Україна. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>. E-mail: subton7@gmail.com

та фінансові пріоритети ліберальної партії північної України. Кристалізація буржуазно-капіталістичної системи життєдіяльності суспільства держави Романових стимулювала появу нових інструментів розвитку галузі кредитних та банківських установ країни. Репрезентанти українського земського лібералізму мали свою позицію щодо цього і проводили відповідну політику у виборних інституціях місцевого самоврядування.

Наукова новизна статті полягає у тому, що уперше в українській історичній науці, на основі першоджерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, з'ясовуються головні імперативи кредитно-банківської політики земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у період 70-80-х рр. 19 ст.

Аналіз останніх досліджень. Автору вже вдалося зробити декілька кроків у справі вивчення зазначеної проблематики¹. Незважаючи на це поза увагою вітчизняної історіографії залишаються ще кілька важливих аспектів досліджуваного напрямку діяльності земської опозиції регіону, що й обумовлює актуальність пропонованої роботи.

Мета публікації – дослідити пріоритети кредитно-банківської політики земського ліберального руху на етапі 70-80-х рр. 19 ст.

Виклад основного матеріалу. Головним інструментом розвитку кредитно-банківської політики опозиційної аристократичної фронди північної України було створення Чернігівського міського громадського банку. Справа у тому, що представники земської опозиції регіону мали право та відповідний майновий ценз для балотування до органів міського самоврядування Чернігова. Чимало ліберальних земців краю вигравали ці виборчі кампанії та ставали як депутатами розпорядчого органу – міської думи, так і обраними службовцями виконавчого органу – міської управи. Відповідно, земці здобували можливість продовжувати свою подвижницьку діяльність вже й у межах міського самоврядування.

¹ *Котельницький Н.* «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. XIX ст.). *Історія науки та біографістика*. 2019. № 2. С. 350-384; *Котельницький Н.* Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. XIX ст.). *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. 2019. № 1. С. 125-142; *Котельницький Н.* Питання меліорації земельного фонду як складова частина аграрної політики земського ліберального руху північної України (60-80-х рр. XIX ст.). *Історія освіти, науки і техніки в Україні. Матеріали XIV Всеукраїнської конференції* (м. Київ, 17 травня 2019 р.). К., 2019. С. 362-364; *Котельницький Н.* «Проект земського банка В.Е. Варзара» як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80-х рр. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2020. № 3. С. 183-187; *Котельницький Н.* Праця М. Константиновича «Ссудо-сберегательные товарищества» як джерело з історії формування кредитно-банківської політики земського ліберального руху північної України (70 рр. XIX ст.). *Сучасна парадигма соціально-економічного розвитку України в умовах воєнного стану: XVIII Міжнародна науково-практична конференція: збірник наукових праць*; 25 жовтня 2022 року. Чернігів: ЧБШП МНТУ, 2022. С. 48-51; *Котельницький Н.* Праці О.Ф. Ліндфорса як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70 рр. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2024. № 2. С. 131-137; *Котельницький Н.* Наукові праці В.Е. Варзара як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (70-80-х рр. XIX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2024. № 49-50. С. 57-71.

12 грудня 1874 р., на засіданні Чернігівської міської думи був обраний персональний склад Правління Чернігівського міського громадського банку. Абсолютною більшістю голосів на посаду директора фінансової інституції терміном на чотири роки був призначений член опозиційної аристократичної фронди північної України – О. Карпинський².

Слід особливо наголосити на тому, що земські ліберали з перших днів існування банківської установи були її керманічами, формували основи її політики, впливали на контроль закладу. Наприклад, до персонального складу Правління фінансової інституції входили О. Карпинський і М. Константинович. У структурі банку функціонував Учений комітет, який складався з провідних експертів банківської справи Північного Лівобережжя, а до його складу був обраний відомий юрист та адвокат, представник земської опозиції – І. Шраг³.

По суті мова йшла про те, що уже у середині 70-х рр. 19 ст. зусиллями членів опозиційної аристократичної фронди у Чернігові був заснований комунальний муніципальний банк, який мав забезпечувати увесь комплекс економічної діяльності органів міського самоврядування, у тому числі – шляхом надання фінансових ресурсів на комфортних для міської думи та управи комерційних умовах. Як справедливо відзначав великий дослідник історії земств у Російській імперії – Б. Веселовський, ліберали не мали великих можливостей для фундації комунальних земських банків на справедливих для абсолютної більшості населення умовах, оскільки у силу домінування консервативних сил бюджет розподілявся в інтересах реакційних кіл, земські інституції змушені були фінансувати обов'язкові за законодавством витрати, на важливі для населення сфери господарства не вистачало ресурсів, а тому система земського самоврядування не мала у своєму розпорядженні привабливих інструментів, за допомогою яких можливо було отримувати суттєвий комерційний прибуток⁴.

Навіть сановники Російської імперії високого рангу, скажімо сенатор О. Половцев, не дивлячись на дуже суб'єктивне та упереджене ставлення до земської ліберальної партії північної України, все ж визнавали той беззаперечний факт, що Чернігівський міський громадський банк, під керівництвом земських опозиціонерів, досяг колосальних успіхів у своїй діяльності, що потрібно вивчати прогресивний досвід його роботи, а сукупний портфель капіталів фінансової установи лише за кілька років зріс від 10 до 150 тисяч рублів, що дозволило членам опозиційної аристократії реалізовувати амбіційні проекти у галузі місцевого самоврядування, які на практиці покращували якість життя абсолютної більшості населення регіону і

² Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг. Чернигов: Губернская типография, 1883. С. 269–270.

³ Черниговский городской банк (1875–1885). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1885. № 1–3. Чернигов: Земская типография, 1885. С. 83–89.

⁴ Веселовский Б. К вопросу об организации кредита для земств. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1911. № 8. Чернигов: Типография Губернского земства, 1911. С. 69–84.

створили альтернативну конкуренцію регіональній адміністрації влади⁵.

26 травня 1875 р. Чернігівська міська дума розглянула питання про затвердження мінімального розміру внесків до Чернігівського міського банку. Після обговорення розпорядчий орган міського самоврядування Чернігова ухвалив: встановити мінімум внесків до банківської установи – 50 рублів, а мінімальний комерційний відсоток – 4%. У такий спосіб було встановлено достатньо прийнятні для більшості населення умови співпраці з фінансовою інстанцією⁶.

Необхідно зазначити, що земські ліберали славились і проявами гуманного філантропізму, що, без жодних сумнівів, стимулювало збільшення симпатій як до них персонально, так і до інститутів, які вони очолювали. Так, наприклад, 15 червня 1877 р., Чернігівська міська дума розглянула звіт про діяльність міського громадського банку. Було повідомлено про те, що директор фінансової інстанції – О. Карпинський відмовився отримувати офіційно встановлений службовий гонорар і запропонував передати кошти на побудову народного училища у Чернігові⁷.

У 1879 р. земська ліберальна партія розробила та внесла на розгляд Чернігівського повітового земського зібрання модерний фінансовий проект, який стосувався безпосередньої допомоги інститутів місцевого самоврядування селянському стану краю, який потерпав від економічних негараздів. Представник опозиційної фронди – В. Варзар оприлюднив профільну доповідь щодо надання селянству фінансових субсидій для придбання у власність земель приватних власників.

Проаналізуємо контент важливого документу. Автор доповіді констатував факт того, що багато активів земельної власності є непродуктивними, оскільки їх приватні власники де-факто стали банкрутами, нездатні займатись інтенсивним аграрним виробництвом, а тому не мають можливостей надалі якісно використовувати майно. У контексті цього, В. Варзар запропонував повітовому земському зібранню вжити комплекс необхідних економічних заходів, щоб докорінним чином змінити ситуацію.

Сутність ініціативи полягала у наступному. Оскільки земські установи, згідно законодавства Російської імперії, мали право, без додаткових погоджень з Міністерством внутрішніх справ, на вчинення банківських запозичень, які не перевищували двох річних бюджетів повітового земства, себто 100 тисяч рублів, то В. Варзар пропонував земських зборам інституціоналізувати фінансову схему допомоги селянству у придбанні активів земельної власності, яка виглядала так:

1. Оскільки земська інституція мала право робити вказані банківські запозичення, то у наслідок цього вона виступала юридичною особою – гарантом

⁵ Котельницький Н. Щоденник О. Половцева як унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80-рр. XIX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. Вип. 28-29. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 65-68.

⁶ Свод постановлений... С. 321-323.

⁷ Ibid. С. 566-567.

повернення цих ресурсів. Основною фінансовою установою для позик визначався Чернігівський міський громадський банк.

2. Повітове земство ставало інститутом – посередником між представниками селянства та банком при здійсненні процедур купівлі-продажу земельних активів майна.

3. Селяни могли звертатися з заявами про надання допомоги у придбанні землі до повітової земської управи, яка, створивши профільну комісію, вивчивши економічний стан та спроможність заявників, видавала їм з фонду згаданих запозичень короткотермінові кредити для купівлі землі.

4. Якщо селяни не мали можливості в оперативні терміни розрахуватись за придбані активи, то у такому разі земельні наділи закладались під заставу у Чернігівський міський громадський банк, який надавав селянству спектр довготермінових і дешевих кредитів для поступової ліквідації боргу, а повітове земство, як клієнт банку, було юридичним гарантом повернення селянством усього обсягу позики, шляхом ухвалення постанов повітових зборів, адже земська інституція мала у своєму розпорядженні 100 тисяч рублів запозиченого генерального капіталу. Мінімальний термін застави – 12 років, комерційний відсоток – не більше 4%⁸.

Після детального та предметного обговорення реформаційного проекту В. Варзара Чернігівське повітове земство постановило: 1. Схвалити у цілому ініціативу В. Варзара. 2. Доручити повітській земській управі розробити інструкцію для практичної реалізації оприлюдненого проекту. 3. Дати згоду повітській земській управі представляти інтереси повітового земства в усіх заходах, пов'язаних з імплементацією норм проекту та бути юридичною особою – гарантом повернення селянством кредитних ресурсів Чернігівському міському громадському банку⁹.

30 жовтня 1880 р., після звільнення з посади керманича Чернігівського міського банку О. Карпинського, новим директором фінансової установи був обраний інший представник земської ліберальної партії регіону – М. Константинович¹⁰.

27 травня 1881 р. на засіданні Чернігівської міської думи було розглянуто клопотання колишнього директора міського банку – О. Карпинського, який просив розпорядчий орган компенсувати йому фінансові втрати після звільнення з посади і видати кредит на три роки, у зв'язку з суттєвим погіршення його матеріального становища. На превеликий жаль, міська дума не змогла результативно вирішити це питання, оскільки не було кворуму депутатського складу на засіданні¹¹.

14 грудня 1882 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була заслухана пропозиція Міністерства фінансів Російської

⁸ Доклад гласного Варзара об оказании земством Черниговского уезда пособий крестьянам при приобретении ими земель частных владельцев. *Журналы чрезвычайного и очередного Черниговского уездного земского собрания 1879 года*. Чернигов: Земская типография, 1879. С. 124–125.

⁹ Ibid. С. 126.

¹⁰ Свод постановлений... С. 982.

¹¹ Ibid. С. 1050–1051.

імперії щодо обміну металевих облігацій, переданих до бюджету губернського земства з капіталів колишнього Приказу громадської опіки. Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя виступив М. Константинович. У своїй промові він зазначив, що комерційні відсоткові ставки центральних банківських інституцій часто змінювалися. Якщо раніше параметр у 4% дозволяв акумулювати суттєві фінансові ресурси, то на початку 1880-х рр. це вже проблематично. Тому пропозиція центрального відомства не видається привабливою, адже установи земського самоврядування не можуть передбачити ступеня коливань курсу національної грошової одиниці у державі.

Однак, маючи у себе дорогоцінні металеві облігації, губернське земство отримало надійний та стабільний регулюючий запобіжник при змінах мінливої банківської кон'юнктури, оскільки воно може хоча б частково компенсувати ймовірні фінансові втрати. Якщо ж земство погодиться на пропозицію Міністерства і обміняє металеві облігації на відповідний обсяг 5% кредитних рублів, то інститут земського самоврядування ризикує отримати процеси знецінення кредитних рублів. Завершуючи, М. Константинович висловив думку, що губернському земству не слід погоджуватись на пропозиції Міністерства фінансів, залишити у себе пакет дорогоцінних металевих облігацій й у такий спосіб зберегти можливість фінансової мобільності, гнучкості, конвертації ресурсів та диверсифікації потоків¹².

Позицію М. Константиновича підтримав ідеологічний соратник опозиціонера – О. Ліндфорс. Він зауважив, що губернському земству треба зважати і на громадську думку щодо цього питання. Ліберал вказав на те, що у соціумі панує думка про те, що паперові гроші не є надійним інструментом розвитку економіки країни, адже вони знаходяться під постійною загрозою знецінення. Навпаки, дорогоцінні метали, у візії населення, завжди будуть у ціні, а відповідно саме вони повинні бути опорою фінансового та господарського порядку. Якщо губернське земство погодиться на пропозицію Міністерства, то це буде означати, що виборний орган місцевого самоврядування не прислухався до думки своїх виборців. Тому О. Ліндфорс також виступив за збереження за губернським земством пакету дорогоцінних металевих облігацій.

На жаль, Чернігівське губернське земство, у якому домінували консервативні політичні сили, не підтримало позиції ліберальних аристократів і постановило прийняти пропозицію Міністерства фінансів Російської імперії¹³. На цьому ж засіданні губернських земських зборів були обрані земські представники до Ради щойно відкритого у Чернігові відділення Селянського поземельного банку. Від ліберальної партії північної України були делеговані М. Константинович і П. Червінський¹⁴.

¹² Стенографические отчеты заседаний Черниговского губернского земского собрания 1882 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 1–3. № 5. С. 331–332.

¹³ Стенографические отчеты...С. 332–333.

¹⁴ *Ibid.* С. 334.

1 червня 1883 р. міський голова Чернігова, член ліберальної партії Північного Лівобережжя – В. Хижняков, на засіданні Чернігівської міської думи виступив з доповіддю про асигнування розпорядчим органом міського самоврядування фінансової субсидії з обсягу наявних прибутків Чернігівського міського банку для завершення процесу освіти та виховання доньки колишнього директора вказаної фінансової установи – О. Карпинського, яка опинилась у скрутному становищі після смерті батька і залишилась без матеріальних ресурсів для життєдіяльності. Чернігівська міська дума абсолютної більшістю голосів постановила: доручити міській управі щорічно асигнувати з бюджету 300 рублів для потреб виховання та навчання доньки О. Карпинського¹⁵.

Зауважимо, що капітали Чернігівського міського громадського банку постійно поповнювались. Скажімо, 10 грудня 1883 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь губернської земської управи про внесення на поточні рахунки фінансової установи 18 тисяч руб. Після обговорення губернські збори постановили: схвалити внесення коштів до капіталів міського банку; дозволити використання внесених ресурсів з метою обслуговування широких верств населення, з умовою, що надання однієї лінії кредитів не буде перевищувати 25 тисяч руб.¹⁶ Потрібно відзначити, що свою позицію відносно кредитно-банківської політики ліберальні земці Північного Лівобережжя репрезентували й на сторінках друкованих засобів масової інформації, зокрема у профільному виданні системи місцевого самоврядування регіону – «Земском сборнике Черниговской губернии». Так, у спеціальній публікації, присвяченій 8-місячному функціонуванню у Чернігові Селянського поземельного банку, свою точку зору на діяльність установи висловили кілька представників земської опозиції краю.

О. Ліндфорс, погоджуючись з Чернігівською губернською управою, яка констатувала наявність трьох великих проблем у функціонуванні банку – випадків придбання земель шахраями, які представлялись членами фіктивних селянських товариств; катастрофічно низької нормативної грошової оцінки земельних володінь та малої кількості фахових спеціалістів, які були здатні публічно та прозоро провести оцінку активів земельної власності, у той же час звернув увагу громадськості на те, що не усі службовці земських інститутів належним чином відносяться до своїх обов'язків у контексті цієї проблеми. Він навів приклад з бюрократизмом у Чернігівській повітській земській управі, коли один з службовців не пішов на зустріч селянам та не організував земську нормативну грошову оцінку земельних наділів, тим самим не допомігши їм зменшити вартість кредиту, адже реальна цінність землі впливала на розмір позики.

З метою недопущення подібних ситуацій, О. Ліндфорс ініціював процедуру

¹⁵ Свод постановлений Черниговской городской думы за 1883-1887 гг. Чернигов: Типография Губернского земства, 1896. С. 27.

¹⁶ Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1883 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 3. Чернигов: Земская типография, 1884. № 4. С. 23.

обрання уповноваженого представника земств Чернігівської губернії до Ради Селянського поземельного банку. До службових обов'язків земського представника повинні були належати комплекс консультування населення, проведення роз'яснювальної роботи, організація оціночних робіт по активам земельної власності, виконання доручень земських інституцій тощо. Представник повинен був мати статус земського найманого службовця, отримувати посадовий оклад виключно з земського бюджету і мати можливість комерційної винагороди за свою діяльність у вигляді мінімальних відсотків від укладених угод купівлі-продажу майна суб'єктами земельного ринку. На думку О. Ліндфорса, комерційний відсоток мав бути показником ефективності праці земського представника у банку. У цілому ж, опозиційний аристократ закликав не передавати справу селянського кредитування інститутам влади, а залишити її як банку, так і товариствам поземельного кредиту, оскільки у силу корупційних ризиків якісних результатів населення може не дочекатися¹⁷.

Інший представник опозиційної аристократичної фронди – Г. Волк-Карачевський теж висловив свої думки з цього приводу у профільній публікації. Він зауважив, що деякі представники дворянства вказують на те, що Чернігівський повіт не має великої кількості чорноземних земель, а відтак і цінність земельного фонду достатньо скромна. Ліберал наголосив на тому, що навіть існуючими показниками, здобутими статистичною службою Чернігівського губернського земства керуватися неможливо, оскільки вони збирались десяток років тому і усі параметри вже суттєво змінились. Відтак є нагальна потреба у спеціалізованій оцінці земельного фонду краю у контексті вже укладення банківських угод, оскільки поточний рівень цін на землю у Чернігівському повіті в інтервалі від 90 до 200 рублів вже не відповідає ринкових показникам.

Повністю підтримуючи позицію опозиціонерів, Чернігівська губернська земська управа направила повітовим земським управам Чернігівської губернії інструкції щодо проведення економічно справедливої та неупередженої нормативної грошової оцінки земельного фонду громад¹⁸.

25 січня 1884 р. Чернігівська міська дума розглянула лист директора міського громадського банку – М. Константиновича, який надійшов до розпорядчого органу. В офіційному зверненні представник земської ліберальної партії вказував, що оскільки його було обрано головою Чернігівської губернської земської управи, він не зможе приділяти багато уваги своїм обов'язкам директора банку, а тому просить думу звільнити його з посади керманіча важливої фінансової установи міського самоврядування. Після обговорення питання міська дума ухвалила: доручити міському голові Чернігова – В. Хижнякову звернутись до М. Константиновича з проханням не залишати посаду директора міського банку, оскільки, по-перше, установчі документи фінансової інстанції не вимагають щоденної присутності її

¹⁷ Крестьянский банк. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1883. № 7-12. С. 101-102.

¹⁸ *Ibid.* С. 105-106.

керманіча на робочому місці, а по-друге, у Правління банку просто немає кандидатур, які б могли замінити М. Константиновича.

31 січня 1884 р. В. Хижняков проінформував міську думу, що він виконав її доручення і провів бесіду з М. Константиновичем. Міський голова повідомив, що директор висловив готовність приділяти увагу службовим обов'язкам у банківській установі протягом трьох місяців, але надалі не має можливостей займати відповідальну посаду директора фінансової інституції, не хоче ставити під удар успішність вказаного фундаменту міського самоврядування і бажає присвятити себе службі на посаді голови Чернігівського губернської земської управи. Заслухавши інформацію міського голови дума ухвалила: просити М. Константиновича виконувати службові обов'язки директора міського громадського банку стільки часу, скільки він буде вважати можливим¹⁹.

Про незамінність М. Константиновича на посаді керманіча міського банку та визнання беззаперечного успіху інституції свідчать наступні події. 16 серпня 1884 р. М. Константинович направив до Чернігівської міської думи звернення про те, що він більше не може виконувати обов'язки директора міського громадського банку і просить його звільнити з займаної посади. Депутатський корпус думи вирішив направити до М. Константиновича групу уповноважених представників, які повинні були просити його не залишати займану посаду і повідомити, що розпорядчий орган розширить персональний склад Правління банку з метою максимального зниження службового навантаження для директора. Після проведення перемовин з М. Константиновичем, 22 серпня 1884 р. міський голова – В. Хижняков повідомив, що відрядженій депутації міської думи не вдалося переконати М. Константиновича залишитись на посаді директора Чернігівського міського громадського банку²⁰.

18 червня 1888 р. на засіданні екстреної сесії Чернігівського повітового земського зібрання була заслухана доповідь повітової управи про зниження вартості кредитних ресурсів для селянських господарів краю. Проаналізуємо контент документу. Чернігівська повітова земська управа зазначила, що поточний стан справ з кредитуванням населення регіону виглядає дуже неоднозначно, оскільки існуюча система була вигідна лише містам та їх жителям, адже містяни заробляють на оренді житла мешканцям провінції та відсотках з приватних позик. У цьому контексті потрібно змінити акценти у кредитній політиці: поряд з Чернігівським міським громадським банком повинна функціонувати система кредитних товариств, фактично у формі банківської інституції, на основі повітового земства і селянських господарів.

Схема розбудови банку могла б виглядати так: 1. Чернігівське повітове земство вносить до проєктованого банку первісний статутний капітал у розмірі 15 тисяч рублів. 2. Оборотною капітал створюється шляхом внесків зацікавлених персон, які по суті стають акціонерами установи. Така формула створення інституції буде мати велику перевагу: вона дозволить запровадити цілий спектр різноманітних кредитних

¹⁹ Свод постановлений... 1883-1887 гг. С. 59, 63.

²⁰ Ibid. С. 114-116.

операцій – під заставу цінних комерційних паперів, земельних наділів, активів нерухомого майна. Вибір форми застав можна визначати як географією населених пунктів, так і економічними факторами.

Управа зауважила, що наявність філії Державного банку у Чернігові, звичайно, полегшить становище, оскільки комерційні відсотки там більш стабільніші, а приватний, або комунальний муніципальний земський банк не буде мати таких можливостей, як державний. Однак, виконавчий орган повітового земства наголошував на тому, що Державний банк не спеціалізується на обслуговуванні клієнтів, які займаються аграрним сектором економіки, а працює з торговельним сегментом. Оскільки галузь торгівлі не є панівною у структурі економіки Чернігівської губернії, а купці, комерсанти та торговці абсолютно поступаються за своєю кількістю власникам земельних наділів та виробникам сільськогосподарської продукції, то робити ставку на відділення Державного банку у кредитуванні селянства зарано²¹.

У зв'язку з цим та планами Уряду Російської імперії відкрити у Чернігові філію Державного банку, управа рекомендувала Чернігівському повітовому земству клопотати про те, що, враховуючи панування аграрних фінансів у капіталах проєктованих банківських структур, персональний склад розпорядчих та контрольних органів вказаних фінансових інститутів повинен бути справедливо розподілений між репрезентантами міст, торговельної сфери та місцевих землевласників. Тільки таким чином можна створити середовище клієнтури майбутніх банків, ради акціонерів та задовольнити попит земських установ на короткотермінові позики.

Завершуючи доповідь, голова Чернігівської повітової земської управи, член опозиційної аристократичної фронди – В. Варзар пропонував депутатському корпусу повітових зборів визначитися – або клопотати перед Урядом країни про відкриття у Чернігові філії Державного банку, або почати роботу по створенню виключно земського кредитного банку²².

Детально розглянувши та обговоривши документ, повітові земські збори постановили: 1. Затвердити доповідь управи. 2. Надати доручення голові повітової управи особисто подати клопотання до Уряду Російської імперії щодо нагальної необхідності відкриття відділення Державного Банку у регіоні та включення до персонального складу Ученої комісії установи місцевих землевласників, які фахово розуміються на аграрному виробництві. 3. Надати доручення повітовій земській управі підготувати проєкт створення у повіті виключно земського кредитного банку, залучивши до цієї справи відомого фахівця місцевого самоврядування – В. Хижняков²³.

²¹ Журнали Черниговского уездного экстренного земского собрания 1888 года. Чернигов: Типография Губернского правления, 1888. С. 19-21.

²² Журнали Черниговского уездного экстренного земского собрания 1888 года. С. 22.

²³ Ibid. № 2. С. 9.

Висновки. Резюмуючи викладене можна стверджувати, що кредитно-банківська політика була вагомою, невід'ємною та органічною частиною економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70-80-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу переконливо свідчить про те, що головні імперативи економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України відображали ідеологічні принципи західного лібералізму того часу і були спрямовані на фінансову підтримку, соціальний захист та економічний розвиток найбільшого стану населення Північного Лівобережжя – селянства.

Найбільшим успіхом ліберальних земців стало створення Чернігівського міського громадського банку. Не маючи великих можливостей розвивати кредитно-банківську справу у межах інституцій земського самоврядування, опозиційні аристократи вміло використали своє обрання до виборних органів міського самоврядування Чернігова, довгий час персонально очолювали Правління міської банківської структури, досягли колосальних успіхів у справі її функціонування та завдяки ресурсам установи змогли на практиці показати реальну економічну альтернативу діючій владній адміністрації.

Більше того, персональними зусиллями земської опозиції у Чернігівському повітовому земстві був розроблений та оприлюднений реформаційний економічний проект, завдання якого полягало у наданні фінансової допомоги селянству для придбання земельних активів приватних власників. Документ передбачав роль юридичного гаранта та посередника при укладенні угод купівлі-продажу для повітового земства, а Чернігівський міський банк виконував функцію фінансового джерела для проведення трансакцій як для земства, так і для населення, оскільки селяни могли закладати під заставу придбані у кредит земельні наділи і отримували позики для сплати усієї вартості активів.

Представники опозиційної аристократичної фронди відстоювали фінансову самодостатність і економічний суверенітет інститутів земського самоврядування, зокрема на рівні стратегічних запасів дорогоцінних металів, наполягали на принциповій необхідності справедливої та неупередженої нормативної грошової оцінки активів земельної власності у контексті визначення комерційних умов та обсягів кредитних ресурсів, які надавав відкритий Селянський поземельний банк у Чернігові. Члени опозиційної аристократичної фронди ініціювали запровадження інституту земського уповноваженого представника у кредитно-банківських структурах, які надавали позики репрезентантам селянського стану та надання права отримання вказаним представником комерційного відсотку від угод купівлі-продажу майна.

Наприкінці 80-х рр. 19 ст., ліберальні земці північної України стимулювали створення виключно земського кредитного банку на території Чернігівської губернії та офіційне звернення органів земського самоврядування до Уряду Російської імперії з приводу відкриття у Чернігові філії Державного банку.

У цілому, на наш погляд, кредитно-банківська політика земської ліберальної партії північної України виконувала принципово важливу функцію обслуговування системи економічної діяльності на території регіону та сприяла поступу капіталістичних відносин у життєдіяльності суспільства країни.

REFERENCES

- Chernigovskij gorodskoj bank (1875-1885) (1885). [Chernigov city bank (1875-1885)]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 1-3. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1885. 520 s. [in Russian].
- Doklad glasnogo Varzara ob okazanii zemstvom Chernigovskogo uezda posobij krest'janam pri priobrenenii imi zemel' chastnyh vladel'cev. [Report of the member Varzar on the provision of benefits to peasants by the zemstvo of the Chernigov district upon their acquisition of land from private owners]. *Zhurnaly chrezvychajnogo i ocherednogo Chernigovskogo uездnogo zemskogo sobranija 1879 goda*. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1879. 132 s. [in Russian].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2019). «Pys'ma iz derevny» N.N. Volk-Karachevs'kogo jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [‘Letters from the Village’ by N.N. Volk-Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Istorija nauky ta biografiystyka*. 2019. № 2. S. 350-384 [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2019). Publicystyka brativ N.N. ta G.N. Volk-Karachevs'kyh jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [Publicism of the brothers N.N. and G.N. Volk-Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. 2019. № 1. S. 125-142. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2019). Pytannja melioracii' zeml'nogo fondu jak skladova chastyna agrarnoi' polityky zems'kogo liberal'nogo ruhu pivnichnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [The issue of land reclamation as an integral part of the agrarian policy of the zemstvo liberal movement in northern Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Istorija osvity, nauky i tehniky v Ukraїni. Materialy XIV Vseukraїns'koi' konferencii'* (m. Kyїv, 17 travnja 2019 r.). K. 2019. S. 362-364. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2020). Shhodennyk O. Polovceva jak unikal'ne dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(80 rr. XIX st.). [Diary of O. Polovtsev as a unique source on the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (80s of the 19th century)]. *Visnyk Mariupol's'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Istorija. Politologija*. Vypusk 28-29. Mariupol: MDU, 2020. S. 62-70. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2020). «Proekt zemskogo banka V.E. Varzara» jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraїny(60-80 rr. XIX st.). [‘Project of the zemstvo bank of V.E. Varzar’ as a source on the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60s-80s of the 19th century)]. *Vcheni zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V.I. Vernad'skogo. Serija «Istorychni nauky»*. 2020. № 3. S. 183-187. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2022). Pracja M. Konstantynovyča «Ssudo-sberegatel'nye tovaryshhestva» jak dzherelo z istorii' formuvannja kredytno-bankivs'koi' polityky zems'kogo liberal'nogo ruhu pivnichnoi' Ukraїny (70 rr. XIX st.). [The work of M. Konstantinovich ‘Loan and savings associations’ as a source for the history of the formation of the credit and banking policy of the zemstvo liberal movement of northern Ukraine (70s of the 19th century)]. *Suchasna*

- paradygma social'no-ekonomichnogo rozvytku Ukraïny v umovah vojnogo stanu: XVIII Mizhnarodna naukovno-praktychna konferencija: zbirnyk naukovykh prac'*; 25 zhovtnja 2022 roku. Chernigiv: ChIBIP MNTU, 2022. S. 48-51. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2024). Praci O.F. Lindforsa jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny(70 rr. XIX st.). [The works of O.F. Lindfors as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (70s of the 19th century)]. *Vcheni zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V.I. Vernads'kogo. Serija «Istoryčni nauky»*. 2024. № 2. S. 131-137. [in Ukraine].
- Kotel'nyč'kyj, N. (2024) Naukovi praci V.E.Varzara jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukraïny (70–80 rr. XIX st.). [Scientific works of V.E. Varzar as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (70-80s of the 19th century)]. *Visnyk agrarnoi' istorii'*. 2024. № 49-50. S. 57-71. [in Ukraine].
- Krest'janskij bank (1883). [Peasant bank]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 7-12. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1883. 734 s. [in Russian].
- Svod postanovlenij Chernigovskoj gorodskoj dumy s 1871 po 1883 gg. (1883). [Collection of resolutions of the Chernigov city дума from 1871 to 1883]. Chernigov: Gubernskaja tipografija, 1270 s. [in Russian].
- Svod postanovlenij Chernigovskoj gorodskoj dumy za 1883–1887 gg. (1896). [Collection of resolutions of the Chernigov city дума for 1883–1887]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva, 320 s. [in Russian].
- Stenograficheskie otchety zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1882 goda (1883). [Stenographic reports of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1882]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. 1883. № 1-3. 516 s. [in Russian].
- Veselovskij B. (1911). K voprosu ob organizacii kredita dlja zemstv. [On the issue of organizing credit for zemstvos. Zemstvo Collection of the Chernigov Province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. № 8. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva. 1911. 192 s. [in Russian].
- Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1883 goda (1883). [Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly, regular session of 1883]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. №3. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1884. 508 s. [in Russian].
- Zhurnaly Chernigovskogo uezdnoho jekstrennogo zemskogo sobranija 1888 goda (1888). [Journals of the Chernigov district emergency zemstvo assembly of 1888]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija., 24 s. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/089-096>

УДК (UDC) 94 (477.51) : 34.08 : 347:343 «1874/1914»

CAREER PATH OF NOTARIES OF THE NIZHYN DISTRICT COURT (1874-1914)

Vyacheslav Artiukh*

Pavlo Bilichenko**

Abstract

The purpose of the article is to reconstruct the professional path of notaries of the Nizhyn District Court for 1874-1914. The study of their professional path is helped by the search and involvement of archival documents of Fund 358 'Nizhyn District Court' of the Department for Ensuring the Preservation of Documents of the State Archives of Chernihiv Region (Nizhyn).

To implement the purpose of the study, biographical, chronological methods, and the general scientific method of systemic analysis were used.

The scientific novelty lies in the fact that the professional path of notaries who worked at the Nizhyn District Court in 1874-1914 has been introduced into scientific circulation. It was found that 57.1% (8) of the officials were of the Orthodox faith, 7.1% (1) were Roman Catholic, 7.1% (1) were Lutheran, and another 28.6% (4) were unknown. By class affiliation: 42.8% (6 people) – came from the nobility, another 42.8% (6) – came from the families of an archpriest, a burgher, a merchant, a collegiate councilor, an honorary citizen, a peasant, 14.3% – unknown. It was found that 28.6% (4) of notaries were born in the provinces: Poltava, Kherson, Chernihiv, Kyiv; another 7.1% (1) – Kursk, 7.1% – Courland provinces, 57.1% (8) – the place of birth could not be identified. It was recorded that 35.7% (5) had a special legal education. It was found that 21.4% (3) of people began their service in the Odessa, Katerynoslav, Nizhyn district courts. Before becoming a notary at the Nizhyn District Court, 28.6% (4) of people worked as bailiffs. I.M. Kardashevskiy alternately held the position of notary in the cities of Krolevets, Korop, Konotop, and Nizhyn. While Y.G. Ostrovskiy, G.O. Freitah Fon Lorynshof, M.P. Shepelev worked only in the city of Nizhyn, M.P. Pavlushenko – in the city of Krolevets, S.I. Marynych – in the city of Hlukhiv. At the time of taking up the position of notary at the Nizhyn District Court, the youngest in age was P.V. Sabbatovskiy (about 25 years old), the oldest was Y.G. Ostrovskiy (about 53 years old).

Keywords: Chernihiv province, Nizhyn district court, notary, career path, professional portrait

* Candidate of Philosophical Sciences, Docent of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: artvuh.v@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4119-1571>

** PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of Department (Chair) of Pedagogy, Psychology, Social Work and Management Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: bilichenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0359-5807>

КАР'ЄРНИЙ ШЛЯХ НОТАРІУСІВ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ (1874–1914)**В'ячеслав Артюх*****Павло Біліченко******Анотація**

Мета статті – реконструювати професійний шлях нотаріусів Ніжинського окружного суду за 1874–1914 рр. Вивченню їх професійного шляху допомагає пошук і залучення архівних документів Фонду 358 «Ніжинський окружний суд» Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин).

Для реалізації мети дослідження було використано біографічний, хронологічний **методи**, загальнонауковий **метод** системного аналізу.

Наукова новизна полягає у тому, що до наукового обігу уведено професійний шлях нотаріусів, які працювали при Ніжинському окружному суді за 1874–1914 рр. З'ясовано, 57,1% (8) посадовців були православного віросповідання, 7,1% (1) – римо-католик, 7,1% (1) – лютеранин, ще 28,6% (4) – невідомо. За станомою приналежністю: 42,8% (6 осіб) – вихідці з дворян, ще 42,8% (6) – походили із родин протоієрея, міщанина, купця, колезького радника, почесного громадянина, селянина, 14,3% – не відомо. З'ясовано, що 28,6% (4) нотаріусів народилися в губерніях: Полтавській, Херсонській, Чернігівській, Київській; ще 7,1% (1) – Курзькій, 7,1% – Курляндській губерніях, 57,1% (8) – не вдалося ідентифікувати місце народження. Зафіксовано, що 35,7% (5) мали спеціальну юридичну освіту. Виявлено, що 21,4% (3) осіб розпочали службову діяльність у Одеському, Катеринославському, Ніжинському окружних судах. До посади нотаріуса при Ніжинському окружному суді 28,6% (4) осіб працювали судовими приставами. І.М. Кардашевський почергово обіймав посаду нотаріуса у м. Кролевець, Короп, Конотоп, Ніжин. У той час як Й.Г. Островський, Г.О. Фрейтаг фон Лорингоф, М.П. Шепелев працювали лише у м. Ніжин, М.П. Павлушенко – м. Кролевець, С.І. Маринич – м. Глухів. На момент вступу на посаду нотаріуса при Ніжинському окружному суді найменший за віком був П.В. Саббатовський (близько 25 років), найстарший – Й.Г. Островський (близько 53 роки).

Ключові слова: Чернігівська губернія, Ніжинський окружний суд, нотаріус, кар'єрний шлях, професійний портрет

Цитування: Артюх, В. & Біліченко, П. (2025). Кар'єрний шлях нотаріусів Ніжинського окружного суду (1874–1914). *Консенсус*, 1, 89–96. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/089-096>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/146>

* кандидат філософських наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: artjuh.v@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4119-1571>

** кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки, психології, соціальної роботи та менеджменту Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: bilichenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0359-5807>

Постановка проблеми. У грудні 2024 р. у Верховній Раді відбулася «Година запитань до Уряду». На цьому заході Міністр юстиції О. Стефанішина зазначила на важливості реформування нотаріату та розширення доступу до професії приватних виконавців¹. Політична еліта другої половини 19 ст. також постала перед нагальною потребою у підборі кваліфікованих кадрів для успішної реалізації судової реформи в Україні. На нашу думку, актуальною є проблема вивчення професійного портрету нотаріусів при Ніжинському окружному суді на зламі 19–20 ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У добу Незалежності України у науковців посилюється інтерес до вивчення історії окружних судів України. Так, Ю. Левчук у дисертації «Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження» комплексно дослідила питання створення та функціонування Київської судової палати з 1880 по 1917 рр.² У розвідках інших науковців міститься інформація про нотаріусів Ніжинського окружного суду. Так, П. Моціяка реконструював склад Ніжинського повітового благодійного комітету, де секретарем працював П.В. Саббатовський, який свого часу обіймав посаду нотаріуса Ніжинського окружного суду³. О. Ісаєнко, А. Царенко опрацювали матеріали родини Калачевських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського і зазначили про П.В. Саббатовського, його дружину, які мешкали у Шостці⁴. Доречно відмітити, що М. Мінченко у статті «Працівники Ніжинського окружного суду та їх участь у Першій світовій війні» охарактеризувала професійний шлях двох нотаріусів Ніжинського окружного суду (М.М. Рапорт, О.Я. Фененко)⁵. Утім в цій статті не окреслено професійний шлях інших нотаріусів Ніжинського окружного суду, які в 1874–1814 рр. працювали в цій установі.

Мета статті – реконструювати професійний шлях нотаріусів Ніжинського окружного суду за 1874–1914 рр. Основу джерельної бази склали формулярні списки нотаріусів Ніжинського окружного суду, які нині зберігаються у Ф. 358 «Ніжинський окружний суд» Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин).

Виклад основного матеріалу. Нотаріат в Російській імперії діяв відповідно до

¹ Ольга Стефанішина: наша мета – притягнути росію до відповідальності вже зараз. *Міністерство юстиції*: веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olga-stefanishina-nasha-meta-prityagnuti-rosiyu-do-vidpovidalnosti-vje-zaraz> (дата звернення 17.02.2025)

² Левчук Ю.М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження: дис... к.ю.н.: 12.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2017. 218 с.

³ Моціяка П.П. Створення Ніжинського повітового благодійного комітету (серпень 1914 р.). *Література та культура Полісся*. 2018. Т. 90, № 9. С. 47–60. doi: 10.31654/2520-6966-2018-91-90-47-60

⁴ Ісаєнко О., Царенко А. Матеріали родини Калачевських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. *Скарбниця української культури*: Зб. наук. пр. Чернігів, 2005. Вип. 6. С. 108–128.

⁵ Мінченко М.В. Працівники Ніжинського окружного суду та їх участь у Першій світовій війні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 4. С. 45–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.8>

Положенням про нотаріальну частину від 1866 року виданого Олександром II. У статті 420 Заснування судових установ передбачалось, що у столицях, губернських та повітових містах, а в разі потреби і в повітах, працюють нотаріуси, що видають під наглядом судових місць вчиненням актів та іншими діями щодо нотаріальної частини на підставі особливого про них положення (Положення про нотаріальну частину)⁶.

За матеріалами Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин) встановлено, що упродовж 1874–1914 рр. посаду нотаріуса при Ніжинському окружному суді обіймали: Я.В. Біловодський, В.О. Валевський-Левковський, І.Д. Долгоруков, І.М. Кардашевський, С.І. Маринич, Й.Г. Островський, М.П. Павлушенко, І.Ф. Рогальський, П.В. Саббатовський, Г.О. Фрейтаг фон Лорингоф, А.С. Шевко, М.П. Шепелев. Старшим нотаріусом Ніжинського окружного суду був Б.М. Ротмистр (Ротмистров), помічником старшого нотаріуса – Л.В. Кумильовський. Варто детальніше зупинитися на життєвому та професійному шляху посадовців.

Біловодський Яків Васильович народився 21 січня 1839 р. у родині дворянина Полтавської губернії, закінчив курс наук у Петровському Полтавському кадетському корпусі. Він розпочав службу 15 липня 1859 р. прапорщиком 14-го стрілецького батальйону. Після цього Яків Васильович працював з 17 жовтня 1865 р. діловодом в Управлінні Херсонського губернського військового начальника. 4 листопада 1871 р. йому було присвоєне звання поручика. Я.В. Біловодський розпочав працювати у Ніжинському окружному суді з 24 липня 1874 р. на посаді виконуючого обов'язки судового пристава. 17 вересня 1880 р. він виконував обов'язки судового пристава у м. Борзна, 6 травня 1883 р. – м. Ніжина. Яків Васильович 27 січня 1884 р. був призначили нотаріусом у м. Ніжина, а з 7 липня до 30 липня 1894 р. він працював у м. Конотоп. Посадовець дослужився до чину колезького асесора⁷.

Валевський-Левковський Василь Онуфрійович працював нотаріусом м. Ніжин (з 1 листопада 1886 р.) у будинку жіночого монастиря по вул. Мостовій, м. Борзна (з 6 жовтня 1889 р.), у будинку Сіпкових по вул. Прилуцькій. Його помічником був селянин православного віросповідання Ріпка Іван Якимович⁸.

Долгоруков Іван Дмитрович був вихідцем із селян, закінчив Ліцей князя Безбородька 12 вересня 1872 р. Службову діяльність розпочав 26 січня 1873 р. кандидатом на посади по судовому відомству при Катеринославському окружному суді. І.Д. Долгоруков був відряджений 23 квітня 1873 р. на допомогу до судового слідчого 1-ої дільниці м. Катеринослав. З 5 жовтня до 28 листопада 1873 р. Івана Дмитровича призначили кандидатом на судові посади при Кутаїському окружному

⁶ Высочайше утвержденное положение о нотариальной части. Именной [указ], Сенату. 1866. Апреля 14. ПСЗ. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. Т. XLI, № 43186. С. 350.

⁷ Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 1–134.

⁸ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 447. Арк. 1–167.

суді. 20 серпня 1874 р. службовець обіймав посаду нотаріуса у м. Глухів, з 15 жовтня 1875 р. – у м. Борзна⁹.

Кардашевський Іван Михайлович народився 17 червня 1847 р. в м. Путивль Курської губернії у родині протоієрея, закінчив Харківську духовну семінарію. І.М. Кардашевський розпочав службу 27 травня 1873 р. канцелярським служителем у Курському губернському правлінні. Відповідно до наказу голови Харківської судової палати від 20 серпня 1874 р. Івана Михайловича призначили нотаріусом м. Кролевець. Після цього 11 серпня 1876 р. він переведений у м. Короп. Почергово І.М. Кардашевський обіймав посаду нотаріуса у м. Конотоп (з 26 жовтня 1883 р.), м. Ніжин (з 7 липня 1894 р.). З 16 січня 1907 р. до 25 січня 1908 р. Іван Михайлович продовжив працювати у м. Короп. Службовець був нагороджений орденом Св. Анни III ст. (з лютого 1907 р.)¹⁰.

Кумильовський Леонід Васильович народився 17 січня 1888 р. у родині колезького радника, закінчив Київський університет з дипломом другого ступеня. Службову діяльність розпочав 24 грудня 1911 р. чиновником з особливих доручень у Чернігівській казенній палаті. 13 червня 1912 р. був визначений молодшим кандидатом на посади по судовому відомству при Ніжинському окружному суді. 27 листопада 1912 р. за погодженням прокурора суду Леонід Васильович знаходився у відрядженні у Нотаріальному архіві суду. Після цього 10 січня 1914 р. виконував обов'язки помічника старшого нотаріуса Ніжинського окружного суду. Л.В. Кумильовський 15 січня 1914 р. отримав звання старшого кандидатів на посаду по судовому відомству. З 22 жовтня 1915 р. службовець був затверджений на посаді помічника старшого нотаріуса¹¹.

Маринич Семен Іванович народився 1 лютого 1866 р. в Олександрівському повіті Херсонської губернії у родині дворянина, закінчив курс юридичних наук у Московському університеті. Службовець розпочав кар'єру 26 квітня 1891 р. на посаді нотаріуса м. Глухів¹².

Островський Йосиф Григорович народився 13 листопада 1846 р. у родині спадкового дворянина, здобув домашню освіту. Він мав досвід роботи на посаді писаря Одеського окружного суду. З 5 серпня 1874 р. до 19 березня 1882 р. Йосиф Григорович служив по вільному найму у Ніжинському окружному суді. Після цього працював канцелярським служителем, завідував касою суду. З 19 листопада 1885 р. обіймав посаду судового пристава, з 30 грудня 1899 р. – нотаріусом м. Ніжин. Й.Г. Островський був нагороджений срібною медаллю «У пам'ять царювання імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.), орденом Св. Анни III ст. (з лютого 1899 р.)¹³.

⁹ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 1-25.

¹⁰ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 676. Арк. 1-143.

¹¹ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 4-7.

¹² ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 1-69.

¹³ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 1-104.

Павлушенко Микола Петрович народився у родині купця, навчався у Першій київській гімназії, але не завершив повного курсу наук. М.П. Павлушенко склав іспит при управлінні Київського учбового округу. У результаті був удостоєний звання учителя арифметики і геометрії повітового училища від 4 листопада 1869 р. Микола Петрович розпочав кар'єру 25 лютого 1870 р. на посаді секретаря Ради училища Полтавської губернії. З 31 грудня 1870 р. до 6 серпня 1874 р. він працював секретарем з'їзду мирових суддів Харківського судово-мирового округу. З 16 серпня 1874 р. М.П. Павлушенко обіймав посаду судового пристава при Ніжинському окружному суді, а з 17 грудня 1883 р. – нотаріуса м. Кролевець¹⁴.

Рогальський Ігнатій Францевич працював нотаріусом у м. Конотоп, м. Борзна (з 27 квітня до 10 травня 1891 р.), м. Короп (з 6 травня 1891 р.) округу Ніжинського окружного суду, м. Сквир округу Київського окружного суду (з 11 квітня 1891 р.)¹⁵.

Ротмістр (Ротмистров) Борис Михайлович народився 30 вересня 1879 р. у с. Кіпті Козелецького повіту Чернігівської губернії у родині спадкового дворянина, закінчив юридичний факультет Київського університету з дипломом другого ступеня. Службову діяльність розпочав 17 липня 1908 р. молодшим кандидатом на посади по судовому відомству при Ніжинському окружному суді, з 1 лютого 1910 р. тимчасово виконував обов'язки помічника секретаря цивільного відділення суду. 19 травня 1910 р. Борис Михайлович отримав звання старшого кандидата на посади по судовому відомству. З 17 вересня 1910 р. він був переміщений помічником секретаря кримінального відділення суду. Б.М. Ротмістр (Ротмистров) з 17 листопада 1911 р. виконував обов'язки помічника старшого нотаріуса. Протягом 1911-1913 рр. нетривалий час працював старшим нотаріусом. З 10 грудня 1913 р. Борис Михайлович був затверджений на посаду дільничного мирового судді Ровенського округу. Службовець був нагороджений світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (21 лютого 1913 р.)¹⁶.

Саббатовський Петро Васильович народився 28 травня 1869 р. у с. Квітки Канівського повіту Київської губернії у родині спадкових почесних громадян, здобув домашню освіту. Він працював з 6 квітня 1894 р. нотаріусом м. Конотоп округу Ніжинського окружного суду, з 16 січня 1907 р. – м. Ніжина. Службовець був нагороджений орденом Св. Анни III ст., світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (21 лютого 1913 р.)¹⁷.

Фрейтаг фон Лоринсгоф Генріх Олександрович народився 13 вересня 1845 р. у родині спадкових дворян Курляндської губернії, закінчив Ризьке політехнічне училище. Він розпочав службу 23 жовтня 1863 р. унтер-офіцером у 99-му піхотному Івангородському полку, з 6 квітня 1864 р. знаходився у званні юнкера. Після цього з лютого 1865 р. прапорщик Генріх Олександрович був переведений у 100-й піхотний

¹⁴ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 355. Арк. 1-163зв.

¹⁵ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 463. Арк. 1-36.

¹⁶ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 690. Арк. 1-44.

¹⁷ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 535. Арк. 1-330.

Островський полк. З 12 серпня 1866 р. до 1 січня 1869 р. підпоручик Г.О. Фрейтах фон Лорингоф знаходився у відрядженні на фрегаті «Світлана», здійснював походи у Балтійське море, Атлантичний океан. У зв'язку із сімейними обставинами Генріх Олександрович був звільнений зі служби 16 жовтня 1869 р. Після цього 25 серпня 1875 р. він працював діловодом у чині поручика в управлінні Трубчевського повітового військового керівника. З 20 листопада 1882 р. до 20 листопада 1883 р. Г.О. Фрейтах фон Лорингоф був переміщений у 20-й піхотний Галицький полк.

20 грудня 1883 р. Генріх Олександрович продовжив кар'єру службовця у Ніжинському окружному суді на посаді виконуючого обов'язки судового пристава. З 20 липня 1884 р. він працював нотаріусом м. Ніжин у будинку Манцова по вул. Мостова. Помічником нотаріуса був козак Яків Микитович Бакань¹⁸.

Шевко Афанасій Семенович народився 4 липня 1849 р. у родині міщанина, здобув домашню освіту. Афанасій Семенович працював на посаді нотаріуса м. Борзна (з 2 грудня 1876 р.), м. Конотоп (з 14 серпня 1879 р.) та нотаріусом Ніжинського окружного суду (з 20 грудня 1876 р.). Службовець був нагороджений званням особистого спадкового громадянина (23 вересня 1895 р.) та орденом Св. Анни III ст. (3 лютого 1904 р.)¹⁹.

Шепелев Михайло Павлович народився у родині дворянина, мав досвід роботи на посаді секретаря Ніжинського окружного суду. З 14 грудня 1891 р. він обіймав посаду нотаріуса м. Ніжин²⁰.

У результаті аналізу формулярних списків можна сформувати своєрідний просопографічний портрет нотаріусів при Ніжинського окружного суду. Так, 57,1% (8) посадовців були православного віросповідання, 7,1% (1) – римо-католик, 7,1% (1) – лютеранин, ще 28,6% (4) – невідомо.

За становою приналежністю: 42,8% (6 осіб) – вихідці з дворян, ще 42,8% (6) – походили із родин протоієрея, міщанина, купця, колезького радника, почесного громадянина, селянина, 14,3% – не відомо. З'ясовано, що 28,6% (4) нотаріусів народилися в губерніях: Полтавській, Херсонській, Чернігівській, Київській; ще 7,1% (1) – Курській, 7,1% – Курляндській губерніях, 57,1% (8) – не вдалося ідентифікувати місце народження.

42,8% (6) нотаріусів навчалися у Петровському Полтавському корпусі, Ліцеї князя Безбородька, Харківській духовній семінарії, Київському університеті, Ризькому технічному училищі, Московському університеті, 14,3% (2) – здобули домашню освіту. Зафіксовано, що 35,7% (5) мали спеціальну юридичну освіту.

Виявлено, що 21,4% (3) осіб розпочали службову діяльність у Одеському, Катеринославському, Ніжинському окружних судах. До посади нотаріуса при Ніжинському окружному суді 28,6% (4) осіб працювали судовими приставами. Зафіксовано, що І.М. Кардашевський почергово обіймав посаду нотаріуса у

¹⁸ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 1–129.

¹⁹ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 1–126.

²⁰ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 1–79.

м. Кролевець, Короп, Конотоп, Ніжин. У той час як Й.Г. Островський, Г.О. Фрейтаг фон Лорингоф, М.П. Шепелев працювали лише у м. Ніжин, М.П. Павлушенко – м. Кролевець, С.І. Маринич – м. Глухів. На момент вступу на посаду нотаріуса при Ніжинському окружному суді найменший за віком був П.В. Саббатовський (близько 25 років), найстарший – Й.Г. Островський (близько 53 роки).

Висновки. На основі архівних матеріалів вдалося реконструювати професійний портрет нотаріусів при Ніжинському окружному суді за 1874–1914 рр. Так, посаду нотаріуса при Ніжинському окружному суді обіймали: Я.В. Біловодський, В.О. Валевський-Левковський, І.Д. Долгоруков, І.М. Кардашевський, С.І. Маринич, Й.Г. Островський, М.П. Павлушенко, І.Ф. Рогальський, П.В. Саббатовський, Г.О. Фрейтаг фон Лорингоф, А.С. Шевко, М.П. Шепелев. Старшим нотаріусом Ніжинського окружного суду був Б.М. Ротмістр (Ротмістров), помічником старшого нотаріуса – Л.В. Кумильовський.

REFERENCES

- Olha Stefanishyna: nasha meta – prytyahnuty rosiiu do vidpovidalnosti vzhe zaraz [Olga Stefanishyna: Our goal is to hold russia accountable now]. *Ministerstvo yustytzii*. [in Ukrainian]. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olga-stefanishina-nasha-meta-prityagnuti-rosiyu-do-vidpovidalnosti-vje-zaraz>
- Levchuk, Y.M. (2017). *Kyiv Court Chamber in the State Mechanism of the Russian Empire (1880–1917): Historical and Legal Research*: PhD diss. Lutsk, Kharkiv [in Ukrainian].
- Motsiiaaka, P.P. (2018). Stvorennia Nizhynskoho povitovoho blahodiinoho komitetu (serpen 1914 r.) [Creation of the Nizhyn County Charity Committee (August 1914)]. *Literatura ta kultura Polissia*, 90, 9, 47–60. DOI: 10.31654/2520-6966-2018-91-90-47-60 [in Ukrainian]
- Isaienko, O. & Tsarenko, A. (2005). Materialy rodyny Kalachevskykh u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho. Kataloh. [Materials of the Kalachevsky family in the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovsky. Catalog]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*: Zb. nauk. pr. Chernihiv, 6, 108–128. [in Ukrainian].
- Minchenko, M.V. (2023). Pratsivnyky Nizhynskoho okruzhnoho sudu ta yikh uchast u Pershii svitovii viini [Employees of the Nizhyn District Court and their participation in the First World War]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky, 34 (73), 4, 45–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.8> [in Ukrainian]

**PRIMARY PARISH EDUCATION IN KHERSON GUBERNIA
AFTER THE K. POBEDONOSTSEV'S REFORM (1884-1900)**

Oleksandr Trygub*

Abstract

The purpose of the paper is to determine the place and role of parish education, which was formed as a result of K. Pobedonostsev's reforms, highlighting its strengths and weaknesses (the level of youth education, teacher training issues, material condition of schools, etc.), using a regional approach – the territory of the Kherson gubernia/eparchy.

Conclusions. The reforms of the Ober-Prosecutor of the Holy Synod, Konstantin Pobedonostsev, had a significant impact on the development of parish education both throughout the Russian Empire and specifically in Ukrainian gubernias. The essence of his reforms was directed towards strengthening the Church's role in teaching and upbringing, which, as evidenced by existing materials, had both positive and negative consequences.

As a result, there was a rapid expansion of the network of parish schools, with complete subordination to the Holy Synod. By the end of 1884, there were 96 parish schools and literacy schools in the Kherson gubernia/eparchy, and by 1900, their number reached 657, with over 32,000 students.

The main components of the educational process were the Law of God, reading church texts, writing, and arithmetic, with a focus on religious education. At the same time, as indicated by reports from the Kherson eparchy, agricultural, craft, and handicraft subjects began to be taught in the parish schools.

On the other hand, parish education had to compete with zemstvo schools, which led to the scattering of financial resources, as the Kherson eparchy was one of those where the zemstvos financially supported this type of elementary school. However, the state funded parish schools more actively than the zemstvo schools.

Unfortunately, despite the increase in the number of schools, the quality of education remained low due to the narrow curriculum. Illiteracy remained widespread, with more than 80% of peasants illiterate by 1897, as many children either did not attend school or left early. Furthermore, many peasant families preferred children's labor at home or in the fields to providing education.

Thus, Pobedonostsev's reforms made parish schools the main tool for elementary education for peasants. They helped spread basic literacy, but at the same time limited secular education and contributed to the preservation of a traditional, religiously conservative approach to education.

Keywords: Pobedonostsev, educational reforms, education, Orthodox Church, Kherson eparchy, parish schools, clergy, Southern Ukraine, 19th century

* Doctor of History, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>. E-mail: alextrigub@ukr.net

**ПОЧАТКОВА ПАРАФІЯЛЬНА ОСВІТА У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
ПІСЛЯ РЕФОРМИ К. ПОБЕДОНОСЦЕВА (1884–1900)**

Олександр Тригуб*

Анотація

Метою статті є визначення місця та ролі церковнопарафіяльної освіти, яка сформувалася у результаті реформ К. Победоносцева, висвітлення її сильних і слабких сторін (рівень охоплення молоді навчанням, проблеми вчительських кадрів, матеріальний стан шкіл тощо), використовуючи регіональний підхід – територію Херсонської губернії/епархії.

Висновки. Реформи обер-прокурора Св. Синоду Костянтина Победоносцева мали значний вплив на розвиток церковнопарафіяльної освіти як загалом у Російській імперії, так і, зокрема, в українських губерніях. Реформаторська сутність його діяльності була спрямована на посилення ролі церкви у навчанні та вихованні, що, як видно із наявних матеріалів, мало як позитивні, так і негативні наслідки.

У результаті відбулося стрімке розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл з їх повним підпорядкуванням Св. Синоду. Якщо у кінці 1884 р. у Херсонській епархії було 96 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, то у 1900 р. їх кількість сягнула 657, де навчалася близько більше 32 тис. учнів.

Основу навчального процесу складали Закон Божий, читання церковних текстів, письмо та арифметика із зосередженням на релігійному вихованні. Разом з тим, як свідчать матеріали звітів по Херсонській епархії, у парафіяльних школах почали викладати сільськогосподарські, ремісничі та рукодільні предмети.

З іншого боку, парафіяльна освіта змушена була конкурувати із земською, що призводило до розпилення фінансових ресурсів, адже Херсонська епархія відносилася до тих, де земства матеріально підтримували цей тип початкових шкіл. При цьому держава фінансувала церковнопарафіяльні школи активніше, ніж земські.

На жаль, незважаючи на збільшення кількості шкіл, якість освіти залишалася низькою через вузьку навчальну програму. Продовжував зберігатися високий рівень безграмотності, адже до 1897 р. рівень безграмотності серед селян перевищував 80%, оскільки багато дітей або не відвідували школи, або швидко їх покидали. Окрім того, велика кількість батьків у селянських родинах віддавала перевагу домашній праці дітей (чи навіть роботі у полі) ніж наданню освіти.

Отже, реформи Победоносцева зробили церковнопарафіяльні школи основним інструментом початкової освіти для селян. Вони допомогли поширити базову грамотність, але водночас обмежили світську освіту та сприяли збереженню традиційного, релігійно-консервативного підходу до навчання.

Ключові слова: Победоносцев, освітні реформи, освіта, православна церква, Херсонська епархія, церковнопарафіяльні школи, духовенство, Південь України, 19 століття

Цитування: Тригуб, О. (2025). Початкова парафіяльна освіта у Херсонській губернії після реформи К. Победоносцева (1884–1900). *Консенсус*, 1, 97–111. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/097-111>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/147>

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>; E-mail: alextrigub@ukr.net

Постановка проблеми. Не дивлячись на певну обмеженість і закостенілу релігійність парафіяльної освіти імперської доби другої половини 19 – початку 20 ст., все ж таки даний тип навчальних закладів відіграв величезну роль у розширенні доступу нижчих верств населення до початкової освіти. Не треба забувати, що на кінець 19 ст. бл. 70% населення імперії взагалі не вміли ні читати, ні писати (у сільській місцевості цей показник подекуди сягав 90 і більше відсотків). Отже, навіть настільки елементарна освіта на кшталт парафіяльної вже мала величезне значення для поширення освіти. Окрім того, духовенство формувало світогляд і моральні цінності учнів, виховували повагу до державних інституцій, що допомагало становленню лояльного державі громадянина. Не дивлячись на свою простоту, даний тип шкіл продовжує своє життя і сьогодні у вигляді недільних шкіл для віруючої молоді.

Метою статті є визначення місця та ролі церковнопарафіяльної освіти, яка сформувалася у результаті реформ К.Побєдоносцева, висвітлення її сильних і слабких сторін (рівень охоплення молоді навчанням, проблеми вчительських кадрів, матеріальний стан шкіл тощо), використовуючи регіональний підхід – територію Херсонської губернії/єпархії.

Огляд літератури. На межі 20–21 ст. українські історики почали все частіше звертатися до переосмислення місця та ролі православного духовенства та православної церкви у політичному та суспільно-культурному житті українців. У першій чверті 21 ст. з'явилися досить ґрунтовні загальноукраїнські роботи у зазначеному контексті, де автори так чи інакше зверталися до системи парафіяльної освіти другої половини 19 – початку 20 ст.¹

Особливий внесок у вивчення окресленого нами питання зробили представники миколаївської історико-краєзнавчої наукової школи, яку започаткував професор П. Тригуб. У 2000 р. світ побачила дисертаційна робота О. Тригуба, що розкривала ключові віхи історії Херсонської єпархії. У контексті теми автор одним із перших показав загальний поступ церковнопарафіяльних шкіл у Надчорномор'ї². На жаль, широкі рамки об'єкту дослідження не дали О. Тригубу детально прослідкувати розвій освітянської діяльності духовенства, а його невеличкі праці у збірниках мають здебільшого тезисний характер³. Доповнила напрацювання О. Тригуба миколаївська

¹ Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н. Київ, 2002. 225 с.; Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис... к.і.н. Харків, 2001. 280 с.; Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): дис... к.і.н. Харків, 2005. 223 с.; Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884–1917 рр.): дис... к.і.н. Київ, 2005. 256 с.; Перева В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 576 с.; Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н. Умань, 2018. 261 с.

² Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918): дис... к. і. н. Миколаїв, 2000. 242 с.

³ Тригуб О.П. Церква та народна освіта Херсонської губернії на початку XX ст. (1900–1917 рр.) // Питання культури Півдня України. Наукові записки МФ КНУКІМ з проблем культурології. Миколаїв, 1998. С. 37–39; Тригуб О.П. Церковна початкова освіта Херсонської губернії у другій половині XIX століття // Матеріали

дослідниця О.Федорчук. Вона розкрила роль духовенства в освітній сфері, зупинившись і на розвитку церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України⁴. Натомість її робота залишила багато нерозкритих аспектів, як-то: динаміку шкіл та учнів, учительський персонал розкрито у загальних рисах, не висвітлено особливості парафіяльної освіти у регіоні в порівнянні з іншими губерніями/епархіями. Подібний характер має і дисертація М.Мінца, де він спробував показати розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України у післяреформенний період через призму їхньої ролі у становленні початкової освіти⁵, але зробив це окремим штрихами.

В останні роки інтерес до історії церковної освіти у південноукраїнському регіоні знову почав зростати. Свідченням цього є поява низки статей, де автори пропонуються власні напрацювання у цій царині⁶. Разом з тим, можна впевнено стверджувати, що до виходу ґрунтовної монографічної праці з історії парафіяльної освіти у Херсонській єпархії, будь-які публікації є доречними.

Виклад матеріалу. Проїшовши два етапи свого новітнього становлення (детальніше про етапи див. статтю О.Тригуба⁷), церковнопарафіяльна освіта підтвердила свою спроможність надавати нижчим верствам населення певний, як правило мінімальний, багаж знань. Разом з тим, зіштовхнувшись із фінансовими труднощами та здоровою конкуренцією з народними та земськими початковими навчальними закладами, при відсутності належної уваги зі сторони держави й, отже, фінансової підтримки, парафіяльні школи стагнували і на початок 1880-х років практично припинили своє існування. До 1884 р. їх кількість в Херсонській єпархії зменшилася до мізерної – 10 шкіл з 343 учнями⁸.

У кінці 1870-х років імперія переживала внутрішні негаразди, які супроводжувалися активізацією революційних сил – робітничі страйки, селянські хвилювання, народовольчий терор тощо. Апогеєм нестабільності стало вбивство імператора Олександра II 1 березня 1881 р. У вищих колах почали лунати заклики до змін, які б унеможливили у майбутньому поширення революційних рухів. До цього процесу підключився і тогочасний обер-прокурор Св. Синоду Костянтин

науково-практичної конференції на тему: «Розвиток освіти і культури України в XVII-XIX ст.» (Глухів, 22-23 листопада 1999 року). Глухів, 1999. С. 7-9.

⁴ *Федорчук О.О.* Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці МДГУ ім. П. Могили. 2002. Вип. 4: Історичні науки. С. 89-91; *Федорчук О.О.* Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): дис... к.і.н. Миколаїв, 2005. 299 с.

⁵ *Мінець М.О.* Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): дис... к.і.н. Миколаїв, 2007. 256 с.

⁶ *Пивовар А.В., Сердюк В.А.* До історії церковно-приходських шкіл на території краю: повіти Херсонський, Єлисаветградський та Олександрійський // Інгульський степ: збірник. 2019. Вип. IV. С. 15-84. *Артюх І.* Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині XIX ст. // Чорноморська минувшина. 2023. Вип. 18. С. 69-76. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.202460>; *Діанова Н., Артюх І.* Формування мережі закладів духовної та церковної освіти в Одесі у XIX ст. // Старожитності Лукомор'я. 2025. № 1. С. 99-107. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.312>; Тригуб О. Церковнопарафіяльні школи Херсонської єпархії у 19 ст. (до реформи 1884 року) // Уманська старовина. 2025. № 12. С. 185-201. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.12.2025.325600>

⁷ *Тригуб О.* Церковнопарафіяльні школи Херсонської єпархії у 19 ст. (до реформи 1884 року)...

⁸ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/6 учебный год // Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям». 1897. № 9 (1 мая). С. 255.

Победоносцев, який вважав духовенство та православ'я інструментами у боротьбі із вільнодумними ідеями. На засіданні Комітету міністрів від 17 березня 1881 р. він висловив думку про те, що церковнопарафіяльні школи дають більше гарантій для правильної та благонадійної у церковному та народному дусі освіти, ніж народні училища, підпорядковані Міністерству народної освіти⁹. Його підтримали й інші члени Комітету міністрів, як-то: принц Петро Ольденбургський, який закликав виділити на розвиток парафіяльної освіти належне фінансування «приблизно по 10 тисяч рублів на губернію» і міністр фінансів Олександр Абаза, який заявив, що «мета, яка переслідується урядом, – надати народній школі морально-релігійну основу – настільки беззаперечно вірна і становить питання такої першочергової важливості, що міністр фінансів, навіть при найнесприятливішому стані державного казначейства, вважав би себе зобов'язаним знайти необхідні на те кошти...». У результаті Комітет прийняв рішення: «надати обер-прокурору Святишого Синоду, у зносинах з належними відомствами, представити, у встановленому порядку, особливе представлення щодо обговорюваного предмету»¹⁰. Окрім того, 22 березня Победоносцев писав царю Олександрові III: «...у народній початковій освіті Міністерству народної освіти необхідно шукати головної опори у духовенстві та церкві»¹¹, адже, на думку обер-прокурора, головною задачею народної освіти було релігійно-моральне виховання суспільства.

Для розробки принципів діяльності парафіяльної освіти та належних правових документів за поданням К. Победоносцева у вересні 1882 р. було створено відповідну комісію на чолі з архієпископом Холмським і Варшавським Леонтієм (Лебединським). Комісія обговорила низку питань: статус церковнопарафіяльних шкіл, навчальні плани та зміст навчання, вчителі та їх матеріальне забезпечення, управління та завідування школами, місце духовенства у шкільній справі тощо.

У 1883 р. Св. Синод завершив підготовку положення про церковнопарафіяльні школи, який повинен був змінити ставлення до них і зрівняти їх у правах з іншими початковими школами Російської імперії. Законопроект складався з 33 параграфів, з яких два визначали правовий статус школи та мету їх організації. Далі слідували: частина 1 «Навчання в церковнопарафіяльних школах» (параграфи 3-11), частина 2 «Про вчителів» (параграфи 12-15) та частина 3 «Завідування та управління церковнопарафіяльними школами» (параграфи 16-33). Проект положення був складений архієпископом Леонтієм¹².

У ньому передбачалося, що право на відкриття церковнопарафіяльної школи для навчання дітей грамоті надається селянським товариствам та приватним особам

⁹ Рыхлова Д.В. Из истории создания и развития церковно-приходских школ // Высшее образование сегодня. 2018. № 9. С. 46.

¹⁰ Леонтий, архл. Объяснительная записка к проекту Положения о церковно-приходских школах // Проект Положения о церковно-приходских школах и объяснительная к нему записка. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1883. С. 17-18.

¹¹ Цит. за: Клибанов А.И. (ред.). Русское православие: вехи истории. Москва: Политиздат, 1989. С. 366.

¹² Зюкина З.С., Скнарев Д.С., Воронаева Ю.А., Поплавская Н.В. Правила о церковно-приходских школах (13 июня 1884 г.): предпосылки и подготовка законопроекта // Bulye Gody. 2020. Vol. 58. Is. 4. С. 2760.

за їх кошти; загальне спостереження за школами доручається єпархіяльній владі через благочинних, а безпосередній контроль і відповідальність за правильність навчання та напрямки школи в парафії покладалося на місцевого священика. Там же встановлювалося, що викладання Закону Божого повинен вести парафіяльний священик, а решта навчання можуть вести особи обох статей будь-якого звання, які отримали посвідчення від місцевого священика про свої моральні якості та здатність до навчання дітей¹³.

13 червня 1884 р. імператор Олександр III затвердив «Правила про церковнопарафіяльні школи», відзначивши у своїй резолюції: «Сподіваюся, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій важливій справі»¹⁴. Ключовою метою церковнопарафіяльної освіти проголошувалося «затвердження в народі православного вчення віри та моральності християнської і надання початкових корисних знань»¹⁵. У 1885 р. при Синоді була створена училищна рада для управління церковнопарафіяльними школами.

Відповідно до «Правил» в єпархіях створювалися два типи шкіл, що повинні бути підпорядковані духовному відомству: церковнопарафіяльні та школи грамоти. Перші, у свою чергу, поділялися на однокласні з дворічним терміном навчання та двокласні – із чотирирічним (на початку 20 ст. вони стали відповідно три- та п'ятирічними).

Навчальний рік у цих школах становив 130 учбових днів, але кількість шкіл з нормальною тривалістю навчального року становила із року в рік – 50-60%. В однокласних навчали дітей молитвам, священній історії, короткому катехізишу, церковному співу, читанню церковної та цивільної літератури і письму, початковим арифметичним правилам. Крім того, вивчалася історія церкви та держави. У двокласних школах викладали низку додаткових предметів: арифметика, креслення та російська мова з чистописанням, також давалися більш глибокі знання з географії, історії й інших природничих наук¹⁶.

Але цими предметами навчання у парафіяльних школах не обмежувалося. Так, у відповідності до звіту за 1899/1900 н.р. у парафіяльних навчальних закладах Херсонської єпархії викладалися і необов'язкові предмети: співи та церковний хор, рукоділля, гімнастика, сільськогосподарське заняття (бджільництво, шовківництво, садівництво та городництво), ремісничі предмети (переплетіння, столярне, слюсарне і ткацьке ремесла). Так, сільськогосподарські заняття проводилися у всіх другокласних (11) і 7 однокласних церковнопарафіяльних школах, ремісничі предмети викладалися у 6 школах, вчителі 88 шкіл викладали рукоділля і т.д.¹⁷

¹³ Рышлова Д.В. Из истории создания и развития церковно-приходских школ... С. 47.

¹⁴ Высочайше утвержденные Правила о церковно-приходских школах. 13 июня 1884 г., № 2318 // Полное собр. законов Рос. империи. Собр. 3. Т. 4: 1884. Санкт-Петербург: Гос. типография, 1887. С. 372.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibid. С. 372-374.

¹⁷ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1899-1900 уч. год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 24 (15 декабря). С. 864-869. У джерелі вказано «1899-1900 уч. год», що є явною помилкою, оскільки попередні частини звіту вказують правильні роки «1900-1901 уч. год», отже маємо справу зі звітом за 1900-1901 н.р.

Для виконання учбової програми в церковнопарафіяльних школах використовували низка підручників та навчальних посібників. При викладанні Закону Божого використовувалося Євангеліє, Молитвослов, «Історичні читання з книг Старого Заповіту», «Священна історія» й інші; церковнослов'янської та російської грамоти – Розрізна слов'яно-російська азбука, Учбовий часослов, «Книга для читання і письмових робіт» Попова і Родонеського, «Перша бджілка» Л.І. Поліванова, «Початки граматики» Тихомирова, Київський церковнослов'янський буквар, «Наше Рідне» Баранова, «Буквар» Лубенца й ін.; церковного співу – «Коротке керівництво для вивчення церковного співу за квадратною нотою» Соловійова, «Учбовий обіход нотного церковного співу» А. Архангельського та багато інших підручників з початкової арифметики, чистописання, географії і т.д. Найкраще забезпечені школи використовували при проведенні занять і наочні прилади: атлас Піддубного, арифметичні скрині, шведські рахівниці й ін.¹⁸

На жаль, за убогістю коштів більшість шкіл не могли себе достатньо забезпечити книгами. Ті школи, які існували 3 і більше років – достатньо забезпечували себе підручниками, і навіть деякі відкривали бібліотеки, але школи, які проіснували 1-2 роки мали обмежену кількість підручників. Що стосується письмового приладдя, то у більшості шкіл учні купували його за свої кошти і тільки в деяких школах безкоштовно роздавалися учням за рахунок церкви, коштів попечителів чи церковнопарафіяльних попечительств. Але треба відмітити, що дітям найменш забезпечених прошарків населення – бідні батьки або сироти – посібники та письмові приладдя у більшості шкіл видавалися безкоштовно, до того ж у деяких школах їм надавали допомогу їжею, одягом і взуттям¹⁹.

Хоча підручниками школи були забезпечені більш-менш достатньо, то про стан шкільних бібліотек цього сказати неможна. У 1890 р. шкільні бібліотеки були лише у бл. 20 школах²⁰, а в інших вони знаходилися або у «зародковому стані», або ж були відсутні взагалі (повністю були відсутні бібліотеки у школах Тираспольського та Ананіївського повітів, а в Єлисаветградському повіті вони були лише у зародковому стані)²¹. І надалі положення не покращувалося. У звіті за 1895 р. «Херсонські єпархіальні відомості» писали: «Шкільні бібліотеки перебувають у незavidному становищі. Якщо не всі ще церковнопарафіяльні школи можуть похвалитися достатком учбових книг, то тим більше не можна цього сказати щодо книг для позакласного читання і вчителів. У рідких школах можна знайти твори Гоголя,

¹⁸ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 140.

¹⁹ Отчет Херсонского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1899 гражданский год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 17 (1 сентября). С. 605.

²⁰ У дисертаційному дослідженні О. Тригуб помилково вказав про наявність бібліотек лише у 10 школах (див.: Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 141), але у звіті, на який посилається автор, вказано, що це кількість шкіл, де є література місіонерського змісту (проти розкольників і сектантів).

²¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1891/92 учебном году // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893. № 10 (15 мая). С. 244-246.

Кольцова, Тургенева й ін. В основному це брошури і листки релігійно-морального змісту, що видавалися Свято-Андріївським братством в Одесі»²². Разом з тим, у подальшому становище з бібліотеками стало покращуватися, бо вже у 1901 р. в усіх школах духовного відомства Херсонської єпархії було організовано 411 бібліотек, де знаходилося більше 40 тисяч одиниць літератури²³.

Погане матеріальне становище відбилося і на приміщеннях в яких знаходилися школи. У 1895 р. з 600 шкіл (церковнопарафіяльних і грамоти) лише 211 мали свої власні приміщення, інші розміщувалися у найманих квартирах (124), церковних сторожках і кімнатах священнослужителів (149), приватних квартирах (116)²⁴. Такі умови навчання звісно впливали на якість знань, які давалися, кількість учбових годин на учбовий рік і на термін існування школи.

Значна увага в школах приділялася релігійно-виховній роботі, в якій брали участь як викладачі, так і завідувачі школами. Засоби виховання учнів, які мали які-небудь провини, мали моральний характер, бо рукоприкладство у школах духовного відомства на цей час категорично заборонялося. Основними дисциплінарними заходами були зауваження, наставляння, догана і тільки у виняткових випадках практикувалося стояння за лавою протягом уроку, у куті, на порозі, чи серед класу. Найбільшою карою був так званий «арешт» – учня залишали одного у замкненому класі після уроків на 1–2 години. Якщо ж ці засоби не діяли на дітей, то про їхні провини повідомлялося їх батькам, щоб вони зі свого боку вживали заходів для напоумлення дітей. Крім заходів покарання практикувалися міри морального заохочення та нагородження. Виховані та старанні учні нагороджувалися Євангеліями, Псалтирями й іншими корисними та недорогими книгами, а також похвальними листами, присланими Єпархіальною Училищною Радою. Також одним з видів заохочення було право прислужування у вівтарі. В цілому, як засоби покарання, так і засоби нагородження та заохочення спрямовані були до того, щоб виховати учнів у щирій християнській моральності та церковності²⁵. У результаті такої виховної роботи – зростання «релігійності, діти відвикають від уживання лайок, присвоєння чужої власності, співу пісень з дурними словами»²⁶. Таким чином ми бачимо, що певні здобутки у виховному плані у школах духовного відомства були.

Треба відмітити, що, не дивлячись на широку популяризацію думки про

²² Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/96 уч. год // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 19 (1 октября). С. 594–595.

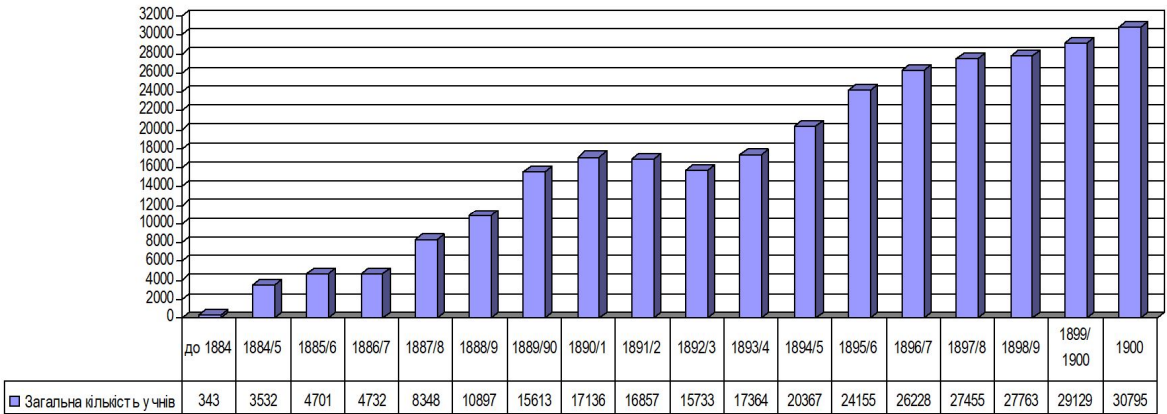
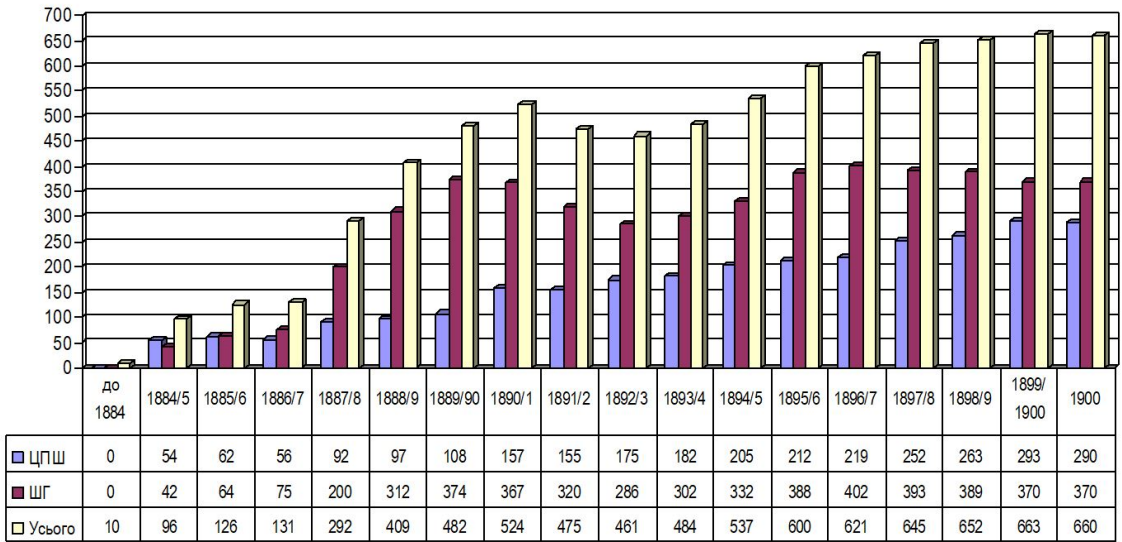
²³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1899–1900 уч. год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 24 (15 декабря). С. 872.

²⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/96 уч. год // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 12 (15 июня). С. 369–370.

²⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/96 уч. год // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 17 (1 сентября). С. 516–517.

²⁶ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1899–1900 уч. год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 24 (15 декабря). С. 887.

безкоштовність церковної освіти, то тут треба відзначити, що, наприклад, з 12 церковнопарафіяльних шкіл Миколаєва лише 5 плати за навчання не брали, в останніх же вона складала у середньому від 30 до 50 копійок на місяць. Натомість, зразкова двокласна школа при Різдво-Богородичному (Старокупецькому) соборі оплата за навчання складала: у першому класі – від 50 коп. до 1 руб., а в другому – 15 руб. на рік²⁷.

Діаграма 1. Динаміка розвитку церковнопарафіяльної освіти у Херсонській губернії (1884–1900 рр.)

(джерело: Звіти училищної ради Херсонської єпархії... Звіти Св. Синода за 1886–1900 рр.)

²⁷ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 год. Николаев: Русская типо-литография, 1903. С. 153-159.

З 1884 р. кількість церковнопарафіяльних шкіл невпинно зростала (див. діаграму 1.1). Як видно, за 15 років – з 1885 по 1900 р. – у Херсонській єпархії було збудовано 534 школи. Якщо в 1885 р. нараховувалося 126 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, то в 1900 р. їх вже було 660 (з них 370 – школи грамоти)²⁸.

До 1900 р. мережа шкіл церковного відомства займала 1 місце по кількості та розгалуженості. Так, у 1900 р. на території Херсонської губернії (без Миколаївського військового губернаторства та Одеського градоначальства) діяло 1457 шкіл різних відомств, з яких 277 церковнопарафіяльних шкіл і 359 шкіл грамоти, що складало 43,7%²⁹.

Оцінюючи майже п'ятикратне збільшення числа церковнопарафіяльних шкіл з 1884 по 1900 р., варто врахувати, що, у першому випадку, цей процес мав обмежено прогресивне значення, тому що він сприяв, нехай на релігійно-церковній основі, поширенню кола письмених з-поміж бідних верств населення – селян і міщан, а в другому – реакційне, тому що він явно перешкоджав розвитку світської школи, яка пропагувала прогресивні ідеї.

Якщо уважно подивитися на динаміку кількості шкіл у досліджуваній період, то можна помітити, що на початку 1890-х років відбулося певне просідання, тобто кількість шкіл не зростала, а навпаки – зменшилася. Це явище було пов'язано із загальноросійським голодом 1891-1892 років, що призвело до значного збідніння сільських громад та їхньої неможливості утримувати школи. З подоланням голодних років кількість парафіяльних навчальних закладів знову почала зростати та зберігала цю динаміку і на початку 20 ст.

Іншим популярним навчальним закладом духовного відомства були школи грамоти, що являли собою одно-, двохрічні учбові заклади початкової освіти. Навчання в них велось з чотирьох головних предметів: Закону Божого, читання, письма й арифметики. Як правило, плата за навчання в них не бралася. Рівень знань учнів був прямо пов'язаний з рівнем підготовки вчителя. У залежності від цього в школах викладалися такі предмети: церковний спів (для бажаючих і здібних до цього дітей), загальні відомості з історії та географії. Яскравим прикладом такої школи була Миколаївська при Різдво-Богородичній Єдиновірчій церкві, відкрита у 1888 р., що утримувалася коштом церковно-приходського попечительства, заснованого при даному храмі. Щорічно на безоплатній основі тут навчалася близько 20 чоловік³⁰.

На початку 1890-х рр. більшу частину шкіл церковного відомства складала саме школи грамоти. У своїй доповіді Олександрові III К. Победоносцев у 1891 р. відзначав

²⁸ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1885-1886 учебном году // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. 1887. № 13 (1 июля). С. 526; Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1900-1901 уч. год (Продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 23 (1 декабря). С. 759.

²⁹ Обзор Херсонской губернии за 1900 год. Херсон: Типография губернского правления, 1901. С. 85.

³⁰ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год. Николаев: Русская типо-литография, 1901. С. 101-102.

позитивні результати діяльності церковнопарафіяльних шкіл, що ставали твердим оплотом «проти різних псевдовчень, які вторгаються ззовні у темне селянське середовище», але визнавав, що «у невеликих селищах і малолюдних селах школи ці, при всій своїй, порівняно з іншими початковими народними училищами, дешевизні, навіть при безкоштовній праці церковних причтів, часто не під силу нечисленному населенню». У цих місцях, продовжував К. Победоносцев, «духовенство влаштує школи грамоти», і просив царя затвердити Правила їхньої діяльності. Цар їх затвердив. Це стали школи з двох-тримісячним навчанням, яке проводили «богобоязливі селяни», що закінчили двокласну церковнопарафіяльну школу, або дячки. Для цих шкіл Синод спеціально видав Початкові уроки закону Божого, Буквар церковнослов'янської мови, Євангеліє, Часослов, Псалтир. Однак усі зусилля К. Победоносцева, спрямовані на те, щоб цілком монополізувати початкову освіту в руках духовенства, не досягли своєї мети: земська школа, як і народні училища, мали значно більші переваги й утрималися в освітній системі³¹.

Не дивлячись на підтримку уряду, з початку 1890-х рр. школи грамоти почали втрачати своє значення. Якщо у 1900 р. на території Херсонської губернії їх налічувалося 370, то у 1905 р. – 231, а в 1909 р. залишилася лише 31 школа³². Втрата їх популярності пов'язана з тим, що на початку 20 ст. до початкової школи населенням почали пред'являтися більш високі вимоги, а школи грамоти, з їх порівняно низьким рівнем пропонованої освіти, не могли задовольнити цих вимог. У результаті вони перетворювалися в однокласні церковно-приходські, які давали більш якісні знання. Деяка частина шкіл закривалася з тих причин, що вони не задовольняли елементарних гігієнічних вимог, а це загрожувало здоров'ю учнів і вчителів; не доставало коштів на утримання шкільних будівель, їх ремонт, опалення, охорону та наймання приміщення, зарплатню вчителям. У результаті школи грамоти залишилися у малолюдних селах (бо більш заселені мали школи вищого типу) й обслуговували лише те село, в якому школа і знаходилася.

Для забезпечення шкіл вчителями запрошувався освічений люд самих різних прошарків населення. Якщо у 1850–70-х рр. навчанням дітей займалися безкоштовно священнослужителі парафій за участю причетників, то пізніше викладачами були вчителі, які працювали за певну оплату, що становила від 10 до 400 руб. на рік. Наприклад, у 1900 р. у парафіяльних школах не одержували платні 23 вчителі, річний заробіток до 50 руб. мали 139 осіб, 50–99 руб. – 105, 100–149 руб. – 82, 150–199 руб. – 44, 200–249 руб. – 40, 250–299 руб. – 19, 300–399 руб. – 37, 400 руб. та більше – 5 чоловік³³. Заробітна платня вчителів значно залежала від рівня їхньої підготовки: найбільш оплачуваними були викладачі, що мали дипломи про вищу освіту та дипломи

³¹ *Клибанов А.И.* (ред.). Русское православие: веки истории... С. 367–368.

³² *Тригуб О.П.* Історія Херсонської єпархії (1775–1918)... С. 144–145.

³³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1900–1901 уч. год (Продолжение) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 22 (15 ноября). С. 766.

(свідоцтва) на звання вчителя (після закінчення вчительських курсів, училища або «другокласної» вчительської школи).

Якщо у 1860–80-х рр. вчителями в основному були священнослужителі з різним рівнем підготовки та члени їх сімей, відставні писарі, фельдфебелі, унтер-офіцери, почесні громадяни, грамотні селяни і т.д., то починаючи з 1891 року від вчителів почали вимагати спеціальної підготовки, для тих, хто її не мав, були введені вчительські курси в Херсоні, Єлисаветграді, Одесі. На курсах вчителів знайомили з кращими прийомами навчання з предметів церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, а також удосконалювали їх у церковному співі. Заняття вели священники міських храмів, викладачі гімназій і Херсонської вчительської семінарії. Для практичного ознайомлення слухачів курсів з прийомами навчального процесу при курсах була створена зразкова школа, де заняття вели викладачі та курсисти. Викладачі давали так звані «типові» уроки, а продовжували такі уроки курсисти після складання ними конспекту з відповідними методичними рекомендаціями. Слухачі навчалися грі на скрипці, церковному співу та рукоділлю. Навчання завершувалося екзаменом і курсанти отримували свідоцтва вчителів.

Значна увага на курсах приділялася удосконаленню знань з педагогічної теорії. На курсах, які проводилися в Одесі у 1897 р., першим предметом у списку стоїть саме теорія виховання. Слухачі визначали, що таке педагогіка, вивчали прийоми викладання, їм надавалися поради щодо навчання у школі. З інших предметів також вивчалися, переважно, методи та прийоми викладання³⁴.

Для забезпечення шкіл грамоти вчителями у 1895 р. почали створюватися «другокласні» вчительські школи (Положення про них вийшло лише 1 квітня 1902 р.) з трирічним строком навчання. Школи відкривалися з дозволу училищної ради при Синоді й утримувалися їх коштом. До них приймали підлітків православного віросповідання 15–17-річного віку з освітою в об'ємі однокласної церковно-приходської та початкової школи. У жіночі другокласні школи могли вступати й ті дівчата, які мали домашню освіту. При вступі до школи проводилися вступні випробування. Навчання тривало три роки, упродовж яких вивчався Закон Божий, загальна та російська історія, російська та церковнослов'янська мова, вітчизняна історія, географія, арифметика, креслення та малювання, дидактика, практичні відомості з гігієни, каліграфія, рукоділля, у жіночих школах опановувався церковний спів. При другокласних школах, як правило, діяли початкові церковнопарафіяльні школи, де учні другокласних шкіл практикувалися, а в останній рік свого навчання і самі вели уроки під наглядом своїх вчителів³⁵.

Наведені факти дають можливість зробити висновок, що парафіяльні навчальні

³⁴ Краткий отчет о краткосрочных, с 28 июня по 5 августа 1897 года, курсах, бывших в городе Одессе для учителей церковных школ // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 18 (15 сентября). С. 557–559.

³⁵ Кузнецъ Т.В. Другокласні та церковно-учительські школи духовного відомства на початку ХХ ст. // Уманська старовина. 2016. № 1. С. 25–30.

заклади початкової освіти давали порівняно міцні знання з основних предметів і сприяли підвищенню освітнього рівня населення краю, особливо у сільській місцевості, де було дуже мало світських навчальних закладів. Однак, слід зазначити, що для системи початкового навчання Херсонської губернії були характерні значні недоліки – велика плинність кадрів учнів і викладачів, низька присутність школярів на заняттях, недостатнє фінансування й інше. Однак, не дивлячись на це, можна сказати, що система початкового навчання православної церкви зіграла певну роль у формуванні освіти та духовної культури населення губернії.

Висновки. Реформи обер-прокурора Св. Синоду Костянтина Победоносцева мали значний вплив на розвиток церковнопарафіяльної освіти як загалом у Російській імперії, так і, зокрема, в українських губерніях. Реформаторська сутність його діяльності була спрямована на посилення ролі церкви у навчанні та вихованні, що, як видно із наявних матеріалів, мало як позитивні, так і негативні наслідки.

Результатом упровадження нових Правил для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти (1884) стало стрімке розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл з їх повним підпорядкуванням Св. Синоду. Якщо у 1880-х роках їх було близько 4 000 на всю імперію, то до 1900 року – вже понад 37 000 (у Херсонській єпархії кількість церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти зростає з 96 у 1884 р. до 657 – у 1900 р.), де навчалось близько 1,5 мільйона дітей, переважно з селянських родин (на території Херсонської єпархії у 1900 р. навчалось більше 32 тис. учнів).

Основу навчального процесу складали Закон Божий, читання церковних текстів, письмо та арифметика із зосередженням на релігійному вихованні. Разом з тим, всупереч усталеним уявленням, як свідчать матеріали звітів по Херсонській єпархії, з часом у парафіяльних школах почали викладати сільськогосподарські, ремісничі та рукодільні предмети, що спостерігалось у більшості синодальних шкіл.

З іншого боку, парафіяльна освіта змушена була конкурувати із земською, що призводило до розпилення фінансових ресурсів, адже Херсонська єпархія відносилася до тих, де земства матеріально підтримували цей тип початкових шкіл. При цьому держава фінансувала церковнопарафіяльні школи активніше, ніж земські.

На жаль, незважаючи на збільшення кількості шкіл, якість освіти залишалася низькою через вузьку навчальну програму. Продовжував зберігатися високий рівень безграмотності, адже до 1897 р. рівень безграмотності серед селян перевищував 80%, оскільки багато дітей або не відвідували школи, або швидко їх покидали. Окрім того, велика кількість батьків у селянських родинах віддавала перевагу домашній праці дітей (чи навіть роботі у полі) ніж наданню освіти.

Отже, реформи Победоносцева зробили церковнопарафіяльні школи основним інструментом початкової освіти для селян. Вони допомогли поширити базову грамотність, але водночас обмежили світську освіту та сприяли збереженню традиційного, релігійно-консервативного підходу до навчання. Це затримало загальний розвиток освіти як загалом в імперії, так і в українських губерніях, і стало

однією з причин відставання країни в освітній сфері на початку XX ст. від провідних держав Європи.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

REFERENCES

- Artiukh, I. (2023). Rozvytok pochatkovoї tserkovnoї osvity v Khersonskii hubernii v druhii polovyni XIX st. [The development of primary church education in the Kherson province in the second half of the 19th century]. *Chornomorska mynuzshyna*, 18, 69–76. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292460> [in Ukrainian].
- Dianova, N. & Artiukh, I. (2025). Formuvannia merezhi zakladiv dukhovnoi ta tserkovnoї osvity v Odesi u XIX st. [Formation of a network of institutions of spiritual and church education in Odesa in the 19th century]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 1, 99–107. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.312> [in Ukrainian].
- Drach, O.O. (2001). *Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (1861–1917 rr.)* [The development of primary education in Ukraine (1861–1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv [in Ukrainian].
- Fedorchuk, O.O. (2002). Tserkovno-prykhodski shkoly Mykolaieva v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Church-parish schools of Mykolaiv in the late 19th and early 20th centuries]. *Naukovi pratsi MDHU im. P. Mohyly*, 4: *Istorychni nauky*, 89–91 [in Ukrainian].
- Fedorchuk, O.O. (2005). *Pravoslavia v stanovlenni kultury Pivdnia Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX stolittia)* [Orthodoxy in the formation of culture in Southern Ukraine (late 18th – early 20th century)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Klibanov, A.I. (Ed.). (1989). *Russkoe pravoslaviye: vekhi istorii* [Russian Orthodoxy: Milestones in History]. Moskva: Politizdat, 1989. 719 s. [in Russian].
- Kuznets, T.V. (2016). Druhoklasni ta tserkovno-uchytelski shkoly dukhovnoho vidomstva na pochatku XX st. [Second-class and church-teaching schools of the clerical department at the beginning of the twentieth century]. *Umanska Starovyna*, 1, 25–30 [in Ukrainian].
- Leontiy, arkh. (1883). Obyasnitelnaya zapiska k proektu Polozheniya o tserkovno-prikhodskikh shkolakh [Explanatory note to the draft Regulation on parochial schools]. In *Proyekt Polozheniya o tserkovno-prikhodskikh shkolakh i obyasnitelnaya k nemu zapiska*. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoy tipografii, 11–45 [in Russian].
- Mints, M.O. (2007). *Rozvytok pochatkovoї osvity na Pivdni Ukrainy (1861–1917 rr.)* [The development of primary education in Southern Ukraine (1861–1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Pererva, V.S. (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII – poch. XX st.): zabutyi svit. T. 1: Zahalna chastyna* [Church schools in Ukraine (late 18th – early 20th centuries): a forgotten world. Vol. 1: General part]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy [in Ukrainian].
- Petrenko, I.M. (2005). *Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitnoi uriadovoi polityky tsarskoi Rosii (1884–1917 rr.)* [Church-parish schools of Left-Bank Ukraine in the system of educational government policy of Tsarist Russia (1884–1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
- Pyvovar, A.V. & Serdiuk, V.A. (2019). Do istorii tserkovno-prykhodskykh shkil na terytorii kraiu: povity Khersonskiy, Yelysavethradskiy ta Oleksandriiskiy [To the history of church-parish

- schools in the region: Kherson, Elisavetgrad and Oleksandriya counties]. *Inhulskyi step: zbirnyk, IV*, 15-84. [in Ukrainian].
- Rykhlova, D.V. (2018). Iz istorii stozdaniya i razvitiya tserkovno-prikhodskikh shkool [From the history of the creation and development of church-parish schools]. *Vyssheye obrazovaniye segodnya, 9*, 44-48 [in Russian].
- Stepanenko, H.V. (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
- Trygub, O.P. (1998). Tserkva ta narodna osvita Khersonskoi hubernii na pochatku XX st. (1900-1917 rr.) [Church and public education of the Kherson province at early 20th century (1900-1917)]. *Pytannia kultury Pivdnia Ukrainy. Naukovi zapysky MF KNUKIM z problem kulturolohii*. Mykolaiv, 37-39 [in Ukrainian].
- Trygub, O.P. (1999). Tserkovna pochatkova osvita Khersonskoi hubernii u druhii polovyni XIX stolittia [Church primary education in the Kherson gubernia in the second half of the 19th century]. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii na temu: «Rozvytok osvity i kultury Ukrainy v XVII-XIX st.»* (Hlukhiv, 22-23 lystopada 1999 roku). Hlukhiv, 7-9 [in Ukrainian].
- Trygub, O.P. (2000). *Istoriia Khersonskoi eparkhii (1775-1918)* [History of the Kherson Eparchy (1775-1918)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Trygub, O. (2025). Tserkovnoparafialni shkoly Khersonskoyi eparkhiyi u 19 st. (do reformy 1884 roku) [Church-Parochial Schools of the Kherson Eparchy in the 19th Century (Before the Reform of 1884)]. *Umanska Starovyna, 12*, 185-201. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.12.2025.325600> [in Ukrainian].
- Yakovenko, H.H. (2005). *Tserkovnoparafialna osvita v Kharkivskii yeparkhii (1799-1917 rr.)* [Church-parish education in the Kharkiv eparchy (1799-1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv [in Ukrainian].
- Yanchuk, M.M. (2018). *Uchytelskyi korpus tserkovnoparafialnykh shkyl Kyivskoi yeparkhii: formuvannia, yakisnyi sklad ta praktyky povsiakdennia (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [The teaching staff of church-parish schools of the Kyiv eparchy: formation, qualitative composition and everyday practices (second half of the 19th – early 20th century)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Uman [in Ukrainian].
- Zyukina, Z.S., Sknarev, D.S., Voropaeva, Yu.A. & Poplavskaya, N.V. (2020). Pravila o tserkovno-prikhodskikh shkolakh (13 iyunya 1884 g.): predposylki i podgotovka zakonoproekta [Rules on Parish Schools (June 13, 1884): Prerequisites and Preparation of the Bill]. *Bylye Gody, 58 (4)*, 2756-2764. DOI: 10.13187/bg.2020.4.2756 [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/112-121>

УДК (UDC) 94 : [336.77 : 332.2] (477) «1851/1920»] (045)

MORTGAGE CREDIT SYSTEM IN THE MIDDLE DNEIPEER REGION DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Viktoriia Nykytenko*

Abstract

The purpose of the article is to reveal the essence, organisational principles, and functioning of the mortgage credit system in the Middle Dnieperian region during the second half of the 19th – early 20th centuries, as well as to determine its significance for the socio-economic development of the region, in particular for supporting the agricultural sector. **The research methodology** is based on the fundamental principles of historical research: historicism, systematicity, and objectivity in the selection of facts and documents.

Scientific novelty of the publication. The organisational principles of the activities of mortgage institutions, their key functions and role in providing financial support to the agricultural sector, the impact of mortgage lending on the economic development of the region, its social aspects, and adaptation to changes in the agricultural market in the context of reforms and modernisation are analyzed. It is emphasised that since the mid-1860s, a mortgage lending system based on new capitalist principles began to form in the territory of the Middle Dnieper region. The mechanisms of mortgage lending and their impact on the economic situation in Ukraine are studied. Special attention is paid to the activities of the Ukrainian branches of the Peasant Land Bank, which were quite effective. Both positive aspects and shortcomings of the implementation of the mortgage lending system in the Ukrainian provinces are identified. It is proved that the mortgage loan became one of the mechanisms for overcoming obstacles that complicated the penetration of capitalist relations into the agriculture of the Dnieper region in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Conclusion. Mortgage credit became one of the ways to circumvent the difficulties that stood in the way of the penetration of capitalist relations into the agriculture of the Dnieper region in the second half of the 19th century. In the first post-reform decades, there was a destruction of estate land ownership, mobilisation of land ownership, and growth of rent and mortgage debt, which ultimately led to the creation of conditions for free competition. The mortgage, which was used to purchase land, allowed delaying the payment of the entire amount for its use in the production sector. But here a contradiction arises: the funds used to purchase land were actually withdrawn from agricultural production. And since land in the Russian Empire was expensive, this led to the withdrawal of significant amounts from the production sector of the village. Mortgage credit and the associated debt of large landowners prompted the development of the process of land mobilization. Mortgages in general have become a natural phenomenon that has done its job, accelerating the capitalist restructuring of agriculture and causing social stratification of the countryside.

Keywords: Middle Dnieper region, mortgage loan, agricultural sector, credit institutions, economic development

* PhD student, Department of History of Ukraine, Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna, Uman, Ukraine. E-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

**ІПОТЕЧНА СИСТЕМА КРЕДИТУВАННЯ В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ
УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 – НА ПОЧАТКУ 20 СТ.**

Вікторія Никитенко*

Анотація

Метою статті є розкриття сутності, організаційних принципів та функціонування іпотечної системи кредитування в Середній Наддніпрянщині упродовж другої половини 19 – початку 20 ст., а також встановлення її значення для соціально-економічного розвитку регіону, зокрема для підтримки аграрного сектору. **Методологія дослідження** ґрунтується на основоположних принципах історичних досліджень: історизму, системності, об'єктивності в ході відбору фактів і документів.

Наукова новизна публікації. Проаналізовано організаційні засади діяльності іпотечних установ, їхні ключові функції та роль у забезпеченні фінансової підтримки аграрного сектору, вплив іпотечного кредитування на економічний розвиток регіону, його соціальні аспекти та адаптацію до змін аграрного ринку в умовах реформ і модернізації. Виокремлено, що з середини 1860-х років на території Середньої Наддніпрянщини почала формуватися система іпотечного кредитування, заснована на нових капіталістичних принципах. Досліджено механізми іпотечного кредитування та їхній вплив на економічну ситуацію в Україні. Окрему увагу приділено діяльності українських відділень Селянського поземельного банку, яка була доволі ефективною. Визначено як позитивні сторони, так і недоліки впровадження іпотечної системи кредитування в українських губерніях. Доведено, що іпотечний кредит став одним із механізмів подолання перешкод, які ускладнювали проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство Наддніпрянщини в другій половині 19 – початку 20 ст.

Висновки. Іпотечний кредит став одним зі способів обходу тих труднощів, які стояли на перешкоді проникненню капіталістичних відносин у сільське господарство Наддніпрянщини в другій половині 19 ст. У перші пореформені десятиліття спостерігається руйнування станового землеволодіння, мобілізація земельної власності, зростання оренди і іпотечної заборгованості, що в кінцевому результаті призводило до створення умов вільної конкуренції. Іпотека, яка йшла на купівлю землі, дозволяла відтягти виплату всієї суми для використання її в виробничій сфері. Однак тут виникає протиріччя: кошти, які використовувалися на придбання землі, фактично вилучалися з сільськогосподарського виробництва. Оскільки земля в Російській імперії була дорогою, це призводило до вилучення з виробничої сфери села значних сум. Іпотечний кредит і пов'язана з ним заборгованість великого землеволодіння спонукали розвиток процесу мобілізації землі. Іпотека в цілому стала закономірним явищем, яке зробило свою справу, прискоривши капіталістичну перебудову сільського господарства та обумовивши соціальне розшарування села.

Ключові слова: Середня Наддніпрянщина, іпотечний кредит, аграрний сектор, кредитні установи, економічний розвиток

Цитування: Никитенко, В. (2025). Іпотечна система кредитування в середній Наддніпрянщині упродовж другої половини 19 – на початку 20 ст. *Консенсус*, 1, 112-121.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/112-121>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/148>

* аспірантка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

Постановка проблеми. Іпотечний кредит став одним зі способів обходу тих труднощів, які стояли на перешкоді проникненню капіталістичних відносин у сільське господарство Середньої Наддніпрянщини в другій половині 19 ст. У перші пореформені десятиліття спостерігається руйнування станового землеволодіння, мобілізація земельної власності, зростання оренди та іпотечної заборгованості, що в кінцевому результаті призводило до створення умов вільної конкуренції. У цьому контексті актуальним є аналіз іпотечної системи кредитування як інструменту економічного розвитку, визначення її ефективності та впливу на аграрну політику в регіоні, що сприятиме кращому розумінню соціально-економічних трансформацій того часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія демонструє зростаючий інтерес до економічних процесів, які відбувались в українському аграрному просторі у др. пол. 19 – на поч. 20 ст. Тематика іпотечного кредитування поступово знаходить своє місце серед дослідницьких пріоритетів, хоча залишається недостатньо розробленою в порівнянні з іншими аспектами економічної історії. Увага істориків, серед яких О. Краснікова¹, О. Борисевич², А. Криськов, В. Грузін³, Л. Мельник⁴ та ін., зосереджена на вивченні питань зародження іпотечного кредиту в Україні, його еволюції, організаційних моделях іпотечного кредитування, створенні державних установ іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України, ролі іпотечних банків у впровадженні аграрних трансформацій в українському селі кінця 19 – початку 20 ст. тощо. Іпотечне кредитування в Середній Наддніпрянщині як окрема дослідницька тема продовжує перебувати в полі зору українських дослідників новітньої доби, так як має значний потенціал для більш комплексного осмислення питання в період, що нами досліджується.

Мета статті: розкрити сутність, організаційні принципи та функціонування іпотечної системи кредитування в Середній Наддніпрянщині упродовж другої половини 19 – початку 20 ст., а також визначити її значення для соціально-економічного розвитку регіону, зокрема для підтримки аграрного сектору.

Виклад основного матеріалу. Однією з найпоширеніших форм поземельного кредиту в Середній Наддніпрянщині упродовж другої половини 19 – початку 20 ст. був іпотечний довготерміновий кредит, який не мав суто сільськогосподарського

¹ Краснікова О.М. З історії іпотечного кредитування в Україні. *Фінанси України*. 1998. № 4. С. 94-108; Краснікова О.М. Ретроспектива іпотечного кредиту в Україні. *Економіка АПК*. 1998. № 1. С. 61-65; Краснікова О.М. Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні. *Економіка АПК*. 1998. № 1. С. 71-82.

² Борисевич С.О. Державна іпотечна політика Російської імперії у 80-х – 90-х рр. XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 117-128.

³ Криськов А., Грузін В. Державні установи іпотечного кредитування в губерніях правобережної України (кінець XIX ст.). *Галицький економічний вісник*. 2018. № 1. С. 132-145.

⁴ Мельник Л.В. Еволюція системи іпотечного кредитування. *Гроші, фінанси і кредит*. 2018. Вип. 32. С. 153-157.

характеру, оскільки видавався під заставу нерухомості і не передбачав конкретного спрямування у використанні.

У Російській імперії іпотечна система кредитування почала формуватися з приходом до влади імператора Олександра II. Завершився цей процес з прийняттям закону від 19 травня 1881 р. У 1882 р. було створено спеціальну редакційну комісію для розвитку основних положень цього закону. Необхідно зазначити, що зі скасуванням кріпосного права кардинально змінилася господарська кон'юнктура на селі. Капіталістичне господарство потребувало постійного фінансування і в умовах конкуренції виживали найбільш пристосовані до нових умов, сильні господарства. Кошти були потрібні на різні сільськогосподарські потреби – це залежало від типу та рівня економічного розвитку господарств. Становище сільськогосподарських виробників було доволі невтішним. Пристосовуючись до нових умов, поміщицьке господарство не було підготовлене до реформи. Значна частина поміщиків не володіла ні заощадженнями, ні практичними та науковими знаннями, які були б необхідні для ефективного ведення сільського господарства на нових началах. Для забезпечення капіталом сільськогосподарських виробників потрібна була правильно спрямована кредитна політика. У пореформений період ті поміщицькі господарства, що стали на шлях капіталістичного розвитку, створили великий попит на грошовому ринку.

Порівняно з дореформеним періодом кредит отримав більше поширення. Однак все ж таки спостерігалось двоєке його використання: по-перше, збільшилася частка, яка йшла на виробничі цілі – капітальні вкладення в сільське господарство, утворення і поповнення оборотних фондів. Проте, з іншого боку, зазнала збільшення і інша стаття витрат – на споживчі та побутові цілі.

Починаючи з середини 1860-х рр. на землях Середньої Наддніпрянщини стала формуватись система установ іпотечного кредиту, що функціонувала на нових капіталістичних засадах. Банківська реформа розпочалася з ліквідації старих банківських установ. Указом Олександра II від 16 квітня 1859 р. було припинено видачу позик під заставу маєтків. Наступним етапом реформ у сфері кредитних послуг було рішення Комітету фінансів від 10 червня 1859 р. щодо ліквідації існуючих державних кредитних установ, припинення видачі із них позик та підпорядкування їх міністерству фінансів.

10 липня 1859 р. в Петербурзі було створено чотири комісії щодо перегляду банківської і податкової системи – Комісія з перетворення Державного комерційного банку; Комісія із земських банків, Комісія з питань покращення податків і Митна комісія. До них увійшли відомі спеціалісти в галузі економіки та фінансів і чиновники кредитно-фінансової сфери. Автором проекту з влаштування банківської системи в Росії був Є. Ламанський, член Вільної економічної спілки і член-кореспондент Російської академії наук. Цей проєкт передбачав створення двох державних банків – Комерційного банку короткотермінового кредиту і так званого Земського банку довготермінового іпотечного кредиту. Державний банк іпотечного

кредиту, на думку Є. Ламанського, повинен був створюватися на зразок Земського кредитного товариства Царства Польського. Це мав би бути банк, який враховуватиме всі приватні і місцеві відмінності та умови кожного закладу. Він повинен створюватися за участю самих землеробів або у вигляді приватної акціонерної компанії.

31 травня 1860 р. імператор Олександр II підписав указ про створення Державного банку Російської імперії і затвердив його статут. Імперія поклала великі надії на новостворений Державний банк. Такий висновок можна зробити в зв'язку з тим, що створення його було чи не найпершим кроком в напрямку реформування фінансово-банківського сектору. Тільки після цього послідували скасування кріпосного права, земська реформа, судова, відміна рекрутської повинності тощо.

Операції Державного банку вирішено було проводити поступово, спочатку в самому банку, потім в його конторах. Передбачалось збільшувати філіальну мережу банку шляхом відкриття установ в найбільших містах, що мали впливове торгівельне та промислове значення⁵. На теренах України Державний банк мав три контори та 24 відділення у великих містах. Лише в його київській конторі сума позик, виданих «під товари», на початку 1896 р. становила 2,6 млн. крб., у 1898 р. – 4,8 млн. крб. Державний банк став монопольною структурою і мав великий вплив на інші банківські установи, іноді рятував їх від банкрутства, пропонуючи грошові позики⁶. До нього перейшли всі зобов'язання за вкладками. Слідом за ним стали виникати і приватні кредитні установи як у формі взаємно позичкових організацій, пов'язаних круговою порукою, так і в формі акціонерних банків. Крім Державного банку діяли ще дві великі установи іпотечного кредиту: Селянський поземельний банк і Державний дворянський банк. Селянський поземельний банк був заснований у 1883 році для сприяння селянам у придбанні запропонованих державою і поміщиками для продажу земель. Банк видавав цільовий кредит на придбання приватновласницьких земель. Термін виплати кредиту становив від 13 до 51 року⁷. В Україні діяло 7 філій Селянського поземельного банку. Вони надавали позикку під заставу землі, яку селяни купували у поміщиків. Щорічно селянин повинен був виплатити 7,5-8,9% розміру кредиту. Такі умови підтримували високу ціну на землю і зменшували доступність позики для більшості селян⁸.

У діяльності Селянського банку можна виділити три чітко окреслені етапи. Перший етап розпочався з часу утворення і операція банку обмежувалася лише видачами позик під заставу земель, які купувалися селянами у землевласників.

⁵ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 гг.). Москва: Госфиниздат, 1960. С. 79-81.

⁶ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство европейской России 1881-1904. М.: Изд-во «Наука», 1980. С. 29-31.

⁷ Бар Ф. Главные причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 19.

⁸ Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. Санкт-Петербург: «Якорь», 1904. С. 90-93.

Статут від 27 листопада 1895 року дозволив банкові купувати землю за свої власні кошти з метою її подальшого перепродажу селянам. Банк із установи, яка відіграла пасивну роль при купівлі землі, перетворився в активну силу – в покушця приватновласницьких земель⁹. З цим нововведенням розпочався новий, другий етап в діяльності банку. Але слід зауважити, що придбання банком землі за власні кошти було дещо обмеженим. Указом від 3 листопада 1905 року скасувалось це обмеження і банку дозволялось купувати землю за рахунок викупних платежів в будь-якій кількості¹⁰.

Управління банком було покладене на раду, яка складалася з управляючого і трьох членів, призначених міністром. Що ж стосується управління банківськими операціями на місцях, то в ньому діяльну участь приймали представники місцевого самоврядування. Заяви для видачі позик приймалися в відділеннях банку. Позики видавались готівкою, отриманою від продажу свідоцтв банку. Видавались вони сільським громадам за умови взаємопоруки; товариствам (не менше трьох селян); окремим селянам. Причому розмір позики, що видавалась окремому господарю, не повинен був перевищувати 125 крб. при общинному володінні і 500 крб. при подвірному володінні.

Щодо самої купівлі землі за посередництва банку, то, по-перше, коли земля купувалася общиною, до банку представлялась про це мирська постава одночасно з проханням надати позику, при купівлі землі товариством селян потрібно було представити зобов'язання про взаємну поруку; по-друге, особами, які продавали селянам землю, представлялися всі документи і плани цієї землі. Згідно поданим документам робилася оцінка земельного угіддя: нормальна, проведена на основі нормальних подесятинних цін земель в різних районах чи спеціальна, що застосовувалась в окремих випадках купівлі особливо цінних угідь. Нормальна оцінка визначалась шляхом перемноження числа десятин на нормальну ціну за одну десятину, що визначалась за спеціальними розкладками. Спеціальна оцінка в одиничних випадках була поправкою до нормальної оцінки. За виведеною таким чином капітальною вартістю земельного угіддя видавалось в позику не більше 75%¹¹.

Слідом за початком діяльності Селянського банку в міністерство фінансів масово поступили клопотання від місцевих влад з проханням дозволити користуватися послугами банку особам, які не належали до селянського стану, однак постійно займались землеробством, а їх побутові умови нічим не відрізнялись від селян. Так у 1884 році Селянським банком було порушене питання про зрівняння з селянами в праві на допомогу банку міщан, які займалися хліборобством. Вирішення цього питання повинне було стати першим кроком на шляху перетворення Селянського банку в нестанову банківську установу, що сприяла б розширенню землеволодіння.

⁹ Ibid. С. 224.

¹⁰ Зак А.М. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. Москва, 1911. С. 2.

¹¹ Ibid. С. 45–49.

У 1860-х – 1880-х рр. спостерігається бурхливий переселенський рух, спрямований на заселення Південної України. З'ясувати кількісні показники досить складно, оскільки тоді не існувало досконалої системи обліку населення, проте достовірно відомо, що в південні українські губернії в основному мігрували малоземельні та безземельні селяни. Це пояснюється тим, що їм було дешевше сюди переміщатись. Я. Бойко вказує, що активізація переселенського руху на Південь України теж послуговувала свого роду поштовхом до відкриття у 1882 році Селянського поземельного банку. Проте створений він був задля задоволення інтересів в першу чергу заможних селян¹².

За допомогою Селянського банку по імперії було придбано 1 407 264 десятин землі на суму 62,5 млн., із яких оплачено за допомогою взятої в банку позики на 25 років – 7,0 млн., на 34 роки – 44,6 млн.¹³ Місцеві відділення Селянського банку вели свої операції досить успішно. Згідно огляду Київської губернії за 1902 р. із всіх кредитних установ найбільш справно подавали звіти про свою діяльність Київські відділення Дворянського земельного і Селянського поземельного банків.

Ефективною була діяльність і Подільського відділення Селянського поземельного банку. У Волинській губернії необхідність влаштування відділення банку була визнана проведеною в 1881 р. комісією з єврейського питання. Відповіддю на це було затвердження постанови від 18 травня 1882 р., згідно якої у Волинській губернії відкрилося Волинське відділення Селянського поземельного банку. Проте на шляху до повноцінної діяльності банку стояло ряд перешкод: не зважаючи на те, що законом від 10 грудня 1865 р. заборонялося придбання в краї земель полякам і євреям. Останні намагалися зробити це через посередництво третіх осіб, що складало конкуренцію селянам і утруднювало для них укладення договорів. Подільське дворянство без розуміння поставилось до Селянського банку, вбачаючи в ньому загрозу бути відмежованим від землеволодіння в краї. Селяни почали сумніватися в Селянському банку. В подальшому ситуація в діяльності відділення дещо вирівнялася і вже в 1884 р. було взято 16 позик на суму 234 497 крб., а в 1885 році – 34 позики на суму 287 888 крб.¹⁴

Операції Волинського відділення Селянського поземельного банку пригальмовувалися і високими цінами на землю, на які мала прямий вплив колонізація краю західноєвропейськими переселенцями (німцями та чехами). Їхнє господарство велося на значно вищому рівні, ніж господарство місцевих селян. Отримуючи із свого більш прибуткового господарства хороші врожаї, вони складали велику конкуренцію місцевим господарям. Поляки досить скептично ставилися до матеріального і морального рівня українського селянства. Селянський банк вони називали не інакше як філантропічною установою. На їхню думку селяни, які звикли вносити платежі за

¹² Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60–80–ті рр. XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 99–100.

¹³ *Ibid.* С. 100–101.

¹⁴ Зак А.М. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910. Москва, 1911. С. 478–480.

примусом, не змогли б добровільно вносити банківські платежі. Проте самі волинські господарі з часом проявили неабиякий інтерес до нової установи.

У діяльності Селянського поземельного банку деякі автори відмічають ряд недоліків. М. Герценштейн, характеризуючи діяльність банку за 20 років, не розділяв оптимістичних поглядів на роль банку. На його думку, політика банку, не зважаючи на відчутне покращення становища селян в деяких губерніях, не могла цілковито вирішити проблему малоземелля. Зовнішні дані говорили про позитивні наслідки діяльності банку. Протягом 20-річного періоду діяльності банку вдалося видати селянам більше 400 млн. крб. і сприяти переходу до них більше 7 млн. дес. землі. Протягом цілого ряду років, починаючи з 1898 р. і до самої війни, банк щорічно видавав від 50 до 64 млн. крб., і в руки селян щорічно переходила обширна площа землі – від 771 000 до 851 000 дес., завдяки чому від 120 до 132 тис. домогосподарів отримали можливість збільшити свою надільну землю. До того ж селяни дорожили купленою за допомогою банку землею і вчасно виплачували борги. Завдяки цьому за банком на початок 1904 р. числилось тільки 37 672 дес., з боргом 2 317 750 крб.¹⁵

Досить швидко виявилися несприятливі наслідки дорогого кредиту і нерозважливих покупок землі. Багато угод виявилися розірваними, селяни почали покидати землю, не зважаючи на доплати, які вони робили при купівлі. Платежі вносилися невчасно, а банк при продажу залишених в ньому земель стикався з труднощами при їх продажу. В таких умовах замість того, щоб зменшити відсоткові виплати задля полегшення виплат, банки пішли іншим шляхом, зменшуючи обсяг своїх операцій, маючи на меті зменшити ризик, який загрожував банку. При цьому пропонувалось надавати перевагу товариствам, а не сільським общинам. Отже, заходи, прийняті банком, нічим не відрізнялись від тих, які практикувалися акціонерними банками.

Пріоритет в придбанні землі товариствами призводив до відсторонення від участі в мобілізаційному процесі землі малоземельних селян, адже найбідгіші члени не могли сплачувати надбавки, тому просто виключалися з товариств. Небажання Селянського банку брати участь у співпраці з общинами пояснювалось ненадійністю общинних угод. Так, Лохвицький комітет повідомляв, що в перші роки діяльності банку значна частина його угод укладалася з сільськими общинами; згодом такі покупки зникли: земля купувалась чи окремими селянами, чи товариствами із більш заможних селян. В діяльності банку спостерігались часті випадки відбирання назад землі в наслідок невиклати річних внесків.

Указом від 15 листопада 1906 р. була дозволена і застава надільних земель, але тільки в Селянському банку і виключно на потреби землевлаштування, для виплати за наділи, які були залишені селянами-переселенцями, і при купівлі землі через посередництво Селянського банку, коли її ціна не покривалась банківською позикою¹⁶.

¹⁵ Герценштейн М.Я. Аграрный вопрос: Национализация земли, Крестьянский банк, выкупная операция. Санкт-Петербург: Тип. «Общественная польза», 1905. С. 32-34.

¹⁶ Зак А.М. Крестьянский поземельный банк. 1883-1910. Москва, 1911. С. 471-472.

Отже, як бачимо, всі зусилля влади зберегти становий характер іпотечного кредиту були марними і навіть спеціальне створення Дворянського банку не виправило ситуації у справі зменшення кредитної заборгованості серед дворянства. Дворянський банк все ж продав значну частину земель через передачу до Селянського банку. Ці землі згідно закону від 26 квітня 1906 р. звільнялись від початкової застави. Тільки протягом 1907 р. безпосередньо селянським банком чи через його посередництво було куплено 1 766 маєтків загальною площею 1,3 млн., які перебували раніше під заставою в Дворянському банку¹⁷. Відбулися зміни і в статуті Селянського банку, який з 27 листопада 1895 р. розширився за рахунок осіб інших станів, у результаті чого банк отримав можливість перепродавати землі не тільки селянам¹⁸.

Висновки. Таким чином, іпотечний кредит став одним зі способів обходу тих труднощів, які стояли на перешкоді проникненню капіталістичних відносин у сільське господарство Наддніпрянщини в другій половині 19 ст. В перші пореформені десятиліття спостерігається руйнування станового землеволодіння, мобілізація земельної власності, зростання оренди і іпотечної заборгованості, що в кінцевому результаті призводило до створення умов вільної конкуренції. Іпотека, яка йшла на купівлю землі, дозволяла відтягти виплату всієї суми для використання її в виробничій сфері. Однак тут виникає протиріччя: кошти, які використовувалися на придбання землі, фактично вилучалися з сільськогосподарського виробництва. Оскільки земля в Російській імперії була дорогою, це призводило до вилучення з виробничої сфери села значних сум. Іпотечний кредит і пов'язана з ним заборгованість великого землеволодіння спонукали розвиток процесу мобілізації землі. Іпотека в цілому стала закономірним явищем, яке зробило свою справу, прискоривши капіталістичну перебудову сільського господарства та обумовивши соціальне розшарування села.

REFERENCES

- Anfimov, A.M. (1980). *Krestyanskoe khozyaistvo yevropeiskoi Rossii 1881-1904* [Peasant economy of European Russia 1881-1904]. M.: Izd-vo «Nauka» [in Russian].
- Bar, F. (1903). *Glavnie prichini upadka i zadolzhennosti krupnogo i srednego zemlevladieniya, krestyanskikh obshchinnikh khozyaistv v Rossii i meri k korennomu preobrazovaniyu* [The main reasons for the decline and indebtedness of large and medium landownership, peasant communal farms in Russia and measures for radical transformation]. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya [in Russian].
- Boiko, Ya.V. (1989). *Ahrarna kolonizatsiia Pivdennoi Ukrainy (60 – 80-ti rr. XIX st.)* [Agrarian colonization of Southern Ukraine (60s – 80s of the 19th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 97-104 [in Ukrainian].
- Borysevych, S.O. (2011). *Derzhavna ipotechna polityka Rosiiskoi imperii u 80-kh – 90-kh rr. XIX st.*

¹⁷ Морачевский В.В. Сельскохозяйственный кредит в России. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. С. 13.

¹⁸ Зак А.М. Крестьянский поземельный банк. 1883-1910. Москва, 1911. С. 476.

- [State mortgage policy of the Russian Empire in the 80s – 90s of the 19th century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., 19*, 117-128 [in Ukrainian].
- Gertsenshtein, M.Ya. (1905). *Agrarnii vopros: Natsionalizatsiya zemli, Krestyanskii bank, vikupnaya operatsiya* [The Agrarian Question: Nationalization of Land, Peasant Bank, Redemption Operation]. Sankt-Peterburg: Tip. «Obshchestvennaya polza» [in Russian].
- Gindin, I.F. (1960). *Gosudarstvennii bank i ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitelstva (1861-1892 gg.)* [The State Bank and the economic policy of the tsarist government (1861-1892)]. Moskva: Gosfinizdat [in Russian].
- Gurev, A.N. (1904). *Ocherki razvitiya kreditnikh uchrezhdenii v Rossii* [Essays on the development of credit institutions in Russia]. Sankt-Peterburg: «Yakor» [in Russian].
- Krasnikova, O.M. (1998). Z istorii ipotechnoho kredytuvannia v Ukraini [From the history of mortgage lending in Ukraine]. *Finansy Ukrainy, 4*, 94-108 [in Ukrainian].
- Krasnikova, O.M. (1998). Retrospektyva ipotechnoho kredytu v Ukraini [Retrospective of mortgage lending in Ukraine]. *Ekonomika APK, 1*, 61-65 [in Ukrainian].
- Krasnikova, O.M. (1998). Retrospektyva zarozhzhennia ipotechnoho kredytu v Ukraini [A retrospective of the emergence of mortgage lending in Ukraine]. *Ekonomika APK, 1*, 71-82 [in Ukrainian].
- Kryskov, A. & Hruzyn, V. (2018). Derzhavni ustanovy ipotechnoho kredytuvannia v huberniiakh pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XIX st.) [State mortgage lending institutions in the provinces of right-bank Ukraine (late 19th century)]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk, 1*, 132-145 [in Ukrainian].
- Melnyk, L.V. (2018). Evoliutsiia systemy ipotechnoho kredytuvannia [Evolution of the mortgage lending system]. *Hroshi, finansy i kredyt, 32*, 153-157 [in Ukrainian].
- Morachevskii, V.V. (1910). *Selskokhozyaistvennii kredit v Rossii* [Agricultural credit in Russia]. Sankt-Peterburg: Tip. V.F. Kirshbauma [in Russian].
- Zak, A.M. (1911). *Krestyanskii pozemelnii bank. 1883-1910* [Peasant Land Bank. 1883-1910]. Moskva [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/122-131>

УДК (UDC) 94 : 316.472 : 329.78] (477 : 437) "192/193"

RELATIONS OF THE PLAST WITH THE INTERNATIONAL BUREAU AND CZECH SCOUTS IN THE INTER-WAR PERIOD

Viacheslav Olitskyi*

Oleksandr Kurinnoi**

Abstract

The article aims to study the relations of the Ukrainian Plast movement with the International Bureau and the Czech Scout Association in the 1920s and 1930s to analyze forms of cooperation and exchange of experience.

The study's methodological basis involves using both general and special scientific research methods, particularly problem-chronological, structural-logical, typological and diachronic analysis.

The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time, based on the memoirs of Plast participants in international youth events, an analysis of inter-organizational relations between Plast and other associations and historical figures, was conducted, supplemented by the history of Czech-Ukrainian scout intra-organizational relations in the interwar period.

Conclusions. In the 1920s–1930s, representatives of Ukrainian scouting carried out active international communication activities with other youth associations in Europe. The first attempt to establish contact with the scouting «centre» was the correspondence of Ukrainian Plast girls with the secretary of the International Council of Guides, S.V. Riede, regarding their participation in the V International Guide Conference held in 1928 in Hungary. Although the dialogue did not achieve its goal, the Ukrainian organisation firmly stated that Ukrainians were also an integral part of the World Scout Youth movement. Transcarpathian Plast, a member of Czechoslovakia's internationally recognized Scout Federation, repeatedly participated in various jamborees. At them, Plast girls directly contacted representatives of other scouting delegations and communicated with famous figures, particularly politicians of the Czechoslovak Socialist Republic. The latter had a different attitude towards Ukrainians: a probable reason could be their ideological views. The relations between Plast girls and Czech scouts were heterogeneous and dynamic. Working in the same organisation, they represented the Czechoslovak Republic internationally. The memoirs of the jamboree participants describe both their joint, friendly Czech-Ukrainian interaction and conflict situations, the tendency of which increased towards the end of the 1930s.

Keywords: jamboree, emigration, Plast, Plast periodicals, scout movement, Ukrainian youth

* Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent, Head of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** first-year master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: admiral_benbow@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6553-7214>

**ВІДНОСИНИ ПЛАСТУ ІЗ МІЖНАРОДНИМ БЮРО ТА ЧЕСЬКИМИ СКАУТАМИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД****В'ячеслав Оліцький***
Олександр Курінной****Анотація**

Метою статті є дослідження відносин українського пластового руху із Міжнародним бюро та чеським скаутським товариством у 1920–1930-ті роки, аналіз форм співпраці та обміну досвідом.

Методологічна база дослідження передбачає використання як загальнонаукових методів дослідження, так і спеціальних, зокрема проблемно-хронологічного, структурно-логічного, типологічного та діахронного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше на основі спогадів пластунів-учасників міжнародних молодіжних акцій, було проведено аналіз міжорганізаційних відносин між Пластом та іншими об'єднаннями, історичними персоналіями, доповнено історію чесько-українських скаутських внутрішньоорганізаційних відносин у міжвоєнний період.

Висновки. У 1920–1930-ті роки представники українського скаутингу проводили активну міжнародну комунікаційну діяльність стосовно інших молодіжних об'єднань на теренах Європи. Першою спробою налагодити зв'язок зі скаутським «центром» було листування українських пластунок зі секретарем Міжнародної Ради Гайдів С.В. Ріде з приводу їхньої участі в V Міжнародній гайдівській конференції, яка проходила у 1928 р. в Угорщині. Хоча діалог не досяг поставленої мети, українська організація рішуче заявила, що українці також є невід'ємною частиною всесвітнього скаутського молодіжного руху. Закарпатський Пласт, як член міжнародно визнаної скаутської федерації Чехословаччини неодноразово брав участь у різноманітних джемборі. На них пластуни безпосередньо встановлювали контакт із представниками інших скаутських делегацій та спілкувалися із відомими діячами, зокрема політиками ЧСР. Останні мали різне ставлення до українців: імовірною причиною могли бути їхні ідеологічні погляди. Неоднорідними та динамічними були відносини пластунів та чеських скаутів. Працюючи пліч-о-пліч в одній організації, вони представляли Чехословацьку республіку на міжнародному рівні. У спогадах учасників джемборі описується як їхня спільна, дружня чесько-українська взаємодія, так і конфліктні ситуації, тенденція яких під кінець 1930-х років зросла.

Ключові слова: джемборі, еміграція, Пласт, пластова періодика, скаутський рух, українська молодь

Цитування: Оліцький, В., & Курінной, О. (2025). Відносини пласту із міжнародним бюро та чеськими скаутами у міжвоєнний період. *Консенсус*, 1, 122–131.

<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/122-131>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/140>

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** магістрант першого року навчання Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: admiral_benbow@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6553-7214>

Постановка проблеми. Історично, політичні та культурні перипетії приваблюють молодь, яка постійно стоїть в авангарді доленосних подій. На початку ХХ ст. широкої популярності у світі набирав скаутський рух. Ця ідея належить британському воєначальнику Роберту Бейден-Поуеллу та полягає у всебічному розвитку молоді, щоб вона могла брати активну участь у житті суспільства. У 1908 р. генерал видав книгу «Скаутинг для хлопчиків», де визначив основні принципи скаутського руху. Згодом, ця ідея почала проникати в різні країни. На той час найбільшою скаутською організацією на українських землях був Пласт. Ареал його поширення охоплював землі Західної України, що входили до складу Австро-Угорської монархії.

Унаслідок Першої світової війни мапа Європи зазнала кардинальних змін. На теренах колишніх імперій утворилися нові, національні держави. Проте, український народ у цей період зазнав поразки у своїх Визвольних змаганнях, через що вкотре був розділений між різними країнами. Звісно, така подія ставила під загрозу факт існування Пласту. Тоді, новою домівкою для багатьох членів організації стала Чехословацька республіка, влада якої найліпше ставилася до українців на відміну від урядів сусідніх держав. У столиці ЧСР було створено Союз українських пластунів-емігрантів (СУПЕ). Окрім цього, пластові патрулі Закарпаття тепер входили до скаутської асоціації Чехословаччини – міжнародно визнаної скаутської організації, яка мала підтримку від держави. За таких умов Пласт мав можливість репрезентації у світі, чим він і користався на джемборі (англ. Jamboree – з'їзд скаутів) та скаутських конференціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз свідчить, що у вітчизняному і зарубіжному науковому доробку відсутні узагальнюючі праці щодо участі пластунів у міжнародних скаутських заходах. Дослідження з теми емігрантського періоду історії Пласту можна поділити на три групи: 1) праці українських емігрантів; 2) науковий доробок українських істориків у незалежній Україні; 3) праці вчених української діаспори.

Дослідники міжвоєнного періоду (О. Вахнянин, Ю. Гончаренко, М. Закоморний, С. Наріжний)¹ переважно належали до тогочасних скаутських організацій в еміграції та на Західній Україні. В їхніх працях йдеться про історію «Пласту» взагалі і в еміграції зокрема.

Історію українського «Пласту» в незалежній Україні започатковано у 1996 р., коли побачила світ робота Б. Савчука «Український Пласт: 1911-1939», яка містить окремі епізоди про пластові організації серед української еміграції, зокрема в Чехословаччині. На межі ХХ-ХХІ ст. історію українського «Пласту» досліджував

¹ Вахнянин О. Пластовим шляхом за красою життя. Прага: Держ. друкарня, 1924. 125 с.; Закоморний М. Український пласт в Ч.С.Р. *Студентський вістник*. Прага, 1928. Ч. 1. С. 22-25; Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: У 2 т. Прага, 1942. Т. 1. 372 с.

В. Окаринський². Його роботи стосуються переважно політичної складової цього руху. На початку ХХІ ст. з'явилися публікації О. Гуменюк про українські молодіжні організації в міжвоєнній Європі, пластові організації, Союз українських пластунів-емігрантів³. У цей же період у науковій періодиці знайшло висвітлення питання про друкований орган Союзу «Молоде життя» завдяки Ю. Витвицькій⁴. На початку 2020-х років за авторства В. Власенка та О. Курінної в науковому обігу з'явилися декілька студій з історії Пласту в еміграції. У них було розкрито міжнародну активність українських пластунів на скаутських зльотах в Чехословаччині, Югославії, Угорщині⁵.

Серед науковців української діаспори слід відзначити Ст. Пап-Пугача. Його «Пластовий альманах» розкриває склад, структуру й основні напрямки діяльності українського «Пласту» на Закарпатті та участі його осередків у світовому скаутському русі. Визначальною подією в історіографії цієї теми була поява книги українського-канадського історика, професора, ветерана Пласту О. Субтельного «Пласт: Унікальна історія українського скаутського руху». Ця монументальна праця вміщує 20 розділів, які в хронологічному порядку доносять читачеві історію українського скаутського руху від часів зародження до сьогодення⁶.

Джерельна база дослідження складається з емігрантської і західноукраїнської преси та спогадів колишніх емігрантів-учасників українського пластового руху. Її основу складають матеріали друкованих органів Союзу українських пластунів-емігрантів журналу «Вісти СУПЕ», «Молоде життя», «Пластові вісті», які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Більшість з них оприлюднена на сайті електронної бібліотеки Diasporiana⁷

² Окаринський, Володимир. *Український скаутський рух (1911-1944 рр.)*: Монографія. Тернопіль: Рада, 2006. 261 с.

³ Гуменюк О. Пласт на еміграції як чинник українського молодіжного руху міжвоєнної Європи. *Київські історичні студії*. Київ, 2019. № 2 (9). С. 67-73; Гуменюк О. Союз українських пластунів-емігрантів в Чехословаччині в контексті міжнародного руху скаутів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Вип. 23. С. 55-58; Гуменюк О. Український молодіжний рух в європейській системі міжнародних відносин в 1920-1939 рр. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 19-25; Гуменюк О. Українські молодіжні організації в міжвоєнній Європі: типологізація та форми діяльності. *Українська діаспора: проблеми дослідження*. VIII Міжнародна наукова конференція. Острог, 2016. С. 107-112.

⁴ Витвицька Ю. Тематична палітра журналу українського пласту «Молоде Життя» на еміграції (1931-1959 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. Львів, 2016. Вип. 6. С. 53-68.

⁵ Власенко В., Курінної О. До історії українського Пласту в еміграції (за матеріалами журналу «Вісти СУПЕ»). *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка*. Зб. наук. ст. у 2 т. Т. 1. Суми, 2020. С. 220-223; Власенко В., Курінної О. До історії українського Пласту в Загребі у 1930-ті роки. *Українці Хорватії. Матеріали і документи. Книга четверта*: Міжнар. наук. конф. в Загребі з нагоди 120-річчя переселення українців до Хорватії. Загреб. 2021. С. 66-72; Курінної О. До історії українського «Пласту» в еміграції. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи*. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція. (СумДУ, м. Суми, 23 квітня 2021 р.). Суми, 2021. С. 59-61; Курінної О. Участь українських пластунів у джемборі 1933 р. в Геделле (за матеріалами журналу «Вісти СУПЕ»). *«Priority directions of science and technology development»*. IV Міжнародная науково-практическая конференція. Київ, 2020. С. 984-990.

⁶ Субтельний О. Пласт: унікальна історія українського скаутського руху. Торонто, 2019. 440 с.

⁷ <https://diasporiana.org.ua>

та на сторінці Електронного архіву Українського визвольного руху⁸. Суттєві матеріали щодо підготовки участі українських пластунок до V Міжнародної гайдівської конференції в Угорщині містяться в архівних документах Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки⁹. Окремі аспекти історії та поточної діяльності українського «Пласту» публікувалися на шпальтах львівського тижневика «Діло», номери якого викладені на сайті архіву української періодики LIBRARIA¹⁰. Різноманітні сторони життя пластових організацій, зокрема й СУПЕ, розкривають спогади українських емігрантів-учасників пластового руху. Важливі відомості про поширення пластових організацій в Чехословаччині та на Закарпатті, а також про участь українських пластунів у світових скаутських джемборі містять спогади С. Левицького¹¹ та Ю.-А. Шерегія¹².

Метою статті є дослідження відносин українського пластового руху із Міжнародним бюро та чеським скаутським товариством у 1920–1930–ті роки, аналіз форм співпраці та обміну досвідом.

Виклад основного матеріалу. Проблема відносин між світовим скаутським товариством та організацією Пласт була та залишається предметом численних дискусій. Історично виною цьому був нечіткий статус представництва цієї української скаутської організації. У 1920–1930–х роках Пласт був однією з найбільших молодіжних організацій, що виразно показували світу українську національну ідентичність, як самостійну. Місцями демонстрації були різні скаутські заходи: конференції, джемборі, спільне таборування або поїздки, маніфестації, конкурси, ярмарки тощо. Однак, не завжди ця демонстрація викликала позитивне ставлення, визнання та розуміння в оточуючих.

На нашу думку, прологом у встановленні зв'язків між пластунами та представниками керівних інстанцій скаутського руху слід вважати звернення пластунів до секретаря Міжнародної Ради Гайдів С.В. Ріде¹³. Листи стосувалися V Міжнародної гайдівської конференції, яка проходила у 1928 р. в угорському містечку Парад. На конференцію були запрошені скаутські організації з 26 країн світу, включаючи Чехословацьку Республіку, до складу якої входили пластові курені українців Закарпаття. Проте, дівчата-пластунки запрошення не отримали. Вони написали листа до керівництва гайдівського руху, у якому висловили протест проти негації Пласту та незапрошення на міжнародну конференцію. У відповідь пані секретар зазначила, що Міжнародна Рада Гайдів не була освічена про факт самого існування українських дівчат-скаутів. Також вказала, що запрошення на форум були

⁸ <https://avr.org.ua/>

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 949.

¹⁰ <https://libraria.ua>

¹¹ Левицький С. Український Пластовий Улад у роках 1911–1945 у спогадах автора (Причинки до історії Пласту). Мюнхен: Молоде життя, 1967. 132 с.

¹² Грім Ю. Гуцульський табір Українського Пласту Закарпаття 1934 – 35 – 36 років. *Листки Дружнього Зв'язку*. Ч. 76. 1975. С. 8–13.

¹³ ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 949. Арк. 7, 11.

розіслані тільки організаціям-членам Ради. Прохала, в наступних листах, надіслати ширші відомості про Пласт.

Наступним кроком українських пластунок стало звернення до керівництва Союзу скаутів ЧСР. Головними питаннями були: 1. Можливість участі українців Закарпаття у конференції; 2. Можливість представлення пластового руху Галичини. Скаутське керівництво відмовило пластункам у висуненні своїх делегаток, аргументувавши тим, що делегатами на конференції можуть бути лише ті організації, які є членами Всесвітнього Скаутського Бюро та отримали запрошення на цей захід. Однак, вони не були проти присутності українок, як учасників-глядачів. Зазначили, що на конференцію від Чехословацької скаутської організації буде відправлено 3 делегати (імовірно чехи). Проте, навіть їхня участь викликає занепокоєння бо, як зазначає керівництво, кожен представник ЧСР буде мати «гарячий ґрунт під ногами» в Угорщині, через напружені відносини між країнами. Щодо представлення пластунами Галичини – також відмова, бо це спровокує моментальний скандал із польською делегацією. Ставлення поляків до українців при присутності останніх на заході буде «страшенно негативне» – наголосили чехи. Врешті-решт було прийняте рішення відправити одного делегата в ролі обсерватора. Але навіть ця ідея не мала успіху через фінансові труднощі¹⁴.

Ці перипетії є яскравим відображенням складного становища у якому виявилася організація в міжвоєнний період. Про Пласт на Закарпатті історик О. Субтельний писав наступне: «Пласт був частиною загальнодержавної скаутської організації, зберігаючи водночас широку автономію. Це означало, що він міг брати участь у такій скаутській діяльності, як джемборі, не тільки на загальнодержавному, але й на міжнародному рівні»¹⁵. Проте, як бачимо на описаному вище прикладі, непевність організаційного статусу Пласту у багатьох викликала непорозуміння, через що втрачалась можливість участі у різних заходах.

Окремої уваги заслуговує ставлення до Пласту різних непересічних персоналій, зокрема чехословацьких політиків¹⁶. 27 червня 1931 р. у Празі розпочалося Перше слов'янське джемборі. Зліт скаутів проходив у великому міському парку Стромовка (чес. Stromovka). Тривалість – тиждень. Подія була глобального масштабу: джемборі налічувало понад 15 тисяч скаутів, які розбудовували власні наметові містечка. Участь брали й українці: пластуни Закарпаття та пластуни-емігранти (з Ржевніц та Брна). Команда закарпатців складалася з 36 пластунів і 17 пластунок, а емігрантів налічувало понад 100 представників.

На відкритті заходу скаутські табори приймали різних гостей, зокрема вищих посадовців Чехословаччини. Першим поважним гостем українського містечка був

¹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 949. Арк. 12–14.

¹⁵ Субтельний О. Пласт: унікальна історія українського скаутського руху. Торонто, 2019. С. 78.

¹⁶ Курінной О. Всеслов'янське джемборі в Празі на сторінках української періодики. *Історично-культурний феномен Української господарської академії в Подєбрадах*. Univerzita Karlova nakladatelství Karolinum 2024. Прага, 2024. С. 239–249; Молоде життя. Прага, 1932. Ч. 2. С. 17, 19.

міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш (у майбутньому другий президент Чехословаччини). Увагу пана міністра привернула виставка національних речей усередені табору українців. Його привітав зв'язковий пластунок К. Подільський та подякував за підтримку українських емігрантів у Чехословаччині. Після огляду виставки Е. Бенеш ще раз потиснув руку К. Подільському та сказав: «Красно працюете, лиш багато працюйте, лиш багато працюйте, а ми Вам постараємося допомогти. Моє поважання! З Богом!».

Другого дня джемборі до табору українців завітав міністр внутрішніх справ Ю. Славік, який також вподобав шатро з виставкою речей, після чого залишив підпис у книзі відвідувачів. Був у пластовому таборі й член комітету закордонних справ ЧСР К. Крамарж. Його перебування сильно відрізнялося. Зайшовши до нього він мав бесіду лише з угорками, які ділили дівочий табір з українками. Останнім він поклонився і мовчки покинув наметове містечко. Можна припустити, що причиною такої поведінки могли бути його ідеологічні погляди.

У цілому, чеські скаути доброзичливо ставилися до пластунів. Яскравим тому підтвердженням є дозвіл українцям виступати на урочистостях під своїм, синьо-жовтим прапором¹⁷. Перш за все це були виступи на традиційних джемборівських маніфістаціях – мітингах. Зазвичай вони проводяться на початку скаутських злетів у місті, де відбувається захід. Ці події яскраво висвітлені у скаутській пресі та на сторінках міжвоєнної періодики (Празі, Югославії, Геделле). Ба-більше, у звітах про II Національне джемборі в Загребі (Югославія) 1932 р. пластуни відгукувалися про чехів у позитивному ключі, писали що їхнє ставлення до українців було «більш ніж братерське»¹⁸.

Однак, під кінець у другій половині 1930-х років відносини українського Пласту із чеськими скаутськими організаціями стали погіршуватися. Іноді такі конфлікти несли за собою серйозні наслідки. У 1936 р. пластуни брали участь у джемборі що проходив у румунському курортному містечку Пояна-Брашов¹⁹. Українська делегація налічувала 14 пластунів із Закарпаття (4 дівчат і 10 хлопців). Пластуни та пластунки часто брали участь у творчих активностях з'їзду. У репертуарі були різні народні танці, пантомімічні виступи та жарти. Глядачі були в захваті. Організатори джемборі урочисто нагородили українців пам'ятною стяжкою з написом «Румунські скавти – IV-те Джемборі у Брашові 1936». Така «самостійність» викликала негативну реакцію

¹⁷ Власенко В., Курінной О. До історії українського Пласту в Загребі у 1930-ті роки. *Українці Хорватії. Матеріали і документи. Книга четверта*: Міжнар. наук. конф. в Загребі з нагоди 120-річчя переселення українців до Хорватії. Загреб, 2021. С. 68; Курінной О. Участь українських пластунів у джемборі 1933 р. в Геделле (за матеріалами журналу «Вісти СУПЕ»). *«Priority directions of science and technology development»*. IV Международная научно-практическая конференция. Київ, 2020. С. 987.

¹⁸ Власенко В., Курінной О. До історії українського Пласту в Загребі у 1930-ті роки. *Українці Хорватії. Матеріали і документи. Книга четверта*: Міжнар. наук. конф. в Загребі з нагоди 120-річчя переселення українців до Хорватії. Загреб, 2021. С. 68.

¹⁹ Пап-Пугач С. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті 1921-1971. Рим, 1976. С. 68-69.

зі сторони чеських скаутів, які по завершенню зльоту звернулися до закарпатської жандармерії. Вони стверджували, що на румунському джемборі пластуни мали з собою лише український прапор, а чехословацького стягу з собою не брали, хоч офіційно представляли Чехословаччину. Як зазначає у своїх спогадах голова пластової делегації Ю.-А. Шерегій, після приїзду зі зльоту його викликали до правоохоронців по цій справі. У нагоді стала вищезгадана стрічка та фотографія, де було зафіксовано момент урочистого причеплення її на пластунський прапор ЧСР. Ці речі стали доказами для зняття обвинувачень з українських скаутів²⁰.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що у 1920–1930-ті роки представники українського скаутингу проводили активну міжнародну комунікаційну діяльність стосовно інших молодіжних об'єднань на теренах Європи. Першою спробою налагодити зв'язок зі скаутським «центром» було листування українських пластунок зі секретарем Міжнародної Ради Гайдів С.В. Ріде з приводу їхньої участі в V Міжнародній гайдівській конференції, яка проходила у 1928 р. в Угорщині. Хоча діалог не досяг поставленої мети, українська організація рішуче заявила, що українці також є невід'ємною частиною всесвітнього скаутського молодіжного руху. Закарпатський Пласт, як член міжнародновизнаної скаутської федерації Чехословаччини неодноразово брав участь у різноманітних джемборі. На них пластуни безпосередньо встановлювали контакт із представниками інших скаутських делегацій та спілкувалися із відомими діячами, зокрема політиками ЧСР. Останні мали різне ставлення до українців: імовірною причиною могли бути їхні ідеологічні погляди. Неоднорідними та динамічними були відносини пластунів та чеських скаутів. Працюючи пліч-о-пліч в одній організації, вони представляли Чехословацьку республіку на міжнародному рівні. У спогадах учасників джемборі описується як їхня спільна, дружня чесько-українська взаємодія, так і конфліктні ситуації, тенденція яких під кінець 1930-х років зростає.

REFERENCES

- Hrim, Yu. (1975). Hutsulskiy tabir Ukrainskoho Plastu Zakarpattia 1934–35–36 rokiv. [Hutsul camp of the Ukrainian Plast of Transcarpathia 1934–35–36 years]. *Lystky Druzhnoho Zv'язku*. Ch. 76, 8–13. [in Ukrainian].
- Humeniuk, O. (2015). Soiuz ukrainskykh plastuniv-emigrantiv v Chekhoslovachchyni v konteksti mizhnarodnoho rukhu skautiv [Union of Ukrainian scout-emigrants in Czechoslovakia in the context of the international movement of scouts]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Vyp. 23, 55–58. [in Ukrainian].
- Humeniuk, O. (2016). Ukrainski molodizhni orhanizatsii v mizhvoiennii Yevropi: typolohizatsiia ta formy diialnosti [Ukrainian youth organizations in interwar Europe: typology and forms of activity]. *Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia. VIII Mizhnarodna naukova konferentsiia. Ostroh*, 107–112. [in Ukrainian].
- Humeniuk, O. (2016). Ukrainskiy molodizhnyi rukh v yevropeiskiyi systemi mizhnarodnykh

²⁰ Грім Ю. Гуцульський табір Українського Пласту Закарпаття 1934–35–36 років. *Листки Дружнього Зв'язку*. Ч. 76. 1975. С. 12.

- vidnosyn v 1920-1939 rr. [Ukrainian youth movement in the European system of international relations in 1920-1939]. *Kyivski istorychni studii*. № 1, 19-25. [in Ukrainian].
- Humeniuk, O. (2019) Plast na emihratsii yak chynnyk ukrainskoho molodizhnoho rukhu mizhvoiennoi Yevropy [Plast on emigration as an official of the Ukrainian youth movement of interwar Europe]. *Kyivski istorychni studii*. Kyiv, № 2 (9), 67-73. [in Ukrainian].
- Kurinnoi, O. (2020). Uchast ukrainskykh plastuniv u dzhembori 1933 r. v Hedelle (za materialamy zhurnalu «Visty SUPE») [Participation of Ukrainian Scouts in the 1933 jamboree in Gödöllő (based on materials from the magazine «Visty SUPE»)]. «*Priority directions of science and technology development*». *IV Mezhdunarodnaia nauchno-praktycheskaia konferentsiia*. Kyiv, 984-990. [in Ukrainian].
- Kurinnoi, O. (2021). Do istorii ukrainskoho «Plastu» v emihratsii [To the history of the Ukrainian «Plast» in emigration]. *Suspilno-politychni protsesy v Ukraini ta sviti: istoriia, problemy, perspektyvy. VIII Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia*. (Sumy, 23 kvitnia 2021 r.). Sumy, 59-61. [in Ukrainian].
- Kurinnoi, O. (2024). Uchast ukrainskykh plastuniv u dzhembori 1936 r. v Poiana-Brashovi [Participation of Ukrainian Scouts in the 1936 Jamboree in Poiana Braşov]. *Sumski istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: IV-mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Sumy, 31 zhovt. 2024 r.). Sumy, 276-279. [in Ukrainian].
- Kurinnoi, O. (2024). Vseslovianske dzhembori v Prazi na storinkakh ukrainskoi periodyky [The Slavic Jamboree in Prague on the pages of Ukrainian periodicals]. *Istorychno-kulturnyi fenomen Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Podiebradakh. Univerzita Karlova nakladatelství Karolinum 2024*. Praha, 239-249. [in Ukrainian].
- Levytskyi, S. (1967). Ukrainskyi Plastovyi Ulad u rokakh 1911-1945 u spohadakh avtora (Prychynky do istorii Plastu) [The Ukrainian Plast Government in the years 1911-1945 in the author's memoirs (Reasons for the history of Plast)]. Miunkhen [in Ukrainian].
- Molode zhyttia*. (1932). [«Young Life» magazine]. Praha, Ch. 2. [in Ukrainian].
- Narizhnyi, S. (1942) Ukrainska emigratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma svitovymy viinamy [Ukrainian emigration: Cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars]: U 2 t. Praha, T. 1. [in Ukrainian].
- Okarynskyi, V. (2006). Ukrainskyi skautskyi rukh (1911-1944 rr.) [Ukrainian Scout Movement (1911-1944)]: Monohrafiia. Ternopil: Rada. [in Ukrainian].
- Pap-Puhach, S. (1976). Plastovyi almanakh. Z nahody piatdesiatyrichchia Ukrainskoho plastu na Zakarpatti 1921-1971 [On the occasion of the fiftieth anniversary of the Ukrainian Plast in Transcarpathia 1921-1971]. Rym. [in Ukrainian].
- Savchuk, B. (1996). Ukrainskyi Plast: 1911-1939 [Ukrainian Plast: 1911-1939]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
- Subtelnyi, O. (2019). Plast: unikalna istoriia ukrainskoho skautskoho rukhu [Plast: the unique history of the Ukrainian scout movement]. Toronto. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies], f. 269, op. 1, spr. 949, 14 ark. [in Ukrainian].
- Vakhnianyn, O. (1924). Plastovym shliakhom za krasoiu zhyttia [Plast's path to the beauty of life]. Praha: Derzh. drukarnia. [in Ukrainian].
- Vlasenko, V. & Kurinnoi, O. (2020). Do istorii ukrainskoho Plastu v emihratsii (za materialamy zhurnalu «Visty SUPE») [Before the history of the Ukrainian Plast in emigration (according to the materials of the magazine «Visty SUPE»)]. *Osvitni innovatsii: filosofiia, psykholohiia, pedahohika*. Zb. nauk. st. u 2 t. T. 1. Sumy, 220-223. [in Ukrainian].

- Vlasenko, V. & Kurinnoi, O. (2021). Do istorii ukrainskoho Plastu v Zahrebi u 1930-ti roky [Before the history of the Ukrainian Plast in Zagreb in the 1930s]. *Ukrainci Khorvatii . Materialy i dokumenty. Knyha chetverta: Mizhnar. nauk. konf. v Zahrebi z nahody 120-ricchia pereseleattia ukrainsiv do Khorvatii*. Zahreb, 66-72. [in Ukrainian].
- Vytvytska, Yu. (2016). Tematychna palitra zhurnalu ukrainskoho plastu «Molode Zhyttia» na emihratsii (1931-1959 rr.) [Thematic palette of the Ukrainian magazine «Young Life» in emigration (1931-1959)]. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*. Lviv, 53-68. [in Ukrainian].
- Zakomornyi, M. (1928). Ukrainskyi plast v Ch.S.R. [Ukrainian Plast in the First Czechoslovak Republic]. *Studentskyi vistnyk*. Praha, Ch. 1, 22-25. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/132-141>

УДК (UDC) 93/94 (477.83/.86) : 37.014.523 : 322.22

PARTICIPATION OF THE GREEK-CATHOLIC CLERGY IN CULTURAL AND EDUCATIONAL PROCESSES IN EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD

Ivan Zuliak*

Abstract

The purpose of the study is to analyze the main directions of educational and cultural activities of the Greek-Catholic clergy in the conditions of Eastern Galicia under the rule of the Polish Republic.

The methodology of the study is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, and systematicity. General scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special historical (historical-genetic, comparative-historical) methods were used.

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the stated topic and the introduction of archival materials into scientific circulation, which makes it possible to clarify the main directions of educational and cultural and educational activities of the Greek-Catholic clergy in the interwar period in Eastern Galicia.

Conclusions. In the interwar period, the Greek Catholic parish clergy of Eastern Galicia played a key role in preserving national education and culture, and helped restore the financial and property status of parishioners. The clergy actively advocated for the preservation of schools with Ukrainian as the language of instruction, helped to conduct school plebiscites, and defended the right to study in Ukrainian. For educational purposes, the clergy created centers of the Prosvita society in parishes. The key goal of the cooperation between the branches and priests was to strive for the spiritual and cultural uplift of the Ukrainian people through the organization of education and cultural and educational activities in parishes. Priests were active members of Prosvita, participating in its meetings and events. They organized reading rooms, libraries, and gave lectures and speeches aimed at raising national consciousness and patriotism. The Greek Catholic Church provided practical and material support for the activities of Prosvita. The wives of Greek Catholic priests were actively involved in social activities and cultural and educational processes in parishes.

Keywords: Greek-Catholic Church, education, culture, interwar period, Polish Republic, A. Sheptytsky

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Acting Head of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: zulyak@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

**УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРОЦЕСАХ
НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД****Іван Зуляк*****Анотація**

Мета дослідження полягає в аналізі основних напрямків просвітницької та культурно-освітньої діяльності греко-католицького духовенства в умовах перебування Східної Галичини під владою Польської Республіки.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукції, дедукції) та спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний) методи.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі заявленої теми та введенням до наукового обігу архівних матеріалів, що уможливило з'ясування основних напрямків просвітницької та культурно-освітньої діяльності греко-католицького духовенства в міжвоєнний період на території Східної Галичини.

Висновки. У міжвоєнний період греко-католицьке парафіяльне духовенство Східної Галичини відіграло ключову роль у збереженні національної освіти та культури, а також сприяло відновленню фінансово-майнового стану парафіян. Священнослужителі активно виступали за збереження шкіл з українською мовою викладання, допомагали проводити шкільні плебісцити та захищати право на навчання українською мовою з метою просвітницької діяльності духовенство створювало на парафіях осередки товариства «Просвіта». Ключовою ціллю співпраці осередків та священників було прагнення до духовного та культурного піднесення українського народу через організацію освіти та культурно-просвітницьких заходів у парафіях. Священники були активними членами «Просвіти», брали участь в її зборах та заходах. Вони організували читальні, бібліотеки, виступали з лекціями та промовама, спрямованими на підвищення національної свідомості та патріотизму. Греко-Католицька Церква надавала практичну та матеріальну підтримку діяльності «Просвіти». Дружини греко-католицьких священників активно долучалися до громадської діяльності та культурно-освітніх процесів на парафіях.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, освіта, культура, міжвоєнний період, Польська Республіка, А. Шептицький

Цитування: Зуляк, І. (2025). Участь греко-католицького духовенства у культурно-освітніх процесах на території Східної Галичини у міжвоєнний період. *Консенсус*, 1, 132-141.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-01/132-141>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/150>

* доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: zulyak@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Постановка проблеми. Після завершення Першої світової війни Східна Галичина була інкорпорована до складу Польської Республіки. Згідно з рішеннями, ухваленими на Паризькій мирній конференції 1919 р. польська делегація взяла на себе зобов'язання перед країнами Антанти щодо надання автономного статусу українському населенню. Проте, після отримання контролю над зазначеними територіями, польська адміністрація розпочала політику колонізації та запроваджувала репресивні заходи проти українців, зокрема в освітній та культурній сферах.

Враховуючи складні умови, в яких опинилося українське населення Східної Галичини, митрополит Андрей Шептицький у своїх пастирських посланнях до духовенства наголошував на необхідності виконання священниками не лише морально-етичної функції, але закликав брати активну участь у збереженні традиційних цінностей українців у культурно-освітньому та економічному житті парафій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія дослідження базується на комплексних наукових працях, спогадах, свідченнях, статистичних даних та архівних документах.

Аналізу діяльності греко-католицького духовенства в різних сферах життєдіяльності українців першої половини 20 ст. присвячені роботи І. Сохоцького¹, О. Красівського², Г. Лужницького³. Церковно-релігійні процеси та становище Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) під владою Польської Республіки проаналізовано у працях П. Синиці⁴, М. Швагуляка⁵, Ю. Щербяка⁶, О. Рудої⁷. Осмисленню релігійної, освітньо-культурної і фінансово-господарської роботи парафіяльних священників присвячені роботи Б. Загайкевича⁸, Б. Білого⁹, Т. Гончарук¹⁰. Низка інформації про участь греко-

¹ Сохоцький І. Що дала Греко-католицька церква і духовенство українському народові. Філадельфія, 1951. 56 с.

² Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ: Вид-во ЦДДУ, 1998. 298 с.

³ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. 2-е вид., виправлене. Львів: Свічадо, 2008. 724 с.

⁴ Синиця П. Світильник істини. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928–1944 рр. Торонто; Чикаго, 1971. Т. 1. 718 с.

⁵ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початок 30-х рр. XX ст. *Записки НТШ*. Т. 222. Львів, 1991. С. 111–145.

⁶ Щербяк Ю. Опікунська діяльність греко-католицької церкви кінця XIX ст. *Педагогічний альманах*. 2014. Вип. 21. С. 253–261.

⁷ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції. Монографія / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с.

⁸ Загайкевич Б. Освіта і школи в Перемишлі. Перемишль – західний бастион України: [зб. матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі, зладж. ред. колегією під проводом проф. Б. Загайкевича]. Нью-Йорк, Філадельфія, 1961. С. 239–284.

⁹ Білий Б. Греко-католицькі владики, священники, миряни Перемиської єпархії у справі збереження віри, обрядів, традицій, освіти, культури та національної totoжності. *Світогляд*. 2017. № 3 (65). С. 64–75.

¹⁰ Гончарук Т. Галицькі митрополити. Тернопіль: Горлиця, 2002. 112 с.

католицького духовенства у суспільних подіях Східної Галичини розміщена у напрацюваннях О. Єгрешія¹¹, Н. Кісь¹², Н. Колб¹³, Т. Пшеничного¹⁴, П. і О. Смоляків¹⁵, І. Руднянина¹⁶, У. Кошетар¹⁷. Цінними для роботи є збірники історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів: «Дрогобиччина – земля Івана Франка»¹⁸, «Комарно і Рудки»¹⁹.

Архівні матеріали, які використано у статті, зберігаються в Державному архіві Тернопільської області. Авторкою проаналізовано справи фонду 14 «Чортківське повітове староство, м. Чортків Тернопільського воєводства (1919-1939)». Також у Центральному державному історичному архіві м. Львів опрацьовано справи фонду 201 «Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів» і фонду 408 «Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів».

Мета дослідження полягає в аналізі основних напрямків просвітницької та культурно-освітньої діяльності греко-католицького духовенства в умовах перебування Східної Галичини під владою Польської Республіки.

Виклад основного матеріалу. Міжвоєнний період був складним часом для українців Східної Галичини, яка опинилася під владою Польської Республіки. В цих умовах Греко-Католицька Церква стала важливим осередком національного життя, а її духовенство – активним учасником культурно-освітніх процесів.

Єпископат Греко-Католицької Церкви висловлював критичне ставлення до польської освітньої та мовної політики. Зокрема щодо шкільного закону 1924 р., який передбачав запровадження утравістичних навчальних закладів у Галичині²⁰.

¹¹ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 168 с.

¹² Кісь Н. Ставлення католицьких церков до поширення соціалістичних ідей в Галичині на початку ХХ ст.: еволюція церковної соціальної доктрини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. 2013. С. 301-309.

¹³ Колб Н. Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині на зламі ХІХ-ХХ століть: соціальна характеристика, майновий стан, спроби самоорганізації. *Галицька Митрополія 1303-1807-2007: Статті і матеріали*. 2008. С. 17-30.

¹⁴ Пшеничний Т. Роль української греко-католицької церкви у національному вихованні суспільства в першій половині ХХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. С. 60-64.

¹⁵ Смоляк П., Смоляк О. Вклад отців Ізидора Глинського та Василя Куриласа у становлення аматорського театрального гуртка села Бучнів Тернопільського повіту в першій половині ХХ ст. *Матеріали наук.-практ. конф.*, с. Бучнів, 14 лют. 2020 р. Тернопіль, 2020. С. 88-99.

¹⁶ Рудянин І. Українська греко-католицька церква у громадському житті Східної Галичини на початку ХХ століття. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2007. Вип. 12. С. 67-71.

¹⁷ Кошетар У. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900-1939 рр.): Навч. посібник. К.: МАУП, 2005. 128 с.

¹⁸ Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Том 3. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, Український архів. 1986. 850 с.

¹⁹ Комарно і Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, Український архів. 1987. 702 с.

²⁰ Сохоцький І. Що дала Греко-католицька церква і духовенство українському народові. Філадельфія, 1951. С. 43-44.

Незважаючи на те, що стаття з цього закону встановлювала можливість навчання рідною мовою за наявності 40 батьківських декларацій, а державною – лише 20, духовенство визнавало, що закон, попри його недоліки, надавав українцям певні права, зокрема можливість подання декларацій на користь шкіл з рідною мовою навчання²¹. З метою забезпечення реалізації цих прав серед місцевого населення, греко-католицькі єпархіальні управління поширювали серед духовенства інформацію про зміст шкільного закону та надавали рекомендації щодо практичної допомоги парафіянам²².

З метою протидії спробам польської адміністрації обмежити функціонування українських шкіл у Східній Галичині шляхом маніпуляцій під час шкільного плебісциту, греко-католицьке духовенство здійснювало активну просвітницьку діяльність серед парафіян²³. Ця діяльність була спрямована на мобілізацію національної свідомості населення та надання підтримки в боротьбі з протиправними діями місцевих органів влади, зокрема поліції та війтів²⁴. Останні, зі свого боку, проводили агітацію на користь державної мови навчання або відмовлялися засвідчувати підписи на деклараціях, що підтримували українську мову навчання²⁵.

Наприклад, у січні 1928 р. священник Василь Бачинський організував збір декларацій на користь української мови навчання в селах Жеребки Королівські та Жеребки Шляхетські Тернопільського воеводства, отримавши 42 та 36 декларацій відповідно, що охоплювали 62 та 52 дітей. Подібний випадок мав місце в січні 1933 р. в с. Стубно Перемишльського повіту, де отець Степан Качмарик надавав підтримку місцевій українській громаді в їхньому протистоянні тиску з боку поліції, яка намагалася змусити людей підписувати порожні декларації, а також протидівав незаконним діям війта, який безпідставно конфіскував декларації на підтримку української мови навчання²⁶. Активна проукраїнська позиція греко-католицьких священників нерідко викликала критику як з боку державної влади²⁷.

У контексті польської окупації українських територій греко-католицьке

²¹ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ: Вид-во ЦДДУ, 1998. С. 260–266.

²² Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. 2-е вид., виправлене. Львів: Свічадо, 2008. С. 455–461.

²³ Синиця П. Світильник істини. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928–1944 рр. Торонто; Чикаго, 1971. Т. 1. С. 342.

²⁴ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початок 30-х рр. ХХ ст. Записки НТШ. Т. 222. Львів, 1991. С. 111–145.

²⁵ Щербяк Ю. Опікунська діяльність греко-католицької церкви кінця ХІХ ст. *Педагогічний альманах*. 2014. Вип. 21. С. 253–261.

²⁶ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та реценції. Монографія / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. С. 452.

²⁷ Загайкевич Б. Освіта і школи в Перемишлі. Перемишль – західний бастион України: [зб. матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі, зладж. ред. колегією під проводом проф. Б. Загайкевича]. Нью-Йорк, Філадельфія, 1961. С. 239–284.

духовенство, виступаючи консолідуючим чинником, акцентувало увагу на формуванні християнсько-патріотичної свідомості серед населення²⁸. Ключову роль у цьому процесі відігравали громадські організації, зокрема «Просвіта» та «Рідна школа». Враховуючи відносну ліберальність законодавства Другої Речі Посполитої щодо діяльності суспільних об'єднань, клір ГКЦ усвідомлював потенціал цих інституцій для легітимної реалізації національних прав українців²⁹.

Співпраця греко-католицького духовенства з товариством «Просвіта» в міжвоєнний період на території Східної Галичини була важливим чинником у збереженні та розвитку української культури та національної свідомості. Ключовою ціллю цієї співпраці було прагнення до духовного та культурного піднесення українського народу через організацію освіти та культурно-просвітницьких заходів у парафіях³⁰. Священники були активними членами «Просвіти», брали участь в її зборах і заходах³¹. Вони організували читальні, бібліотеки, виступали з лекціями та промовами, спрямованими на підвищення національної свідомості та патріотизму. Греко-Католицька Церква надавала практичну та матеріальну підтримку діяльності «Просвіти»³².

Керівництво Церкви дозволило використовувати церковні приміщення для проведення просвітницьких заходів і закликала духовенство агітувати парафіян до активної участі в роботі «Просвіти». Митрополит Андрей Шептицький відіграв ключову роль у підтримці «Просвіти» та розвитку української культури³³. Він вважав «Просвіту» важливою інституцією для національного відродження українців, брав участь у заходах «Просвіти» та підтримував її діяльність фінансово³⁴. Співпраця греко-католицького духовенства з «Просвітою» була надзвичайно важливою для збереження української культури та національної ідентичності в умовах польської окупації³⁵.

У період міжвоєнної доби греко-католицьке духовенство Перемишльської єпархії активно сприяло національному відродженню українців, використовуючи для цього легальні можливості громадських організацій. Зокрема, парох Теодор Ярка відіграв значну роль у розвитку осередків товариства «Просвіта» та кооперативного руху в межах своєї парафії. Його просвітницька діяльність, спрямована на

²⁸ Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Том 3. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, Український архів, 1986. С. 567–580.

²⁹ Комарно і Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, Український архів, 1987. С. 345–350.

³⁰ Білий Б. Греко-католицькі владики, священники, миряни Перемишльської єпархії у справі збереження віри, обрядів, традицій, освіти, культури та національної тотожності. *Світгляд*. 2017. № 3 (65). С. 64–75.

³¹ Гончарук Т. Галицькі митрополити. Тернопіль: Горлиця, 2002. 112 с.

³² Єгреній О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. С. 120–124.

³³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). Ф. 201. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 37.

³⁴ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 14–16.

³⁵ Кісь Н. Ставлення католицьких церков до поширення соціалістичних ідей в Галичині на початку ХХ ст.: еволюція церковної соціальної доктрини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 301–309.

національне пробудження, викликала негативну реакцію польської влади, тому священник зазнав переслідувань з боку поліції. Завдяки підтримці деканів та парохів, у багатьох парафіях єпархії були відновлені та активно діяли товариства «Просвіта» та «Рідна школа», а також українські кооперативи³⁶.

Осередки «Просвіти» організовували культурно-просвітницькі заходи, зокрема святкування національних дат та концерти, спрямовані на піднесення національної свідомості українців³⁷. Традиційними стали щорічні святкування Шевченківських днів у березні, Франкових днів у травні, Свята Книги у жовтні (з 1924 р.) та Свята «Просвіти» у грудні. Наприклад, у березні 1931 р. у парафії села Мшинець Жукотинського деканату відбувся концерт, присвячений Тарасу Шевченку. Парох Петро Мриглод у своїй промові підкреслив національну велич поета та спростував звинувачення у безбожництві. Під час концерту було зібрано кошти на католицьку пресу³⁸.

У 1921 р., після отримання дозволу від польської адміністрації, було відновлено функціонування філії товариства «Просвіта» на території Тернопільського воєводства³⁹. Однак, організація культурно-масових заходів, таких як концерти та театральні вистави, вимагала отримання дозволу від повітового староства, що часто супроводжувалося відмовами. Зокрема, у с. Буцнів, у 1923 р., голова місцевої читальні ініціював запит до головного відділу «Просвіти» в Тернополі на проведення вистави «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького з нагоди святкування дня Петра і Павла. Аналогічний запит був поданий отцем Ісидором Глинським восени того ж року для показу вистави «Ворожбит» Г. Цеглинського⁴⁰.

З метою підвищення мистецького рівня місцевих аматорських колективів, отець І. Глинський у 1927 р. сприяв передплаті журналу «Аматорський театр». У 1931 р., під керівництвом дяка Миколи Мельничука, буцнівські актори-аматори представили 14 вистав, принісши дохід у розмірі понад 700 злотих. Отець І. Глинський до кінця свого життя активно провадив культурно-просвітницьку та громадську діяльність, протидіючи процесам колонізації та латинізації, а також надаючи підтримку місцевим жителям, зокрема емігрантам⁴¹.

Після смерті отця І. Глинського, керівництво філією «Просвіти» в Буцневі перейняв отець Микола Кулинич, який також підтримував діяльність місцевого

³⁶ Колб Н. Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині на зламі XIX–XX століть: соціальна характеристика, майновий стан, спроби самоорганізації. *Галицька Митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали*. 2008. С. 17–30.

³⁷ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 191. Арк. 110–115.

³⁸ Пшеничний Т. Роль української греко-католицької церкви у національному вихованні суспільства в першій половині XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. С. 60–64.

³⁹ ДАТО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 17.

⁴⁰ Смоляк П., Смоляк О. Вклад отців Ізидора Глинського та Василя Куриласа у становлення аматорського театального гуртка села Буцнів Тернопільського повіту в першій половині XX ст. *Матеріали наук.-практ. конф.*, с. Буцнів, 14 лют. 2020 р. Тернопіль, 2020. С. 88–94.

⁴¹ Ibid. С. 95–96.

драматичного гуртка⁴². У 1933 р. головою філії став отець Василь Курилас, який, окрім виконання душпастирських обов'язків, керував церковними братствами, Українським католицьким союзом та брав активну участь у громадському житті села. Він також опікувався католицькою організацією української молоді та приділяв значну увагу культурно-мистецькій діяльності читальні, надаючи практичні поради місцевим господарям⁴³.

Дружини греко-католицьких священників активно долучалися до громадської діяльності та культурно-освітніх процесів на парафіях. Багато з них мали високий рівень освіти, часто з педагогічним спрямуванням. Наприклад, Софія Жагалюк, дружина священника з с. Мшана закінчила навчання у львівських навчальних закладах, таких як школа ім. Б. Грінченка, вчительська семінарія «Рідна Школа» та приватна семінарія ім. св. Йосафата, а також курс з ведення дитячих садків. Неоніла Пелех, дружина пароха з с. Бужок, мала гімназійну освіту та додатково закінчила різнопрофільні курси⁴⁴.

Жінки активно організовувалися в церковні сестринства та громадські об'єднання, такі як «Союз Українок». Під керівництвом Олени Блавацької, дружини отця І. Блавацького, жінки з села Милування займалися рукоділлям, вивчали церковні пісні та проводили зустрічі в читальні⁴⁵. Парафіяльні осередки об'єднання «Союзу Українок» організовували культурні заходи, присвячені видатним жінкам, святу матері та релігійним традиціям. Крім того, учасниці проводили практичні курси з кулінарії та шиття, а запрошені лектори або студенти виступали з доповідями. Таким чином, дружини греко-католицьких священників були активними учасницями громадського життя, сприяючи культурному та освітньому розвитку парафіяльних громад⁴⁶.

Висновки. Отже, у міжвоєнний період греко-католицьке парафіяльне духовенство Східної Галичини відіграло ключову роль у збереженні національної освіти та культури, а також сприяло відновленню фінансово-майнового стану парафіян. Священнослужителі активно виступали за збереження шкіл з українською мовою викладання, допомагали проводити шкільні плебісцити та захищати право на навчання українською мовою з метою просвітницької діяльності духовенство створювало на парафіях осередки товариства «Просвіта». Ключовою ціллю співпраці осередків і священників було прагнення до духовного та культурного піднесення українського народу через організацію освіти та культурно-просвітницьких заходів у

⁴² ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 30.

⁴³ Смоляк П., Смоляк О. Вклад отців Ізидора Глинського та Василя Куриласа у становлення аматорського театального гуртка села Буцнів Тернопільського повіту в першій половині ХХ ст.... С. 96-99.

⁴⁴ Рудянин І. Українська греко-католицька церква у громадському житті Східної Галичини на початку ХХ століття. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки*. Луцьк 2007. Вип. 12. С. 67-71.

⁴⁵ ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 100-108.

⁴⁶ Кошетар У. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900-1939 рр.): Навч. посібник. К.: МАУП, 2005. С. 78-99.

парафіях. Священники були активними членами «Просвіти», брали участь в її зборах та заходах. Вони організовували читальні, бібліотеки, виступали з лекціями та промовами, спрямованими на підвищення національної свідомості та патріотизму. Греко-Католицька Церква надавала практичну та матеріальну підтримку діяльності «Просвіти». Дружини греко-католицьких священників активно долучалися до громадської діяльності та культурно-освітніх процесів на парафіях.

REFERENCES

- Sokhotskyi, I. (1951). *Sheho dala Hreko-katolytska tserkva i dukhovenstvo ukraïnskomu narodovi* [What the Greek Catholic Church and Clergy Have Given to the Ukrainian People]. Filadelfia [in Ukrainian].
- Krasivskyi, O. (1998). *Skhidna Halychyna i Polshcha v 1918-1923 rr. Problemy vzaiemovidnosyn* [Eastern Galicia and Poland in 1918-1923: Problems of Relations]. Kyiv: Vyd-vo TsDDU [in Ukrainian].
- Luzhnytskyi, H. (2008). *Ukrainska Tserkva mizh Skhodom i Zakhodom: narys istorii Ukrainiskoi Tserkvy* [The Ukrainian Church between East and West: An Outline of the History of the Ukrainian Church. 2nd edition, revised]. 2-e vyd., vypravlene. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Synytzia, P. (1971). *Svitylnyk istyny. Dzherela do istorii Ukrainiskoi Katolytskoi Bohoslovskoi Akademii u Lvovi 1928-1944 rr.* [The Lamp of Truth. Sources for the History of the Ukrainian Catholic Theological Academy in Lviv, 1928-1944]. Т. 1. Toronto; Chykhaho [in Ukrainian].
- Shvahuliak, M. (1991). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Zakhidnii Ukraini na pochatok 30-kh rr. XX st.* [The socio-political situation in Western Ukraine in the early 30s of the twentieth century]. *Zapysky NTSh*, 222, 111-145 [in Ukrainian].
- Shcherbiak, Yu. (2014). *Opikunska diialnist hreko-katolytskoi tserkvy kintsia XIX st.* [Trusteeship activities of the Greek Catholic Church in the late nineteenth century]. *Pedahohichnyi almanakh*, 21, 253-261 [in Ukrainian].
- Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20-30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii* [National and Educational Policy of Polish Governments Toward the Population of Galicia in the 20s and 30s of the Twentieth Century: Implementation and Reception]: Monohrafiia / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv [in Ukrainian].
- Zahaikevych, B. (1961). *Osvita i shkoly v Peremysli* [Education and schools in Przemyśl]. *Peremysl – zachidnyi bastion Ukrainy: zb. materialiv do istorii Peremyslia i Peremyskoi zemli, zladzh. red. kolehiieiu pid provodom prof. B. Zahaikevycha*. Niu-York, Fyladelfia, 239-284 [in Ukrainian].
- Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, istorychnykh ta etnohrafichno-pobutovykh i memuarnykh materialiv [Drohobych region – the land of Ivan Franko: A collection of geographical, historical, ethnographic, everyday life and memoir materials]. (1986). Tom 3. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto: NTSh, Ukrainyskyi arkhiv [in Ukrainian].
- Komarno i Rudky ta okolytsia [Komarno and Rudky and the surrounding area]. (1987). *Zbirnyk istorychno-memuarnykh, heohrafichnykh i pobutovykh materialiv*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto: NTSh, Ukrainyskyi arkhiv [in Ukrainian].
- Bilyi, B. (2017). *Hreko-katolytski vладыky, sviashchenyky, myriany Peremyskoi yeparkhii u spravi zberezhennia viry, obriadiv, tradytsii, osvity, kultury ta natsionalnoi totozhnosti* [Greek Catholic bishops, priests, and laity of the Diocese of Przemyśl in the preservation of faith,

- rites, traditions, education, culture, and national identity]. *Svitohliad*, 3 (65), 64-75 [in Ukrainian].
- Honcharuk, T. (2002). *Halytski mytropolyty* [Galician metropolitans]. Ternopil: Horlytsia [in Ukrainian].
- Yehreshii, O. (2006). *Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: portret relihiino-tserkovnoho i hromadsko-politychnoho diiacha* [Bishop Hryhorii Khomyshyn: a portrait of a religious, church, and public-political figure]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria [in Ukrainian].
- Kis, N. (2013). Stavlennia katolytskykh tserkov do poshyrennia sotsialistychnykh idei v Halychyni na pochatku XX st.: evoliutsiia tserkovnoi sotsialnoi doktryny [The attitude of Catholic churches to the spread of socialist ideas in Galicia in the early twentieth century: the evolution of church social doctrine]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 23, 301-309 [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2008). Hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni na zlami XIX-XX stolit: sotsialna kharakterystyka, mainovyi stan, sproby samoorhanizatsii [The Greek Catholic parish clergy in Galicia at the turn of the XIX-XX centuries: social characteristics, property status, and attempts at self-organization]. *Halytska Mytropoliia 1303-1807-2007: Statti i materialy*, 17-30 [in Ukrainian].
- Pshenychnyi, T. (2018). Rol ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u natsionalnomu vykhovanni suspilstva v pershii polovyni XX st. [The role of the Ukrainian Greek Catholic Church in the national education of society in the first half of the twentieth century]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 60-64 [in Ukrainian].
- Smoliak, P. & Smoliak, O. (2020). Vklad ottziv Izydora Hlynskoho ta Vasylia Kurylasa u stanovlennia amatorskoho teatralnoho hurtka sela Butsniv Ternopilskoho povitu v pershii polovyni XX st. [The contribution of Fathers Isydor Hlynskyi and Vasyl Kurylas to the formation of the amateur theater group in the village of Butsniv, Ternopil district, in the first half of the twentieth century]. *Materialy nauk.-prakt. konf., s. Butsniv, 14 liut. 2020 r.* Ternopil. S. 88-99 [in Ukrainian].
- Rudianyn, I. (2007). Ukrainska hreko-katolytska tserkva u hromadskomu zhytti Skhidnoi Halychyny na pochatku XX stolittia [The Ukrainian Greek Catholic Church in the public life of Eastern Galicia in the early twentieth century]. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu VDU im. Lesi Ukrainky. Lutsk*, 12, 67-71 [in Ukrainian].
- Koshetar, U. (2005). Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny (1900-1939 rr.): Navch. posibnyk [rainian Greek Catholic Church in the social and political life of Galicia (1900-1939): Study guide]. K.: MAUP [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/142-150>

УДК (UDC) 93/94 (477.83/.86) : 271.4 : 37.014.52 : 2-46

THE DEVELOPMENT OF GREEK-CATHOLIC THEOLOGICAL EDUCATION AND SCIENCE IN EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD

Lesia Kostiuk*

Abstract

The purpose of the study is to analyze the activities of the Greek Catholic clergy in the context of the development of theological education and science in the interwar period in Eastern Galicia.

The methodology of the study is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, and systematicity. General scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special historical (historical-genetic, comparative-historical) methods were used.

The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the stated topic and the introduction of archival materials into scientific circulation, which makes it possible to clarify the main activities of the Greek Catholic clergy in the context of the development of theological education and science in the interwar period in Eastern Galicia.

Conclusions. In the first half of the twentieth century, the priestly profession in Eastern Galicia had a high social status. The system of theological education included five Greek Catholic seminaries and one higher educational institution, the Greek Catholic Theological Academy, which provided training. Under the Polish occupation, the seminaries were centers for preserving Ukrainian national identity, contributing to the education of patriotic clergy who played an active role in the national and cultural revival.

The Academy became a center for the formation of Ukrainian theological schools of thought, promoting research in theology and church history. The curriculum combined theological disciplines aimed at developing practical skills with general education subjects such as languages (Ukrainian, German, French), history, and geography. The most successful graduates had the opportunity to continue their studies abroad. The Greek Catholic Theological Academy was an important scientific, educational, and cultural center that made a significant contribution to the development of Ukrainian theological science, education, and culture. Its activities contributed to the formation of a highly educated clergy, the development of scientific research and the establishment of interfaith dialogue.

Keywords: GCC, Fr. Josyf Slipyi, priest, theological education, seminary, Greek Catholic Theological Academy

* PhD in History, Associate Professor of the Department of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: lvkostyuk@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4608-6906>

РОЗВИТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**Леся Костюк*****Анотація**

Мета дослідження полягає в аналізі діяльності греко-католицького духовенства у контексті розвитку богословської освіти та науки в міжвоєнний період на території Східної Галичини.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукції, дедукції) та спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний) методи.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі заявленої теми та введенням до наукового обігу архівних матеріалів, що уможливило з'ясування основних напрямків діяльності греко-католицького духовенства у контексті розвитку богословської освіти та науки в міжвоєнний період на території Східної Галичини.

Висновки. У першій половині 20 ст. професія священника в Східній Галичині мала високий соціальний статус. Система богословської освіти включала п'ять греко-католицьких семінарій та один вищий навчальний заклад – Греко-католицьку богословську академію, що забезпечували підготовку кадрів. В умовах польської окупації семінарії були центрами збереження української національної ідентичності, сприяли вихованню патріотично налаштованого духовенства, яке відіграло активну роль у національно-культурному відродженні.

Академія стала центром формування українських богословських наукових шкіл, сприяючи розвитку наукових досліджень у галузі богослов'я та історії Церкви. Навчальні програми поєднували богословські дисципліни, спрямовані на формування практичних навичок, з загальноосвітніми предметами, такими як мови (українська, німецька, французька), історія та географія. Найбільш успішні випускники мали можливість продовжити навчання за кордоном. Греко-католицька богословська академія була важливим науково-освітнім та культурним центром, який зробив значний внесок у розвиток української богословської науки, освіти та культури. Її діяльність сприяла формуванню високоосвіченого духовенства, розвитку наукових досліджень та налагодженню міжконфесійного діалогу.

Ключові слова: ГКЦ, о. Йосип Сліпий, священник, богословська освіта, семінарія, Греко-Католицька Богословська Академія

Цитування: Костюк, Л. (2025). Розвиток греко-католицької богословської освіти та науки в Східній Галичині у міжвоєнний період. *Консенсус*, 1, 142-150.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-01/142-150>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/151>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: lvkostyuk@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4608-6906>

Постановка проблеми. У першій половині 20 ст. професія священнослужителя в Східній Галичині характеризувалася високим соціально-економічним статусом. Цьому сприяли такі фактори: можливість мати достатнє матеріальне забезпечення, приналежність до інтелігенції та високий рівень суспільної поваги. Обов'язковою вимогою для греко-католицьких священників було здобуття спеціалізованої освіти. Підготовка майбутніх священнослужителів у міжвоєнний період здійснювалася у двох малих семінаріях (Львів, Рогатин) і трьох великих семінаріях (Станіславів, Перемишль, Львів), з 1928 р. у Греко-католицькій богословській академії у Львові. Академія, як вищий навчальний заклад, відповідає стандартам європейських католицьких університетів, забезпечуючи не лише інтелектуальну, але й моральну підготовку священників. Випускники галицьких духовних семінарій також мали можливість продовжувати навчання в закордонних університетах, наприклад в Інсбруці, Римі, Любліні та інших.

Аналіз останніх досліджень та джерел. Історіографія дослідження базується на комплексних наукових працях, спогадах, свідченнях, статистичних даних та архівних документах.

Українські науковці періоду незалежної України значну увагу приділяють дослідженню ролі греко-католицького духовенства на теренах Східної Галичини. Окремі аспекти з розвитку греко-католицької богословської освіти присвячені праці М. Кугутяка¹, Е. Бистрицької², І. Пилипіва³, Н. Вояковського⁴. Значна кількість статистичних матеріалів, заяв, промов, які стосуються утворення Греко-католицької богословської академії розміщено у збірнику, який упорядкував П. Сениця⁵. Особливо цінними у вивченні навчального-виховної діяльності духовенства у міжвоєнний період на території Східної Галичини є напрацювання Н. Колб⁶, А. Пекара⁷, В. Перевезія⁸. Аналіз особливостей проведення наукових семінарів у Греко-католицькій академії подано у праці І. Хоркави⁹. Інформацію про особливості

¹ Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 190 с.

² Бистрицька Е., Грабець Ю. Становище та діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини у 1914–1939 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. № 27. С. 105–116.

³ Пилипів І.В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія*. 2010. № 1. С. 109–114.

⁴ Вояковський Н. Відновлення Духовної Семінарії у Львові. *Записки ЧСВВ*. 1971. Т. 7. С. 291–307.

⁵ Звіт з організаційної праці та обсягів Богословської Академії. *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові: 1928, 1929, 1944, 1973*. Ч. 1. С. 300–308.

⁶ Колб Н. «Ізидор Глинський – парох, громадський діяч, етнограф (до 160-ліття з дня народження о. Ізидора Глинського): матеріали наук.-практ. конф., с. Буцнів, 14 лют. 2020 р. Тернопіль, 2020. С. 66–87.

⁷ Пекар А. Папська семінарія св. Йосафата в Римі. *Записки ЧСВВ*. 1982. Т. 11. С. 338–345.

⁸ Перевезій В.О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ, 2004. 203 с.

⁹ Хоркава І. Наукові семінари як невіддільний складник навчально-виховного процесу у Львівській Богословській академії УГКЦ упродовж 20–30-х рр. XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. № 20. С. 10–17.

функціонування греко-католицьких семінарій подано у працях С. Штуки¹⁰, І. Музички¹¹, І. Ходак¹². Архівні матеріали, які використано у статті, зберігаються в Центральному державному історичному архіві м. Львів. Нами опрацьовано справи фонду 358 «Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ», фонду 408 «Греко-католицький митрополічний ординаріат, м. Львів», фонду 451 «Греко-католицька богословська академія, м. Львів».

Мета дослідження полягає в аналізі системи богословської освіти та науки Греко-Католицької Церкви, визначенні участі у цих процесах духовенства в міжвоєнний період на теренах Східної Галичини.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період у Східній Галичині діяли п'ять греко-католицьких семінарій – дві малі семінарії у Львові та Рогатині, три духовні семінарії у Станіславові, Перемишлі, Львові. Духовні освітні заклади працювали на основі статутів. Спільною для усіх семінарій була мета – виховувати молодь з активною національною позицією, надавати практичні вміння для виконання душпастирських обов'язків, плекати у вихованців дотримання основ католицької етики. Процес навчання у семінаріях включав не лише вивчення обов'язкових предметів згідно з навальним планом, але й передбачав заходи, які сприяли патріотичному та моральному вихованню осіб чоловічої статі. Значну увагу керівництво закладів приділяло дотриманню семінаристами правил поведінки під час навчання та в період перебування учнів поза межами семінарії¹³.

Загальний регламент у семінаріях передбачав механізм внутрішнього контролю, що полягав у взаємному корегуванні поведінки семінаристів у випадку порушень встановлених норм. У період канікул перебуваючи вдома семінарист був під наглядом парафіяльного священника. На початку 1920-х рр. матеріальні умови у семінаріях давали чудову можливість практикувати самозречення, адже був дефіцит продуктів харчування¹⁴. Постійний брак коштів не дозволяв адміністраціям семінарій проводити ремонт навчальних приміщень, покращувати умови навчання тощо.

Не зважаючи на певні матеріальні труднощі, які виникли у міжвоєнний період керівництво семінарій максимально намагалося урізноманітнити процес навчання

¹⁰ Штука С. Культурно-просвітницька діяльність Йосифа Сліпого (1922–1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Історичне релігієзнавство». 2014. Вип. 10. С. 207–212.

¹¹ Музичка І. Віднова діяльності Українського Богословського Наукового товариства. *Патріархат*. 1998. Січень. С. 12–15.

¹² Ходак І. Роль богословського наукового товариства у розвитку богословської науки у 20–30 рр. XX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2009. Вип. 20. С. 183–187.

¹³ Кутуцяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 119–121.

¹⁴ Бистрицька Е., Грабець Ю. Становище та діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини у 1914–1939 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. № 27. С. 105–116.

семінаристів¹⁵. Наприклад, у 1922 р. у Перемишльській семінарії було засновано товариство «Науковий гурток». Його члени займалися дослідженням богословських тем, читали сучасну літературу, удосконалювали знання з української мови тощо. Гурток мав бібліотеку, яка в 1923 р. нараховувала близько 100 книг, було відкрито передплату на кілька світських і богословських журналів. У 1923–1924 рр. «Науковий гурток» організував публічні читання лекцій у селах на різноманітні теми – медицина, мистецтво, харитативна діяльність та інші¹⁶.

Зважаючи на відсутність українського університету в Східній Галичині, митрополит Андрей Шептицький ініціював створення вищого духовного навчального закладу, що відповідав би європейським стандартам католицьких університетів. Реалізація цього проекту стала можливою після підписання конкордату 1925 р. між польським урядом та Святим Престолом¹⁷. Ключову роль у цьому відіграла реформаторська діяльність митрополита Андрея Шептицького та його найближчих сподвижників, зокрема о. Йосифа Сліпого¹⁸. Центральним елементом діяльності ГКЦ була екуменічна концепція, що передбачала осмислення ролі греко-католицизму в контексті вселенської єдності та налагодження міжконфесійного діалогу для консолідації українського суспільства¹⁹. Для реалізації цих цілей виникла потреба у створенні потужної наукової бази, що включала такі напрямки, як: заснування вищого навчального закладу, формування наукових шкіл та організація видавничої діяльності²⁰.

В умовах складного політичного контексту та відсутності розвинених наукових традицій, створення такої бази вимагало участі авторитетного вченого з організаторськими здібностями. Йосиф Сліпий, маючи досвід навчання в Інсбруку та Римі, захистивши докторську дисертацію з богослов'я та опублікувавши наукові праці з догматики та історії церкви, відповідав цим вимогам²¹.

Стратегічно важливим кроком у згуртуванні науковців було створення у 1922 р. Богословського Наукового Товариства (БНТ). Серед його організаторів та активних лідерів був о. Й. Сліпий. Зокрема, він був редактором журналу «Богословія» і всіх інших видань. Серед наукових здобутків о. Й. Сліпого є 20 томів «Богословія» та 45

¹⁵ Статуту Малої духовної семінарії. ЦДАЛ (Центр. держ. іст. архів м. Львів). Ф. 451. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 10.

¹⁶ Пилипів І.В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія*. 2010. № 1. С. 109–114.

¹⁷ Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні: *Матеріали наук.-практ. конф.*, м. Київ, 20 вер. 2002 р. Київ, 2003. С. 106–115.

¹⁸ Бистрицька Е. Розвиток греко-католицької богословської освіти і науки в міжвоєнний період. *Збірник праць ТО НТШ*. 2004. Т. 1. С. 85–96.

¹⁹ Вояковський Н. Відновлення Духовної Семінарії у Львові. *Записки ЧСВВ*. 1971. Т. 7. С. 291–307.

²⁰ Звіт з організаційної праці та обсягів Богословської Академії. *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові: 1928, 1929, 1944*. 1973. Ч. 1. С. 300–308.

²¹ Значення і устрій Греко-Католицької Богословської Академії. *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові: 1928, 1929, 1944*. 1973. Ч. 1. С. 49–56.

наукових праць окремим виданням²². Про якість публікацій свідчать фахові рецензії в провідних українських, австрійські, англійські, бельгійські, італійські, німецькі, французькі, польські, білоруські, чеські журналах того часу. Авторитетність БНТ збільшувалася з кожним роком його функціонування, що сприяло становленню української богословської школи. Ознайомившись із Статутом БНТ, бачимо, що товариство займалося проведенням наукових досліджень з богословських напрямків, виданням релігійної літератури, організацією богословських з'їздів, семінарів, поповненням бібліотеки товариства, організацією співпраці з іншими науковими установами, виданням наукового журналу тощо²³.

Наступним етапом розбудови богословської освіти та науки було створення власного вищого навчального закладу. Йосиф Сліпий, завдяки своїй винятковій освіті, глибоко усвідомлював критичну необхідність заснування вищого навчального закладу²⁴. Тому призначення А. Шептицьким молодого, але вже визнаного вченого, який успішно поєднував наукову, педагогічну та громадську діяльність, для реалізації цієї амбітної мети було логічним і обґрунтованим²⁵.

Питання доцільності та значення створення вищого наукового центру для підготовки духовенства та наукових кадрів було винесено на обговорення Богословського наукового товариства та Митрополичої Консисторії у листопаді 1927 р., де о. Й. Сліпий виступив з основною доповіддю. Отримавши підтримку митрополита та духовенства, він приступив до розробки «Статутів» майбутнього закладу. Згодом, «Статутути» були представлені на розгляд Статутової Комісії. 28 лютого 1928 р. митрополит Андрей затвердив «Статутути» та призначив Й. Сліпого ректором Академії²⁶.

Урочисте відкриття Греко-католицької богословської академії відбулося 6 жовтня 1929 р. З нагоди відкриття академії урочисту проповідь сказав ректор о. Й. Сліпий, наголосивши, що «...богословська наука є одна, але кожний нарід надає їй свою закраску і вносить до неї частку свого Духа». Базова структура закладу відповідала католицьким зразкам²⁷. На початковому етапі функціонували два навчальні відділи – філософський і теологічний. Згодом був заснований ще один факультет – правовий. Навчальний рік розпочинався з 1 жовтня і завершувався 1 липня. Студентами академії були представники різних соціальних груп населення,

²² Листи крайового господарського товариства «Сільський господар у Львові, Луцьку, Коломиї та ін. до Шептицького А. про діяльність. ЦДІАЛ (Центр. держ. іст. архів м. Львів). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 78.

²³ Колб Н. «Ізидор Глинський – парох, громадський діяч, етнограф (до 160-ліття з дня народження о. Ізидора Глинського): матеріали наук.-практ. конф., с. Буцнів, 14 лют. 2020 р. Тернопіль, 2020. С. 81-87.

²⁴ Листи священників про діяльності парафій в місцевостях на букви Го-Гу 1896-1938. ЦДІАЛ (Центр. держ. іст. архів м. Львів). Ф. 408, Оп. 1. Спр. 110. Арк. 173.

²⁵ Пекар А. Папська семінарія св. Йосафата в Римі. *Записки ЧСВВ*. 1982. Т. 11. С. 338-345.

²⁶ Перевезій В.О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ, 2004. С. 187-189.

²⁷ Хоркава І. Наукові семінари як невіддільний складник навчально-виховного процесу у Львівській Богословській академії УГКЦ упродовж 20-30-х рр. XX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. No 20. С. 15-17.

зокрема вихідці з родин селян, робітників, міщан, священників, вчителів та інших²⁸.

З часу відкриття Академії удосконалювалася навчальна програма. В перелік дисциплін були включені курси соціології, арабської, сирійської та арамейської мов, відкрито біблійний, правничий та історичний семінари. Для розвитку практики наукових семінарів проф. Микола Чубатий за розпорядженням ректора Й. Сліпого створив правильник-статут для семінару з історії української Церкви. Документ був затверджений Професорською Колегією 10 лютого 1930 р. і наданий у користування на семінарах з інших предметів.

Безумовно, подією наукової ваги, свідченням організаторського таланту Й. Сліпого стало видання наукових богословських творів під назвою «Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові», які продовжили серію «Праці Богословського Наукового Товариства». На час звіту світ побачило 5 томів. Крім того, члени Професорської Колегії видрукували низку своїх статей в українських та іноземних журналах теологічного або загальнонаукового характеру²⁹.

У Греко-католицькій богословській академії працювали кращі богослови і світські вчені. Найбільш здібні до навчання студенти мали змогу займатися науковою роботою. На систематичній основі в Академії працювали семінари: догматичний, біблійний, правничий, історії Унії, гомілетичний, катехитичний, історії України, мистецтва, соціології, церковнослов'янський. За неповних 10 років Академія підготувала 415 абсолювентів³⁰.

Ректор Й. Сліпий заохочував наукову спільноту до написання підручників з богословських наук. Серед них були: «Церковнослов'янська грамати́ка» д-ра К. Чеховича, «Біблійна герменевтика» і «Патрологія» (в 3-х томах) о. В. Лаби, «Катехитика», «Педагогіка» і «Катехизм» о. Ю. Дзеровича, «Огляд історії церковної музики» д-ра Б. Кудрика та інші. Дослідники та студенти мали можливість користуватися фондами бібліотек Духовної семінарії, Богословського Наукового Товариства і Греко-католицької богословської академії.

Висновки. Отже, у першій половині 20 ст. професія священника в Східній Галичині мала високий соціальний статус. Система богословської освіти включала п'ять греко-католицьких семінарій та один вищий навчальний заклад – Греко-католицьку богословську академію, що забезпечували підготовку кадрів. В умовах польської окупації семінарії були центрами збереження української національної ідентичності, сприяли вихованню патріотично налаштованого духовенства, яке відіграло активну роль у національно-культурному відродженні.

²⁸ Штука С. Культурно-просвітницька діяльність Йосифа Сліпого (1922–1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : «Історичне релігієзнавство»*. 2014. Вип. 10. С. 209–212.

²⁹ Музичка І. Віднова діяльності Українського Богословського Наукового товариства. *Патріархат*. 1998. Січень. С. 12–15.

³⁰ Ходак І. Роль богословського наукового товариства у розвитку богословської науки у 20–30-х рр. XX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2009. Вип. 20. С. 183–185.

Академія стала центром формування українських богословських наукових шкіл, сприяючи розвитку наукових досліджень у галузі богослов'я та історії церкви. Навчальні програми поєднували богословські дисципліни, спрямовані на формування практичних навичок, з загальноосвітніми предметами, такими як мови (українська, німецька, французька), історія та географія. Найбільш успішні випускники мали можливість продовжити навчання за кордоном. Греко-католицька богословська академія була важливим науково-освітнім та культурним центром, який зробив значний внесок у розвиток української богословської науки, освіти та культури. Її діяльність сприяла формуванню високоосвіченого духовенства, розвитку наукових досліджень та налагодженню міжконфесійного діалогу.

REFERENCES

- Bystrytska, E. (2003). Yosyf Slipyi – orhanizator bohoslavskoi nauky v Ukraini [Josyf Slipyj – the organizer of theological science in Ukraine]. *Materialy nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 20 ver. 2002 r.* Kyiv. S. 106–115 [in Ukrainian].
- Bystrytska, E. (2004). Rozvytok hreko-katolytskoi bohoslavskoi osvity i nauky v mizhvoiennyi period [The development of Greek Catholic theological education and science in the interwar period]. *Zbirnyk prats TO.NTSh.* T. 1. S. 85–96 [in Ukrainian].
- Bystrytska, E. & Hrabets, Yu. (2023). Stanovyshche ta diialnist hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva Skhidnoi Halychyny u 1914–1939 rr. [Position and Activities of the Greek-Catholic Parish Clergy of Eastern Galicia in 1914–1939]. *Skhidnoieuropeiskyi istorychnyi visnyk, (27)*, 105–116. [in Ukrainian].
- Khodak, I. (2009). Rol bohoslavskoho naukovohto tovarystva u rozvytku bohoslavskoi nauky u 20–30 rr. XX st. [The role of the theological scientific society in the development of theological science in the 20–30s of the XX century]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I.I. Mechnykova.* Vyp. 20. S. 183–187 [in Ukrainian].
- Khorkava, I. (2018). Naukovi seminary yak neviddilnyi skladnyk navchalno-vykhovnoho protsesu u Lvivskii Bohoslavskii akademii UHKTs uprodovzh 20–30-kh rr. [Scientific seminars as an integral part of the educational process at the Lviv Theological Academy of the UGCC in the 20–30s of the twentieth century]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk.* No 20. S. 10–17 [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2020). «Izydor Hlynskyi – parokh, hromadskyi diiach, etnograf (do 160-littia z dnia narodzhennia o. Izydora Hlynskoho) [Izydor Hlynskyi – priest, public figure, ethnographer (on the occasion of the 160th anniversary of the birth of Izydor Hlynskyi)]. *Materialy nauk.-prakt. konf., s Butsniv, 14 liut. 2020 r.* Ternopil. S. 66–87 [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M. (1993). *Halychyna. Storinky istorii: narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. – 1939 r.)* [Galicia. Pages of history: an essay on the socio-political movement (nineteenth century – 1939)]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Muzychka, I. (1998). Vidnova diialnosti Ukrainskoho Bohoslavskoho Naukovoho tovarystva [Renewal of the Ukrainian Theological Scientific Society]. *Patryiarkhat.* Sichen. S. 12–15 [in Ukrainian].
- Pekar, A. (1982). Papska seminariia sv. Yosafata v Rymi [Pontifical Seminary of St. Josaphat in Rome]. *Zapysky ChSVV.* T. 11. S. 338–345 [in Ukrainian].
- Perevezii, V.O. (2004). Sluzhinnia Bohu i narodu: Ukrainska hreko-katolytska tserkva mizh dvoma svitovymy viinamy [Serving God and the people: The Ukrainian Greek Catholic Church

- between the Two World Wars]. Kyiv [in Ukrainian].
- Pylypiv, I.V. (2010). Hreko-katolytska tserkva – naivplyvovisha suspilna syła u krystalizatsii ukrainskoi natsii mizhvoiennoi Halychyny [The Greek Catholic Church is the most influential social force in the crystallization of the Ukrainian nation in interwar Galicia]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii, (1)*, 109–114. [in Ukrainian].
- Shtuka, S. (2014). Kulturno-prosvitnytska diialnist Yosyfa Slipoho (1922–1945 rr.) [Cultural and educational activities of Iosyp Slipyj (1922–1945)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: «Istorychne relihiieznavstvo»*. Vyp. 10. S. 207–212 [in Ukrainian].
- Voiakovskiy, N. (1971). Vidnovlennia Dukhovnoi Seminarii u Lvovi [Restoration of the Theological Seminary in Lviv]. *Zapysky ChSVV*. T. 7. S. 291–307 [in Ukrainian].
- Znachennia i ustrii Hreko-Katolytskoi Bohoslovskoi Akademii [The significance and structure of the Greek Catholic Theological Academy]. *Svitylnyk istyny: Dzherela do istorii Ukrainskoi Katolytskoi Bohoslovskoi Akademii u Lvovi: 1928, 1929, 1944, 1973*. Ch. 1. S. 49–56 [in Ukrainian].
- Zvit z orhanizatsiinoi pratsi ta obsiahiv Bohoslovskoi Akademii [Report on the organizational work and scope of the Theological Academy]. *Svitylnyk istyny: Dzherela do istorii Ukrainskoi Katolytskoi Bohoslovskoi Akademii u Lvovi: 1928, 1929, 1944, 1973*. Ch. 1. S. 300–308 [in Ukrainian].

PAGES FROM THE LIFE OF OKSANA LINTVARYOVA

Svitlana Berezhna*

Olena Diakova**

Abstract

The purpose of the work is to highlight the life of Oksana Georgievna Lintvaryova.

The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article is based on philosophical and special scientific methods of the socio-humanitarian sphere of scientific knowledge.

The scientific novelty consists in the formation of the biography of Oksana Lintvareva from the collected information found in various publications, clarification of the facts of some events in the life of this person.

Conclusions. Oksana Georgiivna Lintvaryova lived a bright and dynamic life. She was born in 1908 and died in 2008, 8 months short of her centenary. She is the successor of two noble families of Slobid Ukraine – Lintvaryov and Bekaryukov. Being a noblewoman, she absorbed European, Russian and Ukrainian culture. She was surrounded by many famous Ukrainian writers and scientists. There were especially many of them in the 1920s – in the first half of the 1930s, when her mother worked at the State Publishing House of Ukraine, and Oksana herself was the operator of the first Ukrainian radio center. Before the war, she was the wife of prominent Ukrainian figures – Lev Kovaliv and Lev Chikalenko. Since 1943, she fell in love with Yuriy Shevelyov and to some extent helped him in his scientific work, often translating his studies into European languages. O. Zabuzhko calls her a ‘femme fatale’ because of her relationships with men.

Nevertheless, her life was not easy. After a carefree childhood, she, as a representative of a noble family, from 1917 had to experience a lot of suffering during the years of the revolution and after its termination, to survive the arrest and execution of two men, to escape from her own arrest all the way to Chelyabinsk. After the start of the German-Soviet war, Oksana Georgievna deliberately stayed in occupied Kharkiv, and in 1943 she emigrated to the West. She took a direct part in events held by Ukrainian emigrants. Organizing the archive of her last husband, Lev Chikalenko, can be considered an important act of her life.

Keywords: Oksana Georgiivna Lintvaryova, Ukrainian diaspora, Slobojan nobility, Bekaryukovs, Levko Kovaliv, Levko Chikalenko, Yuriy Shevelyov

* Doctor of Science (Philosophy), Professor, Vice-Rector for Scientific Innovative and International Activities H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: prorector_berezhna@hnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7629-2175>

** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: djakova.elenahnpu@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>

СТОРИНКИ З ЖИТТЯ ОКСАНИ ЛИНТВАРЬОВОЇ

Світлана Бережна*

Олена Дьякова**

Анотація**Метою роботи** є висвітлення життя Оксани Георгіївни Линтварьової.**Методологічною основою** роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Стаття ґрунтується на спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання.**Наукова новизна** полягає в складанні біографії Оксани Линтварьової із зібраних відомостей, знайдених у різножанрових публікаціях; уточненні фактів деяких подій у житті цієї людини.**Висновки.** Оксана Георгіївна Линтварьова прожила яскраве й динамічне життя. Вона народилася у 1908 році і померла у 2008, не доживши до свого столітнього ювілею вісім місяців. Жінка є продовжувачкою двох слобожанських дворянських родів – Линтварьових і Бекарюкових. Будучи дворянкою, О. Линтварьова ввібрала європейську, російську й українську культури. В її оточенні було чимало відомих українських літераторів і науковців. Особливо їх багато було в 1920-х – першій половині 1930-х років, коли її мати працювала в Державному видавництві України, а сама Оксана була операторкою першого українського радіоцентру. У різні періоди вона була дружиною визначних українських діячів – Л. Коваліва та Л. Чикаленка. З 1943 року вона закохалася в Ю. Шевельова і певною мірою допомагала йому в науковій роботі, часто перекладаючи його студії європейськими мовами. Через романтичні стосунки з кількома чоловіками українська письменниця О. Забужко називає її «femme fatale».

А втім, її життя не було простим. Адже після безтурботного дитинства жінці, як представниці дворянського роду, з 1917 року довелося зазнати чимало страждань у роки революції і після її припинення, пережити арешт і страту двох чоловіків, утечу від власного арешту аж до Челябінська. Після початку німецько-радянської війни Оксана Георгіївна залишилася в окупованому Харкові, а в 1943 році емігрувала на Захід. Вона брала безпосередню участь у заходах, які проводили українські емігранти в Америці. Значущим учинком її життя вважається впорядкування архіву останнього чоловіка – Льва Чикаленка.

Ключові слова: Оксана Георгіївна Линтварьова, українська діаспора, слобожанське дворянство, Бекарюкови, Левко Ковалів, Левко Чикаленко, Юрій Шевельов**Цитування:** Бережна, С., & Дьякова, О. (2025). Сторінки з життя Оксани Линтварьової. *Консенсус*, 1, 151-164. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/151-164>**URL:** <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/152>

* доктор філософських наук, професор, проректор з наукової, інноваційної і міжнародної діяльності Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна. E-mail: prorector_berezhna@hnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7629-2175>

** кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>

Постановка проблеми. У сучасній українській історичній науці значної актуальності набувають біографії видатних постатей. Однак поряд із ними перебувають люди, які допомагають їм у побуті, творчому процесі, часто стають надійною опорою на життєвому шляху. Серед таких постатей варто виділити Оксану Георгіївну Линтварьову – представницю двох поважних дворянських родин Слобідської України, якій судилося в буремні роки 20 століття у різні періоди стати дружиною чотирьох непересічних чоловіків: Григорія Ткаля, Левка Коваліва, Анатолія Шатова, Левка Чикаленка. А ще обдарувати своїм коханням і допомогою в роботі відомого філолога Юрія Шевельова. Ця жінка прожила майже сто років, не доживши до поважного ювілею лише вісім місяців. Її життя сповнене спілкування з визначними людьми (не лише чоловіками), переживаннями за свою батьківщину, сім'ю. Життєпис Оксани Георгіївни може бути цікавим для дослідників історії 20 століття насамперед щодо переживань подій того буремного періоду, сподівань на майбутнє окремих кластерів населення, а саме: дівчат, молоді, дворян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим виданням про Оксану Линтварьову вважається біобібліографічний дайджест, виданий Сумською міською центральною бібліотекою ім. Т. Шевченка¹. Однак у цій брошурі міститься лише три великих уривки з інтернет-публікацій К. Кіндрася і О. Забужко та із книги О. Козлова про родовід Линтварьових. Більш-менш детальну біографічну довідку надав сумський краєзнавець М. Манько в третій книзі своєї багатотомної роботи «Суми та сумчани в документах сучасників»².

Окремі відомості містяться в публікаціях О. Забужко³ та О. Ременяки⁴.

Важливу роль для уточнення деяких подій у житті О. Линтварьової відіграють її спогади⁵ та мемуари Ю. Шевельова⁶. Також певну інформацію надає листування Ю. Шевельова і Г. Костюка, де згадувалася Оксана Георгіївна. Почуття О. Линтварьової і Ю. Шевельова чітко описані в статті Оксани Лебедівни⁷, яка

¹ Ксенія Линтварьова: біобібліографічний дайджест / Сумська міська центральна бібліотека ім. Т. Шевченка; відділ довідково-інформаційної роботи; уклад. Л. Клімачова. Суми, 2021. 15 с.

² Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 3 (1655–2010). Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. С. 371–373.

³ Оксана Забужко: Пам'яті Оксани Радши. Ч. 3. DW. 2020. 28 вересня. URL: <https://www.dw.com/uk/оксана-забужко-пам'яті-оксани-радши-про-трьох-оксан-з-планети-ді-пі-частина-третя/a-54927786>

⁴ Ременяка О. Поштові янголи Алли Гербурт-Йогансен. На чужині. *Художня культура. Актуальні проблеми*. Вип. 17(2). Київ: Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України, 2021. С. 131–142. [https://doi.org/10.31500/1992-5514.17\(2\).2021.247990](https://doi.org/10.31500/1992-5514.17(2).2021.247990)

⁵ Линтварева-Чикаленко О. Був поетом професійним. *Кур'єр Кривбасу*. 2001. Січень. № 134; Ткаль О. (О. Линтварева-Чикаленко). Володимир Єфимович [Свідзінський]. *Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Київ : Laugus, 2011. Т. VI. С. 232–239; Кіндрася К. Терновий вінок із діамантами. *Україна молода*. 2006. 18 травня. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/674/171/24487/>

⁶ Шевельов Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.

⁷ Лебедівна О. Юрій Шевельов, відчуття часу і ведмедики. *Тиктор media*. 2022. 17 грудня. URL: <https://tyktor.media/kolonka/iurij-shevelov/>

наводить великі уривки із їхніх листів, де розкривається ставлення цих непересічних постатей одне до одного.

Метою публікації є створення біографії Оксани Георгіївни Лінтварьової, внесення уточнень в існуючу вже біографічну довідку, складену М. Маньком.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Стаття ґрунтується на філософських і спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання.

Наукова новизна полягає в складанні біографії О. Лінтварьової із зібраних відомостей, знайдених у різножанрових публікаціях; уточненні фактів деяких подій у житті цієї людини.

Виклад основного матеріалу. Оксана Лінтварьова народилася 16 листопада 1908 року в Харкові. Правда, тоді жінку звали на російський лад Ксенією⁸. Згодом її стали називати по-українськи Оксаною. Протягом життя О. Лінтварьову в різні часи називали або Ксенією, або Оксаною.

Її батько – Георгій Михайлович Лінтварьов (1865 року народження). Свого часу він закінчив Сумське (за іншими даними – Харківське) реальне училище, Харківське музичне училище, був вільним слухачем Харківського університету. Георгій Михайлович також був талановитим музикантом, тому поступив до Петербурзької консерваторії, але через хворобу не закінчив. Після цього вступив вільновизначеним до Сумського гусарського полку та незабаром вийшов у запас рядовим. На початку 1890-х років Георгій Михайлович жив у Парижі та Женеві, займався музикою, слухав лекції в Сорбоннському університеті. Повернувшись додому, працював у різних установах Сумського повіту, 12 років був губернським гласним. У 1906 році його обрали депутатом Першої Державної Думи Російської імперії від конституційних демократів Харкова.

Мати – Ксенія Василівна⁹ (у дівочтві Бекарюкова) народилася в 1883 році. Відомо, що на початку 20 століття вона жила у Франції. У 1905 році закінчила Паризький університет. Повернувшись на батьківщину, пов'язала своє життя з бібліотечною справою. Спочатку, з 1906 року, вона працювала в бібліотеці Харківського товариства грамотності, а після революції і до еміграції 1943 року – у різних бібліотечних установах рідного міста (лише у 1939–1940 роках жила в Ленінграді і працювала в бібліотеці ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, потім – у бібліотеці Академії наук)¹⁰.

У родині був також син Георгій, про якого відомо, що той жив у Радянському Союзі, воював проти гітлерівців, а після війни мешкав на Крайній Півночі,

⁸Козлов О.М. Родовід Лінтварьових. URL: <https://web.archive.org/web/20170809173221/https://history.sumynews.com/research/article/215rodovidlintvarovvikh.html>

⁹ Сучасні дослідники називають її на український кшталт – Оксана Василівна, але вона завжди визнавала себе лише Ксенією і розмовляла або французькою, або російською мовами (див.: Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... С. 463).

¹⁰ Ксенія Лінтварьова : бібліографічний дайджест. С. 4 обкл.

дресирував собак. Нібито дізнавшись, що його вихованці охороняють табори ГУЛАГу, покінчив життя самогубством¹¹.

Отже, Оксана Георгіївна була представницею двох поважних дворянських родів Слобожанщини – Линтварьових і Бекарюкових. Линтварьови підтримували зв'язки з багатьма діячами української та російської культури. Особливе місце в їх житті посідали музика і література. Представники цієї родини підтримували дружні стосунки з письменником А. Чеховим, професором хімії В. Тимофеевим, родинами професорів історії О. Єфименко, М. Грушевського і Д. Багалія та іншими представниками науки, красномовства і мистецтва¹².

А. Чехов уважав Линтварьових українофілами, зазначаючи в листі до О. Плещеева від 9 жовтня 1888 року, що їхнє українофільство – «це любов до тепла, до костюму, до мови, до рідної землі. Воно симпатичне і зворушливе»¹³.

Сім'я Оксани Георгіївни була звичайною дворянською родиною початку 20 століття, де «розмовляли переважно французькою [мовою], пересувалися на фаєтоні, влаштували бали, після першого сніданку починався другий»¹⁴. На початку літа сім'я виїжджала спочатку до бекарюківського маєтку в селі Богодарівці, під Харковом а наприкінці – до линтварьовського в Луки, під Сумами¹⁵.

Та в 1917 році життя розділилося на дві частини – до революції й після. Що було в сім'ї у 1917–1918 роках поки що невідомо. Можна припустити, що на ту пору вони жили в Харкові. Адже Оксана Георгіївна згадувала, що восени 1919 року почався широкомасштабний наступ «червоних» на Харків і родина евакуювалася разом із «білими». Тоді із міста виїхали Ксенія Василівна з дітьми. Георгій Михайлович приєднався до них пізніше. Ймовірно він залишився із денікінськими військами обороняти місто, оскільки «сподівалися, що вдасться швидко відбити “червоних”»¹⁶.

Три роки поспіль Линтварьови десь мандрували, а в 1921 році вирішили повернутися додому. «На ту пору в місті лютували тиф і холера. У дорогу мама почепила нам на шию мотузочки з оберегами – зав'язані в ганчірочку зубки часнику. Їхали в «телятниках», без батька. Він переховувався під чужим іменем і обіцяв прибути до Харкова пізніше...»¹⁷.

Після повернення Линтварьови оселилися в селищі Високий, де жила їхня родичка Віра Львівна Святогор–Штепіна (двоюрідна сестра Ксенії Василівни)¹⁸.

Оксана Георгіївна розповідала, що не пам'ятає зміни влади, але в її свідомості закарбувалася проблема з харчуванням, яка тоді була нагальною майже в кожній

¹¹ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами. *Україна молода*. 2006. 18 травня.

¹² Ibidem.

¹³ Соломарська О.О. А вот если бы я не был хохол... *Асоціація європейських журналістів*. 2015. 25 липня. URL: <http://aei.org.ua/History/1679.html>

¹⁴ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами....

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Линтварева-Чикаленко О. Був поетом професійним. *Кур'єр Кривбасу*. 2001. Січень. № 134. С. 86–87.

родині. Вирішувати її довелося матері, оскільки батько, за словами доньки, був найнепрактичнішою людиною¹⁹, до того ж перебував у Сумах.

За новими післяреволюційними звичками дворяни насамперед продавали одяг і прикраси. Щоб прогодувати родину, Ксенія Василівна почала випікати й продавати на базарі піріжки, пробувала співати в подоби́знах нічних клубів. Згодом жінка стала виготовляти і продавати на ринку ячмінну каву. Але все це не давало необхідного прибутку. Вижити допоміг продаж діамантів із бабусино́ї брошки.

Линтварьови, як і більшість дворян, мріяли про повернення минулого. Але сподівання з кожним роком танули. Життя додавало нових проблем не лише з продуктами харчування, а й з дровами, гасом, сірниками... «Найстрашніше було вночі – розпочиналися обшуки, “із’ятіє ізлішків”. “Ізлішком” могли бути єдина пара білизни, останній шматок мила, остання цибулина...», – згадувала Оксана Георгіївна²⁰.

У 1920-х роках Георгій Михайлович деякий час проживав у Сумах, працював сторожем, помічником електрика-радіотехніка на місцевій радіостанції. У 1926 році був заарештований і через два тижні звільнений. Після цього він повернувся до Харкова і працював музикантом²¹.

Ксенія Василівна на деякий час влаштувалася до періодичного сектору Державного видавництва України (ДВУ)²².

У юності Оксана Георгіївна працювала спочатку учнем бухгалтера, а згодом – операторкою першого українського радіоцентру²³.

У 1920-х – першій половині 1930-х років О. Линтварьова спілкувалася з багатьма видатними людьми, оскільки у с. Високий приїздило чимало письменників «подихати свіжим повітрям, а декому мама допомагала оволодіти французькою мовою»²⁴. Крім того, її троюрідна сестра Олена Володимирівна Кондратьєва обвінчалася із відомим поетом Володимиром Свідзінським²⁵.

Отже, Оксана Георгіївна як і до революції, знову була в божемному оточенні. Різниця полягала в тому, що тепер вона спілкувалася переважно з представниками української інтелігенції.

Як відомо, у 1920-х роках в Україні відбувалася українізація. О. Линтварьова зізнається, що до 17 років не знала української мови, але швидко її опанувала. Це було пов’язано із мрією здобути вищу освіту. Дівчина намагалася вступити до медичного інституту, але щоразу її «відсіювали» через «соціальне походження»²⁶.

¹⁹ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами...

²⁰ Ibidem.

²¹ Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 2: (1655–2008). Суми, 2008. С. 180–183.

²² Линтварева-Чикаленко О. Був поетом професійним. С. 87.

²³ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами; Забужко О. Пам’яті Оксани Радиш. Ч. 3. DW. 2020. 28 вересня.

²⁴ Линтварева-Чикаленко О. Був поетом професійним... С. 87.

²⁵ Ibid. С. 88.

²⁶ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами...

У 1927 році Оксана Георгіївна вже жила в Харкові на вул. Басейній, 22²⁷ (нині вул. Ярослава Мудрого).

На 1937 рік жінка двічі була вдовою і мала двох синів Олесь і Олега від обох чоловіків. Один зі шлюбів був укладений до 1927 року. Про це свідчить спогад про мамин лист щодо вінчання троюрідної сестри Олени з В. Свідзінським (тобто Оксана Георгіївна не вінчалася, за що мати їй дорікала)²⁸.

Першим її чоловіком був якийсь Ткаль. Ймовірно це Григорій Ткаль, про що свідчить прізвище і по батькові сина Олесь – Олександр Григорович Ткаль²⁹. Григорій Васильович Ткаль був членом лівого крила Української партії есерів (УПСР), брав участь в Українській національно-демократичній революції, у січні 1918 року його заарештували за причетність до спроби прорадянського перевороту³⁰. О. Забужко зазначає, що його заарештовано і страчено 1933 року³¹.

Другим чоловіком був Лев Ковалів. Він також належав до УПСР, брав участь в революції, обирався членом Центральної ради. У березні 1919 року з одностудцями створив УПСР (комуністів-боротьбистів). Також працював у керівних радянських органах (у 1921 році навіть входив до складу ВУЦВК). Певний час жив у Києві. У 1925 році переїхав до Харкова й очолив Українську філію товариства «Радіопередача». Лев Борисович був ерудованою людиною, брав участь у науковому та культурному житті республіки, обирався в правління низки науково-технічних і мистецьких товариств та об'єднань. У 1930 році він став аспірантом за фахом фізичної хімії. Після закінчення навчання Лев Борисович працював у фізико-хімічному інституті імені Л.Я. Карпова на посаді старшого хіміка. 5 листопада 1934 року чоловіка заарештовано. Наступного року йому було винесено вирок – 10 років позбавлення волі. Термін ув'язнення Лев Борисович відбував на БАМлазі, де і був страчений у 1937 році³².

Боячись репресій через арешт чоловіків, Оксана Георгіївна із синами переїхала до Челябінська. Тут вона влаштувалася стенографісткою при дирекції електростанції. Аби приховати своє минуле, жінка вийшла заміж за місцевого драматурга, інженера Анатолія Львовича Шатова³³ і її стали називати Ксенією Георгіївною Шатова³⁴. Тоді, щоб врятувати себе і дітей від арешту, чимало жінок так

²⁷ Ткаль О. (Чикаленко-Линтварьова). Володимир Єфимович [Свідзінський]. *Спадщина*: Літературне джерелознавство, текстологія / Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Київ: Laugus, 2011. Т. VI. С. 234.

²⁸ Линтварева-Чикаленко О. Був поетом професійним... С. 88.

²⁹ Див.: Линтварева К.Г. «...под окнами гостини с роялем начинался вишневый сад». *Сумской голосъ*. 1994. № 7. С. 6.

³⁰ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В.Ф.Верстюк (керівник) та інші. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ: Наукова думка, 1997. С. 407.

³¹ Оксана Забужко: Пам'яті Оксани Радиш. Ч. 3. *DW*. 2020. 28 вересня. (У доступних Інтернет-базах жертв репресій людини з такими даними знайти не вдалося. – *Авт.*)

³² Українська Центральна рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 373; Юренко О. Ковалів (Ковальов) Левко Борисович. *Реабілітовані історією. Полтавська область*. Науково-документальна серія книг. Кн. 5 / Упорядник О.А. Білоусько. Київ-Полтава: Оріяна, 2007. С. 175-187.

³³ Справжнє прізвище Рачков (http://chel-portal.ru/enc/Shatov_Anatoliy_Ivovich).

³⁴ Забужко О. Пам'яті Оксани Радиш...

учиняло. Вони міняли місце проживання, швидко виходили заміж, отримували паспорт на нове прізвище і ніби зникали з поля зору НКВС...

Найімовірніше такою ж була мета заміжжя й К. Линтварьової, оскільки в одному з листів до Ю. Шевельова вона зізнається, що десять років (1933–1943 – *Авт.*) не мала надій³⁵. А втім, подружжя прожило разом до літа 1941 року. Від третього чоловіка Ксенія Георгіївна народила ще одного сина Лева³⁶.

Жага здобути вищу освіту змусила Ксенію Георгіївну приїхати до Харкова. Вона вступила на заочне відділення факультету французької філології інституту іноземних мов, а пізніше перевелася на заочне відділення до педагогічного інституту. У 1930-х роках уже не так прискіпувалися до соціального походження і дехто з дворян зміг закінчити вищий навчальний заклад.

У червні 1941 року жінка приїхала до Харкова здавати чергову екзаменаційну сесію. Із собою вона взяла старших синів Олеся й Олега. Молодший – Лев – залишився в Челябінську з батьком і бабусею.

22 червня 1941 року гітлерівці напали на Радянський Союз. Почалася війна. К. Линтварьова через хворобу батька залишилась у Харкові. Напередодні німецької окупації в місті творився хаос. «Однієї ночі через бомбардування міста ми не ночували вдома. Й саме тоді за мною приходили енкаведисти. Я зрозуміла, що додому мені повертатися не можна. На евакопункт – також», – згадувала вона пізніше³⁷.

25 жовтня 1941 року німці окупували Харків. Їх зустрічали по-різному. Ю. Шевельов згадував: «Гуляльники у святкових убраннях сповнили вулиці. Нечисленні німецькі вояки тонули в морі гуляльників. Осінній день був теплий. Усе раділо. Старе скінчилося, мало початися нове...»³⁸.

Інший же учасник цих подій – Михайло Усик – описував перший день окупації по-іншому: «Народ висипав надвір. Зустрічати? Ні, придивлятися. Настрій паскудний. Що вони, зарозумілі завойовники, нам несуть? Для чого вони тут? Хто їх запрошував до нашої країни?»³⁹.

Сьогодні можна говорити, що німецький окупаційний режим був неоднозначним. Гітлерівці на захоплених українських землях проводили політику за методом «батого і пряника». Уже в перший день окупації Харкова на стовпах

³⁵ Лебедівна О. Юрій Шевельов, відчуття часу і ведмедики...

³⁶ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами...

³⁷ *Ibidem*. Хоча ця теза не зовсім правдива, вірогідно жінку підвела пам'ять. Так, як описує мемуаристка, службовці НКВС поводити себе з червня до кінця вересня 1941 року, а в останні тижні перед окупацією вони займались іншими справами: вивозили в'язнів і власне майно, курирували евакуацію інших підприємств і установ на схід країни, брали участь в оборонних боях проти вермахту. Можливо описана подія сталася дещо раніше.

³⁸ Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... С. 427.

³⁹ Из дневника М.А. Усыка. «День за днем. Харьков: 20.11.41–23.02.43 гг.». *Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2012. С. 24. Усик Михайло Андрійович (1898–?) – кандидат економічних наук, до війни працював у різних радянських установах, із 1935 р. викладав в інституті інженерів комунального будівництва. У роки окупації Харкова працював у Земельній управі. Після повернення радянської влади не був репресованим.

головних вулиць було повішено 116 осіб. Прилюдні страти, зникнення людей, облави, обшуки на вулицях стали буденністю. Не було води, світла, опалення. Досить швидко настав голод, квартири не опалювалися. Щоб не вмерти від голоду, харків'яни ходили в села за десятки, а іноді й сотні кілометрів від дому обмінювати свої речі на продукти харчування. Усе частіше на вулицях можна було побачити не лише страчених, а й померлих від голоду або холоду.

Водночас гітлерівці проводили проукраїнську політику, проголосивши державною мовою поряд із німецькою й українську. Вони дозволили відновити діяльність громадських організацій, підтримували українізацію, зокрема випуск україномовної преси, виховання молоді в українському національному дусі і т. ін. На початку війни українські націоналісти мали велику підтримку з боку гітлерівців. У Харкові вони обійняли ключові посади в місцевій адміністрації, створили впливову організацію «Громадський комітет» і відновили діяльність «Просвіти». Але в місті діяли й неукраїнські організації. Наприклад, була створена група Харківського дворянства на чолі із В. Бекарюковим⁴⁰. Цю групу українські націоналісти вважали своїм головним конкурентом у боротьбі за владу в місті.

Під час окупації в Харкові встановилося двовладдя: німецька військова (комендатура) і цивільна місцева (міська управа та районні бургомістрати). Німці прагнули зробити місто українським. Тому під час зарахування на роботу в місцеву адміністрацію віддавалася перевага проукраїнськи налаштованим людям, хоча деякі посади обійняли дворяни або аполітичні особи.

Незабаром після заснування міської управи Оксана Георгіївна стала працювати інспектором відділу громадського забезпечення⁴¹. Саме тоді вона повернула собі прізвище Линтварьова, і на роботі в міській управі її стали називати Оксаною Юрїївною⁴². Її стан був двоякий: адже вона була дворянкою, та водночас проукраїнська інтелігенція її добре знала як дружину Л. Коваліва і як товаришку, котра у 1930-х роках часто із ними спілкувалася. Тобто можна стверджувати, що вона була «своєю» і для дворян, і для українських націоналістів. Натомість на допиті в НКВС Олег Рудинський, який у жовтні 1943 року був заарештований за колабораціонізм, стверджував, що О. Линтварьова не була членом дворянської організації⁴³, не знайдено відомостей і про її членство в українських організаціях.

У цей час родина Линтварьових жила по вул. Юмівська (нині вул. Гуданова) 9/11, кв. 21⁴⁴.

⁴⁰ Архів Харківського обласного Управління СБУ (далі – АХО УСБУ). Спр. № 035952 по звинуваченню Герценвіча Д.І. та ін. В 3-х т. Т. 1. Арк. 134; Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. Харків: «Видавництво САГА», 2011. С. 162.

⁴¹ Ibid; М. Манько вказує, що вона також працювала перекладачем та референтом відділу освіти Харківської міської управи, але коли саме – не уточнює (див.: Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 3. С. 371).

⁴² Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... С. 463.

⁴³ АХО УСБУ. Спр. № 035952. Т. 1. Арк. 134.

⁴⁴ Ксенія Василівна Линтварьова (Бекарюкова). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Линтварьова_Ксенія_Василівна

У 1942 році жінка на 2-3 місяці виїжджала до Сум. Імовірно вона відвідувала родинну садибу Лука.

Із липня цього ж року О. Линтварьова стала працювати секретарем обер-бургмістра Олександра Семененка. За твердженням О. Рудинського, на цю посаду її влаштував В. Бекарюков⁴⁵ для того, щоб «бути в курсі справ, які надходять до Симоненка»⁴⁶. На ту пору її характер був складним. Ю. Шевельов зізнавався, що його «часом лякала беззастережність її судів і присудів, її зціплені тонкі губи, її погляд згори вниз, брак толерантності, ніжності, виrozumіння, можливо, навіть – жорстокість»⁴⁷.

Саме тоді в Оксани Юріївни зародилися почуття до Юрія Володимировича, якого іноді запрошували на аудієнцію до обер-бургмістра. Пізніше чоловік згадував: «До мене вона ставилася опікунчо і справді не раз мені допомагала в практичних справах. Я імпонував їй серед, може, чого іншого своєю безпорадністю в багатьох практичних справах».⁴⁸

Удруге симпатія О. Линтварьової підтвердилася 6 лютого 1943 року, коли гітлерівські війська вперше залишали Харків. Тоді чимало містян, яким не подобалася радянська влада, виїжджали на Захід разом із німцями. Так сталося, що під час посадки втікачі буквально штурмували потяг. Унаслідок цього Ю. Шевельов і його мати не змогли зайти бодай до якогось вагону і розгублені стояли на пероні. «І тут, як *deus ex machina*, з'явився порятунок. В одному з вагонів розчинилися двері, і Оксана Линтварьова покликала нас, кажучи, що вони потиснуться (вона була з матір'ю й двома синами)⁴⁹ і візьмуть мене з матір'ю»⁵⁰.

Пізніше з'ясувалося, що нібито прохання походило від заступника обер-бургмістра О. Кулікова. Однак, на нашу думку, неабияку роль відіграли й почуття Оксани Георгіївни. Те, що кохає Ю. Шевельова, жінка зрозуміла в Києві, коли одної ночі «сіла в ліжку, простягла руки вперед і ще напівсонна прошепотіла: Юра! а тоді п'яно-щаслива врилася головою в подушку і заснула»⁵¹. І це було кохання, яке жінка пронесла через усе життя, а зізналася в ньому лише в 1955 році⁵². Утім, сам Ю. Шевельов у своїх спогадах визначає стосунки із О. Линтварьовою лише як «справжня приязнь»⁵³.

Під час подорожі на Захід чоловік зізнається, що про ставлення жінки нічого не знав. Але певні стосунки у них були, бо і в Києві, і у Львові вони разом гуляли, відвідували різноманітні заходи.

⁴⁵ Імовірно, родич по материнській лінії.

⁴⁶ АХО УСБУ. Спр. № 035952. Т. 1. Арк. 134.

⁴⁷ Шевельов Ю. В. Я – мене – мені... С. 547.

⁴⁸ *Ibid.* С. 464.

⁴⁹ Під час окупації батько Оксани Георгіївни помер.

⁵⁰ Шевельов Ю. В. Я – мене – мені... С. 493.

⁵¹ Лебедівна О. Юрій Шевельов, відчуття часу і ведмедики.

⁵² *Ibidem.*

⁵³ Шевельов Ю. В. Я – мене – мені... С. 496.

У Києві Ю. Шевельов і О. Линтварьова із родинами перебували недовго. Вони прагнули якомога скоріше переїхати до Львова, який вважали центром українськості. У Львові Оксана Юрїївна влаштувалася секретарем-друкаркою до Українського Центрального Комітету (УЦК), який очоловав В. Кубійович. Із 1943 року УЦК надавав харчову допомогу, допомагав із житлом біженцям зі Східної України.

У цьому місті О. Линтварьова познайомилася з Левком Чикаленком – сином відомого громадсько-політичного діяча Євгена Чикаленка. Лев Євгенович в еміграції також був активним громадсько-політичним діячем, окрім того, займався археологією, викладав в українських вишах Європи.

Одного дня Оксана Георгїївна поставила питання руба перед Ю. Шевельовим – або він одружується із нею, або вона виходить заміж за Л. Чикаленка. Левком Євгеновичем жінка не була захоплена і воліла вийти заміж за Ю. Шевельова. Головною причиною ультиматуму було бажання народити доньку. Юрїй Володимирович обурився пропозицією «зробитися бугаєм-розплідником»⁵⁴ і запропонував жінці вийти заміж за Л. Чикаленка. З цього часу її стали звати Оксана Георгїївна Чикаленко. У квітні 1945 року в подружжя народилася донька Мар'яна⁵⁵.

«Наша щира приязнь тоді закінчилася», – констатував Ю. Шевельов⁵⁶. Але спілкування продовжувалося до 2002 року, тобто до смерті Юрїя Володимировича. Оксана Георгїївна допомагала своєму другові перекладати наукові роботи іноземними мовами, виходжувала його хворого в Мюнхені, у численних листах описувала життя в Америці⁵⁷.

У Львові ще однією важливою подією для Оксани Георгїївни стало знайомство із киянкою Оксаною Міяковською-Радиш. Їхня дружба і взаємопідтримка тривала до смерті О. Линтварьової у 2008 році.

Наступ Червоної армії змусив емігрантів їхати далі на Захід. Опинившись в Галлендорфському таборі переміщених осіб, Оксана Георгїївна переклала для дітей книжку О. Дюма українською мовою, а її подруга О. Міяковська-Радиш намалувала обкладинку. Замість видавництва була написана адреса: Somme caserne, блок 4, кімната 53⁵⁸.

У 1948 році Чикаленки переїхали до Сполучених Штатів Америки. Спочатку було вкрай складно, особливо в матеріальному аспекті. Через професійну незатребуваність Левко Євгенович деякий час працював прибиральником у шпиталі. Згодом він улаштувався в Український університет у Нью-Йорку, де займався розробкою теоретичних проблем первісного мистецтва. Також він працював в Українській вільній академії наук⁵⁹.

⁵⁴ Ibid. С. 547.

⁵⁵ Лебедівна О. Юрїй Шевельов, відчуття часу і ведмедики.

⁵⁶ Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... С. 547.

⁵⁷ Лебедівна О. Юрїй Шевельов, відчуття часу і ведмедики.

⁵⁸ Забужко О. Пам'яті Оксани Радиш. Ч. 3.

⁵⁹ Старовойтенко І. Наукова діяльність Лева Чикаленка: період еміграції (1920–1965 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 289.

Оксана Георгіївна тривалий час робила на фабриці із пошиття капелюшків, які, за іронією долі, нагадували капелюхи, що колись носили її мама і бабусі⁶⁰. Якийсь період жінка служила в Організації Об'єднаних Націй, куди її взяли за досконале знання кількох іноземних мов. Але під тиском радянських представників довелося покинути цю роботу, яка цікавила її не лише як гарна матеріальна підтримка, а й як спілкування із відомими особистостями⁶¹.

Згодом матеріальний стан родини поліпшився. Це дало можливість менше працювати і відвідувати різноманітні заходи, що проводилися Українською академією – лекції, зустрічі, презентації. Після виходу на пенсію Оксана Георгіївна працювала в українських громадських організаціях Нью-Йорка, а після смерті чоловіка в 1965 році чимало зусиль доклала для впорядкування його архіву⁶².

Тоді вона жила в Нью-Йорку на 73 авеню разом із донькою, яка на ту пору вже працювала лікарем⁶³. Її старший син Олесь у дорослому віці переїхав до Австралії.

У 1994 році Оксана Георгіївна розшукала свого сина Лева, якого залишила у Челябінську в червні 1941 року. Скоріш за все між матір'ю і сином теплі стосунки не склалися. Принаймні більше вони не бачилися, хоча жінка приїздила в Україну в 1994 і 2005 роках. Першу поїздку було здійснено до села Перешор (нині Одеської обл.) – родового гнізда Чикаленків. Левко Євгенович просив розв'язати його прах на батьківщині, що і було зроблено⁶⁴. Друга мандрівка відбулася до рідної садиби Лука на Сумщині⁶⁵.

6 березня 2008 року Оксана Георгіївна Линтварьова відійшла у вічність, не доживши до свого вікового ювілею 8 місяців.

Висновки. Отже, на підставі зібраної інформації можна констатувати, що Оксана Георгіївна Линтварьова прожила яскраве й динамічне життя. Будучи дворянкою, вона чудово знала європейську, російську й українську культуру. В її оточенні було чимало відомих українських літераторів і науковців. Жінка була дружиною визначних українських діячів – Л. Коваліва та Л. Чикаленка. З 1943 року вона закохалася в Ю. Шевельова і часто допомагала йому в науковій роботі, перекладаючи його студії європейськими мовами. Але родини вони так і не створили. Через романтичні стосунки з кількома чоловіками О. Забужко називає Оксану Георгіївну «femme fatale».

Проте її життя не було простим. Адже після восьми років безтурботного дитинства, жінці, як представниці дворянського роду, із 1917 року довелося зазнати чимало страждань під час революції, пережити ув'язнення і страту двох чоловіків,

⁶⁰ Кіндрась К. Терновий вінок із діамантами.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Соловей Е. Невідомий спогад про Володимира Свідзінського. *Спадщина*: Літературне джерелознавство, текстологія. 2011. Т. VI. С. 229.

⁶³ Ленський О.В. Чехови і Линтварьови. С. 8.

⁶⁴ Панченко В. Український Дон Кіхот. *День*. 2001. 20 січня. <https://dav.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/ukravinsky-don-kikhot>

⁶⁵ Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. 3. С. 373.

втечу від власного арешту. Після початку німецько-радянської війни Оксана Георгіївна залишилася в окупованому Харкові, а в 1943 році емігрувала на Захід. Вона брала безпосередню участь у заходах, які проводили українські емігранти, допомагала в перекладі наукових студій Ю.Шевельову, упорядковувала архів Л. Чикаленка.

REFERENCES

- Diakova, O.V. (compiler). (2011). Kharkivshchyna u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny: dokumenty i materialy [Kharkiv region at the site of the Great Patriotic War: documents and materials]. Kharkiv: «Vydavnytstvo SAGA». 386 [in Ukrainian].
- Kindras`, K. (2006). Ternovyı vinok iz diamentamy [Crown of thorns with diamonds] *Ukraina moloda: elektronne vydannia. 18 travnia*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/674/171/24487/> [in Ukrainian].
- Klimachova, L. (compiler). (2021). Ksenia Lintvaryova: bibliografichnyi daidzhest [Ksenia Lintvaryova: bibliographic digest] / Sumska miska tsentralna biblioteka im. T. Shevchenka; viddil dovidkovo-informatsynoi roboty. Sumy. 15 [in Ukrainian].
- Lebedivna, O. (2022). Yury Shevelyov, vidchuttia chasu i vedmedyky [Yury Shevelyov, sense of time and bears]. Tyktor media: elektronne vydannia. 17 hrudnia. Retrieved from <https://tyktor.media/kolonka/iurij-shevelov/> [in Ukrainian].
- Lenskyi, O.V. (2010). Chekhovy i Lyntvaryovy [Chekhov and Lintvarov]. Sumy: Vlasne vydavnytstvo. 40 [in Ukrainian].
- Lintvareva, K.G. (1994). «...pod oknami gostinoy s roialem nachinalsia vishnevyi sad» [«...a cherry orchard began under the windows of the living room with a piano»]. *Sumskoi golosie, iul* [in Russian].
- Lyntvareva-Chykalenko, O. (2001). Buv poetom profesiynym [He was a professional poet]. *Kur'ier Kryvbasu, sichen`, № 134*. 86–90 [in Ukrainian].
- Manko, M.O. (2008). Sumy ta sumchany u dokumentakh suchasnykiv [Sumy and people from Sumy in the documents of contemporaries]. Vol. 2: (1655–2008). Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo „Mriia-1” TOV. 435 [in Ukrainian].
- Manko, M.O. (2010). Sumy ta sumchany u dokumentakh suchasnykiv [Sumy and people from Sumy in the documents of contemporaries]. Vol. 3: (1655–2010). Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo „Mriia-1” TOV. 516 [in Ukrainian].
- Panchenko, V. (2001). Ukrainskyi Don Kikhot [Ukrainian Don Quixote]. *Den: elektronne vydannia. 20 sichnia*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/ukravinskyy-don-kikhot> [in Ukrainian].
- Remenyaka, O. (2021). Poshtovi yanholy Ally Herbut-Iohansen. Na chuzhyni [Alla Herbert-Johansen's mail angels. In a foreign country]. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, 17 (2). Kyiv: Instytut problem suchasnoho mystetstva NAM Ukrainy. 131–142. Retrieved from [https://doi.org/10.31500/1992-5514.17\(2\).2021.247990](https://doi.org/10.31500/1992-5514.17(2).2021.247990) [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu.V. (2017). Ya – mene – meni... (i dovkruhy): Spohady. 1. V Ukraini [Me – me – me... (and all around): Memories. 1. In Ukraine]. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. 728 [in Ukrainian].
- Solomarska, O.O. (2015). A vot esli by ia ne byl khokhol... [But if i weren't a hohol...]. *Asotsiatsiia yevropeiskykh zhurnalistiv, 25 typnia*. Retrieved from <http://aej.org.ua/History/1679.html> [in Ukrainian].

- Starovoitenko, I. (2008). Naukova dial'nist` Leva Chykalenka: period emihratsii (1920-1965 rr.) [Scientific activity of Lev Chikalenko: the period of emigration (1920-1965)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky*, 11. 281-291 [in Ukrainian].
- Tkal', O. (O. Lyntvareva-Chykalenko). (2011). Volodymyr Yefymovych [Svidzinskyi]. *Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo, tekstolohiia / Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy*. Vol. VI. 232-239 [in Ukrainian].
- Usyk, M.A. (2012). Den za dnem. Kharkov 20.11.41-23.02.43 gg. [Day by day. Kharkov: 20.11.41-23.02.43.] *Gorod i voina Kharkov v gody Velikoy Otechestvennoy voiny*. Sankt-Peterburg: Aletyia. 23-95 [in Russian].
- Yurenko, O. (2007). Kovaliv (Kovalyov) Levko Borisovych. [Kovaliv (Kovalyov) Levko Borisovych.]. *Reabilitovani istoriieiu. Poltavska oblast`*. Naukovo-dokumentalna seriya knyh. Vol. 5. Kyiv-Poltava: Oriyana. 175-187. [in Ukrainian].
- Zabuzhko, O. (2020). Pamiati Oksany Radysh. Part. 1 [In memory of Oksana Radysh. Part. 1.] *DW: elektronne vydannia. 14 veresnia*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/okšana-zabuzhko-pamiati-oksany-radysh-abo-pro-muz-chekhova-chastyna-persha/a-54908355> [in Ukrainian].
- Zabuzhko, O. (2020). Pamiati Oksany Radysh. Part. 3 [In memory of Oksana Radysh. Part 3.] *DW: elektronne vydannia. 28 veresnia*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/оксана-забужко-пам'яті-оксани-радиш-про-тр'юх-оксан-3-планети-ді-пі-частина-третя/a-54927786> [in Ukrainian].

ANDRIY MALYSHKO'S ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF THE «ZHDANOVSHCHYNA»**Dimitrii Pliseckyï*****Abstract**

The aim of the article. To examine the causes and essence of the «Zhdanovshchina» policy, as well as to analyze its implementation through the activities and work of the Ukrainian Soviet poet Andriy Malyshko.

The research methodology. To achieve the objectives of this article, widely accepted approaches, principles, and methods of scientific inquiry were applied: analysis of documentary sources and newspaper publications, their subsequent synthesis, comparison of the approaches of various researchers, systematization, and generalization of the gathered information. These methods enabled the identification of the essence of the «Zhdanovshchina» policy through the example of the activities of the Ukrainian Soviet poet Andriy Malyshko.

Scientific novelty. Based on an in-depth study of archival materials, the author analyzes the causes and nature of the «Zhdanovshchina» policy – a campaign of criticism and persecution of Soviet cultural and literary figures during the late 1940s and early 1950s. Its goal was to force writers to adhere to the principles of «socialist realism» in their creative works and to promote the cult of Joseph Stalin in their writings. The article also explores the atmosphere within the Union of Soviet Writers of Ukraine (USWU) and the Soviet Writers' Union of the USSR, set against the backdrop of the prominent Ukrainian Soviet poet Andriy Samiylovych Malyshko's activities. The article includes excerpts from reports by party officials and cultural figures, as well as resolutions from the USWU plenum meetings.

Conclusions. The creative intellectuals were compelled to submit to the demands of the Soviet totalitarian system, one of the tools of which was the «Zhdanovshchina» policy. This policy opened the door for criticism of even the smallest details in the works of writers. The main goal of literature once again became the glorification of Stalin's regime and its achievements. Those who opposed this were subjected to harsh criticism, deemed necessary and useful for writers. Through the example of Andriy Malyshko's work, we can observe how even without clear justification, one could become an object of persecution. However, the poet was fortunate. Despite facing criticism and losing positions, he managed to continue his public and cultural activities under the conditions of «Zhdanovshchina» by conforming to its rules. Andriy Malyshko wrote works that fulfilled the demands outlined in Andriy Zhdanov's report. The writer conformed to the Soviet totalitarian system, yet also participated in criticizing fellow writers as a means of self-preservation.

Keywords: «Zhdanovshchina», Union of Soviet Writers of Ukraine, Andriy Malyshko, Soviet literature, Andriy Zhdanov, literary journal «Dnipro»

* Postgraduate student, Department of Source Studies and Special Historical Disciplines Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. E-mail: d.v.plisetskyi@npu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6386-217X>

ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ МАЛИШКА В УМОВАХ «ЖДАНІВЩИНИ»

Дімітрій Плісецький*

Анотація

Мета роботи. З'ясувати причини та суть політики «жданівщини», а також проаналізувати форми реалізації цієї політики на прикладі діяльності й творчості українського радянського поета Андрія Малишка.

Методологія. Для досягнення поставленої у статті мети були застосовані загальноновизнані підходи, принципи та методи наукового пізнання: аналіз документальних джерел та газетних публікацій, їх подальший синтез, порівняння авторських підходів окремих дослідників, систематизація та узагальнення отриманої інформації, які надали можливість виявити сутність та політики «жданівщини» на прикладі діяльності українського радянського поета Андрія Малишка.

Наукова новизна. На основі глибокого дослідження архівних матеріалів Аналізуються причини та суть політики «жданівщини» – кампанії критики та переслідування діячів радянської культури та літератури у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х років – з метою змусити їх дотримуватись у своїй творчості принципів «соціалістичного реалізму» та підтримувати у своїх творах культ особи Йосипа Сталіна. Також схарактеризовано обстановку й загальну атмосферу всередині СРПУ та СРП СРСР на тлі діяльності відомого українського радянського поета Андрія Самійловича Малишка. У статті наведено фрагменти доповідей партійних діячів і представників культури, а також резолюцій пленумів правління СРПУ.

Висновки. Творча інтелігенція вимушена була підкоритися диктату радянської тоталітарної системи, одним з інструментів якої стала політика «жданівщини», яка відкрила можливості для критики за будь-які дрібниці у творчості письменників. Головною метою літератури знову стає прославлення режиму Сталіна та його здобутків. Усі, хто був проти цього, піддавалися нищівній критиці, бо вона проголошувалася корисною і необхідною для письменників. На прикладі діяльності Андрія Малишка ми можемо простежити, як можна було перетворитися на об'єкт для цькування навіть за відсутності будь-яких підстав. Проте, поетові пощастило. Не зважаючи на критику та втрату посад, він зміг продовжити свою громадсько-культурну діяльність в умовах «жданівщини», підпорядкувавшись її правилам. Андрій Малишко пише твори, які відповідали вимогам, зазначеним у доповіді Андрія Жданова. Письменник підкорюється радянській тоталітарній системі, але він також долучається до критики інших літераторів для самозбереження.

Ключові слова: «жданівщина», Спілка радянських письменників України, Андрій Малишко, радянська література, Андрій Жданов, літературний журнал «Дніпро»

Цитування: Плісецький, Д. (2025). Діяльність Андрія Малишка в умовах «жданівщини». *Консенсус*, 1, 165-177. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/165-177>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/153>

* аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна. E-mail: d.v.plisetskvi@npu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6386-217X>

Постановка проблеми. Проблема діяльності представників культури і науки в умовах тотального контролю з боку держави й нині все ще зберігає свою актуальність та є недостатньо вивченою. З огляду на це, дослідження процесів, що відбувалися у культурному житті СРСР та УРСР по закінченні Другої світової війни є необхідним для розуміння механізмів та способів впливу на творчу інтелігенцію кожного історичного періоду.

У період Другої світової війни радянські письменники та науковці завдяки своєму внеску у перемогу над нацистською Німеччиною мали значно ширші можливості висловлювати свої думки, ніж у мирний час. Проте одразу після війни влада вирішила поновити жорсткий контроль над культурою та наукою. Важливою складовою цього процесу була політика «жданівщини». Назва походить від прізвища радянського державного і партійного діяча, голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР, голови Верховної ради РРФСР, члена Політбюро та секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології Андрія Жданова, виступи якого розпочали новий етап критики і переслідування радянських діячів культури та науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика «жданівщини» та діяльності поета Андрія Малишка у цей період залишається малодослідженою в нашій історіографії. Основною працею з цієї проблеми є стаття Олега Бажана «Андрій Малишко та суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1940-х – 1960-ті роки): оцінки, судження, дії»¹ у якій представлені важливі матеріали та архівні документи з вищезначеної тематики.

Основним джерелом вивчення діяльності Андрія Малишка у цей період є архівні матеріали фондів № 22² та № 435³ Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) та періодичні видання радянської доби. Переважна більшість важливих для дослідження відомостей з пленумів, резолюції Спілки радянських письменників України та доповіді партійних діячів і представників культури були опубліковані на сторінках «Літературної газети»⁴ – органу Спілки радянських письменників України.

¹ Бажан О. Андрій Малишко та суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1940-х – 1960-ті роки): оцінки, судження, дії. *Науковий журнал «Краєзнавство»*. 2012. № 4. С. 76.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). Ф. 22. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 4-5.

³ ЦДАМЛМ. Ф. 435. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 37.

⁴ Про журнали «Звезда» і «Ленинград». З постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. *Літературна газета*. 1946. № 34 (175). С. 1; Доповідь т. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1946. № 39 (180). С. 2-3; Про журнал «Дніпро». *Літературна газета*. 1946. № 37 (178). С. 3; Адельгейм Є. У вузьких берегах. *Літературна газета*. 1946. № 37 (178). С. 3; Створимо образ молодого людини сталінської доби. *Літературна газета*. 1946. № 51 (192). С. 1; Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1947. № 28 (221). С. 1-2; Про виконання Спілкою радянських письменників постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1947. № 39 (232). С. 1-2; Дебати по доповіді тов. О.Є. Корнійчука. *Літературна газета*. 1947. № 39 (232). С. 2-4; Дебати по доповіді тов. О.Є. Корнійчука. *Літературна газета*. 1947. № 40 (283). С. 1-4; До нового розквіту української радянської літератури! *Літературна газета*. 1947. № 40 (233). С. 1; Резолюція пленуму Правління Спілки радянських письменників України по доповіді тов. О.Є. Корнійчука «Про виконання СРПУ постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1947. № 42 (235). С. 1.

Мета статті – з'ясувати причини та суть політики «жданівщини», а також проаналізувати форми реалізації цієї політики на прикладі діяльності й творчості українського радянського поета Андрія Малишка.

Виклад основного матеріалу. Радянська інтелігенція у 1930-х роках болоче відчула на собі обстановку страху та репресій, від яких ніхто не був захищений. Однак напад нацистської Німеччини у 1941 р. змусив владу розширити межі для творчості письменників і публіцистів заради досягнення перемоги над ворогом. Утім, навіть у той час можна було потрапити в немилість. Так, видатний український радянський кінорежисер і письменник Олександр Довженко був підданий нищівній критиці з боку партійного й державного керівництва за свою кіноповість «Україна у вогні», унаслідок чого митця звільнили з посади керівника Київської кіностудії та перевели на посаду режисера «Мосфільму».

Спершу здавалося, що й після війни лібералізація культурного життя триватиме. На початку 1946 р. було скасовано постанову Секретаріату ЦК ВКП(б) «Про контроль над літературно-художніми журналами». Талановиті письменники все активніше виступали проти так званого «лакування дійсності» та «урапатріотизму», приділяючи натомість увагу наявним в країні на той час недолікам. Спроби обмежити цю тенденцію, на відміну від попередніх часів, усе частіше почали наштовхуватись на опір. На цьому ґрунті розпочалося протистояння між групами літераторів, одні з яких прагнули до відображення більш-менш реальної картини дійсності, а інші – чий привілеї і авторитет трималися саме на кон'юнктурних творах – відчайдушно протидіяли цьому.

13 квітня 1946 р. у ситуацію, що складалася, утрутився Йосип Сталін. З його ініціативи Політбюро прийняло рішення про необхідність усунення недоліків в ідеологічній роботі. А трохи згодом він висловлює невдоволення творами сатирика Михайла Зощенка і поетеси Анни Ахматової, що часто друкувалися на сторінках журналів «Звезда» і «Ленинград». Унаслідок цього, 14 серпня 1946 р. було прийнято постанову Оргбюро ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»» з нападками не лише на Ахматову та Зощенка, але й низку інших літераторів (Садоф'єва, Комісарову, Слонімського, Штейна та ін.), а також редакційних колегій видань, які публікували їхні твори: «Надання Зощенкові й Ахматовій активної ролі в журналі, без сумніву, внесло елементи ідейного розбрату і дезорганізації в середовище ленинградських письменників. У журналі (авт. – «Звезда») почали з'являтися твори, які культивують невластивий радянським людям дух низькопоклонства перед сучасною буржуазною культурою Заходу... ЦК відзначає, що особливо погано ведеться журнал «Ленинград», який постійно надавав свої сторінки для пошлех і наклепницьких виступів Зощенка, для пустих і аполітичних віршів Ахматової. Як і редакція «Звезды», редакція журналу «Ленинград» допустила великі помилки, опублікувавши низку творів, пройнятих духом низькопоклонства перед усім іноземним»⁵.

⁵ Про журнали «Звезда» і «Ленинград». З постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. *Літературна газета*. 1946. № 34 (175). С. 1.

Як бачимо, критика розпочалася з кількох письменників, але насправді вона мала значно ширший, загальний характер. Дуже скоро ця хвиля досягне усіх республік Радянського Союзу. У згаданій постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) також конкретизується причина «ідейних помилок» редакторів журналів: «Керівні працівники журналів, і в першу чергу їх редактори тт. Саянов і Ліхарев, забули те положення ленінізму, що наші журнали, наукові чи художні, не можуть бути аполітичні. Вони забули, що наші журнали є могутнім засобом радянської держави у справі виховання радянських людей, і особливо молоді, і тому повинні керуватися тим, що становить життєву основу радянського ладу, – його політикою... Сила радянської літератури... полягає у тому, що вона є літературою, у якої немає і не може бути інших інтересів, крім інтересів народу, інтересів держави... Нестача ідейності у керівних працівників «Звезды» та «Ленинграда» призвела також до того, що ці працівники поставили в основу своїх стосунків з літераторами не інтереси правильного виховання радянських людей і політичного напрямку діяльності літераторів, а інтереси особисті, приятельські. Через небажання псувати приятельські відносини притуплялася критика... Такого роду лібералізм... призводить до того, що письменники перестають удосконалюватись, втрачають почуття своєї відповідальності перед народом, перед державою, перед партією, перестають рухатися вперед»⁶.

Як наслідок, журнал «Ленинград» припинив своє існування, а «Звезду», для «виправлення помилок», очолив новий головний редактор – заступник управління пропаганди ЦК ВКП(б) Олександр Єголін, автор надісланого керівництву ЦК доносу на М. Зоценка.

Уже через день після публікації цієї постанови Андрій Жданов виступив на зборах партійного активу і на зборах письменників у Ленінграді (15-16 серпня 1946 р.), присвятивши значну частину свого виступу, (заснованого переважно на матеріалах Єголіна) винятково брутальній критиці, знову-таки Ахматової та Зоценка – поетесу Жданов назвав повією, а Зоценка, який у квітні цього ж року отримав медаль «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни», «покидьком літератури». Повторюючи окремі тези з постанови Оргбюро ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»», він, водночас, уточнює її положення, поширюючи їх на всю радянську літературу: «Ленінізм виходить з того, що наша література не може бути аполітичною, не може являти собою «мистецтва для мистецтва», а покликана здійснювати важливу передову роль у суспільному житті. Звідси виходить ленінський принцип партійності літератури... Товариш Сталін назвав наших письменників інженерами людських душ... Це говорить про величезну відповідальність радянських письменників за виховання радянської молоді, за недопущення браку в літературній роботі... Радянські письменники і всі наші ідеологічні працівники поставлені зараз на передову лінію вогню, бо в умовах

⁶ Ibid. С. 1.

мирного розвитку не знімаються, а, навпаки, виростають завдання ідеологічного фронту і в першу чергу літератури. Народ, держава, партія хочуть не усунення літератури від сучасності, а активного вторгнення літератури в усі сторони радянського буття»⁷.

Забезпечити активне «вторгнення літератури в життя», на думку А. Жданова, повинна була принципова критика: «Товариш Сталін учить нас, що коли ми хочемо зберегти кадри, вчити і виховувати їх, ми не повинні боятися образити будь-кого, не повинні боятися принципової, сміливої, відвертої і об'єктивної критики. Без критики всяку хворобу можна загнати вглиб і з нею важче буде справитися. Тільки смілива і відкрита критика допомагає вдосконалюватися нашим людям, спонукує їх іти вперед, переборювати хиби своєї роботи. Там, де нема критики, там укорінюється затхлість і застій, там нема місця руху вперед»⁸.

У результаті такої «об'єктивної критики» книги А. Ахматової та М. Зоценка були вилучені з бібліотек, літератори були виключені зі Спілки письменників СРСР, а голову правління цієї спілки Миколу Тихонова, який відмовився підтримати звинувачення на адресу Ахматової та Зоценка, змінив на цій посаді Олександр Фадеев. У країні розпочався новий етап гонінь на творчу інтелігенцію.

Серед перших республіканських спілок письменників на нові віяння поспішила відреагувати письменницька організація в УРСР, головною мішенню якої теж став літературний журнал «Дніпро» (з 1944 р. його очолював Андрій Малишко). 12 вересня 1946 р. на сторінках «Літературної газети» з'явилися одразу дві публікації на цю тему. У першій з них під заголовком «Про журнал «Дніпро» розповідалося про засідання бюро партійної організації СРПУ, де ціла низка письменників – М. Бажан, І. Золотоверхий, Л. Новиченко, П. Панч, І. Ле, Я. Городской, С. Крижанівський, М. Шумило – висловили чимало претензій на адресу редакції «Дніпра», а також розкритикували матеріали, що вміщувалися у цьому виданні. До засідання партійного бюро було спеціально підготовлено оглядову статтю відомого на той час літературного критика Євгена Адельгейма «У вузьких берегах». Критик безапеляційно проголошував «ідейно-хибними» твори «Скоряючись законам Вітчизни» Сергія Борзенка, «Як Тарас їхав по Україні» Олексія Кундзіча, «Шестеро яблук» Ісака Кіпніса, «Мисливські усмішки» Остапа Вишні та поезії Петра Дорошка й Івана Виргана, що вперше з'явилися на сторінках «Дніпра».

«Далеко стоїть поки що «Дніпро», – заявляв Адельгейм, – від тих завдань, що висуває перед працівниками літератури й мистецтва Центральний Комітет нашої більшовицької партії. І якщо не хоче журнал остаточно одійти від радянської молоді... він мусить змінити свій курс і спрямувати його на живу радянську сучасність, на мету, вказану наукою Леніна-Сталіна, на сяючі вогні сталінських п'ятирічок»⁹.

⁷ Доповідь т. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1946. № 39 (180). С. 3.

⁸ Ibid. С. 3.

⁹ Адельгейм Є. У вузьких берегах. *Літературна газета*. 1946. № 37 (178). С. 3.

Отже, партійне бюро СРПУ дійшло до такого висновку: «У журналі «Дніпро» відсутні твори про сучасну індустріальну Україну, відсутні нариси, що відповідали б на запит нашої молоді, підвищували б її культурний рівень. Ті ж нариси, що друкуються на сторінках журналу, перебувають на рівні слабенької газетної інформації, не підносять на належну височінь тему труда і творчих дерзань радянського народу... Зниження вимогливості, часто зумовлене приятельськими взаєминами, призвело до вміщення на сторінках журналу недоброякісних художніх творів...»¹⁰.

Як бачимо, висновки партійного бюро СРПУ аж надто близько перегукуються із тезами доповіді А. Жданова та постанови Оргбюро ЦК ВКП(б), зокрема в частині «приятельських взаємин», що свідчить про невдоволення окремих колег Андрія Малишка тим, що журнал, який вони вважали своєю вотчиною, надає свої сторінки не їм. Щоправда, у тексті безпосередньо ім'я Малишка ніяк не згадувалось, але це була критика на адресу його журналу та роботи його редакції. За наслідками обговорення бюро партійної організації СРПУ пропонувало: «...піднести якість роботи редколегії відповідно до тих вимог, що їх висуває перед письменниками більшовицька партія. Необхідно підвищити ідейні вимоги і партійну пильність, закривши доступ до журналу творам ідейно-хибним, аполітичним, далеким від радянської дійсності... Редакція повинна оголосити рішучу боротьбу з безпринципністю»¹¹.

Така критика діяльності журналу була небезпечною для Андрія Малишка, проте його недоброзичливіці на той час на «організаційні висновки» не наважилися: митець не тільки залишився на посаді, але й від імені письменницької організації у грудні цього ж року виступав на XIII з'їзді ЛКСМУ, що було виявом неабиякої довіри до нього. Виступ поета на цьому заході повністю відповідає вимогам «жданівщини» щодо прославлення сталінської доби через образи трудівників, а саме героїв праці: «Ми, літератори, у боргу перед комсомолом. Нам треба писати про молодих радянських людей, які проявляли героїзм у боях і труді. Треба створити образ молодого людини – героя нашої сталінської епохи»¹².

Таку саму тему наприкінці з'їзду щодо письменників порушив і секретар ЦК ВЛКСМ Микола Михайлов: «На нашому з'їзді присутній тов. Малишко, і я б просив його, якщо делегати не заперечують, передати письменникам України від імені з'їзду, що молодь бажає вам, товариші-літератори, всіляких успіхів у вашій роботі і вона скаже вам велике спасибі за хороші книги»¹³.

Між тим, кампанія «жданівщини» в УРСР поступово набирала нових обертів. 10 липня 1947 р. на сторінках «Літературної газети» було опубліковано співдоповідь голови СРПУ Олександра Корнійчука під час XI Пленуму Спілки радянських

¹⁰ Про журнал «Дніпро». *Літературна газета*. 1946. № 37 (178). С. 3.

¹¹ *Ibid.* С. 3.

¹² Створимо образ молодого людини сталінської доби. *Літературна газета*. 1946. № 51 (192). С. 1.

¹³ *Ibid.* С. 1.

письменників СРСР під назвою «Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». «Українські письменники, як і письменники інших народів СРСР, – говорив він, – розгорнули рішучу боротьбу за піднесення ідейного і художнього рівня літератури. На Україні ця боротьба ускладнюється тим, що, крім фактів бездіяльності, аполітизму і пошлості в літературі, засуджених у рішеннях ЦК ВКП(б), мали місце у творах окремих українських письменників, літературознавців і небезпечні рецидиви буржуазного націоналізму, буржуазно-націоналістичних перекручень і помилок»¹⁴. Далі Олександр Корнійчук перераховує здобутки української радянської літератури та розповідає про подолання «ідейно-хибних» проявів. Андрія Малишка у цій доповіді згадано лише позитивно: «Непохитній мужності радянської людини... присвячена схвильована поема А. Малишка «Прометей», удостоєна Сталінської премії, а його нова, недавно опублікована поема «Марія» оспівує дружбу і любов радянських людей, їх творчу працю»¹⁵.

Звичайно, ніхто не наважився б зачепити нещодавнього лауреата Сталінської премії, але над головою Андрія Малишка вже починають збиратися хмари. У березні 1947 р. першим секретарем КП(б)У був призначений Лазар Каганович, до якого негайно починають надходити «сигнали» щодо засилля в СРПУ літераторів-націоналістів. Про неприємні зустрічі з Кагановичем Андрій Малишко неодноразово згадував у своїх виступах після XX (25 лютого 1956 р.) та XXII (17–31 жовтня 1961 р.) з'їздів КПРС та під час кампанії проти антипартійної групи Маленкова, Кагановича та Молотова протягом 1957–1958 років: «Хай сьогодні згадає мій добрий друг Олександр Євдокимович Корнійчук, – говорив він у 1957 р. – як його і мене о другій і третій годині ночі кликав Каганович і, стукаючи кулаком по столу, загрожував, що він нас посадить в тюрму, якщо ми не розкриємо націоналістичну групу. Він тоді ходив по кімнаті... і кричав. Тоді ми заявили, що серед українських письменників націоналістів немає, а він назвав прізвища Рильського, Яновського і Сенченка. Тоді ж він погрожував молодим письменникам Гончару, Козаченку, Новиченку та ін. Обурений поведінкою Кагановича, я, як комуніст і член ЦК комсомолу України, звернувся в ЦК комсомолу, і ми з секретарями написали листа товаришу Сталіну про неприязельську поведінку Кагановича на Україні. Не знаю, чи той лист побував у тов. Сталіна, але я добре знаю, що через три дні вночі нас покликав Каганович і той лист був вже у нього на руках»¹⁶.

10 липня 1957 р. на зборах активу працівників літератури і мистецтва м. Києва слова поета підтвердив і Олександр Корнійчук: «Я ніколи не забуду, як ночами тримав він (авт. – Л.М. Каганович) нас в кабінеті і вимагав, щоб ми підписали сфабрикований чорний документ, у якому обвинувачувалася уся письменницька

¹⁴ Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1947. № 28 (221). С. 1.

¹⁵ *Ibid.* С. 2.

¹⁶ ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 4–5.

організація в проявах націоналізму, обвинувачувалося керівництво ЦК, що допустило до цього...»¹⁷.

Складно встановити, що конкретно відбувалося у стінах кабінету Лазаря Кагановича, але незаперечним є факт наміру навісити ярлики націоналістів на М. Рильського, Ю. Яновського та І. Сенченка. Відомо й те, що 22 серпня 1947 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У надійшов донос на самого Андрія Малишка, написаний літературними критиками Є. Адельгеймом та І. Стебуном – поет звинувачувався у «нав'язуванні молодим поетам чужих націоналістичних поглядів»¹⁸. Невідомо лише те, від них, чи від когось зі сторони, виходила ініціатива.

Наслідком цих процесів став пленум правління Спілки радянських письменників України, який відбувся 15–20 вересня 1947 р. у Києві. Його відкрив своєю доповіддю голова СРПУ Олександр Корнійчук, почавши із чергового довільного переказу цитат з виступу А. Жданова 15–16 серпня 1946 р.: «Товариш Сталін учить нас, що коли ми хочемо зберегти, вчити і виховувати їх, ми не повинні боятися образити будь-кого, не повинні боятися принципіальної, сміливої і одвертої критики»¹⁹. Далі ж, змалювавши у негативних тонах творчість знову ж таки М. Рильського, Ю. Яновського та І. Сенченка, «добрий друг» А. Малишка вдався до різких нападок на нього самого: «Особливо я хочу зупинитися на роботі журналу «Дніпро». Як сталося, що в журналі, який розрахований на нашу молодь, на наше юнацтво, в журналі, де б мусили бути бойові твори, де б мусили бути найсуворіший добір творів, де повинно було б друкуватися все краще, що дають наші письменники, – як сталося, що в цьому журналі друкувалися твори, які мають в собі найбільше помилок? Відповідальність за це несе, насамперед, відповідальний редактор журналу тов. Малишко. Чому так трапилося? Він мусить нам сказати. Він має також нам сказати, як буде перебудовуватися журнал, яким буде журнал надалі»²⁰.

По суті справи, повторювалася ситуація з 12 вересня 1946 року, але тепер причина «наїзду» була ще виднішою, її не приховуючи сформулював український радянський письменник та сценарист Олександр Ільченко: «Говорячи про принциповість у наших ділах, не можна не згадати і про нарікання, які доводиться частенько чути на заступника голови Спілки Андрія Самійловича Малишка саме тому, що нашому вельми талановитому товаришеві часто не вистачає більшовицької принциповості в літературних справах, бо часто беруть верх його особисті уподобання, смаки, чи дружба, чи неприязнь... Мені байдуже, чи особисто подобається Андрієві Самійловичу Пригара чи Первомайський. Але я, часом, хочу бачити їхні вірші і в тому журналі, який він має честь редагувати»²¹. Отже, ішлося

¹⁷ ЦДАМЛМ. Ф. 435. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 37.

¹⁸ Бажан О. Андрій Малишко та суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1940-х – 1960-ті роки): оцінки, судження, дії. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 76.

¹⁹ Про виконання Спілкою радянських письменників постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1947. № 39 (232). С. 1.

²⁰ *Idid*. С. 2.

²¹ Дебати по доповіді тов. О.Є. Корнійчука. *Літературна газета*. 1947. № 39 (232). С. 2.

про кланові інтереси літературних груп, що вимагали друкувати самих себе, водночас, відмовляючи головному редакторові журналу і редколегії у праві добирати для публікації найбільш якісні з їхньої точки зору матеріали. Через банальну заздрість щодо своїх колег вони паплюжили їхню творчість, цинічно підводячи всюди політичний підтекст, з наміром усунути конкурентів руками радянського й партійного керівництва.

Особливо показовими були виступи поетів Павла Усенка та Олександра Підсухи. Так, перший з них, не вагаючись, наділив Малишка з Максимом Рильським, який був головою Спілки радянських письменників України протягом 1943–1946 рр., ярликами поплічників ворогів народу: «Треба сказати, що попереднє керівництво СРПУ не тільки не вело боротьби з ворожими впливами в радянській літературі, а навпаки, потурало проникненню чужих радянській літературі тенденцій і впливів. Особливо негативну роль відігравав тут журнал «Дніпро». Цей журнал і його редактор А. Малишко і досі не зробили потрібних висновків з рішень партії про літературу. Майже все, що ми сьогодні критикували, друкувалося на сторінках журналу “Дніпро”»²².

Олександр Підсуха, у свою чергу, поставив під сумнів правильність трактування А. Малишком такого ідеологічно важливого поняття, як Батьківщина: «А що таке Батьківщина в окремих віршах деяких поетів? У хороший цикл віршів «Україна моя» Андрія Малишка вкрався один вірш, пройнятий хибним змістом. Поет дає вузьке і нерівне розуміння Батьківщини... поет пише про те, що йому сниться Україна, сниться вона йому синім лугом, ромашкою, птицею з канівських круч... Суто біологічну основу має цей образ, не кажучи вже про вузьке і здрібнене розуміння Батьківщини... Батьківщина в окремих віршах Малишка – це синій луг, ромашка, рідний барвінок. Цією псевдоромантичною орнаментикою позначені вірші і деяких інших поетів...»²³. Закиди сміховинні, проте насправді у 1937 році вони могли коштувати людині життя. Проте Підсуха не заспокоюється на віршах, у яких він «виявив» псевдоромантику, а починає критикувати й твори, написані Андрієм Малишком у воєнний час.

Убачається, що поет почував себе дуже скривдженим, через те, що Малишко відвідав Америку, а Підсуху туди не взяли. Це вилилося в такий пасаж: «Я вважаю, що для поета, який побував за кордоном, мусить бути святим обов'язком викриття сучасного Заходу, показ зверхності радянських людей над людьми капіталістичного світу... З яким нетерпінням чекали ми від Андрія Малишка віршів про Америку, де йому довелося побувати, про ту країну, відкля вийшла політика долара і доктрина Трумена. Цих віршів ми поки що не почули»²⁴.

Забігаючи наперед, варто зазначити, що «патріотичне замовлення» із критикою Америки Малишко і справді виконає, але лише через три роки, вже після другої поїздки в США, причому він отримає другу Сталінську премію.

²² Ibid. С. 3.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

Ще на тому пленумі у провину Малишкові були поставлені спроби захистити окремі з творів, що друкувалися в журналі «Дніпро». Ось що сказав щодо цього літературознавець, заступник редактора «Літературної газети» Лазар Санов (Смульсон): «Літературна газета» коло двох місяців тому розпочала дискусію про «Живу воду». У нас в редакції... була думка про цей твір, як твір ідейно-хибний... Заступник голови Спілки тов. А. Малишко, який є водночас і редактором журналу «Дніпро», намагався не допустити друкування в «Літературній газеті» критичних статей про «Живу воду»... Факт цей симптоматичний. Мені дуже хотілося б, щоб ту енергію, з якою тов. Малишко захищав роман «Жива вода», він переніс на роботу з літературною молоддю. Це, безумовно, дало б значно більше користі нашій літературі»²⁵.

Відверто знехотя, без жодного ентузіазму, критикував Малишка хіба що тільки Павло Тичина, посилаючись на начебто виявлені ним кілька «літературних промахів» у поемі «Жива легенда», а саме – в її «казковості» й символічності через те, що «батько тільки те робить, що приймає синів – одного, другого, третього, четвертого, але сини між собою ніяк не зустрічаються... Ні одного брата, ні батька не названо»²⁶. Звичайно, цей закид не може не виглядати сміховинним.

За матеріалами цього пленуму, «Літературна газета» у номері від 2 жовтня 1947 р. констатувала: «Велику увагу приділив пленум роботі літературних журналів. У низці виступів відзначалася винятково незадовільна робота журналу «Дніпро» (відповідальний редактор А. Малишко). У «Дніпрі» друкувалися більшість тих творів, у яких виявлялися хибні тенденції»²⁷. Резолюція пленуму СРПУ за доповіддю О. Корнійчука наголошувала на необхідності вжиття необхідних заходів «до поліпшення роботи періодичних літературно-художніх видань і в першу чергу журналів «Дніпро», «Радянський Львів» і «Літературної газети», а також видавництва «Радянський письменник»»²⁸. Як наслідок, після пленуму Андрій Малишко позбувся посад заступника голови СРПУ та відповідального редактора журналу «Дніпро». Але він, на відміну від Ахматової та Зоценко, залишився активним учасником громадсько-культурного життя в УРСР.

У найближчі роки поет напише такі патріотичні літературні твори, як поеми «Це було на світанку» (1948 р.), «Корейська поема» (1951 р.), «Він повертався додому» (1951 р.) а також збірки віршів «За синім морем» (1950 р.) та «Дарунки вождю» (1952 р.). Ці твори відповідали вимогам, які поставило перед письменниками ідеологічне керівництво ВКП(б). Причому збірка «За синім морем», присвячена подорожі поета у складі радянської делегації до Канади та США у 1946 р., стала черговим тріумфом для

²⁵ Дебати по доповіді тов. О.Є. Корнійчука. *Літературна газета*. 1947. № 40 (283). С. 2.

²⁶ Дебати по доповіді тов. О.Є. Корнійчука. *Літературна газета*. 1947. № 39 (232). С. 3.

²⁷ До нового розквіту української радянської літератури! *Літературна газета*. 1947. № 40 (233). С. 1.

²⁸ Резолюція пленуму Правління Спілки радянських письменників України по доповіді тов. О.Є. Корнійчука «Про виконання СРПУ постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Літературна газета*. 1947. № 42 (235). С. 1.

Андрія Малишка, який посилив його позиції серед письменників СРПУ. Окрім цього, у 1951 р. він став депутатом Верховної Ради УРСР.

Зрозуміло, що Андрій Малишко вимушений був підпорядкуватися тоталітарній системі та долучатися до переслідувань інших літераторів. Як приклад, можна навести його участь у кампанії, спрямованій проти українського радянського поета Володимира Сосюри за його вірш «Любіть Україну». Під час VI пленуму правління СРПУ Малишко долучився до критики позиції колеги, якого звинувачували у націоналізмі. «Було б краще, – сказав він, – якби В. Сосюра до кінця, глибоко зрозумів і відчув свої помилки, а не виступав на пленумі зі скороспілим і непереконливим віршем... Правління Сплки письменників України, повинно зробити дійові висновки з критичних зауважень на пленумі, серйозно зайнятися питаннями літературної критики, наполегливо працювати над змістом та ідейною спрямованістю нових творів»²⁹. Малишко зробив це заради самозбереження, через що потім відчував докори совісті. Він сам сказав про це лише під час похорону Володимира Сосюри у 1965 р.

Висновки. Отже, творча інтелігенція вимушена була підкоритися диктату радянської тоталітарної системи, одним з інструментів якої стала політика «жданівщини», яка відкрила можливості для критики за будь-які дрібниці у творчості письменників. Головною метою літератури знову стає прославляння режиму Сталіна та його здобутків. Усі, хто був проти цього, піддавалися нищівній критиці, бо вона проголошувалася корисною і необхідною для письменників. На прикладі діяльності Андрія Малишка ми можемо простежити, як можна було перетворитися на об'єкт для цькування навіть за відсутності будь-яких підстав. Проте, поетові пощастило. Не зважаючи на критику та втрату посад, він зміг продовжити свою громадсько-культурну діяльність в умовах «жданівщини», підпорядкувавшись її правилам. Андрій Малишко пише твори, які відповідали вимогам, зазначеним у доповіді Андрія Жданова. Письменник підкорюється радянській тоталітарній системі, але він також долучається до критики інших літераторів для самозбереження.

REFERENCES

- Adelheim, Ye. (1946). U vuzkykh berehakh [In the narrow banks]. *Literaturna hazeta*, 37, 3 [in Ukrainian].
- Bazhan, O. (2012). Andrii Malushko ta suspilno-politychni protsesy v Ukraini (druha polovyna 1940-kh – 1960-ti roky): otsinky, sudzhennia, dii. [Andriy Malushko and Social and Political Processes in Ukraine (the second half of 1940-1960-ies): Assessment, Experience, Actions]. *Kraieznavstvo*, 4, 75-87 [in Ukrainian].
- Debaty po dopovidi tov. O.Ye. Korniiichuka. [Debate on the report of Comrade O. Korniychuk]. (1947). *Literaturna hazeta*, 39, 2-4 [in Ukrainian].
- Debaty po dopovidi tov. O.Ye. Korniiichuka. [Debate on the report of Comrade O. Korniychuk]. (1947)

²⁹ Обговорення доповіді тов. О.Є. Корнійчука. *Літературна газета*. 1951. 9 серпня. № 32 (437). С. 4.

- Literaturna hazeta*, 40, 1-4 [in Ukrainian].
- Do novoho rozkvytu ukrainskoi radianskoi literatury! [To a new heyday of Ukrainian Soviet literature!]. (1947) *Literaturna hazeta*, 40, 1 [in Ukrainian].
- Dopovid t. Zhdanova pro zhurnaly «Zvezda» i «Lenynhrad». [Comrade Zhdanov's report on the magazines «Zvezda» and «Leningrad»]. (1946) *Literaturna hazeta*, 39, 2-3 [in Ukrainian].
- Ideolohichni perekruhennia v literaturi vykryti v statii hazety «Pravda», i cherhovi zavdannia pysmennykiv Radianskoi Ukrainy. [Ideological distortions in literature were exposed in an article by the «Pravda» newspaper, and the next tasks of writers in Soviet Ukraine]. (1951) *Literaturna hazeta*, 32, 1-3 [in Ukrainian].
- Obhovorennia dopovidi tov. O.Ye. Korniiichuka. [Discussion of the report by comrade O. Korniychuk]. (1951) *Literaturna hazeta*, 32, 4 [in Ukrainian].
- Pro vykonannia Spilkoiu radianskykh pysmennykiv postanovy TsK VKP(b) pro zhurnaly «Zvezda» i «Lenynhrad». [On the implementation by the Union of Soviet Writers of the resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the magazines «Zvezda» and «Leningrad»]. (1947) *Literaturna hazeta*, 39, 1-2 [in Ukrainian].
- Pro zhurnaly «Zvezda» i «Lenynhrad». Z postanovy TsK VKP(b) vid 14 serpnia 1946 r. (1946). *Literaturna hazeta*, 34, 1 [in Ukrainian].
- Pro zhurnal «Dnipro». [About «Dnipro» magazine]. (1946). *Literaturna hazeta*, 37, 3 [in Ukrainian].
- Proty ideolohichnykh perekruhen v literaturi. [Against ideological distortions in literature]. (1951). *Literaturna hazeta*, 27, 2 [in Ukrainian].
- Rezoliutsiia plenumu Pravlinnia Spilky radianskykh pysmennykiv Ukrainy po dopovidi tov. O.Ye. Korniiichuka «Pro vykonannia SRPU postanovy TsK VKP(b) pro zhurnaly «Zvezda» i «Leningrad». [Resolution of the Plenum of the Board of the Union of Soviet Writers of Ukraine on the report of Comrade O. Korniychuk «On the implementation by the Union of Soviet Writers of the resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the magazines «Zvezda» and «Leningrad»»] (1947). *Literaturna hazeta*, 42, 1 [in Ukrainian].
- Stvorymo obraz molodoi liudyny stalinskoj doby. [Let's create an image of a young man of the Stalinist era]. (1946). *Literaturna hazeta*, 51, 1 [in Ukrainian].
- Ukrainska radianska literatura pislia postanovy TsK VKP(b) pro zhurnaly «Zvezda» i «Lenynhrad». [Ukrainian Soviet Literature after the Decree of the Central Committee of All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the magazines «Zvezda» and «Leningrad»]. (1947). *Literaturna hazeta*, 28, 1-2 [in Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/178-189>

УДК (UDC) 94 (3)

THE FALL AND GENERATION OF THE KHAZAR KHAGANATE: REGIONAL ETHNOPOLITICAL CHANGES

Saida Jafar Ismailzade*

Abstract

The article examines the collapse of the Khazar Khaganate in the 11th century, analyzes the causes of its decline, internal and external factors that led to the political and cultural crisis, as well as the significance of this process for understanding the dynamics of medieval Eurasia.

Methodology. This research is based on the methods of historical analysis and an integrated approach, which includes the study of historical sources, archaeological data, as well as the application of modern theories and concepts in the field of medieval history. Important attention is paid to the interrelation of external economic and internal political factors that influenced the development and decline of the Khazar Khaganate.

Scientific novelty. The work is a contribution to the study of the causes of the collapse of the Khazar Khaganate, especially in the context of the interaction of external threats and internal problems such as ethnic and religious differences, political instability and economic crisis. Special attention is paid to the role of the Byzantine Empire, Rus, and nomadic tribes such as the Pechenegs and Cumans in the process of weakening the khaganate.

Conclusions: The collapse of the Khazar Khaganate was the result of a combination of various factors: external military threats, including clashes with Russia and Byzantium, as well as internal problems, including ethnic and religious conflicts, which contributed to political and social instability. The weakening of military power, dependence on mercenaries and the deteriorating economic situation further aggravated the situation of the khaganate. The influence of the foreign policy of neighboring states, as well as the religious assimilation of the elite, also played a role in the collapse of the Khazar state. The fall of the khaganate became a vivid example of how external threats and internal contradictions can lead to the rapid decline of even a powerful state that played a key role in the trade and political relations of Medieval Eurasia.

Keywords: Khazar Khaganate, disintegration, external threats, internal crisis, Byzantium, Rus, nomadic tribes, ethnic and religious differences, economic decline, medieval Eurasia

* Associate Professor, Doctor of Philosophy in History, Senior Lecturer, Ganja State University, Ganja, Azerbaijan. E-mail: saida.ismailzade@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

**ПАДІННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ:
РЕГІОНАЛЬНІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ****Саїда Джафар Ісмаїлзаде*****Анотація**

У статті розглядається розпад Хозарського каганату в XI ст., аналізуються причини його занепаду, внутрішні та зовнішні фактори, що призвели до політичної та культурної кризи, а також значення цього процесу для розуміння динаміки середньовічної Європи.

Методологія: Дослідження базується на методах історичного аналізу та комплексному підході, що включає вивчення історичних джерел, археологічних даних, а також застосування сучасних теорій і концепцій у галузі середньовічної історії. Важливу увагу приділено взаємозв'язку зовнішньоекономічних і внутрішньополітичних факторів, що вплинули на розвиток і занепад Хозарського каганату.

Наукова новизна: Робота є внеском у дослідження причин розпаду Хозарського каганату, особливо в контексті взаємодії зовнішніх загроз і внутрішніх проблем, таких як етнічні та релігійні відмінності, політична нестабільність та економічна криза. Особливу увагу приділено ролі Візантійської імперії, Русі та кочових племен – печенігів і половців у процесі послаблення каганату.

Висновки: розпад Хозарського каганату став результатом сукупності різних факторів: зовнішніх військових загроз, зокрема зіткнень з Руссю та Візантією, а також внутрішніх проблем, зокрема етнічних та релігійних конфліктів, які сприяли політичній та соціальній нестабільності. Ослаблення військової могутності, залежність від найманців і погіршення економічного становища ще більше погіршували становище каганату. Вплив зовнішньої політики сусідніх держав, а також релігійна асиміляція еліти також відіграли роль у розпаді Хозарської держави. Падіння каганату стало яскравим прикладом того, як зовнішні загрози та внутрішні протиріччя можуть призвести до стрімкого занепаду навіть могутньої держави, яка відігравала ключову роль у торгово-політичних відносинах середньовічної Європи.

Ключові слова: Хозарський каганат, розпад, зовнішні загрози, внутрішня криза, Візантія, Русь, кочові племена, етнічні та релігійні відмінності, економічний занепад, середньовічна Європа

Цитування: Ismailzade, S.J. (2025). The Fall and Generation of the Khazar Khaganate: Regional Ethnopolitical Changes. *Consensus*, 1, 178–189. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/178-189>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/154>

* доцент, доктор філософії з історії, старший викладач Гянджійського державного університету, Гянджа, Азербайджан. E-mail: saida.ismailzade@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

Introduction. The history of political entities of the Middle Ages is a complex dynamic of the rise and fall of empires, which was often determined by a combination of external threats and internal crises. The Khazar Khaganate, one of the key states of Eastern Europe and the Caucasus, disappeared from the political map in the 11th century, giving way to new geopolitical structures. The reasons for the collapse of the Khazar Khaganate lie in the plane of internal conflicts, military and political defeats and pressure from external forces, which makes it a unique example for studying the decline of medieval empires.

The collapse of the Khazar Khaganate was caused by many factors, including the confrontation with the Byzantine Empire, the strengthening of Russia's position, as well as the invasions of nomadic tribes such as the Pechenegs and Polovtsians. These events not only predetermined the end of the khaganate's existence, but also reflected a broad transformation of the political and ethnocultural landscape of the Middle Ages. The purpose of the study is to identify and systematize the key causes of the collapse of the Khazar Khaganate, as well as to analyze the relationship between external and internal factors that determined its decline.

Research objectives:

1. To analyze the political rivalry between the Khazar Khaganate and Byzantium in the context of the struggle for supremacy in the region of Crimea and the North Caucasus.
2. To study the role of the alliances of Russia with the Turkic tribes and their impact on the weakening of the Khazar statehood.
3. To consider the impact of the invasions of nomadic tribes on the territorial and political integrity of the khaganate.
4. To examine the significance of religious factors, including the adoption of Christianity by the last ruler, in the context of the change in the internal structure of the Khazar Khaganate.

The political rivalry between the Khazar Khaganate and the Byzantine Empire was aimed at controlling strategically important territories in Crimea and the North Caucasus. The Khazars sought to strengthen their influence by advancing into the southern regions through the Kerch Strait and establishing control over the coast of the Kuban¹. According to Russian and Byzantine sources, the alliances of Rus with Turkic tribes made a significant contribution to the weakening of the Khazar Khaganate.

In 1016, the combined forces of Byzantium and Russia conducted a military campaign, during which the Khazar capital was captured, and the last ruler, George Tsul, was captured. After the adoption of Christianity, Tsul lost political power, which symbolized the end of the independence of the Khazar Khaganate. In the following years, the territory of the former khaganate was occupied by nomadic tribes such as the Pechenegs and Polovtsians, who established control over the Lower Volga region, the Azov region and the Crimea².

¹ Bosworth C.E. The Later Ghaznavids: Splendour and Decay. New York: Columbia University Press, 1977. Pp. 190-192.

² Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. Pp. 220-223.

The Byzantine Empire, seeking to weaken the Khazar Khaganate, actively supported the Russian princes, providing them with naval assistance for military campaigns³. Thus, the collapse of the Khazar Khaganate was the result of the combined effects of internal destabilization, pressure from neighbors, and the transformation of the region's geopolitical structures.

Literature review (historiography of the problem). The history of the Khazar Khaganate is an important topic for studying the socio-economic and political dynamics of medieval Eurasia. Its unique geopolitical position at the intersection of key trade routes contributed to the development of a multinational and multi-religious empire. At the same time, the fall of Khazaria remains a key episode illustrating the influence of both external and internal factors on the collapse of empires. Over the past decades, this topic has attracted the attention of many researchers, which has led to a wide range of interpretations. The foundations of the study of the Khazar Khaganate were laid in the works of Soviet and Western historians. Mikhail Artamonov, in his book 'Hazar Tarihi' (2004), focused on archaeological data, describing the Sarkel fortress and other important monuments of Khazar architecture⁴. Douglas Dunlop in 'The History of the Jewish Khazars' (1954) offered a detailed study of the ethnoconfessional aspects of Khazaria, focusing on the adoption of Judaism and its consequences⁵. Rene Grousset ('The Empire of the Steppes', 1970) analyzed the political and military aspects of Khazar history, paying attention to their interaction with Byzantium and Russia⁶.

Modern works pay more attention to socio-economic and cultural aspects. Peter B. Golden ('Khazar Studies', 1980) investigated the features of the state structure and political relations of the Khazar Khaganate⁷. Thomas Noonan ('The Khazar Economy', 1992) focused on trade, emphasizing the importance of its integration into Eurasian networks⁸. Kevin Alan Brooke's research ('The Jews of Khazaria', 2018) offered an updated look at the religious dynamics of Khazaria, combining historical and genetic data⁹. The research of genetic identity has become an interesting area. For example, the results of DNA analysis of Ashkenazi Jews revealed a connection with peoples of Turkic origin (Runciman, 1947). This discovery sheds new light on the migration processes that took place after the collapse of Khazaria¹⁰. The historiography of the Khazar Khaganate contains a number of controversial issues. The acceptance of Judaism by the Khazar elite remains one of the most discussed

³ Miller T. Byzantine Jerusalem and the 'Pera Yahudi Cemaati'. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. Pp. 182-184.

⁴ Artamonov M.I. Hazar Tarihi. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004. S. 43-45.

⁵ Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars. Princeton: Princeton University Press, 1954. C. 77-83.

⁶ Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. Pp. 93-97.

⁷ Golden P.B. Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. Pp. 72-75.

⁸ Noonan T.S. The Khazar Economy. Chicago: University of Chicago, 1992. P. 64.

⁹ Brook K.A. The Jews of Khazaria. – 3rd ed. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2018. Pp. 37-41.

¹⁰ Runciman S. The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy. Cambridge: Cambridge University Press, 1947. Pp. 32-36.

topics. Some researchers believe that this was a political step to strengthen power (Golden, 1980)¹¹, while others focus on economic and cultural factors (Pritsak, 1978)¹².

Another controversial topic is the impact of external threats, such as the attacks of Russia and Byzantium, on the disintegration of the state. Despite significant progress, many aspects remain poorly understood. For example, the lack of written sources complicates the analysis of the internal governance and social structure of Khazaria. Archaeological data require further systematization and analysis, especially in the context of interaction with other Eurasian states. A promising area is the study of the cultural heritage of the Khazars, including their influence on subsequent peoples of the region.

The historiography of the Khazar Khaganate demonstrates a variety of approaches and interpretations, reflecting the complexity of this historical topic. The present study seeks to complement the existing literature by analyzing the internal and external factors that led to the disintegration of Khazaria, as well as its legacy in a cultural and political context. Research results: According to Shaban Kuzgun, a researcher of the history of nomadic peoples and the socio-political processes that led to the collapse of the Khazar Khaganate, the causes of this collapse can be divided into two main categories: external and internal. Among the external factors, Kuzgun highlights the strategic position of Khazaria, which was located at the intersection of important trade routes between East and West¹³. This made Khazaria an object of geopolitical competition, since its territory was of interest to neighboring powers such as Byzantium, Russia, and nomadic tribes, which increased pressure on the khaganate from the outside¹⁴.

The internal reasons for the disintegration of Khazaria, according to Kuzgun, were related to its expansion into vast territories, which led to a weakening of the social, religious and cultural community among the population. The Khazar Khaganate was a multinational and multi-confessional empire, where there was no single linguistic and cultural space. This led to a loss of internal unity and, as a result, to the disintegration of the state. In addition, Kuzgun emphasizes that with the growing prosperity among the ruling elite, there was a weakening of military discipline and the destruction of traditional power structures. This was accompanied by a decrease in the combat capability of the Khazar troops and an increase in dependence on mercenaries, which undermined the stability of the political system and made the Khaganate vulnerable to external attacks¹⁵. According to Peter Benjamin Golden, a well-known American historian and orientalist specializing in the study of the medieval history of the nomadic peoples of Eurasia, the unexpected collapse of the Khazar Khaganate in the second half of the 10th century was inevitable. Golden argues that the fall of the Khazars is not due to their Jewish origin, as is

¹¹ Golden P.B. *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. P. 106.

¹² Pritsak O. *The Khazar Kingdom's History*. *Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge, 1978. P. 154.

¹³ Kuzgun Ş. *Hazarlar ve Türk Kültür Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010. S. 187.

¹⁴ *Ibid.* S. 125-127.

¹⁵ Golden P.B. *Khazar Studies...* Pp. 145-148.

sometimes believed, but to the peculiarities of the nomadic state structure, characterized by decentralized power, which weakened the stability of the state. Changes in the economic balance among the Volga tribes also played an important role. After the collapse of the state, some of the Khazars did not disappear immediately, but settled among other peoples, including the Hungarians, where some of them took part in the protection of the Hungarian borders¹⁶. Historian Timothy Miller notes that in the 11th century, the Jewish Khazars became part of the 'Jewish community of Pera' in the Byzantine Empire¹⁷. According to Dunlop, the Khazars' lack of naval power, unlike the Russians, was an important reason for their military defeat on land¹⁸.

To assess the power of any government structure, the key factor is the size and strength of its army. According to Al-Istakhri, the Khazar army numbered about 12,000 men¹⁹. An important feature was that, with the exception of a small number of soldiers, most did not receive regular pay. Their payments were irregular and over long periods of time. This reflects the peculiarities of the nomadic state structure of Khazaria, where hired soldiers did not play a significant role. The protection of cities, as a rule, was carried out by volunteers. However, with the development of trade in the middle of the 9th century, the number of soldiers serving decreased, which forced the Khazars to resort to hiring mercenaries. Muslim soldiers of Iranian origin, known as 'Arsia', who were brought from Khorezm, played a special role in the protection of the Khazar kagan. In addition to them, the Khazar army included Russian Slavs, which indicates the multi-ethnicity of the kaganate army.

An interesting feature of the Khazars is that, despite their strategic position, they did not have significant naval forces, which limited their military capabilities in maritime conflicts. Local rulers in the Khazar Khaganate, called Tuduns, were appointed directly by the Khazar khagan. The main task of the Tuduns was to collect taxes and manage customs. There were also special officers along the coast, who were called 'fishermen', and they were engaged in the protection of coastal areas. In some cities, along with appointed officials, there were elected administrators who performed similar functions as tuduns and 'fishermen'. One of these local rulers was Babaguk, who ruled the city of Kherson from 705 to 840. Another Babaguk served as ruler of Tmutarakan in 703. The Khazars influenced the system of government of the Kiev Principality, where the title 'kagan' was used in relation to Prince Igor of Novgorod-Seversky, as mentioned in ancient Russian literature. In the work 'Hudud-al-Alam' Prince Igor is also called 'the Russian kagan'.

The Khazars have also established a regular legal system that guarantees representation of all faiths in court, thereby creating an atmosphere of tolerance. The Supreme Court consisted of seven chief justices representing four different faiths in the

¹⁶ Golden P.B. *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. Pp. 66-69.

¹⁷ Miller T. *Byzantine Jerusalem and the 'Pera Yahudi Cemaati'*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 103.

¹⁸ Dunlop D.M. *The History of the Jewish Khazars*. Princeton: Princeton University Press, 1954. Pp. 170-173.

¹⁹ Al-Istakhri A. *Kitab Masalik al-Mamalik*. 1992. S. 135-138.

capital. The court in Atila mainly dealt with commercial cases. The administrative system of the Khazar Khaganate, which maintained order and control over vast territories, also contributed to the development of the economy. Effective management of taxes and customs duties under the leadership of tuduns and other local officials helped ensure stable state revenues. This was made possible by active trade, which was the main source of Khazarian wealth. The economy of the Khazar Khaganate was heavily dependent on trade. Although the country did not have a large number of export goods such as honey, glue, wax, flour, velvet and furs, trade flows passing through the territory of the khaganate brought substantial revenues. Every trade caravan or ship passing through Khazaria was taxed at the rate of one tenth of the value of the goods. Additional duties were levied on ships coming from the Caspian Sea. Muslim and Russian merchants enjoyed the right of free movement through the Khazar lands, which made Itil an important trade center in the 10th century²⁰.

Over time, many of these merchants settled in the city, turning it into one of the key trading hubs in Eastern Europe. The Khazars, providing security along a significant part of the Eurasian trade routes, maintained their influence in this region for several centuries. The administrative and military structure of the Khazar Khaganate not only maintained order, but also created favorable conditions for economic prosperity. The location at the intersection of key trade routes contributed to the development of trade, which became the most important source of income for the state. However, in addition to trade, sectors such as agriculture and animal husbandry played a significant role in the economy of the khaganate. Archaeological finds made during the excavations of Sarkel Castle confirm that the Khazars had extensive trade relations with other Turkic peoples and various tribes, which indicates a high level of their integration into Eurasian trade networks²¹.

Despite the developed agriculture and active trade, animal husbandry was still the basis of the economic life of the Khazars. Pastures and reeds along the rivers created ideal conditions for breeding animals. Although the Khazars produced many food products on their own, they depended on the import of some goods, such as clothing and basic necessities, which came from the Arabs and the Byzantines²². The economy of the Khazar Khaganate was complex and multifaceted, combining domestic production and active international trade relations. Grain farming was widespread in the northern forest regions of the Khaganate, while in the southern steppes a nomadic lifestyle based on pastoralism prevailed. Vegetables such as millet, wheat, barley, rye, hemp, and peas were grown in the Caspian steppes. Melon and cucumber seeds, as well as remnants of grapes and cherries, were found during archaeological excavations of Khazar settlements. In addition to agriculture, fishing and animal husbandry played an important role in the economic life of the Khazars. The Khazars domesticated many animals, including sheep, goats, horses, donkeys, and pigs²³.

²⁰ Brook K.A. *The Jews of Khazaria*: 3rd ed. Rowman & Littlefield Publishers, 2018. Pp. 155-158.

²¹ Artamonov M.I. *Hazar Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004. S. 135-138.

²² Baker Patricia L. *The Khazars and Their Cultural Legacy*. New York: Routledge, 2001. P. 29.

²³ Jacoby D. *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*. *Travaux et mémoires*. 1967. Vol. 2. Pp. 445-448.

They also had a large number of camels, and they were engaged in beekeeping²⁴. Hunting wild animals such as wild boars, beavers, deer, and rabbits was an important part of their economic life. The Khazar Khaganate was an important center of international trade, controlling many routes between Asia and Europe. The Khazars maintained trade relations with various regions, including Khorezm, from where cotton products were imported. The Khazar Khaganate even maintained trade with Sweden. Radhanite merchants actively established social, cultural, and trade ties between Central Asia, Russia, and Khazaria, which strengthened the Khaganate's position in the global economy²⁵.

The economic prosperity of the Khazar Khaganate was also reflected in the development of culture and art. Rich trade relations and interaction with other nations contributed to the formation of a unique Khazar culture that combined elements of various civilizations. The most important archaeological finds attesting to this were made in such centers as the capital of the Khazar Khaganate, Itil, the fortress of Sarkel, as well as in the Mayak settlement and the mounds of Salvato. Finds found in these regions, both in the Caucasus and along the Don and Dnieper rivers, include architectural and artistic works belonging to the Khazars²⁶. Despite the absence of written documents attesting to the language and cultural life of the Khazars, numerous archaeological artifacts suggest that the Khazars, a people of Turkic origin, retained many features of a nomadic lifestyle, even as an influential force in Central Asia. Their tradition of seasonal migration – winter months in cities and summer months on plateaus and steppes – remained an important part of their lives. Soviet archaeologists came to the conclusion that, unlike the Huns, the Khazars had reached a high level of civilization.

Their houses were built of wood and covered with large tents called 'khargah', similar to the Turkic traditions, and brick was also used for kagan buildings and public structures. The found brick houses with round foundations, resembling Turkic yurts, indicate the transition of the Khazars from a nomadic to a sedentary lifestyle. Later finds include quadrangular houses, which indicates the further development of sedentary architecture²⁷.

Khazar culture also manifested itself in art and jewelry. The objects found in Sarkel Castle, such as decorated plates, mirrors, and gold and silver embroidery, show that the Khazars reached a high level in decorative art and paid great attention to clothing and jewelry. The influence of Khazar culture spread to neighboring regions, including those where Christianity was later adopted. For example, Vladimir I, Prince of Kievan Rus, used the title 'kagan', which indicates cultural borrowings. The differences in clothing also indicated the influence of the Khazars. While Russians wore short jackets, Khazars, Bulgarians, and Pechenegs preferred long kaftan-like robes similar to those worn by Ashkenazi Jews in the 19th century.

²⁴ Pritsak O. *The Khazar Kingdom's History*. Harvard Ukrainian Studies. 1978. Cambridge. Pp. 202–204.

²⁵ Failler A., Laurent V. *Georges Pachymères Relations historiques*. Paris: Les Belles Lettres, 1984. P. 105.

²⁶ Cahen C. *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*. Damascus: Presses de l'Ifpo, 1940. Pp. 39–42.

²⁷ Lurier H. *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*. New York: Columbia University Press, 1964. Pp. 246–250.

Fig. 1. Aerial view of the Khazar fortress of Sarkel, based on the excavations of the 1930s conducted by Mikhail Artamonov

The traditions of the Turkic peoples also left their mark in hairstyles: men and women braided their hair, and only the kagan had the right to let down his long hair by tying it with a ribbon, according to Chinese sources of the 7th century. The presence of writing can convey the smallest details of the life and everyday life of each nation. The only surviving phrase written in the Khazar alphabet is 'HWQWRWM' (Hukurim), which translates as 'reading'. The Khazar language belongs to the ancient Turkic period (6th – 10th centuries). Since not a single work written in the Khazar language has been preserved, there is no precise information about the language spoken by the Khazars. Two documents related to the Khazars have come down to our time, both written in Hebrew. One of them is a letter from the Khazar khagan Joseph to the Emir of Cordoba, Abdurrahman III, written in 960, the other is a letter from an unnamed Khazar Jew found in the Volga region²⁸.

Russian researchers such as Bartold and Minorsky believe that the Khazar language was similar to modern Chuvash, which belongs to a separate branch of the Turkic languages, and Bulgarian. It has also been established that various Turkic languages besides Khazar were spoken in the Caspian regions. In addition, the Karachays, Balkars, and some Caucasian peoples have preserved separate words of Khazar origin in their language²⁹. In Poland, Karaites, Jews by origin, continue to use the old Khazar Turkic language. Speaking about the religious beliefs of the Khazars, it should be noted that in the Khazar Khaganate there were many religions that peacefully coexisted for a long time. One of the most ancient and long-lived religions of the Khazars was the belief in a Heavenly God, characteristic of Tengrianism, widespread among many Turkic peoples³⁰. Like other nomadic peoples, the Khazars respected the forces of nature, reflecting their ancient

²⁸ Акрополь Г. История. Санкт-Петербург: Алетей, 2013. С. 879–890.

²⁹ Noonan T.S. The Khazar Economy. Chicago: University of Chicago, 1992. Pp. 185–187.

³⁰ Herrin J. The Formation of Christendom. Princeton: Princeton University Press, 1987. Pp. 165–167.

religious traditions. Christianity also penetrated into the Khazar Khaganate in the early periods, long before the spread of Judaism . Christian communities probably appeared in the khaganate as a result of missionary activity and the influence of the Byzantine Empire . However, the spread of Christianity stopped after the beginning of the Arab conquests in the South Caucasus and Azerbaijan in the 8th century³¹.

After the collapse of the Khazar Khaganate, the Christian population was assimilated by the Russian Orthodox Church. Islam began to spread among the Khazars through Khorezm merchants during the Arab conquests. The Khazar khaganate did not hinder Muslim communities, but Islam did not become the dominant religion, despite the temporary promises of the rulers to accept it during difficult periods. For example, the Khazar khagan, having been defeated by Arab forces under the command of Mervan bin Mohammed, declared that he would convert to Islam, but soon reneged on this promise³².

Judaism became the official religion of the Khazar Khaganate in the 10th century, but it is unknown which sect of Judaism the Khazars adhered to³³. According to the Arab historian El-Masudi, the Khazar khagan converted to Judaism during the reign of Caliph Harun ar-Rashid (786–809). However, the Life of Constantine states that this happened in 861. It is known that Jewish communities already existed in Eastern Europe before the Khazars adopted Judais. It is believed that Jews living in Dagestan began to spread Judaism among the Khazars, as well as Jews who migrated from Mesopotamia and Khorezm, strengthened the position of this religion in the kaganat. El-Masudi also notes that there were more Muslim and Christian communities in the capital Itil than Jewish ones, but the judicial system of the kaganate maintained a balance between different faiths . Of the seven chief judges, one considered cases concerning Tengrianism, two – cases of Christians, two – Muslims, and the remaining two – cases of Jews³⁴.

Although Judaism became the dominant religion among the Khazars, the rulers made no active efforts to spread it. Religious tolerance remained an important element of the kaganate's governance. The spread of Judaism increased significantly during the reign of Bulan Kagan and Obadiah Kagan 1980. On the other hand, Omelzhan Pritsak attributes the conversion of the Khazars to Judaism solely to the influence of itinerant Radhanites and Iranian Jewish merchants .

A genetic study conducted on the 'Y' chromosomes of Ashkenazi Jews in 1999 showed that their DNA structures produced results similar to those of Turkish origin, rather than Jews of Israeli origin³⁵.

Conclusion. The collapse of the Khazar Khaganate represents an important stage in the history of the region, when a change in the political and ethnic landscape became

³¹ Bosworth C.E. *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*. New York: Columbia University Press, 1977. Pp. 125–127.

³² Noonan T.S. *The Khazar Economy*. University of Chicago, 1992. Pp. 190–193.

³³ Zuckerman, C. *On the Date of the Khazar Conversion to Judaism*. Cambridge: Harvard Ukrainian Studies, 1995. Pp. 200–203.

³⁴ Van Dieten J.L. *Nicetae Choniatae Historia*. Berlin–New York, Germany–USA: De Gruyter, 1975. Pp. 36–39.

³⁵ Runciman Steven. *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1947. Pp. 227–230.

inevitable. The Khazar Khaganate has been a powerful political, cultural, and economic force in Eurasia for several centuries, controlling key trade routes and exerting significant influence on neighboring states. However, the weakening of the state began under the influence of a number of internal and external factors, which eventually led to its collapse. One of the key external factors was the constant pressure from nomadic tribes such as the Pechenegs, Uzs, and Kipchaks, who intensified their attacks on the Caspian and other territories of Khazaria.

Despite the fact that some of these tribes even served in the Khazar army, destructive raids gradually undermined the defense capability of the state and its political unity. The weakening of the Khazarian position was especially noticeable after 860, when the lands between the Don and the Dnieper were subjected to constant attacks, which led to the loss of control over Kiev and neighboring regions. Economic problems also became an important factor that accelerated the fall of the khaganate. Khazaria, which for a long time controlled the most important trade routes between East and West, became isolated when the Russians captured Taman Tarkhan on the Black Sea, and the Kipchaks and Cumans blocked the trade routes connecting the Khazar Khaganate with Western Turkestan and Iran.

The lack of trade revenues made it impossible for the state to maintain its army, which consisted largely of mercenaries, which significantly weakened its defensive capabilities. Internal instability has also played an important role in weakening the State. The adoption of Judaism by the Khazar elite was an important political step, which, however, caused a split among the population that professed various religions, such as Islam, Christianity, and Tengrianism . The lack of unity among the population led to a decrease in support for the dynasty and general political cohesion. This internal split further weakened the state, which was already under pressure from external threats.

By the 11th century, the Khazar Khaganate was significantly weakened and could not withstand many challenges. Pressure from nomadic tribes, economic isolation and internal religious tensions led to the fact that Khazaria lost its influence and ceased to exist as an independent state. The last remaining Khazars, including Jewish Turkic communities such as Karaites in Poland and Lithuania, as well as Karachays in the North Caucasus, are part of the legacy left by the Khazar Khaganate. Thus, the fall of the Khazar Khaganate was not just the collapse of one state, but also an important milestone in the history of Eurasia, which had a long-term impact on the ethnopolitical map of the region. The influence of Khazaria on the ethnic and cultural composition of Eastern Europe and the Caucasus is still being felt. The history of the Khazar Khaganate and its fall show how external and internal factors can change the fate of even the most powerful state, paving the way for a new regional order and cultural transformations.

REFERENCES

- Artamonov, M.I. (2004). *Hazar Tarihi* [History of the Caspian]. İstanbul: Selenge Yayınları [In Turkish].
- Al-Istakhri, A. (1992). *Kitāb Masālik al-Mamālik* [The Book of Roads and Kingdoms]. Retrieved from

- <https://artsandculture.google.com/asset/kitab-al-masalik-wa-l-mamalik-of-al-istakhri/JAFdGoqk6g8xAg?hl=en> [in Arabic].
- Baker, Patricia L. (2001). *The Khazars and Their Cultural Legacy*. New York: Routledge [in English]
- Bosworth, C.E. (1977). *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*. New York: Columbia University Press [in English].
- Brook, Kevin Alan (2018). *The Jews of Khazaria* (3rd ed.). Rowman & Littlefield Publishers [in English].
- Dunlop, D.M. (1954). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton: Princeton University Press [in English]
- Golden, Peter B. (1980). *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in English].
- Grousset, René (1970). *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. Rutgers University Press [in English].
- Herrin, Judith (1987). *The Formation of Christendom*. Princeton: Princeton University Press. [in English].
- Kuzgun, Ş. (2010). *Hazarlar ve Türk Kültür Tarihi* [Khazars and the History of Turkish Culture]. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. [In Turkish].
- Miller, Timothy (2005). *Byzantine Jerusalem and the 'Pera Yahudi Cemaati'*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Noonan, Thomas S. (1992). *The Khazar Economy*. University of Chicago [in English].
- Pritsak, Omeljan (1978). *The Khazar Kingdom's History*. Cambridge: Harvard Ukrainian Studies. [in English].
- Róna-Tas, András (1999). *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*. CEU Press. [in English].
- Runciman, Steven (1947). *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Zuckerman, Constantine (1995). *On the Date of the Khazar Conversion to Judaism*. Cambridge: Harvard Ukrainian Studies. [in English].
- Akropolit, G. (2013). *Istoriya* [History]. Aleteya, St. Petersburg, Russia. [in Russian].
- Cahen, C. (1940). *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche* [Northern Syria at the Time of the Crusades and the Frankish Principality of Antioch]. Presses de l'Ifpo, Damascus, Syria [in French].
- Failler, A. & Laurent, V. (1984). *Georges Pachymères Relations historiques* [Georges Pachymeres: Historical Relations]. Les Belles Lettres, Paris, France [in French].
- Jacoby, D. (1973). The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade. *The American Historical Review*, 78, 4, 873-906 [in English].
- Jacoby, D. (1967). Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque [The Greek Archons and Feudalism in Frankish Morea]. *Travaux et mémoires*, 2, 421-481. [in French].
- Miller, T. (1973). *Mistra: ocherki istorii i kul'tury srednevekovogo goroda* [Mystras: essays on the history and culture of a medieval city]. Nauka, Leningrad, USSR [in Russian].
- Lurier, H. (1964). *Crusaders as Conquerors: The Chronicle of Morea*. Columbia University Press, New York, USA [in English].
- Van Dieten, J.L. (1975). *Nicetae Choniatae Historia*. De Gruyter, Berlin-New York, Germany-USA [in English].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/190-204>

УДК (UDC) 94 : 929.6 (49) "16"

ON THE STUDY OF CAST-IRON FIREBACKS OF THE «COLD GOLDEN AGE» OF THE DUTCH REPUBLIC

Taras Batenko*

Abstract

The purpose of this study is to explore the historical, cultural, and economic role of cast-iron firebacks («firebacks») in the context of the development of the Dutch Republic during the Little Ice Age of the 17th century.

Methodology. The study employs an interdisciplinary approach that combines historical analysis, iconographic research on firebacks, and climate reconstructions to examine the impact of climatic conditions on the development of production, art, and daily life in the Netherlands.

Scientific novelty. For the first time, the study analyzes the design specifics and symbolism of ‘Dutch’ cast-iron firebacks in the context of the cultural identity of the Dutch Republic. It describes their role as markers of social and political changes, particularly in the context of the struggle for independence and economic prosperity amid climate challenges.

Conclusions. Cast-iron firebacks, or firebacks, became an important element of the material culture of the Dutch Republic during the Little Ice Age, which was characterized by cold winters. The Republic, known for its economic strength and ability to adapt to adverse climatic conditions, successfully applied advanced metallurgy technologies, particularly in the production of cast-iron firebacks for heating homes. Firebacks were not only practical household items but also significant cultural and political symbols. Their typology and design reflected key features of Dutch culture, particularly the importance of the sea, which played a crucial role in the development of the Dutch economy and navy, as well as the struggle for independence and the resilience of the Netherlands against external threats.

The firebacks often feature maritime-themed symbols that emphasize the significance of fishing and trade routes for the economic stability of the Republic. For example, arched borders with marine motifs such as shells or dolphins strengthen this image. Political themes, such as the scene of ‘Our Lady of Holland’ on the ‘Pro Patria’ fireback, symbolize not only national pride but also the active involvement of women in the fight for rights and freedom, which had significant importance for the Republic in its struggle for independence from Spain.

Thus, cast-iron firebacks are important not only as elements of daily life but also as cultural and political symbols that reflect the internal resilience and national identity of the Dutch Republic. They are an integral part of the ‘Cold Golden Age’, a period when the Dutch were able to build one of the strongest economies in Europe by adapting their strategies to the harsh climatic conditions of the Little Ice Age.

Keywords: Dutch Republic, firebacks, cast-iron firebacks, Little Ice Age

* PhD in Political Science, Associate Professor, People’s Deputy of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
E-mail: batenko.scientist@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6588-2192>

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ КАМІННИХ ЧАВУННИХ ПЛИТ «ХОЛОДНОГО ЗОЛОТОГО ВІКУ» НІДЕРЛАНДСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ**Тарас Батенко*****Анотація**

Мета роботи – стаття досліджує історичну, культурну та економічну роль камінних чавунних плит («фаербеків») у контексті розвитку Нідерландської Республіки в умовах Малого льодовикового періоду 17 століття.

Методологія. Використано міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний аналіз, іконографічне дослідження плит та кліматичні реконструкції, для вивчення впливу кліматичних умов на розвиток виробництва, мистецтва та побуту в Нідерландах.

Наукова новизна – вперше проаналізовано специфіку дизайну та символіку «голландських» чавунних плит у контексті культурної ідентичності Нідерландської Республіки. Описано їхню роль як маркерів суспільних і політичних змін, зокрема боротьби за незалежність та економічного процвітання в умовах кліматичних викликів.

Висновки. Камінні чавунні плити, або фаербекі, стали важливим елементом матеріальної культури Нідерландської Республіки в період Малого льодовикового періоду, що був охарактеризований холодними зимами. Республіка, що відзначалася економічною потужністю та здатністю адаптуватися до несприятливих кліматичних умов, успішно застосувала новітні технології в металургії, зокрема виробництво чавунних плит для обігріву житла. Фаербекі стали не лише практичними елементами побуту, але й важливими культурними і політичними символами. Їхня типологія і дизайн вказували на характерні риси голландської культури, зокрема на важливість моря, яке відіграло ключову роль у розвитку голландської економіки та флоту, а також на боротьбу за незалежність і стійкість Нідерландів перед зовнішніми загрозами.

На плитах часто зустрічаються символи морської тематики, що підкреслюють значення рибальства та торговельних маршрутів для економічної стабільності Республіки. Наприклад, аркові бордюри з морськими мотивами, такі як раковини або дельфіни, підсилюють цей образ. Політичні теми, що зображають боротьбу за свободу, наприклад, сцена з «Дівою Голландії» на плиті «Pro Patria», символізують не лише національну гордість, а й активну участь жінок у боротьбі за права та свободу, що мало важливе значення для республіки в умовах боротьби за незалежність від Іспанії.

Отже, чавунні камінні плити виявляються важливими не лише як елементи побутового вжитку, але й як культурні та політичні знаки, які відображають внутрішню стійкість та національну ідентичність Нідерландської Республіки. Вони є невід'ємною частиною «Холодного Золотого віку», періоду, коли голландці змогли побудувати одну з найсильніших економік у Європі, адаптуючи свої стратегії до суворих кліматичних умов Малого льодовикового періоду.

Ключові слова: Нідерландська республіка, фаербекі, камінні чавунні плити, Малий льодовиковий період

Цитування: Батенко, Т. (2025). До питання вивчення камінних чавунних плит «Холодного золотого віку» Нідерландської республіки. *Консенсус*, 1, 190–204. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-01/190-204>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/155>

* кандидат політичних наук, доцент, народний депутат Верховної Ради України, Київ, Україна. E-mail: batenko.scientist@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6588-2192>

Постановка проблеми. Дослідження матеріальної культури Нідерландської Республіки в період Малого льодовикового періоду має важливе значення для розуміння історичних процесів, що формували економічну, соціальну та культурну унікальність цього регіону. Одним із визначальних елементів побуту того часу були камінні чавунні плити – фаербекі. Ці предмети не лише виконували функцію обігріву помешкань у холодних кліматичних умовах, а й ставали носіями культурної ідентичності, політичних ідей та естетичних смаків доби.

У контексті історії Нідерландської Республіки, яка характеризувалася значними економічними досягненнями, розвитком морської торгівлі та боротьбою за незалежність, фаербекі виступають символами адаптації до кліматичних викликів та відображенням національної самобутності. Проте ця тема досі не отримала належної уваги в історичних дослідженнях, особливо щодо аналізу дизайну та символіки чавунних плит як маркерів суспільних змін.

Аналіз останніх досліджень. Питання матеріальної культури в контексті кліматичних змін і соціальних трансформацій піднімалося в багатьох працях. Д. Дегрут¹ звертає увагу на вплив Малого льодовикового періоду на економічну та культурну адаптацію Нідерландів. Його праця слугує важливим фундаментом для аналізу зв'язку між кліматичними умовами та побутовими практиками. Дослідження С. Вайта² розкриває глобальний вплив кліматичних змін, пропонуючи ширший контекст для розуміння адаптаційних стратегій. У цьому сенсі, використання чавунних плит можна вважати однією з таких стратегій.

Значення металургії та її роль у матеріальній культурі Європи аналізує Дж. Гуді³. Його підхід дозволяє оцінити фаербекі не лише як побутовий предмет, а й як результат економічного прогресу. Робота М. Ходжкінсона⁴ зосереджена на подібних виробках у Британії, проте її висновки щодо дизайну й технік лиття мають спільні риси з голландським виробництвом, що дозволяє провести паралелі. У дослідженні В. Герскамп⁵ чітко простежується зв'язок між релігійною символікою і дизайном камінних плит. Це відкриває можливість для інтерпретації культурного значення фаербеків у Нідерландах. М. Карпентьє⁶ надає цінну інформацію про технічні аспекти виробництва і типологію камінних плит, хоча більшість його даних стосуються французького контексту. Водночас це дозволяє зрозуміти впливи інших європейських шкіл на голландську традицію.

¹ Degroot D. *The Frigid Golden Age: Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560-1720* (Studies in Environment and History). Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

² White S. The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*. 2014. Vol. 44, No. 3. P. 332. DOI: https://doi.org/10.1162/JINH_a_00574

³ Goody J. *Metals, Culture and Capitalism: An Essay on the Origins of the Modern World*. New York: Cambridge University Press, 2012. 251 c.

⁴ Hodgkinson J. *British cast-iron firebacks of the 16th to mid 18th centuries*. King's Lynn: Hodgsonbooks, 2010. 184 p.

⁵ Herskamp W. *Die Eiserne Bibel. Alte Ofen - und Kaminplatten im Rheinland mit Bildern zur Bibel nach Holzschnitten und Kupferstichen der Meister des 15. bis 17. Jahrhunderts*. Aachen: Helios, 2007. 13 c.

⁶ Carpentier H. *Plaques de cheminées*. T. 1. Paris: [б.в.], 1912. 422 c. Репринт, видруковано у м. Осер (Auxerre).

Символіка та культурна ідентичність Нідерландів в «Золотий вік» досліджені в роботах Й.Л. Кьорнера⁷ і Дж. Кеннеді⁸. Їхній аналіз іконографії може бути застосований для вивчення символів, які прикрашали чавунні плити.

Отже, попри наявність окремих досліджень, проблема чавунних камінних плит у контексті Малого льодовикового періоду та соціокультурних змін Нідерландської Республіки потребує подальшого вивчення з акцентом на міждисциплінарний підхід. Це дозволить глибше зрозуміти їхню роль як маркерів економічних, політичних і культурних процесів.

Зима і голландський стиль чавунних фаербеків під час Вісімдесятирічної війни за незалежність. Нідерланди, або Республіка Сполучених Провінцій, є одним із найвдаліших прикладів процвітаючої європейської економіки в умовах Малого льодовикового періоду 17 ст. Дослідники майже безапеляційно стверджують, що «голландці користувались, мабуть, найбільш стійкою економікою у світі у час найгіршого у Північній півкулі LIA (з кінця 16 по 17 століття) з незначною шкодою (для себе) від кліматичних змін»⁹. Голландці проявили унікальну стійкість до холоду, яку американський історик Дагомар Дегруд назвав «Холодним Золотим віком» Нідерландської республіки¹⁰. Здійснення ефективного державного управління, довгострокової адаптації своєї інфраструктури, корегування сільськогосподарської та транспортної діяльності допомогло Нідерландам впоратися з серйозними викликами клімату і стати країною з передовою економікою у тодішній Європі.

Металургійна промисловість – доменні печі, які працювали з залізною рудою та ливарні цехи переважно були зосереджені в Арденнському масиві, на просторах якого лежали Південні Нідерланди (сучасна територія Бельгії, Люксембургу і північної Франції).

Територія сучасної Бельгії наприкінці Середньовіччя мала розвинену металургійну промисловість і перетворилася в один із центрів сталеливарної промисловості у Західній Європі, стала двигуном революційного переходу від традиційної (античної) прямої металургії заліза до непрямої (сучасної) залізної металургії. Осередки цієї промисловості були зосереджені в південних та східних регіонах сучасної Бельгії: графство Ено і Намюр, князівство Льеж, герцогство Люксембург формували північно-західну межу величезного «залізного басейну», який також включав Рейнську область (Вестфалія, Ейфель, Лотарингія, а також Шампань). З 13 ст. князівство Льеж і графство Намюр були відомі своїм виробництвом і експортом заліза до Франції, Голландії, Священної Римської імперії

⁷ Koerner J.L. Bosch and Bruegel: From Enemy Painting to Everyday Life. Princeton: Princeton University Press, 2016. 332 с.

⁸ Kennedy J.C. Een beknopte geschiedenis van Nederland. Amsterdam: Prometheus, 174-177.

⁹ White S. The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*. 2014. Vol. 44, No. 3. P. 332. DOI: https://doi.org/10.1162/JINH_a_00574

¹⁰ Degroot D. The Frigid Golden Age: Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560-1720 (Studies in Environment and History). Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

та Англії¹¹. Найстаріша залізна арматура, зафіксована в регіоні Маас, розташована на горищі в трансепт собору Святого Павла в Льежі, датована 1252 р. Згодом, у 16 ст., валлонські залізорудні майстри здійснили експансію на територію північно-західної Європи, через що історики можуть говорити про активне просування сучасної залізної металургії – валлонського непрямого методу ливарного процесу. Водночас цій експансії постійно шкодили глобальні геополітичні катаклізми: Столітня війна, Тридцятилітня війна, військові кампанії Людовика XIV. Король Іспанії Філіп IV у 1624 і 1627 рр. змушений був забороняти майстрам кузень Валлонії залишати країну до відновлення миру¹².

У північних Нідерландах ливарні цехи розвивалися на основі імпортованої залізної руди, але її питома вага у республіці була невелика¹³. Із заснуванням Нідерландської республіки та завершенням періоду Тюдорів в Англії, відбувся прогрес у використанні цими країнами металів, зокрема заліза і чавуну. Це відбулося шляхом розв'язання проблеми тепла і палива: Нідерланди загалом, так і Голландія зокрема, використовувала торф як основне паливо, а Британія – свої численні запаси вугілля і залізної руди, з якої виплавляла чавун¹⁴.

Нідерландські чавунні камінні плити насправді не були речами, виготовленими у самих Нідерландах. Термін «голландська» камінна плита стосується не походження, а типології. Це були фаербеки, відлиті для голландського ринку, а також в широкому сенсі для європейського та англійського ринку на території сучасної Німеччини. Йдеться насамперед про князівство Нассау-Зіген в північно-західній Німеччині (регіон Зігерланд, Рейнський масив), в якому існували металургійні заводи. Князівство тоді перебувало під владою гілки голландського королівського дому Орансько-Нассауської династії.

Декоративні ескізи й матриці для чавунних плит Нідерландів були зроблені фламандським скульптором Артусом Квеллінусом Старшим (Artus Quellinus de Oude; 1609–1668) та його школою. Перші плити для нідерландського ринку були виготовлені в час війни за незалежність республіки під керівництвом Йогана Моріца Нассау-Зіген у доменних печах Зігерланда (див нижче також плита Георг-Фрідріх Нассау-Зіген 1668–1674). Згодом, коли фламандські художники були залучені у революційні потрясіння, плити Зігерланда для Нідерландів у другій половині 17 ст. виготовляли за ескізами нідерландських художників¹⁵. Також фаербеки для голландського ринку

¹¹ Yante J.-M. Provenance, acheminement et mise en œuvre du fer dans le bâtiment: le cas du Pays Mosan. XIVe–XVIe siècles / O. Chapelot, P. Benoît (Eds.). *Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Âge*. Paris, 1985. P. 293–303.

¹² Ronvaux M. Le charbon de bois, clé de la sidérurgie namuroise. *Cahiers de Sambre et Meuse*. 2020. No. 3. C. 237.

¹³ Neumann J. Great Historical Events That Were Significantly Affected by the Weather: 3, The Cold Winter of 1657–58, The Swedish Army Crosses Denmark's Frozen Sea Area. *Bulletin of the American Meteorological Society*. 1978. № 59 (11). P. 1432–1437.

¹⁴ Goody J. *Metals, Culture and Capitalism: An Essay on the Origins of the Modern World*. New York: Cambridge University Press, 2012. 251 p.

¹⁵ Herskamp W. Die Eiserne Bibel. Alte Ofen- und Kaminplatten im Rheinland mit Bildern zur Bibel nach Holzschnitten und Kupferstichen der Meister des 15. bis 17. Jahrhunderts. – Aachen: Helios, 2007. 13 s.

виготовляли на території Арденського басейну в Південних (Іспанських) Нідерландах – сучасні Бельгія, Люксембург, найактивніше протягом другої половини 17 – початку 18 ст.

Рис. 1. Ван Гог «Камін» (1889)

У північних Нідерландах, відтак у незалежній республіці її до кінця 19 – початку 20 ст. обігрів житла відбувався переважно завдяки функціонуванню великих камінів, як це видно з численних малюнків художників того часу, включно з Вінсентом Ван Гогом (його малюнок олівцем «Камін», 1889 рік (рис. 1). У 17 ст. почали з'являтися перші печі, або ж закриті чавунні шафи. На рубежі 19–20 ст. у відкритий камін почали ставити різноманітні печі, з виходом труб у відкриті димоходи, не руйнуючи самого каміну. Плити, поставлені всередину каміну для відбивання потоку тепла, у Нідерландській республіці з'явилися доволі пізно, на початку 17 ст. і набули поширення у другій половині 17-го – початку 18 ст. До цього безумовно спонукали відносно холодні зими 17 ст. Скажімо, температура взимку 1657/58 рр. у Нідерландах склала бл. 1°C, вона була на ~4°C холоднішою, ніж за період 1931–1960 рр.¹⁶ Холодні зими не були рідкістю і в інші роки. Майстер «голих» голландських інтер'єрів Якоб

¹⁶ Neumann J. Great Historical Events That Were Significantly Affected by the Weather: 3, The Cold Winter of 1657–58, The Swedish Army Crosses Denmark's Frozen Sea Area. *Bulletin of the American Meteorological Society*. 1978. Vol. 59, No. 11. P. 1434. DOI: [https://doi.org/10.1175/1520-0477\(1978\)059<1432:GHETWS>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0477(1978)059<1432:GHETWS>2.0.CO;2)

Врель (гол. Jacob Vrel; 1617-1662) на картині «Молода жінка в інтер'єрі» бл. 1660 року (Національна галерея мистецтв», Вашингтон) та на деяких інших роботах зобразив ледь помітні контури невеликого фаєрбека у каміні (рис. 2).

Рис. 2. Якоб Врель «Молода жінка в інтер'єрі» (бл. 1660)

Голландські плити легко відрізнити від інших. У них немає тієї монументальності, характерної для французьких, англійських чи плит з Габсбурзької Іспанії, які вказували на міцну централізовану державу чи абсолютну монархію. Ці плити менш габаритні та врази легші від своїх французьких чи англійських зразків. Вони часто аркової прямокутної форми з окантовкою; центральні сцени представляють мальовничі, релігійні, алегоричні, громадянські патріотичні сцени; довкола центральної сцени арковий прямокутний бордюр з філейним кантом і повторюваним листовим малюнком; зверху – раковина гребінця між двома

дельфінами чи морськими зміями, саламандрами тощо. Морська тема невід’ємна. Голландські рибалки взагалі вдосконалили способи зберігання риби, а малосольний «голландський оселедець» став сертифікатом якості. І цей сертифікат у вигляді морських мешканців увінчував аркову панель камінної плити. Голландський фаєрбек був віддзеркаленням тих речей, які були важливі для республіки. Отож перше, що впадало в око – це важливість моря. У 1635 р. флот Нідерландів налічував сімсот тисяч тонн і чотири тисячі вісімсот суден – це більше, ніж у флотах всіх європейських держав разом¹⁷. Друге – це здобута у боротьбі незалежність і статус найвільнішої економіки у тодішньому світі.

Голландські форми плит (поширені також у бельгійській Фландрії) з нетиповими на ринку візерунками створили нову хвилю їх імпорту, насамперед в Англію, починаючи з другої половини 17 ст. З’явилася також чимала кількість голландських копій, виготовлених безпосередньо в Англії¹⁸. Масовій моді в Англії на такі фаєрбеки слід завдячувати уродженцю Голландської республіки Вільгельму III Оранському, який був намісником республіки (штатгальтером) і вивів країну з кризи. Згодом протестант Вільгельм III очолив в Англії переворот і скинув з монаршого престолу католика Якова II. Отож, Вільгельм III Оранський до своєї смерті у 1702 р. правив Англією, Шотландією, Ірландією і зберіг свою владу у Нідерландах. Вплив Республіки посилювався на британський дизайн, в тому числі це торкнулося камінних плит. Перевидання цих плит триває фактично досі.

У Нідерландській республіці, яка боролася проти іспанського гніту, доволі поширені на чавунних плитах політичні та громадянські теми. Зокрема фаєрбек «Pro Patria» (рис. 3), один із найбільш популярних у Голландії (з’явився приблизно 1644 р.)¹⁹, зображає молоду Нідерландську республіку в особі «Діви Голландії» – прототипу Діви Марії. Жінка була не лише символом боротьби за свободу проти іспанського гноблення, але й стояла на чолі податкових бунтів у Нідерландській республіці²⁰. На чавунній плиті Діва в солдатському капелюсі стоїть поряд із мілітаризованим Голландським Левом, що її захищає²¹. На цьому рельєфі войовнича служниця у своєму голландському саду з плетеною огорожею сміливо хапає спис із Капелюхом Свободи на вістрі²². Гасло «Pro Patria» – «За Вітчизну» над головою Діви доповнює асоціацію з повстанням проти тиранії Філіпа II та боротьбою за незалежність.

¹⁷ Турунен А. Забуті історії міст: як багатство та культурний розвиток здобуваються толерантністю. Львів–Київ, 2018. С. 199–200.

¹⁸ Hodgkinson J. British cast-iron firebacks of the 16th to mid 18th centuries. King’s Lynn: Hodgersbooks, 2010. 184 p.

¹⁹ Carpentier H. Plaques de cheminées. T. 1. Paris: [б.в.], 1912. 422 p.

²⁰ Hart M. T. Oorlog en ongelijkheid. Een inclusieve geschiedenis van de Gouden Eeuw. Amsterdam: Boom, 2022. 157 p.

²¹ Moffitt Peacock M. The Maid of Holland and Her Heroic Heiresses / S.J. Moran, A. Pipkin (Eds.). Women and Gender in the Early Modern Low Countries, 1500–1750. Leiden: Brill, 2019. С. 68–127. DOI: 10.1163/9789004391352_005

²² Ibid. P. 118–119

Рис. 3. Фаербек «Pro Patria»

Бенедикт Спіноза, Рене Декарт, Джон Локк, які змушені були емігрувати до Нідерландів, а також Рембрандт ван Рейн і пізно відкритий Ян Вермер – наче усі разом своїми працями показували чужі Європі громадянські свободи висловлювань, віри, друку та малювання. Цей стиль громадянських свобод не оминув, як ми бачимо, й дизайну камінних плит. «Pro Patria» є візиткою голландського стилю у чавуні періоду «Холодного Золотого Віку».

Північноголландські художники кінця 16–17 ст., услід за яскравими представниками фламандської школи, залишили нам чимало творів із зимовими сценами замерзлих річок та каналів, де міщани та селяни проводили зимові розваги (катання по замерзлих водоймах на ковзанах, санях, грою ключками у хокей тощо). За цими міськими та сільськими голландськими сценами можемо судити про характер зимових періодів у південних та північних Нідерландах від 1560-х рр. і впродовж мінімуму Маундера. З великої кількості картин із зображенням замерзлих водойм, що формують окремий жанр у західноєвропейському мистецтві, рясніють ті, що зображають сцени з крижаними річками та каналами.

Судячи з багатьох зимових (грайливих) сцен, радості катання на ковзанах, сучасному поколінню періоду глобального потепління може видатися, що морозні температури 16–17 ст. навряд чи негативно впливали на економічне життя окремих країн Північної Європи (див. для прикладу маловідому картину Деніса ван Алслоота поч. 17 ст. «Зимовий пейзаж» (рис. 4) з колишньої колекції графа Ремі де Поліньяка (фр. Rémy de Polignac, Франція). Зимові сцени зафіксовані у роботах фламандських художників: Ганса Бола (Hans Bol; 1534–1593), Лукаса ван Фалькенборха (Lucas van Valckenborch; бл. 1535–1597), гравера Пітера ван дер Гейдена (Pieter van der Heyden; бл. 1530–1572), Деніса ван Алслоота (Denys van Alsloot; 1570–1626) та глухонімого митця з Амстердаму Хендріка Аверкампа (Hendrick Avercamp; 1585–1634), піонера зимових сцен у Північних Нідерландах. Помітним був вплив на цих художників Пітера Брейгеля Старшого²³. Численні зимові сцени та пейзажі бачимо також у роботах таких південноголландських художників та представників Золотого віку у Північних Нідерландах: Адама ван Бріна (Adam van Breen; 1585–1642), Гейсбрехт Лейтенс (Gysbrecht Leytens; 1586–1656), Андріана ван де Венне (Adriaen van de Venne; 1589–1662), Крістоффеля ван ден Берга (Christoffel van den Berghe; бл. 1590–1645), Есайаса ван де

²³ Koerner J.L. Bosch and Bruegel: From Enemy Painting to Everyday Life. Princeton: Princeton University Press, 2016. 332 p.

Вельде (Esaias van de Velde; 1591–1630), Антоні Верстралена (Anthonie Verstralen; 1594–1641), Яна ван Гойена (Jan van Goyen; 1596–1656), Аерта ван дер Нера (Aert ven der Neer; 1603/1604–1677), Ісаака ван Остаде (Isaac van Ostade; 1621–1649), Яна ван де Каппелле (Jan van de Cappelle; 1626–1679) і ін. (див., зокрема²⁴) (велика добірка «зимових» картин нідерландських художників знаходиться у провідних галереях світу – Луврі, Мауріцгейс, Гаага, Національній галереї Вашингтону тощо, а також у приватних колекціях).

Рис. 4. Деніс ван Алслоот, «Зимовий пейзаж»

Погода і зимові пейзажі об'єднали цих голландських художників по обидва боки кордону війни та Мюнстерського миру, який підвів ризику під Вісімдесятирічною війною за незалежність (1568–1648). Більшість із цих картин документують один із найхолодніших етапів ЛІА, передають реальну зимову атмосферу і гротескові зимові розваги фламандців та голландців на різних етапах Малого льодовикового періоду 16–17 ст. Меншою мірою у роботах нідерландських митців зображено зиму у контексті Вісімдесятирічної війни за незалежність. Яскравим винятком є зображення на

²⁴ La vie en Hollande au XVII siècle. Tableaux, dessins, estampes, argenterie monnaies, médailles et autres témoignages (Catalogue). Exposition organisée par l'Institut Néerlandais. Paris: Musée des arts décoratifs, 1967. 11 janvier – 20 mars 1967.

фасадних каменях у місті Горн в Північній Голландії оповитої легендами історії, яка розповідає нам про те як одного морозного дня лютого 1574 р. захисник Вестзана (нині Занстад) Ламберт Меліш (нід. Lambert Meliszoon) посадив свою стареньку матір на санчата і сам тягнув її на ковзанах по замерзлих каналах та річках, рятуючи від іспанських солдатів. Іспанці, наздогнавши його, настільки були вражені цим проявом материнської любові, що мирно їх відпустили²⁵.

Вісімдесят років боротьби за незалежність від Іспанії ознаменували Золотий вік республіки. Проте подальша війна проти французьких військ Людовика XIV та англійських Стюартів, рік лиха та лютого холоду кінця осені – зими 1672/73 рр. перервали торгівлю, спричинили економічний занепад і завершили Золоте століття. Республіка вижила завдяки відчайдушній боротьбі й праці та військовій підтримці курфюрства Бранденбург наперекір тодішнім абсолютним монархіям²⁶.

За час Вісімдесятилітньої війни за незалежність, яка наклалася на велику європейську Тридцятилітню війну, значна частина нідерландської еліти перебралася у північні, незалежні від Іспанії протестантські провінції. Тому ми досліджуємо «нідерландський стиль» в мистецтві чавуну, але не маємо при тім «чистого продукту» з цієї країни. Англієць Джон Хоутон у своєму щотижневому зведенні торгових даних і статистики в Англії наприкінці 17 ст., писав, що «хоча Голландія – це країна, яка не має багатьох корисних копалин..., все ж дуже мало з цього каталогу (речей), що походять не звідти, особливо з тих, які найбільше виробляються, і найбільшої цінності». Серед цього каталогу невелику частку імпорту в Англії складала вишукано оздоблені чавунні «вогняні спини» камінів, привезені з Антверпена чи Амстердама. Уже в другій половині 17 ст. ВВП на душу населення в Амстердамі було в чотири рази більшим, ніж у Парижі.

Нассау-Зіген. Перші чавунні камінні плити для Нідерландської республіки.

Зведене до рангу імперського князівства, графство Нассау-Зіген і Нассау-Ділленбург з двома резиденціями, формували у Священній імперії один із центрів чавунної промисловості з виходом на північно-західноєвропейські ринки. Володіння нассаусів включали землі в Німеччині, ще більші володіння в Нідерландах, на додаток території у Швейцарії, Люксембурзі, Франції та Італії. Це був «непостійний малюнок плям, який змінювався від покоління до покоління, починаючи з дванадцятого століття», зазначав Рене ван Стіпріан²⁷. Поступово представники дому Нассау почали відігравати помітну роль у військово-політичному житті Європи, насамперед Німеччини та Північних Нідерландів.

Розглянемо одну з таких характерних камінних плит династії Нассау (зокрема її

²⁵ Hart M. T. Oorlog en ongelijkheid... P. XXII; Snijders E. De barre tocht van Lambert Melisz. URL: <https://onh.nl/verhaal/lambert-melisz>

²⁶ Panhuysen L. Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de Ondergang Ontsnapte. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2022. p. 11-13; Kennedy J.C. Een beknopte geschiedenis van Nederland. Amsterdam: Prometheus, 2021. P. 174-177.

²⁷ Stipriaan R. van. De Zwijger. Het leven van Willem van Oranje. Amsterdam-Antwerpen: Facto, 2022. 19 p.

гілки Нассау-Зіген), яка відкрила ринок європейських плит «голландського стилю» в умовах активної фази розширення Малого льодовикового періоду 17 ст.

Камінна чавунна плита (рис. 5) з гербом Георга Фрідріха, графа (з 1664 – принца, князя Священної Римської імперії) Нассау-Зіген (нім. Georg Friedrich, Graf, Fürst von Nassau-Siegen; 1606–1674). Його батько Йоганн VII, граф Нассау-Зіген (1561–1623), був сином Йоганна VI Нассау-Ділленбург, який приходився рідним братом лідера Нідерландської війни за незалежність Вільгельма I Оранського. Відтак Георг Вільгельм був внучатим племінником Вільгельма I Оранського. Народився він у родинному маєтку, замку Ділленбург. Георг Фрідріх був офіцером у голландській армії, губернатором у Північному Рейн-Вестфалії, Німеччина, а згодом губернатором Берген-оп-Зома у південно-західних Нідерландах (нід. Bergen op Zoom), де й помер.

Рис. 5. Камінна чавунна плита з гербом Георга Фрідріха. Ширина 74 см, висота 88 см (справжня висота її складала 110 см, 22 см були відрізані скоріш через корозію), товщина 4 см. Вага 74 кг.

На плиті зображено герб дому Нассау у чотирьох частинах, які показують головні землі-графства під владою династії Нассау: 1) Нассау: у першій частині герба зображено власне герб графства Нассау. Зазвичай це блакитний щит із золотим левом, який стоїть на задніх лапах, з червоним язиком і пазурами. Лев символізує силу і владу династії Нассау. 2) Каценелленбоген (Katzenellenbogen, земля Гессен, Німеччина): у другій частині герба зображено родовий знак цього графства. Герб Каценелленбоген зазвичай включає срібні смуги на червоному тлі, що символізує їхню незалежність і впливовість. 3) Віанден (Vianden, північний схід Герцогства Люксембург), герб цього графства Віанден включає золотого лева на червоному тлі. 4) Діц (Dietz, земля Рейнланд-Пфальц, Німеччина), на червоному тлі герба цього графства зображено двох золотих леопардів, що крокують один над одним.

Усі чотири головні землі династії Нассау були багаті на поклади залізної руди. По верхньому краю плити надпис на латині: GEOR.FRID.PRINC.NASS.GUB.RINBERG.EQVES.ORD.DANIC. (Георг Фрідріх, принц Нассау, губернатор Райнберга (Рейн-Вестфалія, Німеччина – *Авт.*)), лицар Данського

ордену (Ордену Слона як найвищої лицарської нагороди Данії – *Авт.*) (рис. 6). Дві колони по боках плити можуть нагадувати колони Геракла, які, зокрема, були однією з візитівок чавунних плит із регіону Франш-Конте²⁸.

Ця плита, яка дійшла до нас з урізаною нижньою частиною через корозію, знайдена у муніципалітеті Сан-Марі-де-Ре (фр. Sainte Marie de Ré), на острові Ль-де-Ре (L'île de Ré) в департаменті Приморська Шаранта (Charente-Maritime), який розташований у регіоні Нова Аквітанія на південному заході Франції.

Схожа за дизайном ціла плита знаходиться в Історичному музеї Де Вааг (Museum De Waag) у м. Девентер (Deventer) у Нідерландах. Її розмір: ширина 74 см, висота 110 см. Внизу у картуші надпис «SIEGEN»²⁹. Плита, яка своєю формою нагадує верх ранньомодерного будинку Німеччини чи Нідерландів, була виготовлена у ливарних цехах Зігерланду, ймовірно, між 1664 і 1670 рр. Тут ми відштовхуємося від дати, коли Георг Фрідріх отримав статус принца або князя Священної Римської імперії (згадка про це вже є на плиті), тобто між 1664-м і 1670 рр.; у 1671 р. Георг Фрідріх став кавалером нового данського ордену Даннеброг і згадка про цей орден на плиті відсутня (Ордену Слона він був нагороджений у 1652 р.).

Дерев'яна модель з гербом Нассау-Зіген була виготовлена для ливарного цеху раніше 1664 р., а верхній надпис по контуру плити був змінений. Майже ідентична камінна плита розташована в Museum Borg Verhildersum у Леверсумі (пров. Гронінген, північ Нідерландів). Надпис на ній згадує про брата Георга Фрідріха Йогана Мауріцу (нім. Johann Moritz Fürst von Nassau-Siegen; 1604-1679), фельдмаршала та одного з найбагатших громадян Нідерландської республіки. По верхньому краю цієї плити у Леверсумі є надпис: LMAVR.NASS.GUB.BRASIL.IMP. (Йоган Мауріц з Нассау, губернатор Бразилії). Під гербом вказано рік випуску – 1638, надпис у нижньому картуші «SIEGEN»³⁰. Йоган Мауріц став генерал-губернатором голландської Бразилії у 1636 р. У 1638 р. статтхольдером (губернатором) Гронінгена був граф Нассау-Діц Генріх-Казимир I (нід. Hendrik Casimir I van Nassau-Dietz; 1612-1640), племінник Йогана Мауріц Нассау-Зіген. Тож плита могла з'явитися у провінції Гронінгена вже в

Рис. 6. Данський орден

²⁸ Roy-Chevrier J. Nos plaques de cheminée // Mémoires de la société d'histoire et d'archéologie de Chalon-sur-Saône. 1926–1927. T. XIV. 121 p.

²⁹ Brascamp M.H. (2005). Georg Friedrich von Nassau-Siegen. URL: <https://www.brascamp.com/georgfriedrich.htm>

³⁰ Ibidem.

роки його правління. Це одна з найстаріших «голландських» чавунних плит, відлитих династією Нассау у Зігерланді для потреб Нідерландської республіки.

Висновки. Камінні чавунні плити, або фаербекі, стали важливим елементом матеріальної культури Нідерландської Республіки в період Малого льодовикового періоду, що був охарактеризований холодними зимами. Республіка, що відзначалася економічною потужністю та здатністю адаптуватися до несприятливих кліматичних умов, успішно застосувала новітні технології в металургії, зокрема виробництво чавунних плит для обігріву житла. Фаербекі стали не лише практичними елементами побуту, але й важливими культурними і політичними символами. Їхня типологія і дизайн вказували на характерні риси голландської культури, зокрема на важливість моря, яке відіграло ключову роль у розвитку голландської економіки та флоту, а також на боротьбу за незалежність і стійкість Нідерландів перед зовнішніми загрозами.

На плитах часто зустрічаються символи морської тематики, що підкреслюють значення рибальства та торговельних маршрутів для економічної стабільності Республіки. Наприклад, аркові бордюри з морськими мотивами, такі як раковини або дельфіни, підсилюють цей образ. Політичні теми, що зображають боротьбу за свободу, наприклад, сцена з «Дівою Голландії» на плиті «Pro Patria», символізують не лише національну гордість, а й активну участь жінок у боротьбі за права та свободу, що мало важливе значення для республіки в умовах боротьби за незалежність від Іспанії.

Отже, чавунні камінні плити виявляються важливими не лише як елементи побутового вжитку, але й як культурні та політичні знаки, які відображають внутрішню стійкість та національну ідентичність Нідерландської Республіки. Вони є невід'ємною частиною «Холодного Золотого віку», періоду, коли голландці змогли побудувати одну з найсильніших економік у Європі, адаптуючи свої стратегії до суворох кліматичних умов Малого льодовикового періоду.

REFERENCES

- Brascamp, M.H. (2005). Georg Friedrich von Nassau-Siegen. Retrieved from <https://www.brascamp.com/georgfriedrich.htm> [in English].
- Carpentier, H. (1912). *Plaques de cheminées* [Fireplace plates] (T. 1). Paris. (Reprint, wydrukowano u m. Oser (Auxerre)). 472 p. [in French].
- Degroot, D. (2018). *The Frigid Golden Age: Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560-1720 (Studies in Environment and History)*. Cambridge University Press. 384 p. [in English].
- Goody, J. (2012). *Metals, Culture and Capitalism: An Essay on the Origins of the Modern World*. New York: Cambridge University Press [in English].
- Hart, M.T. (2022). *Oorlog en ongelijkheid. Een inclusieve geschiedenis van de Gouden Eeuw* [War and inequality. An inclusive history of the Golden Age]. Amsterdam: Boom [in Dutch].
- Hodgkinson, J. (2010). *British cast-iron firebacks of the 16th to mid 18th centuries*. King's Lynn: Hodgersbooks [in English].
- Herskamp, W. (2007). *Die Eiserne Bibel. Alte Ofen- und Kaminplatten im Rheinland mit Bildern zur*

- Bibel nach Holzschnitten und Kupferstichen der Meister des 15. bis 17. Jahrhunderts* [The Iron Bible. Old stove and fireplace tiles in the Rhineland with Bible pictures based on woodcuts and copper engravings by masters of the 15th to 17th centuries]. Aachen: Helios [in German].
- Kennedy, J.C. (2021). *Een beknopte geschiedenis van Nederland* [A brief history of the Netherlands]. Amsterdam: Prometheus [in Dutch].
- Koerner, J.L. (2016). *Bosch and Bruegel: From Enemy Painting to Everyday Life*. Princeton University Press. 415 p. [in English].
- La vie en Hollande au XVIIe siècle. Tableaux, dessins, estampes, argenterie monnaies, médailles et autres témoignages (Catalogue). Exposition organisée par l'Institut Néerlandais* [Life in Holland in the 17th century. Paintings, drawings, prints, silverware, coins, medals and other testimonies (Catalogue). Exhibition organized by the Dutch Institute]. (1967). Paris: Musée des arts décoratifs. 11 janvier - 20 mars 1967. [in French].
- Moffitt Peacock, M. (2019). The Maid of Holland and Her Heroic Heiresses. In S.J. Moran & A. Pipkin (Eds.). *Women and Gender in the Early Modern Low Countries, 1500-1750* (pp. 68-127). Brill. DOI: 10.1163/9789004391352_005 [in English].
- Neumann, J. (1978). Great Historical Events That Were Significantly Affected by the Weather: 3, The Cold Winter of 1657-58, The Swedish Army Crosses Denmark's Frozen Sea Area. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 59 (11), 1432-1437. DOI: [https://doi.org/10.1175/1520-0477\(1978\)059<1432:GHETWS>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0477(1978)059<1432:GHETWS>2.0.CO;2) [in English].
- Nijman, C. (n.d.). *Vue d'ensemble de l'histoire de la plaque de cheminée* [Overview of the history of the fireback]. Retrieved from <https://www.plaque-de-cheminee.fr/blog/vue-d-ensemble-de-l-histoire-de-la-plaque-de-cheminee>. [in French].
- Panhuysen, L. (2022). *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de Ondergang Ontsnapte* [Disaster Year 1672. How the Republic Escaped Downfall]. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact [in Dutch].
- Ronvaux, M. (2020). Le charbon de bois, clé de la sidérurgie namuroise [Charcoal, the key to Namur's steel industry]. In *Cahiers de Sambre et Meuse 2020/3* (pp. 237-259). [in French].
- Roy-Chevrier, J. (1926-1927). Nos plaques de cheminée. *Mémoires de la société d'histoire et d'archéologie de Chalon-sur-Saône* [Our fireplace plates. Memoirs of the Historical and Archaeological Society of Chalon-sur-Saône], XIV, 97-197. [in French].
- Snijders, E. (2011). De barre tocht van Lambert Melisz [The harsh journey of Lambert Melisz]. Retrieved from <https://onh.nl/verhaal/lambert-melisz> [in Dutch].
- Stipriaan, R. van. (2022). *De Zwijger. Het leven van Willem van Oranje* [The Silent. The life of William of Orange]. Amsterdam-Antwerpen: Facto [in Dutch].
- Turunen, A. (2018). *Zabuti istoriyi mist: yak bahatstvo ta kulturnyi rozvytok zdobuvaiut'sia tolerantnistiu* [Forgetting the history of the city: how arrogance and cultural development acquire tolerance]. Lviv-Kyiv [in Ukrainian].
- White, S. (2014). The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*, 44 (3), 327-352. DOI: https://doi.org/10.1162/JINH_a_00574 [in English].
- Yante, J.-M. (1985). Provenance, acheminement et mise en œuvre du fer dans le bâtiment : le cas du Pays Mosan. XVe-XVIe siècles [Origin, transport and implementation of iron in construction: the case of the Mosan region. 14th - 16th centuries]. In O. Chapelot & P. Benoît (Eds.), *Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Âge* (pp. 293-303). Paris [in French].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/205-217>

УДК (UDC) 94 : 329-027.542-044.247 (411 : (4 : 410)) "197/199"

THE EVOLUTION OF THE SCOTTISH NATIONAL PARTY'S POSITION ON BRITAIN'S EUROPEAN INTEGRATION (1970S–1990S)

Vadym Dehtiarov*

Abstract

The study explores the evolution of the Scottish National Party's (SNP) position on Britain's European integration in the 1970s–1990s. It substantiates the interconnection between Scotland's national aspirations for autonomy and the transformation of the SNP's stance on European integration.

The aim of the article is to analyze the evolution of the Scottish National Party's position on Britain's European integration during the 1970s–1990s.

Methodological framework. The research objectives were achieved through a combination of general scientific and specialized historical methods. The study employs analysis, synthesis, induction, deduction, and generalization, as well as comparative-historical, narrative, chronological, and systemic methods.

Scientific novelty. The article offers a comprehensive analysis of the transformation of the SNP's European policy in the 1970s–1990s, taking into account intra-party debates and the broader foreign policy context. The research clarifies the role of the European integration issue in shaping the party's political strategy, providing deeper insights into the foundations of modern Scottish Euro-optimism.

Conclusions. The analysis of the SNP's evolving position on European integration in the 1970s–1990s reveals a complex and multidimensional transformation of the party's political orientations. Initially, the SNP's skepticism towards Britain's membership in the European Economic Community (EEC) stemmed not so much from a rejection of European integration itself, but rather from concerns that it could hinder the party's strategic goal – Scottish independence. Given the centralized nature of EEC integration mechanisms and their perception as an extension of British policy, SNP members saw Britain's membership in the Community as an additional factor reinforcing Scotland's dependence and limiting its sovereign aspirations.

However, over time, as the political and economic context changed, the SNP's position underwent significant shifts. The recognition of the potential benefits of European integration, particularly in terms of economic opportunities and political prospects for Scotland within the European Union, contributed to a reassessment of the party's strategy. By the late 1980s, the party had begun to move away from strict Euroscepticism in favor of a more pragmatic approach. By the 1990s, the SNP had firmly adopted a pro-European stance, viewing the EU not as an obstacle, but as a potential platform for advancing Scotland's national project.

Keywords: Scottish National Party, European integration, United Kingdom, Euroscepticism, Euro-optimism, devolution, Scottish independence

* PhD student of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: vadymdehtiarov42@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3829-3236>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЇ ШОТЛАНДСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (1970–1990–ТІ РР.)**Вадим Дегтярьов*****Анотація**

Статтю присвячено дослідженню еволюції позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції Великої Британії у 1970–1990-х рр. Обґрунтовується взаємозв'язок національних прагнень до автономії Шотландії та трансформації ставлення ШНП до євроінтеграції. **Метою** статті є дослідження еволюції позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції Великої Британії у 1970–1990-х рр.

Методологічна основа дослідження. Поставлені завдання розв'язувалися шляхом поєднання загальнонаукових та спеціально-історичних методів. У ході дослідження використовувалися методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, а також порівняльно-історичний, нарративний, хронологічний, системний методи.

Наукова новизна статті полягає в комплексному аналізі трансформації європейської політики ШНП у 1970–1990-х рр. з урахуванням внутрішньопартійних дискусій та зовнішньополітичного контексту. Дослідження уточнює роль євроінтеграційного питання у формуванні політичної стратегії партії, що дозволяє глибше зрозуміти передумови сучасного шотландського еврооптимізму.

Висновки. Аналіз еволюції позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції у 1970–1990-х рр. дозволяє простежити складний і багатовимірний процес трансформації політичних орієнтирів партії. Спочатку скептичне ставлення ШНП до членства Великої Британії в Європейському економічному співтоваристві було зумовлене не стільки негативним сприйняттям самої ідеї європейської інтеграції, скільки побоюваннями, що цей процес ускладнить досягнення стратегічної мети партії – незалежності Шотландії. З огляду на централізований характер інтеграційних механізмів ЄС та їхнє сприйняття як продовження британської політики, члени ШНП вбачали в членстві країни у Співтоваристві додатковий чинник, що посилює залежність Шотландії й обмежує її суверенні прагнення.

Однак із часом і зі зміною політичної та економічної ситуації позиція ШНП зазнала суттєвих змін. Усвідомлення потенційних переваг європейської інтеграції, особливо в контексті економічних можливостей і політичних перспектив Шотландії в межах Європейського Союзу, сприяло переосмисленню партійної стратегії. Уже наприкінці 1980-х рр. спостерігається відхід від жорсткого євроскептицизму на користь більш прагматичного підходу, а в 1990-х рр. ШНП остаточно займає проєвропейську позицію, розглядаючи ЄС не як перешкоду, а як потенційну платформу для реалізації шотландського національного проєкту.

Ключові слова: Шотландська національна партія, європейська інтеграція, Велика Британія, євроскептицизм, еврооптимізм, деволуція, незалежність Шотландії

Цитування: Дегтярьов, В. (2025). Еволюція позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції Великої Британії (1970–1990–ті рр.). *Консенсус*, 1, 205–217.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/205-217>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/156>

* аспірант кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: vadyndehtiarov42@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3829-3236>

Постановка проблеми. Євроскептицизм та еврооптимізм, ставлення до європейської інтеграції загалом, упродовж другої половини 20 ст. відігравали визначальну роль у формуванні політичного ландшафту Великої Британії. Дискусії щодо членства країни в Європейській економічній спільноті (ЄЕС) та подальшої участі в європейському інтеграційному процесі стали не лише предметом внутрішньополітичних суперечок, а й важливим чинником трансформації національної ідентичності окремих регіонів. У цьому контексті особливий інтерес становить Шотландія, політичні й суспільні настрої якої не завжди співпадали із загальнобританськими тенденціями. Одним із ключових виразників шотландських національних інтересів на етапі вступу країни до ЄЕС була Шотландська національна партія (ШНП) – сила, що сьогодні домінує у політичному житті регіону. Варто відмітити, що питання європейської інтеграції у політичній платформі Шотландської національної партії у період 1970–1990-х рр. зазнало суттєвих змін. Тому вважаємо доцільним продемонструвати еволюції позиції саме цієї організації щодо європейської інтеграції Сполученого Королівства у зазначений період.

Актуальність цієї теми зумовлена не лише історичною значущістю євроінтеграційних процесів другої половини 20 ст., а й їхнім впливом на сучасну політичну динаміку. Брексит, який відродив питання майбутнього Шотландії у складі Великої Британії та її потенційного повернення до Європейського Союзу, надає нових контекстів для розгляду історичних витоків сучасного шотландського еврооптимізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історії європейської інтеграції Великої Британії та позиції Шотландської національної партії щодо цього процесу стали важливим напрямком у вивченні політичної історії регіону Шотландія. Упродовж останніх десятиліть науковці займаються дослідженням трансформації політики та ідеології ШНП у контексті євроінтеграційних процесів, особливо з огляду на зміну політичних обставин у Великій Британії та ЄС. Враховуючи широкий спектр досліджень, що торкаються цієї теми, необхідно зупинитись на основних працях, які формують сучасне розуміння еволюції європейської політики ШНП.

Серед основоположних праць з історії ШНП варто відмітити роботи авторства шотландського дослідника П. Лінча, чий наукові розвідки¹ дають змогу детально ознайомитися з історією партії, показують вплив європейської інтеграції на національні складові Сполученого королівства.

Серед праць, які допомагають глибше зрозуміти причини євроскептицизму ШНП у 1970-ті рр. виділяємо роботи Д. Гоуланда, А. Тернера, А. Райта², та

¹ Lynch P. *Minority nationalism and European integration*. Cardiff: University of Wales Press, 1996. 228 p.; Lynch P. *SNP: The History of the Scottish National Party*. Cardiff: Welsh Academic Press, 2013. 307 p.

² Gowland D., Turner A., Wright A. *Britain and European Integration since 1945: on the Sidelines*. New York: Routledge, 2010. 301 p.

П. Дарданеллі³. В обох дослідженнях автори наголошують на тому, що у національних меншин Сполученого Королівства були підстави побоюватися, що європейська інтеграція не лише не сприятиме розширенню автономії Шотландії, а й, навпаки, може посилити її політичну залежність.

Окремо варто відзначити дослідження, що звертаються до соціально-економічних аспектів впливу євроінтеграції на політичні рухи. Так, дослідник Дж. Томлінсон⁴ аналізує, як процеси деіндустріалізації та політика Тетчеризму змінили політичну ситуацію у Великій Британії, що, у свою чергу, стало однією з причин трансформації європейського вектора політичних сил національних меншин.

Дослідження К. Глен⁵ присвячене вивченню регіоналізму у Європейському Союзі, зокрема впливу на політичні процеси в Шотландії, де європейська інтеграція стала важливим фактором у формуванні національної політики.

Японський дослідник європейської історії Т. Фукуда у своїй праці⁶ аналізує трансформацію європейської політики ШНП від євроскептичної до проєвропейської. Він зосереджується на впливі партійної еліти та політичного контексту, що визначали ці зміни.

Отже, попри наявність досліджень, дотичних до нашої проблеми, констатуємо недостатність вивчення проблеми еволюції позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції Великої Британії у 1970–1990 рр.

Метою статті є дослідження еволюції позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції Великої Британії у 1970–1990–х рр.

Виклад основного матеріалу. Шотландська національна партія, заснована у 1934 р., виникла як об'єднання кількох дрібніших рухів, які прагнули досягти автономії, а згодом – і незалежності для Шотландії. Спочатку партія не мала широкої підтримки й залишалася на периферії політичного життя країни, намагаючись привернути увагу на тлі домінування лейбористів і консерваторів. Перші десятиліття її існування були важкими, адже ідея незалежності виглядала малоімовірною в післявоєнний період, коли основні зусилля влади концентрувалися на збереженні єдності Сполученого Королівства. Проте в 1960–ті рр. ШНП почала привертати більшу увагу, виступаючи за децентралізацію влади та підтримку ідеї шотландської ідентичності. Це відбувалося на тлі зростаючих націоналістичних тенденцій у Європі та посилення почуття культурної та економічної відокремленості Шотландії⁷.

³ Dardanelli P. Ideology and rationality: the Europeanisation of the Scottish National Party. *Austrian Journal of Political Science*. 2003. V. 32. P. 271–284.

⁴ Tomlinson J. Deindustrialisation and 'Thatcherism': moral economy and unintended consequences. *Contemporary British History*. 2021. V. 35, № 4. P. 620–642.

⁵ Glen C. Regionalism in the European Union: The Case of Scotland. *Contemporary European Studies*. 2008. № 2. P. 59–70.

⁶ Fukuda T. Scottish National Movement and the European Integration: The SNP's Experience. *EU Studies in Japan*. 2002. № 22. P. 185–205.

⁷ Lynch P. *SNP: The History of the Scottish National Party*. Cardiff: Welsh Academic Press, 2013. 307 p.

Переломним етапом у розвитку ШНП стали 1970-ті рр., коли відбулося закріплення партії як впливової сили в політичному житті Шотландії. Найбільш знаковим для партії став 1974 р., коли на виборах до парламенту Великої Британії вона здобула 11 мандатів і отримала підтримку понад третини виборців у Шотландії⁸. Цей успіх значною мірою відображав загальне невдоволення економічною ситуацією, викликаною енергетичною кризою та занепадом традиційних промислових секторів. ШНП вдало скористалася відкриттям значних покладів нафти біля шотландських берегів і розпочала кампанію «Це шотландська нафта», підкреслюючи несправедливість розподілу доходів від видобутку природних ресурсів у Північному морі⁹.

Таким чином, період вступу Сполученого Королівства до ЄЕС у першій половині 1970-х рр. збігся з активізацією вимог щодо конституційних змін у державі, що було особливо виражено в її національних регіонах – Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії. У цьому контексті позиція ШНП щодо європейської інтеграції не завжди визначалася лише її ставленням до ЄЕС, а й опозицією до центральної влади в Лондоні. Хоча партія інколи демонструвала різкий скептицизм щодо ЄЕС, така позиція була зумовлена передусім побоюваннями, що участь у інтеграційних процесах може ускладнити досягнення стратегічної мети – здобуття незалежності Шотландії¹⁰.

Так, на думку дослідника П. Дарданеллі¹¹, європейські інтеграційні процеси сприймалися ШНП як продовження політики Великої Британії, оскільки характеризувалися централізацією та нехтуванням інтересами периферійних регіонів. У цьому контексті членство в ЄЕС розглядалося як додаткова перепона на шляху до набуття національного суверенітету. Централізаційні процеси в межах європейської інтеграції вбачалися навіть більш загрозливими для Шотландії, ніж аналогічні тенденції у складі Великої Британії. Тому вихід зі складу останньої без розриву з ЄЕС не гарантував досягнення справжньої незалежності. Відтак, у 1970-х рр., на думку П. Дарданеллі політика ШНП була спрямована на реалізацію подвійного відокремлення – як від Сполученого Королівства, так і від Європейської економічної спільноти.

Дослідник Д. Гоуланд зазначає¹², що для політичних сил Шотландії та інших національних регіонів Сполученого Королівства вступ до ЄЕС означав перехід у нову, невизначену політичну реальність. Це викликало занепокоєння через ризик посилення централізації влади, оскільки процес ухвалення рішень віддалявся не

⁸ Cracknell R., Uberoi E., Burton M. UK Election Statistics: 1918-2023: A century of elections. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/>

⁹ Lynch P. SNP: The History of the Scottish National Party. Cardiff : Welsh Academic Press, 2013. P. 134-135

¹⁰ Lynch P. Minority nationalism and European integration. Cardiff : University of Wales Press, 1996. P. 185-186.

¹¹ Dardanelli P. Ideology and rationality: the Europeanisation of the Scottish National Party. *Austrian Journal of Political Science*. 2003. V. 32. P. 276.

¹² Gowland D., Turner A., Wright A. Britain and European Integration since 1945: on the Sidelines. New York: Routledge, 2010. P. 131.

лише географічно, а й політично. Якщо раніше представники цих регіонів мали безпосередній вплив на державну політику через інститут державного секретаря – члена уряду Великої Британії, який відстоював їхні інтереси на національному рівні, – то після вступу країни до ЄЕС частина суверенних повноважень передавалася до Брюсселя. Це означало, що рішення у ключових сферах, які потрапляли в компетенцію європейських інституцій, ухвалюватимуться без прямої участі представників національних регіонів. Таким чином, ШНП та інші політичні сили, що відстоювали права національних меншин, мали підстави побоюватися, що європейська інтеграція не лише не сприятиме розширенню автономії Шотландії, а й, навпаки, може посилити її політичну залежність.

Крім політичних факторів, існували також економічні підстави для скептичного ставлення шотландських політичних сил до євроінтеграції. Уже в 1967 р. Конгрес шотландських профспілок висловив рішучий протест проти вступу до ЄЕС, вказуючи на загрозу ослаблення торгівлі з країнами Співдружності націй¹³. Однак були й інші, більш конкретні аспекти, що посилити негативне ставлення до європейської інтеграції. Напередодні вступу Великої Британії до ЄЕС, шість держав-членів уже узгодили нову спільну політику щодо рибальства, що поставило британський уряд перед доконаним фактом. У той час як прем'єр-міністр Е. Хіт та його уряд не вважали питання рибальства критично важливим, для Шотландії ця галузь була ключовою складовою її економіки. Рибальство відіграло вирішальну роль в економічному розвитку країни, тому обмеження в цій сфері через вступ до ЄЕС викликало серйозні занепокоєння¹⁴. Варто зазначити, що ідентичне питання обмеження риболовної промисловості стало однією з причин, чому на референдумі 1972 р. Норвегія вирішила не вступати до ЄЕС¹⁵.

У міру того, як вступ Великої Британії до ЄЕС ставав дедалі ймовірнішим, значущість європейського питання в шотландській політиці зростала. Більше того, на тлі зростаючих антиєвропейських настроїв у Шотландії Консервативна¹⁶ та правляча Лейбористська¹⁷ партії офіційно оголосили про підтримку членства Великої Британії в ЄЕС. За цих обставин не дивно, що керівництво ШНП вирішило, що зможе розширити свій вплив, зайнявши антиєвропейську позицію. Фактично, ще в 1970 р. лідер партії В. Вольф говорив про наміри зробити питання членства в ЄЕС предметом розбіжностей з іншими політичними силами й активно просувати ШНП як «єдину партію, що виступає проти ЄЕС»¹⁸.

¹³ Ibid. P. 132.

¹⁴ Ibid. P. 133.

¹⁵ Нечаюк І.О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина XX – початок XXI ст.). Київ, 2013. С. 94.

¹⁶ Yes to Europe: The Conservative Guide for the 1975 Referendum Campaign. URL: <https://sur.li/ojqwau>

¹⁷ Wilson H. Britain's new deal in Europe. "Her Majesty's Government have decided to recommend to the British people to vote for staying in the Community". URL: <https://sur.li/ckpkbc>

¹⁸ Fukuda T. Scottish National Movement and the European Integration: The SNP's Experience. *EU Studies in Japan*. 2002. № 22. P. 192

Референдум 1975 р. щодо подальшого членства в ЄЕС створив ідеальні умови для реалізації такої стратегії. Офіційною позицією ШНП була відмова від участі у виборах на тій підставі, що якщо Шотландія і буде в ЄЕС, то вона повинна відокремитися від решти Великої Британії і знову подати заявку на членство на своїх власних умовах¹⁹. За цим рішенням стояли впевненість керівництва ШНП у тому, що в Англії більшість виступить за збереження членства, а в Шотландії – проти, і, як наслідок, бажання підкреслити відмінності між Шотландією та Англією і надати імпульс націоналістичному руху. Результати референдуму продемонстрували опозиційність шотландських національних сил: 58,4% голосів «за» у Шотландії на противагу середньому по Великій Британії 67,2%²⁰. Однак результати голосування пішли всупереч побажанням лідерів ШНП: більшість в Англії та Шотландії висловилися за те, щоб залишитися у складі ЄЕС. Причиною поразки стала жорстка критика «сепаратизму» з боку Лейбористської та Консервативної партій²¹.

Незважаючи на значне зростання популярності, ШНП не вдалося реалізувати свої цілі на даному етапі. Питання децентралізації Сполученого Королівства обговорювалося до кінця 1970-х рр., але на референдумі 1979 р. за створення шотландського парламенту проголосувала недостатня кількість громадян, щоб виконати умови центральної влади²². У тому ж 1979 р. ШНП розгромно програла вибори до парламенту, що спровокувало розкол у партії щодо вектору подальшої політики²³.

Зрештою конфлікт завершився на користь фракції «градуалістів», і ШНП на своїй конференції²⁴ 1982 р. визначила себе як «помірковану ліву» партію і взяла на себе зобов'язання щодо поліпшення соціальної та економічної політики. Їхні противники, крило «фундаменталістів» дотримувалися позиції, згідно якої класові питання не слід привносити в націоналістичний рух. Відносне зниження впливу останніх призвело до пом'якшення критичного погляду партії на федералістські елементи, притаманні процесу європейської інтеграції. На конференції також обґрунтовувалася точка зору, згідно з якою шотландська політика щодо Європи має розглядатися як частина соціально-економічної політики, спрямованої на розвиток шотландської економіки та поліпшення життя населення регіону.

Ще одним фактором, який сприяв зміщенню європейського вектору політики партії, став конфлікт на міжпартійному рівні між шотландськими національними

¹⁹ Lynch P. SNP: The History of the Scottish National Party... P. 196.

²⁰ Cracknell R., Uberoi E., Burton M. UK Election Statistics: 1918–2023: A century of elections. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/>

²¹ Fukuda T. Scottish National Movement and the European Integration... P. 192

²² Dewdney R. Results of Devolution Referendums (1979 & 1997). URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/RP97-113/RP97-113.pdf>

²³ Baldi G. Politics without society: explaining the rise of the Scottish National Party. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9561324/>

²⁴ The 79 Group: From Black Sheep to Leadership of the Scottish National Party. URL: <https://www.duo.uio.no/handle/10852/70240>

силами та урядом М. Тетчер. Головним завданням для М. Тетчер на початковому етапі її правління було подолання «британської хвороби» 1970-х рр., і тому вона виступала за принципи вільного ринку, проводила дерегуляцію, переглядала податкову систему і боролася з місцевим самоврядуванням. Тягар цих реформ особливо тяжко ліг на Шотландію – країну, яка завжди сильно залежала від державного сектору як в економічній, так і в соціальній сферах. У результаті в Шотландії виникло невдоволення політикою центральної влади, і зросли очікування, що Європа посяде місце британського уряду в підтримці соціального та економічного розвитку Шотландії²⁵.

Ще один чинник – зовнішній, – зміни, що відбулися в процесі самої європейської інтеграції. По-перше, починаючи з 1980-х рр. підкреслюється важливість «регіонального виміру» євронтеграції. Із середини 1970-х до початку 1980-х рр. європейська регіональна політика розширилася якісно та кількісно, і були встановлені формальні та неформальні канали між Брюсселем і різними регіонами держав-членів. Ці процеси також вітали в Шотландії, і вони надали можливість ШНП переглянути своє власне бачення європейської інтеграції²⁶. По-друге, у 1979 р. відбувся перехід до прямих виборів до Європейського парламенту (ЄП), що надавав ШНП можливість бути безпосередньо представленою на рівні ЄЕС²⁷. Завдяки обранню представниці ШНП В. Юінг до ЄП, було встановлено прямий зв'язок між партією та європейською спільнотою. На думку дослідника Т. Фукуда²⁸, саме євродепутатка В. Юінг (1979–1999 – роки перебування в ЄП) зіграла вирішальну роль у становленні ШНП на проєвропейський шлях. Його позицію з питання впливу В. Юінг на європейську політику ШНП можна резюмувати в трьох пунктах:

1. Символічний вплив. В. Юінг, яка була одним із лідерів фундаменталістського крила партії пройшла шлях від антиєвропейських поглядів до проєвропейської позиції, що сприяло зниженню внутрішньопартійного опору європейській інтеграції. Зміна її поглядів створила умови для раціональної дискусії про роль ЄЕС у розвитку Шотландії.

2. Практичний вплив через роботу в Європарламенті. Діяльність В. Юінг у Європейському парламенті, особливо в галузі регіональної політики, продемонструвала, що ЄС може бути важливим інструментом для соціального та економічного розвитку Шотландії. Її зусилля призвели до отримання Шотландією грантів і статусу цільового регіону ЄЕС.

3. Політичний вплив у контексті протистояння з центральною владою. В умовах посилення тетчеризму В. Юінг сприяла поширенню в ШНП ідеї про те, що Брюссель є

²⁵ Tomlinson J. Deindustrialisation and 'Thatcherism'... P. 633.

²⁶ Glen C. Regionalism in the European Union: The Case of Scotland. *Contemporary European Studies*. 2008. № 2. P. 59-70.

²⁷ Decision of the representatives of the Member States meeting in the council relating to the Act concerning the election of the representatives of the Assembly by direct universal suffrage. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:41076Do787>

²⁸ Fukuda T. Scottish National Movement and the European Integration... P. 194-195.

більш прихильним союзником Шотландії, ніж Лондон. Її знаменита фраза «Давайте використаємо ЄС, щоб обійти Вестмінстер!» відобразила новий підхід партії до європейської інтеграції²⁹.

Таким чином, Шотландська національна партія у першій половині 1980-х рр. почала проводити більш проєвропейську політику. Як уже було відмічено, цей поворот був зумовлений соціально-економічними вигодами, які могла принести Європа, але проблема розбіжності між уявленнями ШНП про європейську інтеграцію та реальним процесом інтеграції залишилася невирішеною. Таким чином, навіть після переходу до проєвропейської політики, всередині партії тривав опір з боку фундаменталістів, які вважали, що курс на Європу суперечить ключовій меті ШНП – незалежності Шотландії.

У цій ситуації заступник голови ШНП з політичних питань Дж. Сілларс запропонував концепцію «незалежності в Європі», яка 1988 р. була офіційно прийнята партією. Згідно з цією концепцією, після здобуття незалежності Шотландія повинна була залишитися частиною Європейського співтовариства як його повноправний член. Дж. Сілларс визнавав, що дана політика мала як переваги, так і певні недоліки³⁰.

Серед основних переваг він виокремлював три ключові аспекти. По-перше, Шотландія змогла б зберегти свої політичні, економічні та соціальні зв'язки з іншими державами-членами ЄС як на етапі здобуття незалежності, так і після її досягнення. По-друге, ця політика надавала б Шотландії можливість брати участь у процесі ухвалення рішень у ЄЕС, що стало важливим у контексті зростаючого впливу Європейської економічної спільноти на європейську політику загалом. По-третє, наявність попередніх двох факторів, а саме підтримка членів ЄЕС та участь у прийнятті рішень на загальноєвропейському рівні, дозволила б ШНП позбутися звинувачень у «сепаратизмі», які тривалий час залишалися одним з її основних політичних ярликів. На думку Дж. Сілларса, політика «незалежності в Європі» не лише допомогла б зняти соціальні страхи щодо незалежності Шотландії, а й сприяла б підвищенню довіри до ШНП, що могло значно збільшити її популярність серед населення.

Варто сказати, що Дж. Сілларс мав власне уявлення про європейську інтеграцію, відмінне від традиційного погляду ШНП. На його думку, процес інтеграції вимагав компромісу і здатності ставити інтереси інших вище за власні, що передбачало значний рівень федералізму. Відповідно, якщо незалежна Шотландія хотіла брати участь в інтеграційних процесах, їй і ШНП фактично довелося б визнати федералістський характер Європи³¹. Тому, на думку Дж. Сілларса, основний недолік і складність реалізації політики «незалежності в Європі» полягали в необхідності усунути розрив між уявленням членів ШНП про європейську інтеграцію

²⁹ Ibid. P. 196.

³⁰ Paterson L. A diverse Assembly. Edinburgh : Edinburgh University Press, 1998. P. 196–198

³¹ Fukuda T. Scottish National Movement and the European Integration... P. 198.

та реальним процесом інтеграції, що існував з моменту початку її європейської політики. ШНП від самого початку розглядала євроінтеграцію як процес, заснований на принципах конфедерації, ігноруючи властиві йому федералістські елементи. Цей самообман зберігався навіть після переходу партії від євроскептичної позиції до проєвропейської. Важливо сказати, що врешті нова концепція була прийнята не в повному обсязі як її запропонував Дж. Сілларс. Початковий намір кардинально переглянути концепцію суверенітету і прийняти федеративні елементи європейської інтеграції поступово відійшов на другий план і, зрештою, не був включений до проєкту резолюції³².

Тим не менш, як показує практика, концепція «незалежності в Європі» стала поворотним моментом у шотландській політиці. ШНП прагматично розіграла цю карту на парламентських виборах, збільшивши електоральну підтримку майже вдвічі (14% у 1987 р. проти 21,5% у 1992 р.³³). Проєвропейська позиція ШНП сприяла включенню до політичного порядку денного європейського елемента, який став важливим аргументом на користь боротьби за політичну суб'єктність.

У 1990-ті рр. відбувається остаточна трансформація ставлення ШНП до європейської інтеграції. Важливим чинником цього стало підписання Маастрихтського договору 1992 р., який розширив повноваження Брюсселя і сприяв зміцненню регіонального виміру європейської політики³⁴. Проголошений на Маастрихтському саміті принцип субсидіарності утвердив концепцію, згідно з якою прийняття рішень в ЄС має бути в максимально можливій мірі наближене до громадян. У цьому контексті ШНП підтвердила свою позицію щодо членства в ЄС, зробивши інтеграцію ключовим елементом своєї стратегії досягнення незалежності. Це знайшло відображення у передвиборчому маніфесті 1992 р. «Незалежність у Європі – зробимо це зараз»³⁵. У ньому ШНП відстоювала ідею, що незалежна Шотландія має стати повноправним членом Європейського Союзу, минаючи перехідний період. Партія наголошувала, що ЄС надає малим націям, таким як Шотландія, нові можливості для самоврядування в межах єдиної Європи.

Подальші кроки з реалізації регіонального підходу в європейській політиці відбулися у 1994 р. зі створенням Комітету регіонів – консультативного органу ЄС, що мав представляти інтереси регіональної і місцевої влади у процесі ухвалення рішень. Це дало надію, що регіональні актори зможуть не лише висловлювати свої позиції, а й реально впливати на європейську політику. Проте на практиці Комітет регіонів виявився радше дорадчим органом, подібним до соціально-економічного комітету

³² Scottish Government Yearbook 1990. URL: <https://surl.li/ocawdf>

³³ Cracknell R., Uberoi E., Burton M. UK Election Statistics: 1918–2023: A century of elections. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7520/>

³⁴ Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). URL: https://www.cvce.eu/obj/treaty_on_european_union_maastricht_7_february_1992-en-2c2f2b85-14bb-4488-9ded-13f3cdo4deo5.html

³⁵ Independence in Europe. Make it happen Now. URL: https://manifesto-project.wzb.eu//down/originals/51902_1992.pdf

ЄС, і не мав реальних механізмів впливу на ухвалення рішень. Попри це його створення стало важливим символічним кроком: етнорегіональні партії, зокрема ШНП, розширили офіційне представництво в європейському політичному процесі³⁶.

У другій половині 1990-х р. питання шотландської автономії набуло нової політичної актуальності. Протягом 1980-х – 1990-х рр. вимоги про проведення повторного референдуму лише посилювалися, оскільки при владі перебувала Консервативна партія, яка була послідовним противником деволюції (процес передачі частини повноважень місцевим органам). У відповідь на зростаючу підтримку ідеї розширення автономії Лейбористська партія зробила ідею відновлення шотландського парламенту одним із ключових пунктів своєї передвиборчої програми³⁷.

Напередодні парламентських виборів 1997 р. Шотландська національна партія представила власне стратегічне бачення ролі незалежної Шотландії в Європейському Союзі. У передвиборчому маніфесті³⁸ партія наголошувала, що лише повноправне членство в європейських інституціях дозволить країні ефективно захищати власні інтереси на міжнародній арені, на відміну від обмежених можливостей, які пропонувала лейбористська модель деволюції. ШНП підкреслювала, що незалежна Шотландія матиме рівні права з іншими державами-членами, зокрема право голосу в Раді ЄС та Раді міністрів, що забезпечить безпосередню участь у процесі ухвалення ключових рішень. Особливу увагу приділено перегляду спільної риболовної та аграрної політики, що було критично важливим для економіки країни. Окрім цього, ШНП підтримує посилення ролі Європейського парламенту, розширення демократичних механізмів у ЄС і реформування системи представництва, що передбачало б збільшення кількості шотландських депутатів. Важливим елементом програми було й те, що незалежна Шотландія отримала б власного єврокомісара та брала б участь у головуванні в ЄС, що, на думку партії, принесло б країні значні політичні та економічні вигоди.

Перемога лейбористів на чолі з Т. Блером на загальних виборах у травні 1997 р. відкрила шлях до реалізації конституційних змін³⁹. Уже 11 вересня того ж року у Шотландії відбувся референдум, на якому понад 60% виборців висловилися за створення власного парламенту⁴⁰. Це рішення стало важливим кроком у процесі децентралізації влади у Великій Британії та створило нові можливості для формування самостійної політики Шотландії.

Перші вибори до законодавчого органу пройшли 6 травня 1999 р., а вже 1 липня

³⁶ European Committee of the Regions. URL: <https://cor.europa.eu/en>

³⁷ New Labour because Britain deserves better. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/

³⁸ Yes we can win the best for Scotland. The SNP General election Manifesto. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/

³⁹ Cracknell R., Uberoi E., Burton M. UK Election Statistics: 1918–2023: A century of elections. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/>

⁴⁰ Dewdney R. Results of Devolution Referendums (1979 & 1997)...

того ж року влада була передана від Вестмінстера новоствореному відновленому парламенту⁴¹. Відновлення парламенту змінило політичний ландшафт Шотландії, що мало важливе значення і для ШНП. Партія розглядала цей інститут не лише як засіб розширення самоврядування, а й як платформу для подальшого утвердження шотландської державності в європейському контексті.

Висновки. Таким чином, аналіз еволюції позиції Шотландської національної партії щодо європейської інтеграції у 1970–1990-х рр. дозволяє простежити складний і багатовимірний процес трансформації політичних орієнтирів партії. Спочатку скептичне ставлення ШНП до членства Великої Британії в Європейській економічній спільноті було зумовлене не стільки негативним сприйняттям самої ідеї європейської інтеграції, скільки побоюваннями, що цей процес ускладнить досягнення стратегічної мети партії – незалежності Шотландії. З огляду на централізований характер інтеграційних механізмів ЄЕС та їхнє сприйняття як продовження британської політики, члени ШНП вбачали в членстві країни у Співтоваристві додатковий чинник, що посилює залежність Шотландії й обмежує її суверенні прагнення.

Однак із часом і зі зміною політичної та економічної ситуації позиція ШНП зазнала суттєвих змін. Усвідомлення потенційних переваг європейської інтеграції, особливо в контексті економічних можливостей і політичних перспектив Шотландії в межах Європейського Союзу, сприяло переосмисленню партійної стратегії. Уже наприкінці 1980-х рр. спостерігається відхід від жорсткого євроскептицизму на користь більш прагматичного підходу, а в 1990-х рр. ШНП остаточно займає проєвропейську позицію, розглядаючи ЄС не як перешкоду, а як потенційну платформу для реалізації шотландського національного проєкту.

REFERENCES

- Baldi, G. Politics without society: Explaining the rise of the Scottish National Party. Retrieved from <https://surl.gd/zjstrs> [in English].
- Cracknell, R., Uberoi, E. & Burton, M. (2023). UK election statistics: 1918–2023: A century of elections. Retrieved from <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/> [in English].
- Dardanelli, P. (2003). Ideology and rationality: The Europeanisation of the Scottish National Party. *Austrian Journal of Political Science*, 32, 271–284. [in English].
- Decision of the representatives of the Member States meeting in the council relating to the Act concerning the election of the representatives of the Assembly by direct universal suffrage. (1976). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:41976D0787> [in English].
- Dewdney, R. (1997). Results of devolution referendums (1979 & 1997). Retrieved from <https://surl.li/exvka> [in English].
- European Committee of the Regions. Retrieved from <https://cor.europa.eu/en> [in English].

⁴¹ Scottish Parliament elections: 6 May 1999. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/RP99-50/>

- Fukuda, T. (2002). Scottish national movement and the European integration: The SNP's experience. *EU Studies in Japan*, 22, 185-205. [in English].
- Glen, C. (2008). Regionalism in the European Union: The case of Scotland. *Contemporary European Studies*, 2, 59-70. [in English].
- Gowland, D., Turner, A. & Wright, A. (2010). Britain and European integration since 1945: On the sidelines. New York: Routledge [in English].
- Insight: Crucial lessons from the 1975 Europe referendum. Retrieved from <https://surl.li/ckdyaa> [in English].
- Lynch, P. (1996). Minority nationalism and European integration. Cardiff: University of Wales Press. [in English].
- Lynch, P. (2013). SNP: The history of the Scottish National Party. Cardiff: Welsh Academic Press. [in English].
- Nechaiuk, I.O. (2013). 'Yevroskeptysyzm' u protsesi yevropeiskoi intehratsii (druha pol. XX – pochatok XXI st.) ['Euroscepticism' in the process of European integration (second half of the 20th – early 21st century)]. Kyiv [in Ukrainian].
- New Labour because Britain deserves better. Retrieved from <https://surl.gd/kjcswb> [in English].
- Scottish Parliament elections: 6 May 1999. Retrieved from <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/RP99-50/> [in English].
- The 79 Group: From black sheep to leadership of the Scottish National Party. Retrieved from <https://www.duo.uio.no/handle/10852/70240> [in English].
- Tomlinson, J. (2021). Deindustrialisation and 'Thatcherism': Moral economy and unintended consequences. *Contemporary British History*, 35 (4), 620-642 [in English].
- Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Retrieved from https://www.cvce.eu/obj/treaty_on_european_union_maastricht_7_february_1992-en-2c2f2b85-14bb-4488-9ded-13f3cdo4deo5.html [in English].
- Wilson, H. (1975). Britain's new deal in Europe: "Her Majesty's Government have decided to recommend to the British people to vote for staying in the Community". Retrieved from <https://surl.li/ckpkbc> [in English].
- Yes to Europe: The Conservative guide for the 1975 referendum campaign. Retrieved from <https://surl.gd/tqkfiH> [in English].
- Yes we can win the best for Scotland: The SNP general election manifesto. Retrieved from https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/ [in English].
- Independence in Europe. Make it happen now. (1992). Retrieved from https://manifesto-project.wzb.eu/down/originals/51902_1992.pdf [in English].

Історичне краєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/218-232>

УДК (UDC) 94 : 911.373] : 001.891-022.53 (477.51)

History of Pryluky District: a Microhistorical Research for Specification of the Time of Foundation of Karpylivka

Yurii Taraban*

Alla Tytarenko**

Abstract

The purpose of the article is to clarify the time of the founding of the village of Karpylivka, Pryluky district, Chernihiv region, based on the analysis of historical information, the use of microhistorical research methods, and the analysis of cartographic sources. **The methodological basis** of the study is the complex application of general scientific (analysis; synthesis; comparison and generalization), specific scientific (structural; interpretative-analytical, search, bibliographic, cartographic) methods, as well as microhistorical research methods (biographical, historical reconstruction, 'dense description', individualization and uniqueness, historical and social extrapolation).

The scientific novelty lies in the justification, based on the identified written and cartographic sources, of significant corrections to the time of the founding of the village of Karpylivka, Pryluky district, Chernihiv region. The study contributes to the growth of scientific interest in the study of local objects and personalities, personifies and actualizes local history in the context of the history of Ukraine, and is of a local history educational nature. The research methodology used can be applied to similar microhistorical explorations of local historical sites on the territory of Ukraine.

Conclusions. The study of the history of the origin of the village of Karpylivka, the identification of facts that clarify the chronology of the foundation and the context of historical events, became possible thanks to the use of a complex of microhistorical methods, the study of cartographic materials, as well as the analysis of the historical context of the events of the second half of the 17th century that unfolded in Ukraine and the Sribnyan region. The results of the study can be considered:

* Philosophy Doctor in the field of study Education/Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

** Lecturer, Sumy Mechanical Engineering College, Sumy State University, Sumy, Ukraine. E-mail: alti@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6037-0829>

1. Clarification of the date of the foundation of the village of Karpylivka: a settlement with this name probably existed from the 40-50s of the 17th century, no later than April 1659, and ceased to exist by 1708(10).

2. The place where the Sribnyanskyi centurion Anton Trotsyna re-founded the village of Karpylivka is the location of the village of the same name, which was probably destroyed in April 1659 by a punitive detachment of Muscovites during a battle with Cossack detachments under the command of the Pryluky colonel Petro Doroshenko.

3. The desolation and oblivion of the village of Karpylivka destroyed by the Russians for half a century were the result of the military defeat of the Ukrainians and the long-term dominance of the Russian narrative in explaining the history of Ukraine. Soviet historiography inherited the aforementioned imperial policy of silencing the tragedy.

4. The founding of Karpylivka in 1708 (or in 1710) was actually an act of restoring the destroyed village in the process of economic development of the surrounding lands. The version of the alleged ancient Tatar destruction of the village is not factually confirmed and is presented in Russian imperial and Soviet historiography as a way to avoid mentioning the true course of events.

5. The methodology of the conducted comprehensive study involving source information and its multi-aspect analysis can be used for further research into the history of Karpylivka, as well as other settlements and local facts of microhistory. The effectiveness of chronological attribution through comparative and contextual analysis of diverse source information (in particular, cartographic) deserves the isolation of this aspect as a technological component of the study and the formation of the methodology of microhistorical and regional studies.

6. The study is educational in nature, as it explains the influence of Russian military power on the formation of the context of local history in certain regions of Ukraine.

Keywords: local history, microhistory, Karpylivka, Pryluky district, Sribne, Battle of Konotop, Anton Trotsyna

Історія Прилуччини: мікроісторичне дослідження для уточнення часу заснування села Карпилівки

Юрій Тарабан*

Алла Титаренко**

Анотація

Мета статті – уточнення часу заснування села Карпилівка Прилуцького району Чернігівської області на підставі аналізу історичних відомостей, використання методів мікроісторичного дослідження та аналізу картографічних джерел.

Методологічну основу дослідження складає комплексне застосування загальнонаукових (аналіз; синтез; порівняння та узагальнення), конкретно-наукових (структурний; інтерпретаторсько-аналітичний, пошуковий, бібліографічний,

* доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

** викладач соціальних дисциплін ВСП «Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету», Суми, Україна. E-mail: alti@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6037-0829>

картографічний) методів, а також методів мікроісторичного дослідження (біографічний, історичної реконструкції, «щільного опису», індивідуалізації та унікалізації, історичної та соціальної екстраполяції).

Наукова новизна полягає у обґрунтуванні на підставі виявлених письмових та картографічних джерел суттєвих коректив часу заснування села Карпилівка Прилуцького району Чернігівської області. Дослідження сприяє зростанню наукового інтересу до вивчення локальних об'єктів та особистостей, персоніфікує та актуалізує локальну історію в контексті історії України, носить краєзнавчий виховний характер. Використана методика дослідження може бути застосована для аналогічних мікроісторичних розвідок локальних історичних об'єктів на території України.

Висновки. Дослідження історії походження села Карпилівки, виявлення фактів, що уточнюють хронологію заснування та контекст історичних подій, стало можливим завдяки використанню комплексу мікроісторичних методів, дослідженням картографічних матеріалів, а також аналізу історичного контексту подій другої половини 17 ст., що розгорталися в Україні та на Срібнянщині. Результатом дослідження можна вважати:

1. Уточнення дати заснування села Карпилівка: населений пункт із такою назвою вірогідно існував з 40–50-х років 17 ст., не пізніше квітня 1659 року припиняє своє існування до 1708(10) років.

2. Місце, на якому Срібнянський сотник Антон Троцина повторно заснував село Карпилівку, є місцем розташування села із такою самою назвою, яке вірогідно було знищене у квітні 1659 року каральним загоном московитів в ході бойового зіткнення із козацькими загонами під командуванням Прилуцького полковника Петра Дорошенка.

3. Запустіння та забуття знищеного росіянами села Карпилівка протягом півстоліття стали наслідком військової поразки українців та тривалого домінування російського нарративу пояснення історії України. Радянська історіографія успадкувала зазначену імперську політику замовчування трагедії.

4. Заснування Карпилівки у 1708 (або у 1710) році фактично було актом відновлення зруйнованого села в процесі господарського освоєння довколишніх угідь. Версія про нібито давнє татарське руйнування села не знаходить фактичного підтвердження та представлена у російській імперській та радянській історіографії як спосіб уникнути згадки про справжній перебіг подій.

5. Методологія проведеного комплексного дослідження із залученням джерельної інформації та її поліаспектного аналізу може бути використана для подальших досліджень історії Карпилівки, а також інших населених пунктів та локальних фактів мікроісторії. Результативність хронологічної атрибуції через порівняльний та контекстний аналіз різнопланової джерельної інформації (зокрема, картографічної) заслуговують на виокремлення даного аспекту як технологічної складової дослідження та формування методології мікроісторичних та регіональних досліджень.

6. Дослідження має виховний характер, оскільки пояснює вплив російської військової сили на формування контексту локальної історії в окремих регіонах України.

Ключові слова: краєзнавство, мікроісторія, Карпилівка Прилуцького району, Срібне, Конотопська битва, Антон Троцина

Цитування: Тарабан, Ю. & Титаренко, А. (2025). Історія Прилуччини: мікроісторичне дослідження для уточнення часу заснування села Карпилівки. *Консенсус*, 1, 218–232.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/218-232>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/157>

Постановка проблеми. Виявлення документального свідчення, а також картографічних матеріалів, у яких міститься інформація про село Карпилівка і які датовані значно раніше офіційно визнаного терміну заснування села, створюють підстави для комплексного дослідження з метою уточнити та обґрунтувати час дійсного заснування Карпилівки. У ході дослідження з'ясовано і обґрунтовано на підставі аналізу виявленої джерельної інформації незалежного походження, що село Карпилівка було засноване у 40-50 роках 17 ст., тобто значно раніше загальноприйнятого терміну (1708), що суттєво коригує існуючі дані. Село ймовірно було зруйноване у квітні 1659 року внаслідок карального рейду московського війська під командуванням князя Семена Пожарського, після тривалого періоду запустіння було вдруге засноване у 1708 (або 1710) році.

Актуальність дослідження полягає у суттєвому коригуванні історії населеного пункту (зокрема, уточнення часу заснування села Карпилівка) та характеристиці локальних подій російсько-української війни 1658–1659 рр. на підставі фактів, виявлених додатково.

Характеристика методології дослідження. Формування історії як комплексного поліаспектного відновлення минулого поєднує світоглядні та методологічні підходи роботи історика. Фундаментальні дослідження, що спираються на значну джерельну базу і відображають метаісторичні факти і події (Randall Collins¹), містять у собі фрагменти, що дозволяють сприймати історію як пережиту реальність окремих осіб, спільнот, поселень та об'єктів. Така мозаїка передбачає особливі методології, що сформувалася у межах мікроісторії (Giovanni Levi², Carlo Ginzburg³). Дослідження мікроісторії та історії повсякденності (*нім. Alltagsgeschichte*) завдяки акцентованому використанню емпіричних досліджень окремих складових створюють умови для розуміння життя і побуту окремих людей і спільнот в культурно-історичному середовищі відповідної географічної та хронологічної локації.

Мікроісторичне дослідження із залученням додаткових картографічних відомостей дають підстави суттєво скоригувати факти та події регіональної історії та історії України в цілому. Пострадянське переосмислення історії в умовах державної незалежності України сприяє виявленню нових сенсів та елементів, що іноді призводять до суттєвого уточнення усталеної історію локальних об'єктів та регіонів. Використання методів мікроісторичних наукових розвідок робить доступними нові

¹ Collins R. *Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*. Stanford: Stanford University Press. 1999. 312 p.

² Levi G. *On Microhistory*. In: *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, Cambridge, 1992.

³ Ginzburg C. Morelli, Freud and Sherlock Holmes. Clues and Scientific Method. *History Workshop*. 1980. № 9. P. 5–36; Ginzburg C., Poni C. The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace. *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* / Ed. by E. Muir and G. Ruggiero. Baltimore; L., 1991. P. 1–10.

факти, що можуть коригувати усталену історію окремих населених пунктів України. Зазначена тенденція розвитку історичної науки, що стала актуальною в 90-х роках 20 ст., нині не втрачає своєї значимості та містить значну дослідницьку перспективу.

Аналіз актуальних досліджень. Історію села прийнято розглядати із початку 18 ст., про що свідчать літературні джерела. Давня версія заснування Карпилівки ґрунтується на відомостях, які зазначає дослідник історії Чернігівщини Олександр Матвійович Лазаревський⁴, який стверджує, що Карпилівку заснував син Срібнянського сотника Трохима Васильовича Троцини Антон, отримавши дозвіл від Прилуцького полковника Івана Носа та підтвердженого гетьманом Іваном Скоропадським.

Схожа версія описана у російському дослідженні «Полное географическое описание нашего Отечества» у т. 7, що вийшов друком у 1903 році⁵. При цьому варто зауважити, що дане джерело викликає певні сумніви щодо коректності та достовірності фактажу. Так, «Полное географическое описание нашего Отечества» подає невірні географічні назви: річка Галка іменується річкою Голтвою (?), село Карпилівка – селом Корнилівкою (?). Однак деталі, що супроводжують опис, а також контекст опису, не залишають сумніву, що мова йде саме про Карпилівку, а не про інший населений пункт.

Цікаві дані про обставини заснування Карпилівки містить «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.)»⁶. Зазначене літературне джерело містить свідчення, що сотник Антон Троцина отримав право на заснування села від колишнього полковника Прилуцького Дмитра Горленка. Документ повідомляє, що село засноване частково на місці «спустошеного селища», а частково – на викуплених ним землях поблизу. Стосовно спустошеного селища у документі відзначено, що запустіння на тому місці тривало понад сорок років.

Історія Карпилівки, а також історичних подій на Прилуччині, що відображають обставини заснування села, містяться у низці наукових праць сучасних дослідників Прилуччини та Чернігівщини. Енциклопедичний довідник «Прилуччина»⁷ містить значний обсяг історичного матеріалу по населених пунктах, що є результатом опрацювання джерельної інформації (зокрема, на сторінках 205–206 розміщено довідкову інформацію про Карпилівку). Ми також використовували матеріали зазначеного енциклопедичного довідника у ході дослідження окремих епізодів історії

⁴ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления: [в 3 т.]. Т. 3. Полк Прилуцкий. К., 1893.

⁵ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. [в 19 т.] / под ред. В.П. Семенова; под общ. руководством: П.П. Семенова, В.И. Ламанского. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1899–1914. Т. 7: Малороссия / сост.: Б.Г. Карпов [и др.]. 1903.

⁶ Мякотин В.А. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) / Сообщ. В. Мякотин. Киев: тип. Корчак-Новицкого, 1896. 38 с.

⁷ Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдая. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. 560 с.

сїл, що знаходяться поблизу Карпилівки (наприклад, Харитонівки, Грициївки, Олексинців та ін.).

Вагомий внесок у дослідження історичного минулого Срібнянщини зроблено дослідницею Ліною Кириченко завдяки збірці «Моя Срібнянщина»⁸, що стала результатом дослідницької роботи колективу Срібнянської централізованої бібліотечної системи за участю краєзнавців і вчителів шкіл. У збірці розміщено опис історії Карпилівки⁹. Зазначене видання є не лише джерелом краєзнавчої інформації, але й дієвим засобом виховання інтересу до власної історії серед широкого кола читачів бібліотек.

Об'єктом дослідження є село Карпилівка Прилуцького району Чернігівської області. Предмет дослідження – історичні відомості, що стосуються заснування села Карпилівка як населеного пункту.

Мета дослідження – уточнення часу заснування села Карпилівка на підставі аналізу історичних відомостей, використання методів мікроісторичного дослідження та аналізу картографічних джерел.

Методи дослідження – загальнонаукові (аналіз; синтез; порівняння та узагальнення), конкретно-наукові (структурний; інтерпретаторсько-аналітичний, пошуковий, бібліографічний, картографічний), мікроісторичного дослідження (біографічний, історичної реконструкції, «щільного опису», індивідуалізації та унікалізації, історичної та соціальної екстраполяції).

Виклад основного матеріалу. Опис історії села Карпилівка тривалий час вважається в цілому усталеним, що не потребує кардинальних уточнень. Однак виявлення згадки про Карпилівку в контексті масштабних подій та фактів, що мали місце на території розміщення села значно раніше хронологічного визначення його заснування, суттєво змінюють наявні дані.

Село Карпилівка Срібнянської селищної громади, що належить до Прилуцького району Чернігівської області, розташоване біля перетину трьох нинішніх областей України – Чернігівської, Полтавської та Сумської. Віддаленість від великих міст, залізничних станцій та транспортних магістралей визначили його історію і сучасність. Нині населення села складає приблизно 500 жителів, які займаються сільським господарством.

Зосередимо увагу на витоках. Збереглися джерельні свідчення, що місцина, де постало село, було заселене з прадавніх часів. Кургани епохи бронзи, що були виявлені біля села та нині є пам'ятками археологічної спадщини, підтверджують версію про те, що на тих землях люди селилися здавна. Однак спадкова поєднаність історії тих прадавніх поселень із Карпилівкою не виявлена.

Отже, дослідження літературних джерел та науково-дослідницької літератури дозволяють дійти висновку, що село Карпилівка було засноване у 1708 році (або у 1710,

⁸ Моя Срібнянщина. Укладач Ліна Кириченко. К., 2010. 152 с.

⁹ Ibid. С. 112–115

що у контексті нашого дослідження є несуттєво) сином Срібнянського сотника Трохима Васильовича Троцини – Антоном Троциною. Трохим Троцина мав досить значний статус і авторитет у Придубцькому козацькому полку: був Срібнянським сотником, полковим суддею та наказним полковником. Під час подій Північної війни він підтримав гетьмана Івана Мазепу, відправився з дипломатичною місією Гетьманщини на Запорізьку Січ. Однак посланці були перехоплені біля села Сорочинці на Полтавщині. За однієї з версій¹⁰, невдача місії призвела до того, що Троцина був етапований до Лебедина і був закатований разом із іншими представниками козацької старшини під час Петрової розправи (див. Катівня у Лебедині). За іншою версією, якої дотримується О. Лазаревський, Трохим Троцина підтримував Петра I, про що свідчив його підпис, який було поставлено під вірогідною чолобитною (однак є припущення, що підпис від імені полкового судді Троцини було підроблено), маючи поважний вік, після звинувачень у зраді царя поїхав шукати виправдань до Санкт-Петербургу, де і помер.

Попри трагічну долю батька, новий гетьман України Іван Скоропадський вирішив залишити досить багату Срібнянщину у володінні сім'ї Троцин, закріпивши право володіння землями за його сином Антоном (мав гарний голос і певний час був царським півчим, що у подальшому визначило його впливовий статус). О. Лазаревський стверджує, що саме Антон Троцина особисто заснував Карпилівку¹¹.

**ригть: „а Карпиловку, то жъ пустое селшце, въ покойного
Іоана Носа, плк—ка Прлцк., осадить позволенія упросилъ,
на що и унѣверсалъ его полковничій у мене имѣется; а
когда вже люде стали въ томъ селѣ збиратися, то уже по-
томъ и пок. гетм. Ів. Скр—ій тоє село К., за мои службы и
многіє походи, унѣверсаломъ мнѣ во владѣніе, зо всѣми землями,
ствердилъ; а потомъ пок. гетм. Д. П. Ап—лъ, смотря на
мои вѣрніе и многолѣтніе войсковіе службы, тоє же с. К.
своимъ унѣверсаломъ мнѣ зволилъ подтвердить; якоє, же
тѣмъ людемъ не било отъ мене тяжести, доволними людьми
било и осѣло“, но сынъ его Николай, добавляетъ завѣщатель,
„черезъ немилостивіе свои побои—людей разогналъ“... Послѣ
смерти Авт. Тр., К. перешла къ его наслѣдникамъ.**

Рис. 1.

Серед маєтностей Срібнянського сотника Троцини Карпилівка була найбільшим за чисельністю населення селом (зокрема, про це відомо із тривалої й

¹⁰ Павленко С. Оточення Гетьмана Івана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2009. С. 245.

¹¹ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления: [в 3 т.]. Т. 3. Полк Придубцкий. К., 1893. С. 322.

гострої епістолярної суперечки між Антоном і його сином Миколою за батьківську спадщину, внаслідок якої залишилися документальні дані, що описують кількісні характеристики маєтностей).

Земельні угіддя, що розгорнулися довкола річки Галки, яка є притокою річки Лисогір, здавна були відомі як гарні сінокоси. Кліматичні умови сприяли росту різнотрав'я на великих луках, відсутність значних лісових масивів та достатня кількість вологи робили ці землі місцем, де заготовляли сіно для худоби. Такі сінокоси не потребували агротехнічної обробки, сіно транспортувалося гужовим транспортом, що не потребувало спорудження доріг. Зауважимо, що земля у Срібному та його околицях використовувалася виключно як орна, що оброблялася для вирощування зернових, городини та інших культур (зокрема, славився срібнянський тюпюн).

На початку 18 ст. місце, де була заснована Карпилівка, ймовірно була польовим станом, де могли тимчасово перебувати селяни, що займалися заготівлею сіна, а також іншими видами господарської діяльності (наприклад, пасічники, мисливці та представники інших сезонних промислів). Отже, у 1708 році на місці Карпилівки не було впорядкованого сільського поселення із постійним населенням, а були лише сінокосні угіддя, тимчасові укриття від негоди та у переказах збереглися неперифіковані дані про знищене у давнину село, що було на цьому місці.

Варто згадати, що українське село й нині традиційно поділяється на «кутки», які ймовірно були компактними поселеннями великих родин (зберегли свої неофіційні назви від прізвищ чи прізвиць) і мали характер конгломерації хуторів. Довкола Карпилівки збереглися назви урочищ, зокрема, дотепер відомі назви Скибівщина, Краштанівщина, Рубаківщина, Литвинівщина, Лисанівка, Довбнівка (автору відомо з особистих спостережень). «Хуторське» облаштування села, що сягає давнини, підтверджує припущення про поступове заселення місцевості людьми, що здійснювали господарське освоєння довколишніх угідь. Така практика була досить поширеною: зокрема, станом на другу половину 17 ст. в поріччі Лисогору були засновані села Харитонівка, Побочіївка, Гриціївка, Олексинці¹². Ці села, що виникають у 1660-х роках, мають схожу хуторську структуру, що збереглася у неофіційних назвах «кутків». Гіпотетичне існування більш раннього поселення на місці Карпилівки хронологічно співпадає із часом заснування згаданих довколишніх сіл поріччя Лисогору та додає ймовірності такого факту.

У історіографії імперського і радянського періодів утвердилася точка зору, що Карпилівку заснували на місці покинутого більш давнього поселення. О. Лазаревський та пізніші дослідники вважали, що давніше поселення на місці Карпилівки знищили татари. Така версія не піддавалася сумнівам та вважалася найбільш достовірною, про що свідчить її тривале існування. Хоча достовірної інформації з історичних джерел про беззаперечне підтвердження такої точки зору не виявлено.

¹² Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдая. Ніжин: ТОВ «Видавництво "Аспект-Поліграф"», 2007. 560 с.

Варто згадати, що українські гетьмани проводили досить активну дипломатію з Османською імперією та її васалом Кримським ханством, в результаті чого татари часто виступали як союзники козаків у військових діях. Принагідно варто зауважити, що відомостей про татарські набіги та нищення татарами сусідніх сіл, що на той час вже існували у поріччі Лисогору та у довколишній місцевості, не збереглося. Тож виникають підстави для сумніву в участі татар у знищення поселення, на місці якого виникла Карпилівка.

Описані міркування щодо можливого перебігу подій на Срібнянщині у другій половині 17 ст. дозволяють припустити, що на місці Карпилівки існувало поселення, яке ймовірно було знищене (спалене) приблизно в середині 17 ст. в результаті якихось подій чи явищ, про які не збереглося документальних свідчень і про які ніхто не пам'ятає, а вже на початку 18 ст. було знову заселене і стало місцем постійного поселення. Нову дату було прийнято вважати часом «заснування» села Карпилівка (за відсутності інших версій, підтверджених документально). З огляду на те, що історія Карпилівки не пов'язана із значними історичними подіями і не представляла особливого дослідницького інтересу, додаткових наукових досліджень не проводилось (більшість доступної сучасної дослідницької інформації про історію Срібнянщини і Карпилівки зокрема – це результати аматорської роботи співробітників бібліотек, шкільних краєзнавчих гуртків і досліджень окремих осіб, що проявляли інтерес до історії рідного села).

Невідповідність існуючих даних і фактичного заснування села були виявлені в процесі дослідження літературних джерел: згадка про село Карпилівку міститься у тексті, що стосується московсько-української війни 1658–1659 років і зокрема подій 1659 року на Срібнянщині. Дослідження переміщення російських збройних загонів напередодні знищення містечка Срібне стало приводом для залучення широкого кола доступних літературних джерел, серед яких – робота російського науковця І. Бабуліна¹³ про княжий рід Пожарських і зокрема його представника Семена Романовича Пожарського, що був безпосереднім учасником згаданих подій. Оскільки згадана робота зазначеного автора не є предметом нашого дослідження, то зосередимо увагу на тому, що у тексті викладено перебіг подій квітня 1659 року, де згадується «село Карпиловка». Щоб уникнути помилок тлумачення, наведемо оригінальний текст у вигляді зображення:

Полковник Петр Дорошенко пришел в село Голенка, намереваясь внезапно напасть на Лохвицу, но, узнав о направленных против него силах, «побежал» к Сребному. Воевода Петр Скуратов с ратными людьми ходил за полковником «до Сребреново города до села Карпиловки. После происшедшей между ними стычки, того же дня (8 апреля) Дорошенко «ушел в Серебряной»⁷⁵.

⁷¹ РГАДА. Ф. 210. Разряд. Оп. 13. Столбцы Приказного стола. № 308. Л. 354.

⁷⁵ Там же. Л. 355.

Рис. 2

¹³ Бабулин И.Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва, М., 2009.

Коротко схарактеризуємо історичні обставини зазначеного періоду. Події, що розгорталися на території України з осені 1658 року і призвели до війни, російські історики трактують як зраду гетьмана І. Виговського, а бойові дії – як громадянську війну (при цьому посилаючись на літопис Самійла Величка). Однак українська історіографія¹⁴ вважає зазначені події московсько-українською війною. Чисельний військовий загін московитів під загальним командуванням князя Семена Пожарського навесні 1659 року перебував у Лохвиці, звідти рушив на Срібне, де зосередив свої війська прихильник І. Виговського Прилуцький полковник Петро Дорошенко. Московське військо чисельністю понад 8 тис. підійшло до Срібного з боку понизів'я річки Лисогор, тобто напрям руху співпадає з напрямом розташування Карпилівки. «Стичка» козаків Петра Дорошенка із московитами біля села Карпилівка сталася 8 квітня 1659 року, після чого козаки відступили до укріпленого містечка Срібне, а російський загін вирушив слідом. 13 квітня 1659 року військовий загін московитів захопив Срібне і знищив кілька сотень козаків, що обороняли укріплення, а також міщан (усього загинуло понад три тисячі срібнянців). Наступного дня каральний загін повернувся до Лохвиці.

У тексті автора, що описує військовий каральний похід великого загону московитів на Срібне, згадка про Карпилівку дає вагомий підстави стверджувати:

1. Село Карпилівка на момент описаних подій квітня 1659 року вже існувало як багатолюдне впорядковане поселення.

2. Події походу, в контексті яких згадано Карпилівку, датовані квітнем 1659 року, що дає підстави вважати, що село існувало і раніше саме із такою назвою. Ймовірно, про Карпилівку автори джерельного документу того часу знали достеменно, оскільки назву села використовували у якості безпомилкового орієнтира на місцевості.

3. Зазначена хронологічна атрибуція (квітень 1659) суттєво відрізняється від усталеної версії про відсутність впорядкованого постійного поселення на місці Карпилівки до 1708 року. Є вагомий підстави припустити, що історія заснування села Карпилівка сягає більш ранніх часів, однак не пізніше 1659 року.

4. Документальне свідчення про «стичку» може означати, що біля Карпилівки чи на території села відбулося бойове зіткнення, після чого село вже не згадується як населений пункт аж до нового «заснування» на початку 18 ст. Можна припустити, що внаслідок військового походу квітня 1659 року село Карпилівка було знищене (спалене) каральним загоном російського воєводи Петра Скуратова (про якого йдеться у джерельному документі), селян було вбито або ж вони залишили свої спалені домівки та перебралися до інших місць. Таке припущення співпадає із намірами військового загону московитів, що невдовзі осадили Срібне і знищили оборонців разом із місцевими мешканцями.

5. Принагідно зазначимо, що аналогічні каральні експедиції московських військ

¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. Т. 7. С. 229.

у квітні, травні та червні 1659 року були проведені стосовно містечок Борзна (двічі), Хорол, Говтва, Ніжин. Наслідки згаданих каральних експедицій підтверджують припущення про характер подій, що безпосередньо стосуються нашої розвідки.

Дослідження подій 1659 року та зокрема долі села Карпилівка потребують залучення додаткових матеріалів альтернативного походження, що містять джерельну інформацію та власну хронологічну атрибуцію. З метою більш ґрунтовного визначення хронологічної складової дослідження залучено джерела, що мають самостійне походження, не пов'язане із зазначеними літературними свідченнями, а також хронологічна атрибуція яких не викликає сумніву. Такими джерелами могли стати карти, схеми, малюнки, що відображали у тому числі й наявні населені пункти. Ми дійшли висновку, що картографічні матеріали найбільшою мірою сприяють атрибуції та визначенні хронології історичних подій, особливо таких, що є об'єктами мікроісторичних краєзнавчих досліджень. Адже карти як історичні джерела мають власну історію створення та атрибуції, відображають фактаж, що істотно уточнює та доповнює джерельну інформацію іншого походження, надаючи їй об'єктивності.

Вагомим свідченням на користь версії про існування Карпилівки в середині 17 ст. є використання картографічних матеріалів, пов'язаних із подіями, в описі яких йдеться про існування села Карпилівка. Зокрема, дослідження позначень села Карпилівка на картах, які створив французький інженер-фортифікатор і картограф Гійом Левассер де Боплан (*Guillaume Levasseur de Beauplan*) (див. Рис. 3). Зображення¹⁵ датоване 1648 роком, на карті знаходимо Карпилівку.

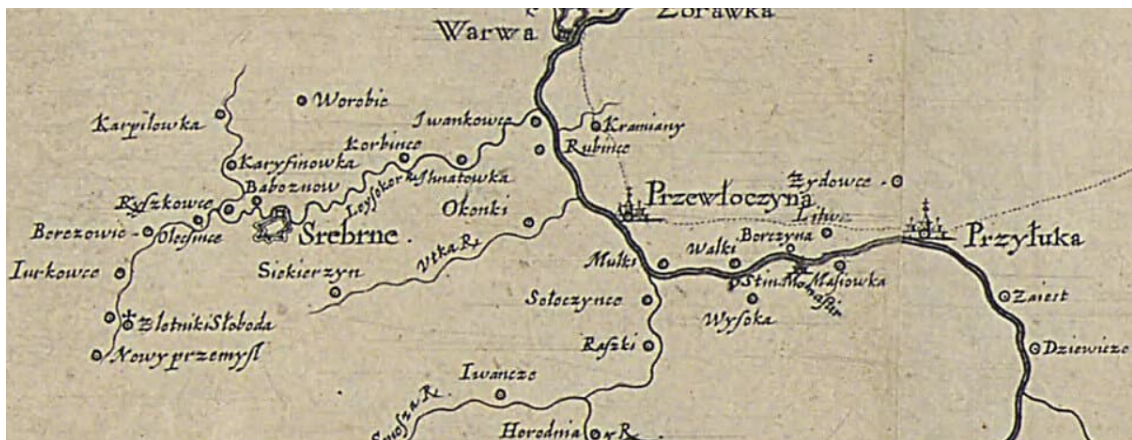

Рис. 3

¹⁵ *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis* (1648). [Карта]. Retrieved from <https://www.loc.gov/item/8069235/>

На іншій карті де Боплана¹⁶, датованій 1660 роком, серед населених пунктів біля Срібного також позначено Карпилівку.

Рис. 4

Водночас варто зауважити, що на карті де Боплана, що датована 1639 роком, Карпилівки не знаходимо, що дає підстави вважати, що на зазначений термін села ще не існувало. На основі комплексного аналізу зазначених картографічних матеріалів вважаємо вірогідною версію, що Карпилівка заснована була приблизно в 40–50-х роках 17 ст., а не у 1708 або 1710 році. Такий результат отримано шляхом узагальнення інформації з незалежних джерел, що свідчить на користь підтвердження нашої гіпотези щодо більш ранньої історії Карпилівки.

Запустіння на місці знищеної у 1659 році Карпилівки тривало протягом півстоліття, про що згадує «Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.)»¹⁷. Така версія відповідає загальній тенденції історичної епохи, що в історіографії отримала назву «Руїна». Обставини трагічної долі колишнього села згодом поринули у забуття. Але збереглася назва: у 1708 році село назвали Карпилівкою, так само, як і на картах де Боплана, і в історичному джерелі про події 1659 року, на яке посилається І. Бабулін. Можна припустити, що сотник Антон Троцина знав про трагічну долю спаленої Карпилівки та фактично відновив назву колишнього села, заснувавши його «на пустому селищі». Однак трагічна смерть його

¹⁶ Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Prouvinces comprises entre les Confins de Moscouie et les Limites de Transilvanie (1660). [Карта]. Retrieved from <https://curiosity.lib.harvard.edu/scanned-maps/catalog/44-990114176650203941>

¹⁷ Мякотин В.А. Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) / Сообщ. В. Мякотин. Киев: тип. Корчак-Новицкого, 1896. 38 с.

батька припустимо завадила вказати на дійсних винуватців спустошення села, переклавши провину на «набїг татар», про який не збереглося жодних документальних згадок. Наявність більш ранніх свідчень про Карпилівку пояснює назву «відновленого» села у 1708 році, про трагічну долю якого міг знати срібнянський нащадок полковника, закатованого московитами.

Розглядаючи існуючу версію назви села, варто взяти до уваги, що на території України розташовано близько 15 сіл із назвою «Карпилівка». Цей факт ставить під сумнів унікальність назви. Господарське освоєння угідь з ініціативи власника землі Срібнянського сотника Антона Троцини не передбачала наявності осадчого, на честь якого могло бути назване поселення. Тому існуючу гіпотетичну версію про те, що село було назване на честь першого поселенця Карпа¹⁸, вважаємо малоімовірною.

На нашу думку, для встановлення більшої достеменності факту існування Карпилівки у 1659 році важливо отримати доступ до письмових документів, що містять згадку про село. Але основний джерельний текстовий документ, де міститься таке посилання, знаходиться на території країни, що розгорнула жорстоку війну проти України, тому така можливість відсутня. Вважаємо, що тема потребує подальшого комплексного дослідження із залученням широкого кола джерел, результати якого могли б підтвердити чи спростувати викладені аргументи.

Висновки. Дослідження історії походження села Карпилівки, виявлення фактів, що уточнюють хронологію заснування та контекст історичних подій, стало можливим завдяки використанню комплексу мікроісторичних методів, дослідженням картографічних матеріалів, а також аналізу історичного контексту подій другої половини 17 ст., що розгорталися в Україні та на Срібнянщині. Результатом дослідження можна вважати:

1. Уточнення дати заснування села Карпилівка: населений пункт із такою назвою вірогідно існував з 40–50-х років 17 ст., не пізніше квітня 1659 року припиняє своє існування до 1708(10) років.

2. Місце, на якому Срібнянський сотник Антон Троцина повторно заснував село Карпилівку, є місцем розташування села із такою самою назвою, яке вірогідно було знищене у квітні 1659 року каральним загоном московитів в ході бойового зіткнення із козацькими загонами під командуванням Прилуцького полковника Петра Дорошенка.

3. Запустіння та забуття знищеного росіянами села Карпилівка протягом півстоліття стали наслідком військової поразки українців та тривалого домінування російського нарративу пояснення історії України. Радянська історіографія успадкувала зазначену імперську політику замовчування трагедії.

4. Заснування Карпилівки у 1708 (або у 1710) році фактично було актом відновлення зруйнованого села в процесі господарського освоєння довколишніх угідь. Версія про нібито давнє татарське руйнування села не знаходить фактичного

¹⁸ Моя Срібнянщина. Укладач Ліна Кириченко. К., 2010. С. 112.

підтвердження та представлена у російській імперській та радянській історіографії як спосіб уникнути згадки про справжній перебіг подій.

5. Методологія проведеного комплексного дослідження із залученням джерельної інформації та її поліаспектного аналізу може бути використана для подальших досліджень історії Карпилівки, а також інших населених пунктів та локальних фактів мікроісторії. Результативність хронологічної атрибуції через порівняльний та контекстний аналіз різнопланової джерельної інформації (зокрема, картографічної) заслуговують на виокремлення даного аспекту як технологічної складової дослідження та формування методології мікроісторичних та регіональних досліджень.

6. Дослідження має виховний характер, оскільки пояснює вплив російської військової сили на формування контексту локальної історії в окремих регіонах України.

REFERENCES

- Babulya, Y.B. (2009). *Kniaz' Semen Pozharskyj y Konotopaskaia bytva*. [Prince Semyon Pozharsky and the Battle of Konotop]. Moskva. 168 p. [in Russian].
- Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.). (1994). *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte* [Everyday culture, subjectivity, and history. On the theory and practice of everyday history]. Münster [in German].
- Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Prouvinces comprises entre les Confins de Moscouie et les Limites de Transilvanie [Map of Ukraine Containing several Provinces between the borders of Moscow and the limits of Transylvania] (1660). [Карта]. Retrieved from <https://curiosity.lib.harvard.edu/scanned-maps/catalog/44-990114176650203941> [in French].
- Cerutti, S. (1995). Normes et pratiques, ou de la légitimité de leur opposition // Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale / Ed. par B. Lepetit. 127-149 [in English].
- Cerutti, S. (2004). Microhistory: Social Relations versus Cultural Models? / Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building / Ed. by A.-M. Castrén, M. Lonkila, M. Peltonen. Helsinki. 17-40. [in English].
- Collins, R. (1999). *Macrohistory*. Essays in Sociology of the Long Run. Stanford: Stanford University Press. 312 p. [in English].
- Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis [General Delineation of the Desert Plains of Ukraine. With adjacent provinces] (1648). [Карта]. Retrieved from <https://www.loc.gov/item/80692351/>
- Ginzburg, C. (1980). Morelli, Freud and Sherlock Holmes. Clues and Scientific Method. *History Workshop*, 9. 5-36 [in English].
- Ginzburg, C. & Poni, C. (1991). The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace. *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* / Ed. by E. Muir and G. Ruggiero. Baltimore; L. P. 1-10 [in English].
- Kyrychenko, L. (Comps). (2010). *Moia Sribnianshchyna*. [My Sribne District]. Kyiv. 152 p. [in Ukrainian].
- Levi, G. (1992). On Microhistory. In: *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press. Cambridge [in English].
- Lazarevskyj, A.M. (1903). *Opyssanye staroj Malorossyy. Materyaly dlja ystoryy zaseleniya, zemlevladyenia*

- y upravleniya: [v 3 t.] . T. 3. Polk Prylutskyj.* [Description of old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and management: [in 3 volumes]. Volume 3. Polk Prilutsky]. [in Russian].
- Karpov, B. (Comps.). (1903). *Rossyia. Polnoe heohrafycheskoe opysanye nasheho Otechestva. [v 19 t.] / pod red. V.P. Semenova; pod obsch. rukovodstvom: P.P. Semenova, V.Y. Lamanskoho. - Sankt-Peterburh: Izd. A.F. Devryena, 1899-1914. T. 7: Malorossyia.* [Russia. A Complete Geographical Description of Our Fatherland. [in 19 volumes] / edited by V.P. Semenov; under the general supervision of P.P. Semenov, V.I. Lamansky. St. Petersburg: Publishing House of A.F. Devrien, 1899-1914. Volume 7: Malorussia]. [in Russian].
- Miakotyn, V.A. (1896). *Heneralnoe sledstvye o maetnostiakh Prylutskoho polka (1729-1731 hh.) / Soobshch. V. Miakotyn.* [General investigation into the property of the Prilutsky regiment (1729-1731)]. Kiev: typ. Korchak-Novytskoho. 38 p. [in Russian].
- Pavlenko, S. (2009). *Otochennia Het'mana Ivana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky.* [Hetman Ivan Mazepa's entourage: associates and supporters]. Kyiv. 245. [in Ukrainian].
- Haidai, H. (Ed.). (2007). *Pryluchchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk.* [Pryluky district: Encyclopedic reference book]. Nizhyn. Vydavnytstvo Aspekt-Polihraf. 560 p. [in Ukrainian].
- Smolij, V.A. & Stepankov, V.S. (1999). *Ukrains'ka natsional'na revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr).* [Ukrainian National Revolution of the 17th century (1648-1676)]. Kyiv. 7. 229. [in Ukrainian].

Історіографія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/233-243>

УДК (UDC) 930.1 : 94

LOCAL HISTORY ISSUES IN THE SCIENTIFIC AND JOURNALISTIC ACTIVITIES OF BOHDAN KHAVARIVSKY

Leonid Kravchuk*

Abstract

The article aims to analyze the regional history issues in the scientific and journalistic activities of Bohdan Khavarivskiyi and to determine his contribution to the study of history, heraldry, religious heritage, and archival affairs in the Ternopil region. The study seeks to systematize and generalize his scholarly and journalistic works, which address various aspects of regional history, including the history of settlements, urban symbolism, the role of archives in preserving historical memory, and the development of the regional history movement.

Methodology. The study employs a historical and analytical approach, which involves examining Bohdan Khavarivskiyi's scholarly and journalistic works in the context of Ukrainian regional historiography. The research applies comparative analysis, critical interpretation of archival materials, content analysis of his articles in periodicals, and synthesis of the obtained data to identify key trends in his studies. Additionally, an interdisciplinary approach is utilized, integrating historical, ethnographic, philological, and heraldic research.

Scientific Novelty. For the first time, a comprehensive analysis of Bohdan Khavarivskiyi's contributions to local history as an integral part of Ukrainian historiography and regional studies has been conducted. The study identifies the main thematic areas of his research: the history of settlements in the Ternopil region, the study of urban heraldry, the analysis of archival materials – particularly documents from the State Archive of the Ternopil region – and the promotion of the region's religious history. The article also characterizes his methodological approach, which is based on the examination of primary sources and the introduction of little-known archival documents into scholarly discourse.

Conclusions. Bohdan Khavarivskiyi's scientific and journalistic activities made a significant contribution to the development of local history in the Ternopil region and the formation of regional historical memory. His research on heraldry, the history of cities and villages, archival materials, and religious heritage has become a valuable source for studying the local history and ethnocultural identity of the region. Of particular significance are his works on the coats of arms of cities and towns in the Ternopil region, the history of Kremenets, Ternopil, and Borshchiv districts,

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Higher School Pedagogy and Social Disciplines, Ivan Horbachevsky Ternopil State Medical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: kravchuklv@tdmu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0805-6709>

the analysis of the activities of the Pochaiv Lavra, and the preservation of historical documents. His exploration of archival sources and lesser-known historical events enables a rethinking of the Ternopil region's development as an important center of Ukrainian culture and history.

The scholarly legacy of Bohdan Khavariivskyi remains relevant and promising for further research in the field of local history. His works can serve as a foundation for new investigations aimed at expanding knowledge about regional history, the evolution of urban heraldry, and the preservation of the documentary heritage of the region.

Keywords: Bohdan Khavariivskyi, local history, history of the Ternopil region, urban heraldry, regional historiography, historical memory

КРАЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО

Леонід Кравчук*

Анотація

Метою статті є аналіз краєзнавчої проблематики у науково-публіцистичній діяльності Богдана Хаварівського та визначення його внеску у вивчення історії, геральдики, релігійної спадщини й архівної справи Тернопільщини. Дослідження спрямоване на систематизацію та узагальнення його науково-публіцистичних праць, що висвітлюють різні аспекти краєзнавчих студій, зокрема історію населених пунктів, міську символіку, роль архівів у збереженні історичної пам'яті та розвиток краєзнавчого руху в регіоні.

Методологія. Дослідження базується на історико-аналітичному підході, що передбачає аналіз науково-публіцистичних праць Богдана Хаварівського у контексті розвитку українського краєзнавства. Використано методи порівняльного аналізу, критичного осмислення архівних матеріалів, контент-аналізу його статей у періодичних виданнях та синтезу отриманих даних для виявлення основних тенденцій його досліджень. Також застосовано міждисциплінарний підхід, який поєднує історичні, етнографічні, філологічні та геральдичні дослідження.

Наукова новизна. Уперше здійснено комплексний аналіз краєзнавчих досліджень Богдана Хаварівського як складової частини розвитку української історіографії та регіонального дослідництва. Виокремлено основні тематичні напрями його праць: історія населених пунктів Тернопільщини, дослідження міської геральдики, вивчення архівних матеріалів, зокрема документів Державного архіву Тернопільської області, та популяризація релігійної історії регіону. Охарактеризовано методологічні засади його підходу до вивчення краєзнавчих аспектів, що ґрунтуються на аналізі первинних джерел та введенні маловідомих архівних документів у науковий обіг.

Висновки. Науково-публіцистична діяльність Богдана Хаварівського зробила значний внесок у розвиток краєзнавства Тернопільщини та формування регіональної історичної пам'яті. Його дослідження геральдики, історії міст і сіл, архівних матеріалів та релігійної

* доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського, Тернопіль, Україна. E-mail: kravchuklv@tdmu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0805-6709>

спадщини стали важливим джерелом для вивчення локальної історії та етнокультурної ідентичності регіону. Особливе значення мають його праці, присвячені гербам міст і містечок Тернопілля, історії Кременецького, Тернопільського та Борщівського районів, аналізу діяльності Почаївської лаври та збереженню історичних документів. Висвітлення архівних джерел та маловідомих історичних подій дозволяє по-новому осмислити розвиток Тернопільщини як важливого центру української культури та історії.

Наукова спадщина Богдана Хаварівського залишається актуальною та перспективною для подальших досліджень у сфері краєзнавства. Його роботи можуть слугувати основою для нових наукових розвідок, спрямованих на розширення знань про локальну історію, розвиток міської геральдики та збереження документальної спадщини регіону.

Ключові слова: Богдан Хаварівський, краєзнавство, історія Тернопільщини, міська геральдика, регіональна історія, історична пам'ять

Цитування: Кравчук, Л. (2025). Краєзнавча проблематика у науково-публіцистичній діяльності

Богдана Хаварівського. *Консенсус*, 1, 233–243. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/233-243>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/158>

Постановка проблеми. Краєзнавство як наукова дисципліна відіграє важливу роль у формуванні історичної пам'яті та культурної ідентичності регіонів. Вивчення історії, геральдики, архівних матеріалів, етнографічних особливостей та релігійного життя окремих місцевостей дозволяє глибше зрозуміти загальнонаціональні процеси, що відбувалися в Україні в різні історичні періоди. У цьому контексті особливо цінними є дослідження вітчизняних істориків і краєзнавців, які, спираючись на архівні документи, усні свідчення та історичні артефакти, реконструюють історію окремих міст, сіл та культурних явищ.

Однією з ключових постатей у вивченні історії Тернопільщини є Богдан Хаварівський (1947–2018) – історик, архівіст, краєзнавець, публіцист і дослідник, який понад півстоліття присвятив збереженню та популяризації культурної спадщини регіону. Його краєзнавча діяльність охоплює широкий спектр тем: від вивчення історії міст і сіл Тернопільщини, аналізу міської геральдики та збереження архівних матеріалів до дослідження етнографічних особливостей та ролі церкви в суспільному житті. Значний обсяг його науково-публіцистичних праць присвячено питанням релігійної історії краю, зокрема діяльності Почаївської лаври та церковним архівам, які містять цінну інформацію про соціально-економічний і культурний розвиток регіону.

Богдан Хаварівський активно співпрацював з іншими дослідниками, зокрема, з Олегом Клименком та Олегом Гайдаєм, результатом чого стали численні наукові та публіцистичні статті, монографії, бібліографічні покажчики та виступи на конференціях. Його дослідження з міської геральдики, опубліковані у виданнях «Нова тернопільська газета», «Рада», «Вільне життя», є цінним внеском у вивчення символіки населених пунктів Тернопільщини. Роботи Хаварівського щодо історії міст і містечок краю, таких як Кременець, Тернопіль, Борщів, Ланівці, Терехівля та інші, розкривають багатовікову еволюцію цих населених пунктів, їхні культурні, економічні та політичні трансформації.

Окремий напрям його краєзнавчих досліджень присвячено архівним матеріалам, що зберігаються в Державному архіві Тернопільської області. Зокрема, його статті про гербові марки Тернополя періоду Другої світової війни відкривають нові аспекти вивчення міської адміністрації та фінансових механізмів того часу.

Історіографія проблеми. Останні наукові дослідження засвідчують зростаючий інтерес до комплексного аналізу життя та діяльності Богдана Хаварівського, що зумовлено необхідністю ґрунтовного осмислення його внеску в розвиток архівної справи, освітньої сфери та громадсько-політичного руху. Актуальність цього напрямку підтверджується дослідженнями провідних учених, зокрема Г. Буяк¹, А. Кліша, Я. Сека² й інших, які розглядають його роль у національно-демократичному русі, концептуальні засади розвитку національної освіти, механізми збереження історичної пам'яті та формування системи документальних архівів.

Окремий науковий інтерес становить аналіз архівних матеріалів та особового фонду Хаварівського (М. Бармак, Р. Мельник³), що є цінним джерелом для реконструкції його біографії та дослідження його внеску в наукову, культурно-просвітницьку та громадську діяльність. Важливим аспектом дослідження є також вивчення мемуарних свідчень його сучасників, які дозволяють глибше зрозуміти особистісний вимір його діяльності та значення його інтелектуальної спадщини в контексті розвитку української гуманітарної науки.

Метою статті є аналіз краєзнавчої проблематики у науково-публіцистичній діяльності Богдана Хаварівського та визначення його внеску у вивчення історії, геральдики, релігійної спадщини й архівної справи Тернопільщини. Дослідження спрямоване на систематизацію та узагальнення його науково-публіцистичних праць, що висвітлюють різні аспекти краєзнавчих студій, зокрема історію населених пунктів, міську символіку, роль архівів у збереженні історичної пам'яті та розвиток краєзнавчого руху в регіоні.

Виклад основного матеріалу. У науково-публіцистичній діяльності Богдана

¹ Буяк Г. Становлення Богдана Хаварівського як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітницького діяча (друга половина XX – початок XXI ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 2 (47). 2022. С. 67–74; Буяк Г.Б. Громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність Богдана Хаварівського (1948–2016 рр.): історіографія проблеми. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. Том XIV: Виміри сталого розвитку в теорії та практиці / [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Льницький]. Конін-Ужгород-Перемишль-Херсон: Посвіт, 2023. С. 14–16.

² Кліш А., Секо Я. Спогади як джерело вивчення життя та діяльності Богдана Хаварівського. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*. 2024. Випуск № 12 (30). С. 1495–1507. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12\(30\)-1495-1506](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-1495-1506)

³ Бармак М.В., Мельник Р.П. Особовий фонд Богдана Хаварівського як джерело вивчення його життя та діяльності. *«Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*: журнал. 2025. № 1(31). С. 2021–2033. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1\(31\)-2021-2033](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-2021-2033)

Хаварівського значне місце займають дослідження, присвячені краєзнавчій тематиці Тернопільщини.

У співавторстві з О. Гайдаєм і В. Ханасом, Богдан Хаварівський підготував монографію «Предтеча: Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр.», видану Державним архівом Тернопільської області у 2002 році⁴. Це дослідження детально висвітлює діяльність польських підпільних організацій у період радянської окупації Західної України. Автори, спираючись на архівні документи, розкривають структуру, методи та масштаби опору польського населення, підкреслюючи його вплив на подальші національно-визвольні рухи в регіоні. Праця є важливим внеском у розуміння міжетнічних відносин та політичних процесів того часу на Тернопільщині.

У 1996 р. вийшла друком книга «Хто пожав “Бурю”?: Армія Крайова на Тернопіллі (1941–1945 рр.)»⁵, створена у співавторстві з О. Гайдаєм і В. Ханасом. Це дослідження присвячене діяльності Армії Крайової на території Тернопільщини під час Другої світової війни. Автори аналізують операцію «Буря», метою якої було відновлення польської державності, та її наслідки для польсько-українських відносин. Книга базується на широкому спектрі джерел, включаючи архівні матеріали та свідчення очевидців, що дозволяє глибоко зрозуміти складність військово-політичної ситуації в регіоні.

У співавторстві зі С. Півтораком і В. Уніятю, Богдан Хаварівський підготував книгу «Євреї на Тернопільщині»⁶, видану у 2010 р. Це дослідження охоплює історію єврейської громади в регіоні від її зародження до сучасності. Автори детально розглядають культурний, економічний та соціальний внесок євреїв у розвиток Тернопільщини, а також трагічні події Голокосту та їх вплив на демографічну ситуацію. Книга містить багатий фактичний матеріал, що базується на архівних документах, статистичних даних та усних історіях, що робить її цінним джерелом для дослідників історії єврейства в Україні.

Загалом, краєзнавчі дослідження Богдана Хаварівського та його співавторів значно збагачують розуміння історичних процесів на Тернопільщині, висвітлюючи складні та багатогранні взаємини між різними етнічними спільнотами регіону.

У науково-публіцистичній діяльності Богдана Хаварівського значне місце займають дослідження, присвячені міській геральдиці Тернопільщини.

Спільно з О. Клименком він підготував низку праць, що детально аналізують історію та символіку гербів міст і містечок регіону. У 2003 р. вийшла друком

⁴ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча: Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. / Держархів Тернопільської області; наук. ред.: С. Ткачов. Тернопіль: Підручники & посібники, 2002. 112 с.

⁵ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”?: Армія Крайова на Тернопіллі (1941–1945 рр.). Тернопіль: [б. в.], 1996. 176 с.

⁶ Півторак С., Уніят В., Хаварівський Б. Євреї на Тернопільщині. Тернопіль: Терно-граф, 2010. 120 с.

монографія «Міська геральдика Тернопільщини»⁷. Це фундаментальне дослідження обсягом 500 сторінок присвячене еволюції гербів населених пунктів Тернопільщини, що історично мали міський статус. Автори здійснили глибокий аналіз геральдичних символів, виявили та ввели до наукового обігу нові матеріали, зокрема геральдичні, нумізматичні та топонімічні джерела. Книга стала важливим внеском у вивчення історії та культури регіону, надаючи читачам можливість ознайомитися з багатою символікою міст Тернопільщини.

У період з 2000 по 2002 рік О. Клименко та Богдан Хаварівський опублікували серію статей під загальною назвою «Герби Тернопілля» у «Новій тернопільській газеті» та газеті «Вільне життя».

Кожна стаття була присвячена окремому населеному пункту, його історії та геральдичним символам. Серед розглянутих міст і сіл – Борщів⁸, Буданів⁹, Буцнів¹⁰, Великі Бірки¹¹, Вишгородок¹², Вишнівець, Вербів¹³ і Стіжок¹⁴, Кременець¹⁵. Автори детально описували походження та значення місцевих гербів, пов'язуючи їх із історичними подіями та особливостями розвитку кожного населеного пункту. Ці публікації сприяли популяризації знань про місцеву геральдику серед широкого загалу та підвищенню інтересу до історії рідного краю.

У співавторстві з О. Гайдаєм, Богдан Хаварівський підготував статтю «Гербові марки міської управи Тернополя 1941 року»¹⁶, опубліковану в газеті «Тернопіль вечірній» у 2002 р. У цій роботі дослідники розглянули унікальні філателістичні матеріали – гербові марки, випущені міською управою Тернополя під час німецької окупації в 1941 р. Автори проаналізували дизайн марок, їхню символіку та історичний контекст випуску, підкреслюючи їхню цінність як джерела для вивчення місцевої історії та геральдики. Ця стаття є важливою для філателістів, істориків та краєзнавців, оскільки відкриває маловідомі сторінки історії Тернополя.

Загалом, праці Богдана Хаварівського роблять вагомий внесок у дослідження та

⁷ Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини / Держ. архів Терноп. області. Тернопіль: Воля, 2003. 500 с.

⁸ Клименко О., Хаварівський Б. Борщів. *Нова тернопільська газета*. 2001. № 2. С. 1.

⁹ Клименко О., Хаварівський Б. Буданів. *Нова тернопільська газета*. 2000. 19 грудня. С. 1.

¹⁰ Клименко О., Хаварівський Б. Буцнів. *Нова тернопільська газета*. 2001. 3 жовтня. С. 2-3.

¹¹ Клименко О., Хаварівський Б. Великі Бірки. *Нова тернопільська газета*. 2001. 21 лютого. С. 1.

¹² Клименко О., Хаварівський Б. Вишгородок. *Вільне життя*. Тернопіль. 2001. 22 листопада. С. 8.

¹³ Клименко О., Хаварівський Б. Вишнівець; Вербів. *Нова тернопільська газета*. 2001. 6 червня. С. 1.

¹⁴ Клименко О., Хаварівський Б. Стіжок. *Вільне життя*. 2002. 7 лютого. С. 8.

¹⁵ Хаварівський Б., Гайдай О. До питання про герб Кременця. *Кременець. Шлях крізь віки*: Програма наук. конф. з нагоди 775-річчя першої писемної згадки про місто і 65-річчя Кременецького краєзнавчого музею. Кременець, 2002. С. 2.

¹⁶ Гайдай О., Хаварівський Б. Гербові марки міської управи Тернополя 1941 року. *Тернопіль вечірній*. 2002. 28 серпня. № 35. С. 10.

популяризацію міської геральдики Тернопільщини. Його роботи сприяють глибшому розумінню історичних процесів, що впливали на формування місцевих символів, та збереженню культурної спадщини регіону.

У науково-публіцистичній діяльності Богдана Хаварівського значне місце займають дослідження, присвячені історії населених пунктів Тернопільщини. Він підготував низку праць, що детально аналізують історичний розвиток, символіку та культурну спадщину міст і сіл регіону.

Зокрема, розглядаються такі села та міста, як Зарваниця¹⁷, Ланівці¹⁸, Ладичин¹⁹, Вишнівчик²⁰ та Теревовля²¹. У цих публікаціях автори детально проаналізували походження та розвиток місцевих гербів, їхню символіку та зв'язок із історичними подіями. Також вони висвітлюють ключові моменти історії цих населених пунктів, їхній культурний та соціально-економічний розвиток. Ці дослідження сприяють глибшому розумінню місцевої історії та культурної ідентичності громад Тернопільщини.

Окрему увагу Богдан Хаварівський приділив історії обласного центру – міста Тернополя²². Він підготував низку публікацій, що розкривають маловідомі сторінки історії міста. Зокрема, у статті «Тернопіль викупили за 175 тис. гульденів»²³, опублікованій у газеті «Тернопіль вечірній» у 2003 році, автори дослідили обставини викупу міста з приватної власності, що мало значний вплив на його подальший розвиток. У статті «Тернопільські марки», опублікованій у «Русалці Дністровій» у 2008 році, Хаварівський і Гайдай проаналізували поштові марки, випущені в Тернополі під час Другої світової війни, розглядаючи їх як важливе джерело для вивчення історії міста та його адміністративного устрою в цей період. Ці праці збагачують знання про історичні події та процеси, що формували сучасний Тернопіль.

У науково-публіцистичній діяльності Богдана Хаварівського значне місце займають дослідження, присвячені церковному життю та релігійній спадщині Тернопільщини. Серед його праць особливо виділяються статті, що аналізують церковне життя на території Галичини та Волині, а також архівні матеріали Почаївського монастиря.

¹⁷ Клименко О., Хаварівський Б. Була Зарваниця містом. *Божий сіяч*. 2001. № 10. С. 8.

¹⁸ Клименко О., Хаварівський Б. Ланівці. *Вільне життя*. 2001. 4 жовтня. С. 8.

¹⁹ Хаварівський Б. Ладичин (нині село у Теревовлянському районі). *Рада*. 2002. Грудень. № 5. С. 57-58.

²⁰ Хаварівський Б. Вишнівчик (нині село у Теревовлянському районі). *Рада*. 2002. Грудень. № 5. С. 58.

²¹ Клименко О., Хаварівський Б. Теревовля (місто, районний центр). *Рада*. Тернопіль. 2003. № 6. С. 89.

²² Хаварівський Б., Клименко О. Тернопіль крізь призму геральдики. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2003. Т. 10. С. 52-55.

²³ Клименко О., Хаварівський Б. Тернопіль викупили за 175 тис. гульденів. *Тернопіль вечірній*. 2003. 28 серпня (четвер). № 35 (1222). С. 6.

У цій статті, представленій на науковій конференції «Релігія і церква в національному відродженні України»²⁴ у 1993 р., Богдан Хаварівський дослідив церковне життя Галичини та Волині, спираючись на документи Державного архіву Тернопільської області. Автор зацентрував увагу на важливості збереження та вивчення церковних архівів як невід'ємної частини національної культурної спадщини. Він підкреслив, що ці документи відображають багатогранність релігійного життя регіону, взаємодію різних конфесій та їхній вплив на суспільно-політичні процеси. Хаварівський також наголосив на необхідності бережливого ставлення до цих святинь, адже вони є джерелом історичної пам'яті та духовного відродження нації.

У доповіді на науковій конференції «Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу»²⁵ у 1995 р. Богдан Хаварівський проаналізував значення архіву Почаївського Свято-Успенського монастиря для історичних досліджень. Він зазначив, що документи цього архіву містять цінну інформацію про релігійне, культурне та соціальне життя не лише монастиря, але й усього регіону. Автор підкреслив, що архівні матеріали Почаївської лаври є важливим джерелом для вивчення історії православної церкви в Україні, а також взаємин між різними конфесіями. Хаварівський закликав дослідників активно використовувати ці документи для відтворення об'єктивної історичної картини та подолання стереотипів, що склалися навколо діяльності монастиря.

Загалом, праці Богдана Хаварівського, присвячені церковній тематиці, роблять вагомий внесок у збереження та популяризацію релігійної спадщини Тернопільщини. Вони сприяють глибшому розумінню ролі церкви в історії та культурі регіону, а також підкреслюють значення архівних досліджень для відтворення повноцінної історичної картини.

Висновки. Науково-публіцистична діяльність Богдана Хаварівського займає чільне місце в сучасному українському краєзнавстві. Його багаторічні дослідження, присвячені історії населених пунктів, геральдиці, церковній історії, етнографії та архівним матеріалам Тернопільщини, суттєво доповнюють історичну науку та роблять вагомий внесок у збереження культурної спадщини регіону.

Богдан Хаварівський здійснив детальне вивчення історичного розвитку міст і сіл Тернопільщини, аналізуючи їхнє політичне, соціальне та економічне

²⁴ Хаварівський Б. Бережим наші святині: Церковне життя на території Галичини і Волині в документах державного архіву Тернопільської області. *Релігія і церква в національному відродженні України: Тези наук. конф.* / Укр. асоц. релігієзнавців; Тернопіл. краєзнавчий музей; Держархів Тернопіл. області; Тернопіл. худож. музей; ТДПУ; Тернопіл. мед. ін-т. Тернопіль, 1993. С. 81-83.

²⁵ Хаварівський Б. Архів Почаївського монастиря як джерело історичної правди. *Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: Тези наук. конф.* / Укр. асоц. релігієзнавців; Держ. архів Тернопіл. області; Тернопіл. мед. ін-т ім. акад. І.Я. Горбачевського. Тернопіль, 1995. С. 94-97.

становлення. Його праці охоплюють широкий спектр питань, зокрема походження назв населених пунктів, особливості їхнього адміністративного устрою, важливі історичні події та роль цих територій у загальноукраїнському історичному контексті. Дослідження таких міст і сіл, як Борщів, Терехів, Ланівці, Великі Бірки, Кременець та багатьох інших, збагачують сучасну історичну науку новими архівними матеріалами, які раніше не були введені у науковий обіг.

Окремий напрям досліджень Богдана Хаварівського пов'язаний із вивченням міської геральдики Тернопільщини. У таких працях, як «Міська геральдика Тернопільщини», серія статей «Герби Тернопілля» та дослідження герба Кременця, автори аналізують процеси створення та трансформації гербів міст, їхню символіку, історичні витoki та значення для громад. Особливої уваги заслуговують його публікації про гербові марки Тернополя часів Другої світової війни, які є цінним джерелом для вивчення адміністративної історії міста та фінансової політики того періоду.

Важливою частиною наукової діяльності Богдана Хаварівського є дослідження релігійного життя регіону, що ґрунтується на архівних матеріалах. У таких працях, як «Бережимо наші святині: Церковне життя на території Галичини і Волині» та «Архів Почаївського монастиря як джерело історичної правди», він детально аналізує роль церкви у формуванні духовного та культурного простору Тернопільщини. Ці дослідження є особливо важливими в контексті вивчення міжконфесійних відносин та релігійної політики на західноукраїнських землях.

Як багаторічний працівник Державного архіву Тернопільської області, Богдан Хаварівський відіграв ключову роль у збереженні, систематизації та популяризації архівних матеріалів регіону. Його публікації сприяли введенню до наукового обігу маловідомих документів, що проливають світло на різні аспекти історії Тернопільщини. Зокрема, дослідження, присвячені гербовим маркам міської управи Тернополя 1941 року, розширюють уявлення про адміністративне управління міста під час Другої світової війни та є важливими для істориків-філателістів.

Науково-публіцистична діяльність Богдана Хаварівського має не лише академічне, але й суспільне значення. Його праці сприяють формуванню історичної свідомості мешканців регіону, популяризують краєзнавство як важливий напрям гуманітарної науки та стимулюють подальші дослідження в цій галузі. Його методологічний підхід, що базується на аналізі архівних джерел, етнографічних матеріалів і місцевої преси, може слугувати основою для майбутніх наукових розвідок.

Таким чином, науково-публіцистична діяльність Богдана Хаварівського відіграє ключову роль у збереженні історичної спадщини Тернопільщини. Його дослідження є цінним внеском у розвиток українського краєзнавства, що сприяє не лише глибшому розумінню історії регіону, а й формуванню національної пам'яті.

REFERENCES

Barmak, M.V. & Melnyk, R.P. (2025). Osobovyi fond Bohdana Khavarivskoho yak dzherelo vyvchennia yoho zhyttia ta diialnosti [Personal fund of Bohdan Khavarivskiy as a source for

- studying his life and activities]. *Visnyk nauky ta osvity* (Seriiia 'Filolohiia', Seriiia 'Pedahohika', Seriiia 'Sotsiolohiia', Seriiia 'Kultura i mystetstvo', Seriiia 'Istoriia ta arkheolohiia'): zhurnal, 1 (31), 2021-2033. Retrieved from [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1\(31\)-2021-2033](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-2021-2033) [in Ukrainian].
- Buiak, H. (2022). Stanovlennia Bohdana Khavarivskoho yak osobystosti, hromadsko-politychnoho i kulturno-prosvitnytskoho diiacha (druha polovyna XX – pochatok XXI st.) [Formation of Bohdan Khavarivskyy as a personality, public-political and cultural-educational figure (second half of the 20th – early 21st century)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia 'Istoriia'*, 2 (47), 67-74 [in Ukrainian].
- Buiak, H.B. (2023). Hromadsko-politychna i kulturno-prosvitnytska diialnist Bohdana Khavarivskoho (1948-2016 rr.): istoriografiiia problemy [Public-political and cultural-educational activities of Bohdan Khavarivskyy (1948-2016): historiography of the issue]. *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy*. Tom XIV: Vymiry staloho rozvytku v teorii ta praktytsi. Y. Hzhesiak, I. Zymomia, V. Il'nytskyi (Eds.). Konin-Uzhhorod-Peremyshl-Kherson: Posvit, 14-16 [in Ukrainian].
- Haidai, O. & Khavarivskyy, B. (2002). Herbovi marki miskoho upravly Ternopolia 1941 roku [Coat of arms stamps of the Ternopil city administration in 1941]. *Ternopil vechirni*, 28 serpnia, 35, 10 [in Ukrainian].
- Haidai, O., Khavarivskyy, B. & Khanas, V. (2002). Predtecha: Polskyi rukh Opory na Ternopilshchyni 1939-1941 rr. [Predecessor: Polish Resistance Movement in Ternopil Region 1939-1941]. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti; Naukovyi red.: S. Tkachov. Ternopil: Pidruchnyky & posibnyky [in Ukrainian].
- Haidai, O., Khavarivskyy, B. & Khanas, V. (1996). Khto pozhav 'Buriu'? : Armiia Kraiova na Ternopilli (1941-1945 rr.) [Who reaped the 'Storm'? : The Home Army in Ternopil region (1941-1945)]. Ternopil: [b.v.] [in Ukrainian].
- Khavarivskyy, B. (1993). Berezhim nashi sviatyni: Tserkovne zhyttia na terytorii Halychyny i Volyni v dokumentakh derzhavnogo arkhivu Ternopilskoi oblasti [Preserving our shrines: Church life in Galicia and Volhynia based on documents of the State Archive of Ternopil Region]. *Relihiia i tserkva v natsionalnomu vidrodzhenni Ukrainy: Tezy nauk. konf. Ukr. asots. relihieznavtsiv; Ternopilskyi kraieznavchyi muzei; Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti; Ternopilskyi khudozh. muzei; TDPU; Ternopilskyi med. inst.*, 81-83 [in Ukrainian].
- Khavarivskyy, B. (1995). Arkhiv Pochaiivskoho monastyrnia yak dzherelo istorychnoi pravdy [The archive of the Pochayiv Monastery as a source of historical truth]. *Pochaiivskyy monastyr v konteksti istorii ta dukhovnosti ukrainskoho narodu: Tezy nauk. konf. Ukr. asots. relihieznavtsiv; Derzh. arkhiv Ternopil. oblasti; Ternopil. med. inst. im. akad. I.Ya. Horbachevskoho*. Ternopil, 94-97 [in Ukrainian].
- Khavarivskyy, B. (2002). Ladychyn (nyini selo u Terebovlianskomu raioni) [Ladychyn (now a village in Terebovlia district)]. *Rada*, Hruden, 5, 57-58 [in Ukrainian].
- Khavarivskyy, B. (2002). Vyshnivchyk (nyini selo u Terebovlianskomu raioni) [Vyshnivchyk (now a village in Terebovlia district)]. *Rada*, Hruden, 5, 58 [in Ukrainian].
- Khavarivskyy, B. & Haidai, O. (2002). Do pytannia pro herb Kremetsia [On the issue of the Kremets coat of arms]. *Kremenets. Shliakh kriz viky: Prohrama nauk. konf. z nahody 775-richchia pershoi pysemnoi zhadky pro misto i 65-richchia Kremetskoho kraieznavchoho muzeiu*. Kremets, 2 [in Ukrainian].
- Khavarivskyy, B. & Klymenko, O. (2003). Ternopil kriz pryzmu heral'dyky [Ternopil through the prism of heraldry]. *Studiji z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 10, 52-55 [in Ukrainian].

- Klish, A. & Seko, Ya. (2024). Spohady yak dzherelo vyvchennia zhyttia ta diialnosti Bohdana Khavarivskoho [Memoirs as a source for studying the life and activities of Bohdan Khavarivskiy]. *Visnyk nauky ta osvity* (Seriiia ‘Filolohiia’, Seriiia ‘Pedahohika’, Seriiia ‘Sotsiolohiia’, Seriiia ‘Kultura i mystetstvo’, Seriiia ‘Istoriia ta arkheolohiia’), 12 (30), 1495–1507. Retrieved from [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12\(30\)-1495-1506](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-1495-1506) [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2000). Budaniv [Budaniv]. *Nova ternopilska hazeta*, 19 hrudnia, 1 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Borshchiv [Borshchiv]. *Nova ternopilska hazeta*, 2, 1 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Bula Zarvanytsia mistom [Was Zarvanytsia a city]. *Bozhyi siiach*, 10, 8 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Butsniv [Butsniv]. *Nova ternopilska hazeta*, 3 zhovtnia, 2–3 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Lanivtsi [Lanivtsi]. *Vilne zhyttia*, 4 zhovtnia, 8 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Velyki Birky [Velyki Birky]. *Nova ternopilska hazeta*, 21 liutoho, 1 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Vyshhorodok [Vyshhorodok]. *Vilne zhyttia*, 22 lystopada, 8 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2001). Vyshnivets; Verbiv [Vyshnivets; Verbiv]. *Nova ternopilska hazeta*, 6 chervnia, 1 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2002). Stizhok [Stizhok]. *Vilne zhyttia*, 7 liutoho, 8 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2003). Miska heraldyka Ternopilshchyny [Urban heraldry of Ternopil region]. *Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti. Ternopil: Volia*, 500 p. [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2003). Terebovlia (misto, raionnyi tsentr) [Terebovlia (city, district center)]. *Rada*, 6, 89 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2003). Ternopil kriz pryzmu heral’dyky [Ternopil through the prism of heraldry]. *Studiji z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 10, 52–55 [in Ukrainian].
- Klymenko, O. & Khavarivskiy, B. (2003). Ternopil vykupyly za 175 tys. huld. [Ternopil was bought for 175 thousand guldens]. *Ternopil vechirniï*, 28 serpnia (chetver), 35 (1222), 6 [in Ukrainian].
- Pivtorak, S., Uniiat, V. & Khavarivskiy, B. (2010). Yevrei na Ternopilshchyni [Jews in Ternopil region]. *Ternopil: Terno-hraf*, 120 p. [in Ukrainian].

ТІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНА

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/244-255>

УДК (UDC) 94 «1650/2025»

FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN-ITALIAN RELATIONS (MID-17TH – EARLY 21ST CENTURY)

Oleksandr Cherkasov*

Lidiia Bilichenko**

Abstract

The article is devoted to the analysis of the study of Ukrainian-Italian relations from the 1650s to 2025.

The aim of the work is a comprehensive study of Ukrainian-Italian relations in the political, economic, cultural and humanitarian spheres, from ancient times to the present day.

To solve this problem, **classical methods of historical science** were applied – the principles of historicism, dialectics, systematics, which make it possible to study phenomena in the process of formation, formation and development, in an organic connection with the conditions that gave rise to them, the spirit of the time. The study is conducted taking into account the unity of internal and external, subjective and objective factors of the historical process. Conclusions are drawn on the basis of an analysis of the entire complex of sources used, taking into account existing scientific and research traditions.

The scientific novelty. The study is the first attempt to comprehensively analyze a wide range of Ukrainian sources that reflect Italian-Ukrainian political and cultural contacts from the mid-17th century to the 21st century.

Conclusions. The study showed the multifacetedness and depth of the issues related to the reflection of Ukrainian-Italian relations in sources of Ukrainian origin. Italian-Ukrainian contacts have a long history and date back to the times of the National Liberation War under the leadership of Bohdan Khmelnytsky to the present day. The most interesting example of political and economic communication is the opening of Italian consulates in the South of Ukraine in the second half of the

* Candidate of Economic Sciences, Police Lieutenant Colonel, Chief of the Criminal Police of the Mykolaiv District Police Department of the Main Police Department in Mykolaiv Region, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: 5_s5s5@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

** Master of History, graduate of Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: bilichenko.di@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9204-8295>

18th century, as well as the establishment of diplomatic relations between the Directorate of the UNR and Italy in 1919. A new stage in the development of interstate relations began with the founding of the Ukrainian SSR, when Italian consular representations were founded in Kyiv, Kharkiv and Odessa. Despite the fact that during the Second World War, Soviet-Ukrainian-Italian relations were suspended for some time, they became quite active in the 1950s. Since the proclamation of Ukraine's Independence, Italy has become an important economic partner, and since the Russian invasion of Ukraine in February 2022, it has been actively providing assistance with weapons.

Keywords: Ukrainian-Italian relations, embassy, consulate, Russian Empire, Kingdom of the Two Sicilies, Kingdom of Sardinia, Italy, Directory of the UNR, Ukrainian SSR, Rome, Ukraine, Russian-Ukrainian War, military aid

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКИХ ВІДНОСИН (СЕРЕДИНА 17 – ПОЧАТОК 21 СТ.)

Олександр Черкасов*
Лідія Біліченко**

Анотація

Стаття присвячена аналізу дослідження українсько-італійських відносин з 1650-х рр. до 2025 р.

Метою роботи є всебічне вивчення українсько-італійських відносин у політичних, економічних, культурних та гуманітарних сферах, від давніх часів до сучасності. Для вирішення даної проблеми було застосовано класичні **методи** історичної науки – принципи історизму, діалектики, системності, що дають можливість вивчати явища в процесі формування, становлення та розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породили, духом часу. Дослідження ведеться з урахуванням єдності внутрішніх та зовнішніх, суб'єктивних та об'єктивних факторів історичного процесу. Висновки робляться на основі аналізу всього комплексу використаних джерел, врахуванням існуючих науково-дослідних традицій.

Наукова новизна. У дослідженні вперше зроблено спробу комплексного аналізу широкого кола українських джерел, у яких відбиваються італо-українські політичні та культурні контакти від середини 17 ст. до початку 21 ст.

Висновки. Дослідження показало багатогранність та глибину проблематики, пов'язаної з відображенням українсько-італійських відносин в джерелах українського походження. Італо-українські контакти мають давню історію і сягають від часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до сьогодення. Найцікавіший приклад політичної та економічної комунікації представляють собою відкриття італійських консульств на Півдні України у другій половині 18 ст., а також

* кандидат економічних наук, підполковник поліції, начальник кримінальної поліції Миколаївського районного управління поліції ГУНП в Миколаївській області, Миколаїв, Україна. E-mail: 5_s5s5@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

** магістр історії, випускниця Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: bilichenko.di@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9204-8295>

встановлення дипломатичних відносин Директорії УНР з Італією у 1919 р. Новий етап розвитку міждержавних відносин розпочався з заснування УРСР, коли у Києві, Харкові та Одесі були засновані італійські консульські представництва. Незважаючи, на те, що у роки Другої світової війни радянсько-україно-італійські відносини на деякий час були призупинені, вони досить сильно активізувалися у 1950-х рр. З моменту проголошення Незалежності України, Італія стала важливим економічним партнером, а з моменту російського вторгнення в Україну у лютому 2022 р. активно допомагає озброєнням.

Ключові слова: українсько-італійські відносини, посольство, консульство, Російська імперія, Королівство Обох Сицилій, Сардинське Королівство, Італія, Директорія УНР, УРСР, Рим, Україна, російсько-українська війна, військова допомога

Цитування: Черкасов, О. & Біліченко, Л. (2025). Становлення та розвиток українсько-італійських відносин (середина 17 – початок 21 ст.). *Консенсус*, 1, 244-255.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/244-255>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/159>

Постановка проблеми. Вивчення українсько-італійських відносин від часів гетьманування Богдана Хмельницького до сучасності, актуально у зв'язку з тим, що економічний та гуманітарний аспект стає невід'ємною частиною світової політики. Сучасні міжнародні відносини характеризує глобальна взаємозалежність держав, авторитет яких обумовлюється як політичним чи економічним вагою, а й культурною спадщиною, і історичним досвідом.

Історія взаємин двох народів дає цінні вказівки для майбутнього, наскільки виявляє основні і постійно ті самі впливи. Наприклад, географічне положення, природні економічні умови, расові прикмети, спільність і спорідненість культурного розвитку полегшує глибше взаємне розуміння.

Українсько-італійські відносини мають багатовікову історію, багату на події, що становлять політичну, економічну та культурно-духовну значимість для двох держав. Гордість своєю культурою та історією, відданість християнським цінностям, відкритість міжнародному співробітництву – це те, що об'єднує Україну та Італію.

Аналіз останніх досліджень і джерельна база. Всебічний аналіз предмета дослідження вимагає вивчення наступних історіографічних комплексів: праці, присвячені аналізу українсько-італійських відносин з давніх-давен до сучасності. Великий внесок у дослідження даної тематики внесли науковці І. Матяш¹, В. Соловійова², О. Феденко³ та О. Загоровська⁴.

¹ Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919-1991): протистояння і співпраця / НАН України. Інститут історії України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Київ: Інститут історії України. 2020. 503 с.

² Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Народної Республіки в Італії та Ватикані (1918-1920 рр.). *Запорізька історична ревію*. 2020. № 1 (14). С. 105-113. Retrieved from <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/626>

³ Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст. *Краєзнавство*. 2015. № 1-2. С. 47-51.

⁴ Загоровська О. Зовнішньоекономічні відносини України з Італією. *Економічний розвиток європейських*

Джерельною базою дослідження є документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також періодичні видання доби УРСР.

Метою статті є всебічне вивчення українсько-італійських відносин протягом 1650–2025 рр. у політичних, економічних, культурних та гуманітарних сферах.

Виклад основного матеріалу. Звичайно, недоцільно починати історію українсько-італійськи зносин з часів відносин Римської імперії з Чорноморським побережжям. Рим був тут геополітично зацікавлений не з погляду Італії, а як посідач земель пізньої Візантії. В постачанні збіжжя Італії українські простори тоді не брали участі. На Україну впливала не своєрідно староримська культура, а культура світової імперії з сильними домішками грецькими і т.д.; вона лягла в основу розвитку всіх європейських народів та її впливи доказують краще приналежність України до «Європи» взагалі, ніж особливу інтенсивність її взаємин з Італією.

За Київської держави не було державно-політичних зносин з Італією. Руські купці туди не доходили. В 13–14 ст. Чорноморську торгівлю захопили генуезці та венеціанці, однак, тоді вже українців відтиснули кочовики від побережжя. Між чорноморськими колоніями італійців і українськими землями були живі торгівельні зносини, але про якісь політичні чомусь не маємо інформації. І в сухопутній торгівлі, зокрема з Західною Україною, італійці були активною стороною, осідали і в галицьких містах і мали не малий вплив на господарський розвиток країни.

У козацькій добі італійські морські республіки були дуже зацікавлені в походах козаків на Туреччину, які прославлялися в численних італійських дописах того часу. Дуже цікаві дослідження дають італійські джерела, з яких досі освітлено головно добу війни Венеції з Туреччиною за Кандію (1645–1669 рр.), що спадає переважно до Хмельниччини. Вступаючи в останній великодержавний бій, Венеція старалася втягти до війни з Туреччиною і всю Польщу, а коли плани Володислава IV розбилися об відпір шляхти, залишалося вмовити козаків досягти хоч козацької диверсії «на Царгород». Цей план намагалися втілювати через Польщу, але загалі не підтримували ніяких безпосередніх зносин з козаками. Незабаром розчарування щодо поляків і поради віденського двору, спричинили висилку окремого посла до Хмельницького. Однак, зустріч посла і відповідь хоч власне відмовна гетьмана і ще більш важке положення італійців, зміцнили їх зацікавлення до Гетьманщини. Наміченому висланню безпосереднього посольства на перешкоді стало загострення польсько-українського конфлікту, який Венеція даремне старалася спинити за ціну значних субсидій⁵.

Після смерті Богдана Хмельницького у 1657 р. на території України розпочинається період «Руїни» – етап в історії України другої половини 17 ст., що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом з кровопролитними війнами на території України.

країн в контексті інтеграційних процесів: уроки для України : тези виступів Всеукраїнського молодіжного економічного форуму. 2016.

⁵ Взаємини України з Італією. (З викладу доц. інж. Димінського в Українським Науковим Інституті у Берліні). *Діло*. 1936. № 153 (11 липня). С. 2.

Відновлення українсько-італійських відносин припадає вже коли українські землі були у складі Російської імперії. Саме тоді італійці засновують на території України перші дипломатичні установи. Так, перемога у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. і, як наслідок, початок панування Російської імперії на Чорному морі, співпадає з встановленням дипломатичних тісних відносин з італійськими державами, в першу чергу з Неаполітанським (з 1816 р. Королівство Обох Сицилій) та Сардинським королівствами.

Першим було відкрито Неаполітанське генеральне консульство в Херсоні в 1787 р. на чолі з Віченцо Музенгою. У 1797 р. воно було перенесене до Одеси. У травні 1799 р. В. Музенгу на посаді консула змінив тодішній неаполітанський віце-консул Гаetano Гульємуччі. Наступником Г. Гульємуччі став майор у відставці, брат Йосифа де Рібаса, Феліче де Рібас, який обіймав цю посаду з 1807 р. до 1845 р. З 1845 р. його син Михайло де Рібас зайняв посаду Генерального консула. У січні 1854 р. він попросив звільнення з посади через його призначення редактором «Одесского вестника». У лютому 1854 р. Неаполітанським генеральним консулом став колишній військовий Массімо Нуньєс де Сан-Секондо, а після його смерті 1855 р. цю посаду обійняв Алессандро Ведіноа.

У 1804 р. в Одесі було відкрито сицилійське генеральне консульство, а у 1817 р. сардинське генеральне консульство на чолі якого був призначений Дорла Дольчаква, але хвороба не дозволила йому посісти це місце, тому замість нього був відправлений граф Луджі Даттілі дель Торре – генерал-лейтенант сардинського війська. Наступником графа дель Торре в 1825 р. став Гаetano Міланта.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр. сардинські консул Стефана Берцолезе і віце-консули були відкликанні з Одеси та інших північно-причорноморських портів. Їхні обов'язки взяли на себе представники інших іноземних держав. По закінченню війни посаду генерального сардинського консула обійняв кавалер Габриєль Галатері де Дженола.

У 1821 р. в Одесі існувало тосканське консульство на чолі з Християном фон Том, який одночасно був і австрійським консулом. У 1831 до 1855 р. на цю посаду був призначений російський підданий грецького походження, купець, банкір, меценат Федір Павлович Родоконакі. На початку 1850-х рр. до складу тосканського консульства увійшло Луккське тимчасове консульство в Одесі на чолі з Дуіванетті (Дулованетті).

У 1830-ті рр. в Одесі знаходилося і Папське (Римське) генеральне консульство, яке 1838 р. очолював Паоло Джузеппе Джованнеті, а 1840 р. Лучано Міланта, який обійматиме цю посаду більше 20 років. В Одесі існувало і Пармське консульство на чолі з кавалером Франческо Багер-і-Рібас (Francesco Baguer e Ribas) та віце-консулом Джузеппе Кальзада.

Консульства окремих італійських держав існували в Одесі до створення єдиного Італійського королівства. Спираючись на Францію, П'ємонт у військовому протистоянні зміг витіснити Австрійську імперію і на 1860 р. об'єднати усі землі,

окрім Рима з областю Лаціо та Венеції. 17 березня 1861 р. загальнонаціональний парламент в Турині проголосив створення Італійського королівства на чолі з п'ємонтським королем Віктором Еммануїлом II. У 1866 р., скориставшись війною між Австрійською імперією і Пруссією, уряд Італії здійснив приєднання Венеції, а 1871 р. відбувся успішний похід італійських патріотів на Рим, що завершив об'єднання Італії.

У 1864 р. на посаду генерального консула Італії був призначений кавалер Сальватор Кастілья (Salvatore Castiglia). Саме за часи роботи консулом С. Кастілья у 1875 р. було ліквідовано італійські консульства у Бердянську та Таганрозі, весь південь імперії став ареною діяльності італійського генерального консула в Одесі⁶.

У роки Першої світової війни Генеральним консулом Італії в Одесі був Йосип Россет. Віце-консулом при ньому був Сильвіо Коцціо, а секретарем консульства – Йосип Антонович Чинганедді. Консульство розташовувалось по вул. Пушкінській, 29⁷.

На момент 1917 р. на території України продовжувало функціонувати генеральне консульство Італії в Одесі, а також консульство у Києві. Крім цього, із зайнятої в листопаді 1917 р. більшовиками Ставки Верховного головнокомандувача до Києва прибула Італійська військова місія. Після підписання Брестського миру з Центральними державами зазначені консульства були ліквідовані.

Лише зі встановленням Директорії УНР українсько-італійські відносини відновилися і була заснована Надзвичайна Дипломатична Місія УНР в Римі, яка офіційно розпочала свою діяльність з січня 1919 р. Взявши курс на порозуміння з країнами Антанти, Директорія УНР сформувала ряд надзвичайних дипломатичних місій з метою добитися визнання Української Народної Республіки і одержати допомогу в боротьбі проти більшовицької Росії і Польщі.

Однак, і в самій Італії в 1919 р. політик Бенріко Інсабато пропагував в думку про підтримку старих і нових держав над Чорним Морем: Туреччини, Болгарії, Грузії, Кубані, Донщини, а головно України, на яку поширився би політичний и економічний вплив Італії. На його думку, ці держави могли б консумувати італійську промислову продукцію та добування потрібних Італії товарів: заліза, цини, міді, вугілля, збіжжя, цукру, тютюну, вовни, шовку і нафти. Також він писав, що: «Сьогодні становище над Чорним Морем основно змінилося. Все-таки Італія під фашистським проводом знову здобуває собі передове становище в Туреччині, Болгарії й Румунії. Щодо східної і північної частини Чорного Моря, то тут повстали нові великі зміни під політичним оглядом, тут заіснували дві великі формації: Союз закавказьких радянських республік (Азербайджан, Вірменія, Грузія) й Україна. Ці два державні організми з кожним днем утверджуються як нації, розвиваючи свою мову, культуру, мистецтво, виховуючи своїх синів у любові до своєї Батьківщини, роблячи все потрібне для уґрунтування своєї незалежності! В інтересах Італії є докладно

⁶ Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 47–51.

⁷ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1914 год [Текст]. Одесса: Тип. Вед. Одес. Градоначальства, 1914. С. 302.

студіювати положення і розвиток українського народу, і усвідомити собі політичну й економічну вагу України для Італії. Досі боротьба політичних пристрастей, національна ненависть, суперництво імперіалістичних і економічних інтересів закривали українську проблему мракою таємниць. Про українську справу розповсюджували протилежні відомості; часто фальшиві, а ще частіше перебільшені»⁸.

Одним з перших було створено українське представництво в Італії. 17 січня 1919 р. «Робітнича газета» повідомила, що відбула перша частина членів української місії на чолі з В. Мазуренком, а 18 січня мала відбути друга частина членів місії на чолі з новопризначеним головою Д. Антоновичем.

Українській дипломатичній місії в Італії протягом 3,5 місяців довелось добиватися від італійського уряду офіційного дозволу на в'їзд у країну. Згідно із доповіддю Д. Антоновича МЗС УНР італійське міністерство закордонних справ «поставилося більше ніж неприхильно, навіть вороже» до українських дипломатів і «згодилося терпіти» їх перебування в Римі, але «рішуче заборонило виступи місії як такої»⁹.

Однак, не усі члени місії змогли одразу переїхати до Італії. Цей процес був поступовий і затягнувся аж до травня 1919 р. Так, згідно доповіді урядовця С. Пащенко до голови місії, в травні 1919 р. ним був отриманий у Лозанні аванс на переїзд до Італії у розмірі 1 000 швейцарських франків. З цих грошей С. Пащенко було витрачено в швейцарських франках на переїзд до Мілану, згідно затвердженому головою місії рахунку від 5 травня 1919 р. 200 франків 40 сантимів. Решта грошей від авансу в кількості 799 франків 60 сантимів була поміняна на італійські ліри по курсу 150 цент. За 1 франк, що зробило 1199 лір 40 цент. Згідно рахунку від 9 травня 1919 р., урядовцем було витрачено на переїзд з Мілану до Риму 112 лір 50 цент. Решти від авансу в розмірі 1086 лір і 90 цент. С. Пащенко повернув у казну місії¹⁰.

Українським дипломатам вдалося добитися певних успіхів на шляху італійсько-українського взаєморозуміння. Свідченням цього стало звільнення кількох впливових урядовців в апараті міністерства закордонних справ Італії (Мандзоніта Майані), які відповідали за українські справи і знаходились під сильним впливом російських політичних кіл. У міністерстві закордонних справ був призначений інший урядовець Зилзі, який відповідав за зв'язки з Україною. У зв'язку з його призначенням Д. Антонович писав, що місія «зараз у Римі може працювати вільно і без перешкод з боку уряду»¹¹.

Також досить важливою справою було й закупівля амуніції для українських

⁸ Італія й Україна. *Діло*. 1929. № 91 (24 квітня). С. 2.

⁹ Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Народної Республіки в Італії та Ватикані (1918–1920 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. № 1 (14). С. 105–113. Retrieved from <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/626>

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 4472. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 7.

¹¹ Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Народної Республіки в Італії та Ватикані...

військових. Так, у листі голови місії в Італії до голови місії у Бухаресті зазначалося наступне: «...я писав Вам, що в Італії охоче продадуть амуніцію до Румунії і не будуть цікавитися як уживатимуть цю амуніцію і чи продадуть нашому уряду. Написавши Вам про це, я гадав, що це вже Ваша справа у Бухаресті залагодити в Румунії, як потрібно цю закупівлю і тоді в Римі якщо будуть покупці, влаштувати продаж. Сам терпляче чекаю, чи буде що в цій справі у Вас зроблено і знову передано вам.

Тут приїздило чимало людей за амуніцією, але приїзд кожного з них кінчався скандалом, так що треба було багато обережності, щоб ті скандали не зашкодили місії.

Нарешті приїхав уповноважений від Отамана Петлори Шумицький і заварив кашу, в якій я без вашої поради не знаю, що роботи. Відносно Шумицького у мене раніше були підозріння, після історії в «Робітничій газеті» з 10 000 французьких карбованців, що він є агент французької розвідки. Тільки в Римі цього ніхто крім мене не знав і я нікому не казав.

Але через чотири дні після його приїзду моя інформація мені принесла донесення, що приїждий українець має зносини з французькою місією і проводить французьку політику. Це примусило мене трохи стрепенутися і дати наказ довідатися про його діяльність. Дані я зібрав не докладні, але такі які мене тривожать. Довідався я про те, що Шумицький сидів у Римі більше трьох тижнів і по двічі на день був у масонерії французького толку.

Разом з тим він обманним способом прикинувся радником нашої місії. Крім французькою кухні Шумицькому треба було, аби місія його якось випробувала. Позаяк я рішуче від того відмовився, він обійшов і намовив Мазуренка по секрету від мене купити зброю іменем Румунії. Комерційні кола і особливо дуже крупний комерсант де-Бозіс не хотів з ним входити в комбінації без апробації йому нашої місії. Тоді Шумицький під придлогом що має йти про продаж вугільних шахт, несподівано покликав Мазуренка, як експерта з Дону поговорити в цій справі і зтяг його на побачення з де-Бозісом. Де-Бозіс заспокоївся побачивши з Шумицьким Мазуренка, бо знав що я Мазуренку довіряв і що в економічних справах він мене заступав. Скористувавшись цим вони підписали договір, копію якого я вам посилаю і так само обманним шляхом зтягли Мазуренка оглядати зброю і вмовили не казати про це мені.

Днів через два після від'їзду Шумицького моя інформація мені все це розкрила, але у де-Бозіса виникли побоювання щоб про цю справу не довідалися французи. Я відмовився прийняти від Шумицького шифровані листи і листи у конвертах для відсилки в Україну...»¹².

28 вересня 1920 р. відбулися у складі місії важливі кадрові перестановки. Був звільнений з посади голови місії Дмитро Антонович. Замість нього головою місії було призначено В. Мазуренка¹³.

Рівночасно місія у порозумінні з італійським міністерством війни розробило

¹² ЦДАВО. Ф. 4472. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6-7.

¹³ ЦДАВО. Ф. 4472. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

план транспорту евакуації українських військовополонених. Італія дала до диспозиції місії для перевозу полонених корабель «Раїєзсіапо» (3 000 тон). Більше кораблів можна було б отримати, якщо б вдалось підписати торговельний договір України з Італією. Було вирішено перевозити полонених в Україну морем через Румунію. Переїзд сушею через Югославію був в наслідок напружених відносин між Італією і Югославією виключений¹⁴.

Функціонувала місія до листопада 1920 р., коли після повалення Директорії УНР 10 листопада 1920 р. Надзвичайна Дипломатична Місія припинила свою діяльність на території Італії¹⁵.

Після повалення режиму Директорії УНР, дипломатичні відносини між новоствореною СРСР та Італією було встановлені 7-11 лютого 1924 року. Варто відзначити, що від 1923-го іноземних представників мали призначати в українські міста лише як генеральних консулів або консулів з екзекватурою, виданою в Москві.

Упродовж 1924 р. у Харкові та Одесі були відкриті консульства Італії. Так, 15 листопада 1924 р. в Харків прибув призначений італійським урядом в Україну консул Тубшу. Майже одразу консульство приступило до торгової та економічної роботи¹⁶.

Одним із важливих завдань, яке стояло перед новопризначеним консулом було вивіз донецького вугілля до Італії. Італійський консул у Харкові з приводу вивезення до Італії великої партії донецького вугілля, у розмові зі співробітником газети Ратау заявив, що якщо це вугілля виявиться придатним для італійської промисловості, то остання пред'явить на нього величезний попит¹⁷.

Стратегічно важливим для держав була і м. Одеса, передусім як великий морський торговий порт, де було розвинені туризм та торгівля, промисловість (металообробка та машинобудування, виробництво ліків та продуктів харчування). 20 квітня 1924 р. з Москви до Одеси прибув італійський Генеральний консул синьйор Віченце Галанті, який став на чолі італійського Генерального консульства, що засновується в Одесі¹⁸. Італійський генеральний консул у розмові з журналістами «Ратау» висловився, що італо-радянські економічні взаємини мають велике майбутнє. Він зазначив, що розвиток торгових зносин між обома країнами дедалі більше розширюватиметься. Однак, наголосив він, безумовно, надалі італійський торговельний флот візьме участь в обслуговуванні перевезення радянських спортивних товарів¹⁹.

Дипломатичні відносини з УРСР були перервані Італією 22 червня 1941 р., у зв'язку з нападом Німеччини на Радянський Союз. Італія, як союзник Німеччини,

¹⁴ Українські полонені в Італії. *Громадська думка*. 1920. № 163 (16 липня). С. 1.

¹⁵ Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Народної Республіки в Італії та Ватикані...

¹⁶ Прибытие в Харьков итальянского консула. *Харьковский пролетарий*. 1924. № 177 (16 ноября). С. 3.

¹⁷ Вывоз донецкого угля в Италию. *Красный Николаев*. 1925. № 1264 (27 марта). С. 2.

¹⁸ Приезд итальянского Генерального консула. *Моряк*. 1924. № 499 (20 апреля). С. 2.

¹⁹ Итальянский консул об Итало-Советских взаимоотношениях. *Думка*. 1925. № 159 (16 июля). С. 1.

вступила у війну на її боці. 25 жовтня 1944 р. відносини між Італією та СРСР були знов відновлені. Відновлені були і консульства Італії у Харкові, Одесі та Києві.

У 1954 р. збірна СРСР (у складі якої були вихідці з України) взяли участь у світовому чемпіонаті зі спортивної гімнастики, яка проводилася у Римі. За згадкою одного з учасників: «На вокзалі, розміщеному майже в центрі Рима, ми одразу ж потрапили в дружні обійми. Нас тепло зустріли працівники посольства СРСР в Італії, група італійської молоді, представники товариства «Італія–СРСР». Кращі радянські гімнасти, що входили до складу збірної команди СРСР москвичі Валентин Муратов, Галина Рудько, Софія Муратова, Євгеній Корольков, ленінградка Тамара Маніна, львів'ян Віктор Чукарін, киянка Ніна Бочарова, Борис Шахлін, Лариса Дирій, ереванці Грант Шагініян та Альберт Азарин, харків'янка Марія Гароховська, гімнаст Іван Востриков та інші витримали бурхливий натиск представників преси»²⁰.

Починаючи з січня 1959 р. в Українське товариство культурного зв'язку з закордоном надійшли численні листи від колективів промислових підприємств, різних установ і організацій республіки, в яких висловлюються побажання створити в Україні відділення товариства «СРСР–Італія». Ініціативна група у зв'язку з цим скликала в Києві установчі збори представників громадськості Української РСР, на яких з доповіддю виступив голова Співки письменників України Микола Бажай, який підкреслив та нагадав про тісні історичні та культурні зв'язки України з Італією. Загалом на зборах усі одногласно прийняли рішення про створення товариства²¹.

Розвиток політичних контактів між Незалежною Україною та Республікою Італія було започатковано 28 грудня 1991 р., коли Італія визнала незалежність України, і вже в березні 1992 р. було відкрито посольство Республіки Італії в Україні. Україна спиралася на підтримку Італії і в розв'язанні фінансових питань у перші роки після здобуття незалежності. Завдяки наполегливості Італії Україні було надано фінансову допомогу країнами «Великої сімки». Саме Італія доклала зусиль стосовно запобігання скороченню запропонованої нашої державі фінансової допомоги за рішенням саміту країн у Неаполі 1994 р.; проведення реструктуризації українського боргу; надання підтримки Україні з боку ЄС, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду.

Взаємодія України з Італією протягом 1990–2000-х рр. в основному характеризується залученням італійського капіталу в економіку України.

Можна сказати, що цей процес складається з трьох етапів:

1. Упродовж 1992–1995 рр. формувалася договірна база умов інвестування італійського капіталу, коли Італія досліджувала можливості української економіки.

2. У період 1996–2000 рр. динаміка торгівельно-економічного обігу між Україною та Італією набула сталих форм. Створювалися спільні українсько-італійські підприємства, досягли значних обсягів капіталовкладення італійського бізнесу в українську економіку.

²⁰ Три тижні в Італії. *Радянський спорт*. 1954. № 62 (03 серпня). С. 3.

²¹ *Літературна газета*. 1959. № 2 (09 січня). С. 2.

3. Період 2000–2005 рр. характеризувався формуванням спеціальних вкладень італійських інвесторів у важку та легку промисловість України²².

Після повномасштабного військового вторгнення російської федерації на територію України у лютому 2022 р., Італія підтримала Україну і протягом вже 3-х років надає державі військові підтримку. Однак, треба зауважити, що військова підтримка України з боку Італії не піддається широкій огласці, а більшість пакетів військової допомоги надходять без публічних виступів та прес-релізів. Не зважаючи на це, на сьогодні відомо про участь Італії у постачанні Україні крилатих ракет Storm Shadow, разом з британським та французьким урядами.

Також, на початку 2025 р. італійським урядом було заявлено, що офіційно вони зможуть підтримувати Україну та передавати озброєння до 31 грудня 2025 р. За результатами проведеного голосування, 192 депутати проголосували «за» продовження надання допомоги, а 41 висловився проти²³.

Висновки. Таким чином, дослідження показало багатогранність та глибину проблематики, пов'язаної з відображенням українсько-італійських відносин в джерелах українського походження. Італо-українські контакти мають давню історію і сягають від часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до сьогодення. Найцікавіший приклад політичної та економічної комунікації представляють собою відкриття італійських консульств на Півдні України у другій половині 18 ст., а також встановлення дипломатичних відносин Директорії УНР з Італією у 1919 р. Новий етап розвитку міждержавних відносин розпочався з заснування УРСР, коли у Києві, Харкові та Одесі були засновані італійські консульські представництва. Незважаючи, на те, що у роки Другої світової війни радянсько-україно-італійські відносини на деякий час були призупинені, вони досить сильно активізувалися у 1950-х рр. З моменту проголошення Незалежності України, Італія стала важливим економічним партнером, а з моменту російського вторгнення в Україну у лютому 2022 р. активно допомагає озброєнням.

REFERENCES

- Adres-kalendar Odesskogo gradonachalstva na 1914 god [Address calendar of Odessa city administration for 1914]. Odessa: Tip. Ved. Odes. Gradonachalstva. 1914. 538 p. [in Russian].
- Vzaiemnyy Ukrainy z Italiieyu. (Z vykladu dots. inzh. Dymynskoho v Ukrainskim Naukovim Instytuti u Berlini) [Relations between Ukraine and Italy. (From a presentation by Assoc. Prof. Eng. Dymynsky at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin)]. (1936). *Dilo*, 153, 2. [in Ukrainian].
- Vyvoz doneckogo uglya v Italiyu [Export of Donetsk coal to Italy]. (2025). *Krasnyj Nikolaev*, 1264, 2. [in Russian].
- Zahorovska, O. (2016). Zovnishnoekonomichni vidnosyny Ukrainy z Italiieyu [Foreign economic

²² Загоровська О. Зовнішньоекономічні відносини України з Італією. *Економічний розвиток європейських країн в контексті інтеграційних процесів: уроки для України*: тези виступів Всеукраїнського молодіжного економічного форуму. 2016.

²³ Італія продовжить військову допомогу Україні у 2025 році. URL: https://mil.in.ua/uk/news/italiya-prodovzhyt-vijskovu-dopomogu-ukrayini-u-2025-rotsi/#google_vignette

- relations of Ukraine with Italy. Economic development of European countries in the context of integration processes: lessons for Ukraine]. *Ekonomichnyi rozvytok yevropeiskykh krain v konteksti intehratsiinykh protsesiv: uroky dlia Ukrainy: tezy vystupiv Vseukrainskoho molodizhnoho ekonomichnoho forumu* [in Ukrainian].
- Italiyanskiy konsul ob Italo-Sovetskih vzaimootnosheniyah [The Italian Consul on Italo-Soviet Relations]. (2025). *Dumka*, 159, 1. [in Russian].
- Italiia y Ukraina [Italy and Ukraine]. (1929). *Dilo*, 91, 2. [in Ukrainian].
- Italiia prodovzhyt viiskovu dopomohu Ukraini u 2025 rotsi [Italy will continue military assistance to Ukraine in 2025]. Retrieved from https://mil.in.ua/uk/news/italiya-prodovzhyt-viiskovu-dopomogu-ukravini-u-2025-rotsi/#google_vignette [in Ukrainian].
- Literaturna hazeta [Literary newspaper]. (1959), 2, 2. [in Ukrainian].
- Matiash, I. (2020). *Inozemni predstavnytstva v radianskii Ukraini (1919-1991): protystoiannia i spivpratsia* [Foreign Missions in Soviet Ukraine (1919-1991): Opposition and Cooperation]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Pribytie v Harkov italiyanskogo konsula [Arrival of the Italian consul in Kharkov]. (1924). *Harkovskij proletarij*, 177, 3. [in Russian].
- Priezd italiyanskogo Generalnogo konsula [Arrival of the Italian Consul General]. (1924). *Moryak*, 499, 2 [in Russian].
- Soloviova, V. (2020). Dyplomatychna diialnist Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v Italii ta Vatykani (1918-1920 rr.) [Diplomatic activities of the Ukrainian People's Republic in Italy and the Vatican (1918-1920)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(14), 105-113. Retrieved from <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/626> [in Ukrainian].
- Try tyzhni v Italii [Three weeks in Italy]. (1954). *Radianskyi sport*, 62, 3 [in Ukrainian].
- Ukrainski poloneni v Italii [Ukrainian prisoners in Italy]. (1920). *Hromadska dumka*, 163, 1 [in Ukrainian].
- Fedenko, O. (2015). Vidkryttia ta diialnist italiiskykh konsulstv v Odesi naprykintsi XVIII – pochatku XIX st. [The opening and operation of Italian consulates in Odessa in the late 18th – early 20th centuries.]. *Kraieznavstvo*, 1-2, 47-51 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/256-265>

УДК (UDC) 327.5

**UKRAINE AND THE UNITED STATES OF AMERICA:
BILATERAL RELATIONS AND STRATEGIC PARTNERSHIP AT THE MODERN STAGE**

Iryna Krupenya***Ihor Lohvin******Abstract**

The article examines the current state and development trends of bilateral relations and strategic partnership between Ukraine and the United States of America in the 21st century. The main aspects of cooperation, including political, security, defense, economic, and humanitarian spheres, are analyzed. Special attention is paid to the role of the U.S. in supporting Ukraine amid Russian aggression, as well as the impact of international agreements, such as the U.S.-Ukraine Charter on Strategic Partnership, on deepening bilateral ties. Based on an analysis of modern geopolitical processes, the prospects for further strengthening of this partnership are forecasted, emphasizing its significance for ensuring regional and global security.

The goal of the article is to explore the dynamics of Ukraine-U.S. bilateral relations and strategic partnership at the present stage.

The research methodology is based on the principles of scientific rigor, systematicity, and objectivity, employing general scientific methods: analysis and synthesis, systemic analysis, generalization, and comparison.

The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of contemporary Ukraine-U.S. relations, highlighting key trends and challenges in the context of global security threats and Ukraine's Euro-Atlantic integration aspirations.

Conclusions. The study identifies the strengthening of strategic partnership between Ukraine and the U.S. as a critical factor in countering modern security challenges, particularly Russian aggression. Prospects for further cooperation include enhanced defense collaboration, economic support, and integration into Euro-Atlantic structures. A comprehensive approach, encompassing political, military, and economic dimensions, is essential for the sustainable development of this partnership.

Keywords: Ukraine-U.S. relations, strategic partnership, international security, Russian aggression, Euro-Atlantic integration, bilateral cooperation

* PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** Master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and international relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: igor.logvin2002@gmail.com

**УКРАЇНА ТА СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ:
ДВОСТОРОННІ ВІДНОСИНИ ТА СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

Ірина Крупеня*

Ігор Логвин**

Анотація

У статті досліджується сучасний стан і динаміка розвитку двосторонніх відносин та стратегічного партнерства між Україною та США у XXI столітті. Розглянуто ключові напрями співпраці, зокрема політичну, безпекову, оборонну, економічну та гуманітарну сфери. Особлива увага приділена ролі США у підтримці України в умовах російської агресії, а також значенню міжнародних угод, таких як Хартія про стратегічне партнерство Україна–США, у зміцненні двосторонніх зв'язків. Аналіз сучасних геополітичних процесів дозволяє оцінити перспективи подальшого розвитку цього партнерства та його важливість для регіональної й глобальної безпеки.

Метою статті є сучасні тенденції розвитку двосторонніх відносин та стратегічного партнерства між Україною та США.

Методологія дослідження спирається на принципи науковості, системності й об'єктивності, використовуючи загальнонаукові методи, такі як аналіз і синтез, системний аналіз, узагальнення та порівняння.

Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні сучасних українсько-американських відносин, висвітленні основних тенденцій та викликів у контексті глобальних безпекових загроз і прагнення України до євроатлантичної інтеграції.

Висновки. Дослідження визначає зміцнення стратегічного партнерства між Україною та США як вирішальний фактор у протидії сучасним безпековим викликам, зокрема російській агресії. Перспективи подальшої співпраці включають поглиблення оборонної кооперації, економічну підтримку та інтеграцію до євроатлантичних структур. Для сталого розвитку цього партнерства необхідний комплексний підхід, який охоплює політичні, військові та економічні аспекти.

Ключові слова: відносини Україна–США, стратегічне партнерство, міжнародна безпека, російська агресія, євроатлантична інтеграція, двостороння співпраця

Цитування: Крупеня, І. & Логвин, І. (2025). Україна та Сполучені Штати Америки: двосторонні відносини та стратегічне партнерство на сучасному етапі. *Консенсус*, 1, 256–265. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/256-265>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/160>

* кандидат політичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** магістрант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: igor.logvin2002@gmail.com

Постановка проблеми. У сучасному світі, де геополітичні виклики набувають дедалі більшої складності, двосторонні відносини між Україною та Сполученими Штатами Америки відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності в Європі та світі загалом. З початком російської агресії проти України у 2014 році стратегічне партнерство між цими країнами набуло нового значення, ставши важливим інструментом протидії загрозам міжнародній безпеці. Водночас глобальні трансформації, такі як зміна адміністрацій у США, економічні кризи та зростання нових технологічних загроз, впливають на характер і перспективи цього співробітництва.

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення сучасного етапу українсько-американських відносин у контексті боротьби України за суверенітет, її інтеграції до євроатлантичних структур і ролі США як провідного гаранта міжнародного порядку. Дослідження цієї проблематики дозволяє не лише зрозуміти поточний стан партнерства, але й спрогнозувати його майбутній розвиток у швидко змінюваних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання двосторонніх відносин України та США привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Теоретичні основи стратегічного партнерства розглядали В. Горбулін і М. Капітоненко, наголошуючи на його значенні для національної безпеки України. Роль США у підтримці України в умовах російської агресії аналізували О. Богомолів, звертаючи увагу на політичні та військові аспекти співпраці.

Американські дослідники, такі як А. Карлін і В. Талботт, досліджували стратегічне партнерство через призму глобальної політики США, зокрема їхньої підтримки демократичних держав у боротьбі з авторитарними режимами. Окремі аспекти гібридних війн, які впливають на сучасні відносини, висвітлював Г. Гоффман.

Попри великий обсяг досліджень, комплексний аналіз сучасного етапу українсько-американських відносин з урахуванням новітніх геополітичних реалій залишається недостатньо розробленим, що й обумовлює мету цієї статті.

Метою статті є аналіз сучасних тенденцій та дослідження стану двосторонніх відносин і стратегічного партнерства між Україною і США, а також визначення перспектив їхнього розвитку в контексті глобальних і регіональних викликів.

Виклад основного матеріалу. Двосторонні відносини між Україною та США мають глибокі історичні корені, однак їхній сучасний етап розпочався з відновленням незалежності України у 1991 р. США визнали Україну 25 грудня 1991 р., а дипломатичні відносини було встановлено 3 січня 1992 р. У 1996 р. під час візиту міністра закордонних справ України Геннадія Удовенка до Вашингтона відносини між країнами отримали статус стратегічного партнерства, що згодом було закріплено в Хартії про стратегічне партнерство 2008 р. та її оновленій версії 2021 р.

Сучасне стратегічне партнерство між Україною та США є ключовим елементом зовнішньої політики України в умовах державотворення, що відображено в Стратегії зовнішньополітичної діяльності України, затвердженій Указом

Президента України № 448/2021 від 26 серпня 2021 р. Відповідно до документа, «Сполучені Штати Америки відіграють провідну роль у мобілізації міжнародних зусиль на підтримку державного суверенітету та територіальної цілісності України, протидії агресії Російської Федерації, наданні безпекової та військової допомоги, а також у сприянні проведенню реформ в Україні. Для подальшого розвитку стратегічного партнерства з США основні зусилля будуть спрямовані на: забезпечення постійної двопартійної підтримки України з боку США в питаннях відновлення територіальної цілісності в межах міжнародно визнаного кордону, наданні безпекової та військової допомоги, а також сприяння євроатлантичній інтеграції України; подальшу підтримку реформ в Україні, що є основою для розширення торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва, зокрема у сферах енергетики, інфраструктури, аерокосмічної галузі та інших високотехнологічних напрямків, а також в оборонно-промисловому комплексі; співпрацю в протидії дезінформаційним атакам та забезпеченні свободи релігії; співробітництво в боротьбі зі змінами клімату¹».

Політична та безпекова співпраця

З початком російської агресії у 2014 р. США стали одним із головних союзників України, надаючи політичну, фінансову та військову підтримку. Вашингтон послідовно не визнає анексію Криму Росією та підтримував міжнародні зусилля, спрямовані на відновлення територіальної цілісності України, зокрема через Нормандський формат, Мінські угоди та Кримську платформу². У 2017 р. США запровадили санкції проти Росії через її дії в Україні, що стало важливим інструментом тиску на агресора.

Оновлена Хартія про стратегічне партнерство, підписана 10 листопада 2021 р. міністром закордонних справ України Дмитром Кулебою та держсекретарем США Ентоні Блінкеном, окреслила нові пріоритети співпраці: підтримка України у війні, протидія гібридним загрозам і сприяння її інтеграції до НАТО³. Саме гібридні війни, як зазначає Г. Гоффман, стали визначальною рисою конфліктів XXI століття, що особливо актуально для України⁴. Комісія стратегічного партнерства Україна-США, створена у 2008 р. й активізована у 2021 р., стала ключовим механізмом координації політики на високому рівні⁵.

¹ Decree of the President of Ukraine No. 448/2021 of August 26, 2021. *Pro Stratchiū zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy* [About the Strategy of Foreign Policy Activities of Ukraine] (2021). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>

² Kuzio, T. (2017). *Western political thought on the Russia-Ukraine crisis and Russian aggression against Ukraine*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_4_23

³ *Charter on Strategic Partnership between Ukraine and the United States of America* (2021). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from <https://ua.usembassy.gov/u-s-ukraine-charter-on-strategic-partnership/>

⁴ Hoffman, G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Retrieved from http://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf

⁵ Charap, S., & Colton, T. (2017). *Everyone Loses: The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.routledge.com/Everyone-Loses-The-Ukraine-Crisis-and-the-Ruinous-Contest-for-Post-Soviet/Charap-Colton/p/book/9781138633087>

Політична та безпекова співпраця між Україною та США у 2023-2025 роках залишалася важливою складовою двосторонніх відносин, хоча зазнала певних змін через внутрішньополітичну динаміку в США та геополітичні виклики. У 2023 р. США продовжували підтримувати Україну через надання політичної та безпекової допомоги, зокрема через підписання двосторонньої угоди про безпеку на саміті G7 в Італії 13 червня 2024 р., що підкреслило довгострокові зобов'язання США щодо захисту суверенітету України⁶. Ця угода стала продовженням зобов'язань, узятих у рамках Спільної декларації G7 2023 р., та мала на меті зміцнення інституційної спроможності України у протидії російській агресії.

У 2024 р. США активно координували міжнародні зусилля в рамках НАТО, підтримуючи Кримську платформу та Нормандський формат, а також сприяючи інтеграції України до Альянсу. Зокрема, у липні 2023 р. на саміті у Вільнюсі НАТО підтвердило, що Україна отримає запрошення до членства, коли будуть виконані необхідні умови, а США відіграли ключову роль у цьому процесі. У цей період Державний департамент США також оголосив про додаткове фінансування в розмірі 100 мільйонів доларів через Foreign Military Financing для підтримки довгострокових безпекових потреб України⁷.

Проте з приходом адміністрації Дональда Трампа у січні 2025 р. політична підтримка набула нового відтінку. У лютому 2025 р. Д. Трамп заявив, що «повернення до кордонів 2014 р. є нереалістичною метою», а членство України в НАТО «не є ймовірним результатом переговорів». Ці заяви, висловлені під час його зустрічі з Володимиром Зеленським у Парижі в грудні 2024 р., свідчили про зміщення фокусу США на прагматичні переговори з Росією для «швидкого завершення війни».

У березні 2025 р. Держдепартамент оголосив про перегляд безпекової політики, наголосивши на необхідності «сталого миру» та паузі в деяких аспектах допомоги для оцінки її ефективності. Незважаючи на це, США продовжили виступати за територіальну цілісність України в міжнародних організаціях, таких як ООН, та зберігали санкційний тиск на Росію, запроваджений ще законом CAATSA у 2017 р.

Оборонне співробітництво

Оборонна співпраця стала центральним елементом партнерства після 2014 р. У 2021 р. було укладено Стратегічну оборонну рамкову угоду, яка визначила напрями модернізації Збройних сил України за підтримки США. З 2014 р. обсяг американської військової допомоги перевищив 5 мільярдів доларів, включаючи постачання летальної зброї (Javelin, HIMARS), безпілотників (Switchblade) і систем ППО (Patriot). У 2024 р., за даними Пентагону, США оголосили про додаткові пакети допомоги на суму 2,5 мільярда доларів, спрямовані на протидію російським повітряним атакам.

⁶ Office of the President of Ukraine (2024). *Dvostoronnia bezpekova uhoda mizh Ukrainoiu ta Spoluchenymy Shtatamy Ameryky*. [Bilateral Security Agreement between Ukraine and the United States of America] Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/dvostoronnya-bezpekova-ugoda-mizh-ukrayinovu-ta-spoluchenimi-01501>

⁷ U.S. Department of State (2023). *U.S. Security Cooperation with Ukraine*. Retrieved from <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-ukraine/>

Спільні військові навчання, такі як «Sea Breeze» і «Rapid Trident», сприяють підвищенню взаємосумісності ЗСУ з силами НАТО⁸. У 2023 р. Україна та США розпочали проєкт з виробництва озброєнь на українській території, що стало новим етапом оборонної кооперації⁹.

У 2023–2025 роках оборонна співпраця між Україною та США продовжувала розвиватися, хоча зіткнулася з новими викликами. У 2023 р. США надали Україні додаткові пакети допомоги, включаючи дрони та боєприпаси до систем HIMARS, на суму понад 1 мільярд доларів для зміцнення довгострокових оборонних спроможностей. У 2024 р. Пентагон оголосив про ще 2,5 мільярда доларів для протидії російським атакам, а спільне виробництво озброєнь на території України стало реальністю, зокрема через проєкти з виготовлення артилерійських систем.

Проте з приходом адміністрації Дональда Трампа у січні 2025 р. з'явилися труднощі. Д. Трамп неодноразово заявляв про намір «швидко завершити війну», що викликало занепокоєння щодо можливої затримки чи скорочення військової допомоги Україні¹⁰. У грудні 2024 р. на тристоронній зустрічі в Парижі з президентом Франції Еммануелем Макроном та Володимиром Зеленським Трамп наголосив на необхідності реалістичного підходу у співпраці з Росією, що може позначитися на подальшій підтримці України. Ці заяви створюють невизначеність щодо сталості оборонного партнерства в 2025 р.

Економічна та гуманітарна підтримка

Економічна співпраця між країнами розвивається через програми USAID, МВФ і пряму фінансову допомогу. У 2022 р. США надали Україні 13 млрд. доларів на підтримку бюджету в умовах війни, а у 2023 р. – грант у розмірі 1,5 млрд. доларів для економічного відновлення¹¹. Угода про стратегічне економічне партнерство (2021) передбачає залучення американських інвестицій у енергетику, ІТ-сектор і сільське господарство¹².

Гуманітарна допомога з 2014 р. склала понад 40 мільярдів доларів, спрямованих на підтримку внутрішньо переміщених осіб, відновлення зруйнованої інфраструктури та боротьбу з наслідками війни¹³. Програма USAID «DOBRE» сприяє розвитку децентралізації та місцевих громад в Україні¹⁴.

⁸ Pifer, S. (2019). *Why care about Ukraine and the Budapest Memorandum*. Brookings Institution. Retrieved from <https://www.brookings.edu/articles/why-care-about-ukraine-and-the-budapest-memorandum/>

⁹ U.S. Department of Defense (2024). *Fact Sheet: U.S. Security Assistance to Ukraine*. Retrieved from <https://media.defense.gov/2024/Nov/01/2003576673/-1/-1/1/UKRAINE-FACT-SHEET-1-NOVEMBER.PDF>

¹⁰ White House (2025). *More Support for Trump Administration's Pursuit of Peace in Ukraine*. Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/articles/2025/03/more-support-for-trump-administrations-pursuit-of-peace-in-ukraine/>

¹¹ Runde, D.F. & Bandura, R. (2023). *U.S. Economic Assistance to Ukraine: Building Resilience Amid Conflict*. Center for Strategic and International Studies (CSIS).

¹² Talbott, S. & Pifer, S. (2021). *Ukraine and the United States: A Partnership for Democracy and Security*. Brookings Institution.

¹³ USAID (2023). *Ukraine - Complex Emergency Fact Sheet #5, Fiscal Year (FY) 2023*. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-complex-emergency-fact-sheet-5-fiscal-year-fy-2023>

¹⁴ Program USAID DOBRE. *Decentralization bringing better results and efficiency (DOBRE) program*. Retrieved from <https://decentralization.ua/donors/dobre>

Економічна та гуманітарна допомога від США залишалася критично важливою для України до 2025 р. У 2023 р. USAID надала грант у розмірі 1,5 млрд. доларів для економічного відновлення. У 2024 р. USAID профінансувала проекти з модернізації інфраструктури, зокрема залізничного сполучення Мостиська-Львів, та підтримувала аграрний сектор¹⁵.

Однак у січні 2025 р. адміністрація Д. Трампа оголосила про 90-денну паузу в більшості програм іноземної допомоги, включаючи діяльність USAID, що призвело до призупинення низки ініціатив в Україні. Це рішення торкнулося програм з реабілітації ветеранів (наприклад, Veteran Hub), імунізації від поліомієліту та підтримки фермерів, поставивши під загрозу економічну стабільність країни в умовах війни.

Вплив внутрішньополітичних факторів у США

Двосторонні відносини значною мірою залежать від внутрішньополітичної ситуації у США. Адміністрація Джо Байдена (з 2021 р.) послідовно підтримувала Україну¹⁶, на відміну від більш стриманого підходу адміністрації Дональда Трампа (2017–2021), коли скандал із телефонною розмовою між Д. Трампом і В. Зеленським у 2019 році тимчасово ускладнив співпрацю. Зміна партійного складу Конгресу також впливає на обсяги допомоги: у 2022 р. демократична більшість сприяла швидкому ухваленню пакетів підтримки, тоді як республіканці часто акцентують на внутрішніх проблемах США.

Після інавгурації Дональда Трампа 20 січня 2025 р. внутрішньополітичні фактори в США суттєво вплинули на партнерство з Україною. Нова адміністрація, очолювана Д. Трампом, та його союзники, такі як Елон Маск, просувають політику «Америка передусім», що призвело до перегляду зовнішньої допомоги¹⁷. У лютому 2025 р. Д. Трамп заявив, що «Україна має сама вирішувати свої проблеми», а його критика В. Зеленського як «надто впертого» викликала напругу у двосторонніх відносинах. Ці неприємні заяви, висловлені під час зустрічі в Овальному кабінеті в лютому 2025 р., контрастують із послідовною підтримкою адміністрації Дж. Байдена та можуть свідчити про скорочення американської участі в українському питанні¹⁸. Зміна політичного курсу в США також залежить від республіканської більшості в Конгресі, яка дедалі більше схиляється до ізоляціонізму.

Регіональний і глобальний контекст

Серед визначальних тенденцій партнерства виділяються: активізація оборонного співробітництва, зокрема через передачу передового озброєння та

¹⁵ Lawfare (2025). *How the Attack on USAID Hurts Ukraine*. Retrieved from <https://www.lawfaremedia.org/article/how-the-attack-on-usaid-hurts-ukraine>

¹⁶ Biden, J. (2022). *National Security Strategy of the United States of America*. Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/11/8-November-Combined-PDF-for-Upload.pdf>

¹⁷ The Washington Post (2025). *Trump, Musk officials move against USAID. 'We're shutting it down.'* Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/politics/2025/02/02/usaid-trump-musk/>

¹⁸ Council on Foreign Relations (2025). *Securing Ukraine's Future: What Should the United States Do?*. Retrieved from <https://www.cfr.org/article/securing-ukraines-future-what-should-united-states-do>

спільну розробку техніки; пожвавлення економічних зв'язків, спрямованих на оновлення й підйом української економіки; а також просування України до структур Євроатлантики за сприяння США. Разом із тим співпраця натрапляє на перешкоди, такі як нестабільність політичної ситуації в США, обмеження економічного характеру та посилення гібридних викликів із боку Росії¹⁹.

Партнерство Україна–США має ширше значення у контексті стримування Росії та зміцнення східного флангу НАТО. Співпраця в Чорноморському регіоні, де США підтримують Україну та Грузію, спрямована на протидію російській мілітаризації. На глобальному рівні США розглядають Україну як частину демократичного світу, що протистоїть авторитарним режимам, що відображено у «Стратегії національної безпеки США» (2022).

У 2023–2025 рр. партнерство Україна–США продовжувало відігравати ключову роль у стримуванні Росії та зміцненні східного флангу НАТО. У 2023 р. США підтримали реалізацію «Common Maritime Agenda for the Black Sea» (СМА), регіональної ініціативи, започаткованої в 2019 р. під егідою ЄС, яка зосереджена на сталому розвитку морської економіки та безпеці в Чорноморському регіоні. У 2023–2024 рр. СМА сприяла координації між Україною, Грузією, Румунією та іншими країнами для протидії російській мілітаризації, зокрема через проекти з моніторингу морського середовища та підтримки транспортних коридорів²⁰. Проте з приходом адміністрації Дональда Трампа в 2025 р. акцент змістився на переговори з Росією як засіб деескалації, що може послабити позиції України в регіоні.

На глобальному рівні США розглядають Україну як важливого партнера у протистоянні авторитарним режимам, що відображено в «Стратегії національної безпеки США» (2022). Однак нещодавнє рішення про паузу в допомозі USAID та скорочення підтримки в 2025 р. можуть підірвати цей наратив, послабивши вплив США в Європі та стимулюючи інші країни НАТО взяти на себе більшу відповідальність за безпеку регіону.

Висновки. Дослідження сучасного стану та перспектив двосторонніх відносин і стратегічного партнерства між Україною та США у XXI столітті свідчить про їхню ключову роль у забезпеченні стабільності й безпеки як на регіональному, так і на глобальному рівнях. З початком російської агресії у 2014 р. це партнерство стало критично важливим для України, отримавши підтримку США у політичній, безпековій, оборонній, економічній та гуманітарній сферах. Хартія про стратегічне партнерство, оновлена у 2021 р., та інші угоди, зокрема двостороння угода про безпеку 2024 р., підкреслюють довгострокові зобов'язання США щодо захисту суверенітету України та сприяння її інтеграції до євроатлантичних структур.

¹⁹ Horbulin, V. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia* [Global hybrid war: Ukrainian front: Monograph]. Kyiv: NISD. 496 s.

²⁰ European Commission (2023). *Common Maritime Agenda for the Black Sea: Progress Report 2023*. Retrieved from https://black-sea-maritime-agenda.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-07/black_sea_synergy_4th_implementation_report.pdf

Протягом 2023–2025 рр. співпраця продовжувала розвиватися, зокрема через надання значної військової та економічної допомоги, спільні оборонні проекти та підтримку в рамках НАТО. Із приходом адміністрації Дональда Трампа у січні 2025 р. партнерство зіткнулося з новими викликами: зміщення фокусу на конструктивні переговори з Росією, пауза в деяких програмах допомоги та перегляд безпекової політики створили невизначеність щодо подальшої підтримки України. Ці зміни відображають вплив внутрішньополітичних факторів у США на двосторонні відносини.

Незважаючи на це, стратегічне партнерство залишається важливим інструментом протидії російській агресії та зміцнення східного флангу НАТО. Для його сталого розвитку необхідний комплексний підхід, який охоплює поглиблення оборонної кооперації, економічну підтримку та просування України до повноправного членства в НАТО. У контексті глобальних викликів це партнерство має потенціал не лише забезпечити безпеку України, але й сприяти стабільності демократичного світу в боротьбі з авторитарними загрозами. Подальший успіх залежатиме від здатності обох країн адаптуватися до мінливих геополітичних реалій та внутрішніх політичних обставин у США.

REFERENCES

- Biden, J. (2022). *National Security Strategy of the United States of America*. Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/11/8-November-Combined-PDF-for-Upload.pdf> [in English].
- Charter on Strategic Partnership between Ukraine and the United States of America* (2021). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from <https://ua.usembassy.gov/u-s-ukraine-charter-on-strategic-partnership/> [in English].
- Horbulin, V. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna voina: ukrainskyi front: monohrafiia* [Global hybrid war: Ukrainian front: Monograph]. Kyiv: NISD. 496 s. [in Ukrainian].
- Charap, S. & Colton, T. (2017). *Everyone Loses: The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.routledge.com/Everyone-Loses-The-Ukraine-Crisis-and-the-Ruinous-Contest-for-Post-Soviet/Charap-Colton/p/book/9781138633087> [in English].
- Pifer, S. (2019). *Why care about Ukraine and the Budapest Memorandum*. Brookings Institution. Retrieved from <https://www.brookings.edu/articles/why-care-about-ukraine-and-the-budapest-memorandum/> [in English].
- Runde, D.F. & Bandura, R. (2023). *U.S. Economic Assistance to Ukraine: Building Resilience Amid Conflict*. Center for Strategic and International Studies (CSIS). [in English].
- Talbott, S. & Pifer, S. (2021). *Ukraine and the United States: A Partnership for Democracy and Security*. Brookings Institution. [in English].
- U.S. Department of Defense (2024). *Fact Sheet: U.S. Security Assistance to Ukraine*. Retrieved from <https://media.defense.gov/2024/Nov/01/2003576673/-1/-1/1/UKRAINE-FACT-SHEET-1-NOVEMBER.PDF> [in English].
- USAID (2023). *Ukraine - Complex Emergency Fact Sheet #5, Fiscal Year (FY) 2023*. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-complex-emergency-fact-sheet-5-fiscal-year-fy-2023> [in English].

- Kuzio T. (2017). *Western political thought on the Russia-Ukraine crisis and Russian aggression against Ukraine*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_4_23 [in English].
- Hoffman, G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Retrieved from http://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf [in English].
- Program USAID DOBRE. *Detsentralizatsiia prynosyt krashchi rezultaty ta efektyvnist* [Decentralization bringing better results and efficiency (DOBRE) program]. Retrieved from <https://decentralization.ua/donors/dobre> [in Ukrainian].
- Decree of the President of Ukraine No. 448/2021 of August 26, 2021. *Pro Stratehiu zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy* [About the Strategy of Foreign Policy Activities of Ukraine] (2021). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [in Ukrainian].
- Council on Foreign Relations (2025). *Securing Ukraine's Future: What Should the United States Do?* Retrieved from <https://www.cfr.org/article/securing-ukraines-future-what-should-united-states-do> [in English].
- White House (2025). *More Support for Trump Administration's Pursuit of Peace in Ukraine*. Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/articles/2025/03/more-support-for-trump-administrations-pursuit-of-peace-in-ukraine/> [in English].
- Lawfare (2025). *How the Attack on USAID Hurts Ukraine*. Retrieved from <https://www.lawfaremedia.org/article/how-the-attack-on-usaid-hurts-ukraine> [in English].
- The Washington Post (2025). *Trump, Musk officials move against USAID. 'We're shutting it down'*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/politics/2025/02/02/usaid-trump-musk/> [in English].
- Office of the President of Ukraine (2024). *Dvostoronna bezpekova uhoda mizh Ukrainoiu ta Spoluchenyimi Shtatamy Ameryky*. [Bilateral Security Agreement between Ukraine and the United States of America] Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/dvostoronnya-bezpekova-ugoda-mizh-ukrayinoyu-ta-spoluchenimi-91501> [in Ukrainian].
- U.S. Department of State (2023). *U.S. Security Cooperation with Ukraine*. Retrieved from <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-ukraine/> [in English].
- European Commission (2024). *Common Maritime Agenda for the Black Sea: Progress Report 2024*. Retrieved from https://black-sea-maritime-agenda.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-07/black_sea_synergy_4th_implementation_report.pdf [in English].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/266-280>

УДК (UDC) 327.7 : 339.9] (510+549.1)

GEOPOLITICAL AND LOGISTICAL DIMENSIONS OF THE CHINA–PAKISTAN ECONOMIC CORRIDOR

Iryna Tykhonenko***Illia Berdila****

Abstract

The article attempts to analyze the China–Pakistan Economic Corridor (CPEC) from the perspective of the geopolitical and logistical dimensions of its implementation. **The goal** of the article is to study the impact of CPEC on China’s foreign policy initiatives, Beijing’s bilateral relations with Islamabad, and the level of influence of the project’s geopolitical and logistical components on the regional and global levels of international relations.

The research methodology is based on the principles of scientificity, systematicity, and objectivity with an appeal to the method of geopolitical analysis, using systematic analysis, and general scientific methods.

The scientific novelty of the article lies in the analysis of the current state of CPEC, the main Sino–Pakistani infrastructure projects being implemented in the second phase of the project from 2022, and its overall impact on the geopolitical situation in the region and taking into account China’s global strategy.

Conclusions. The implementation of CPEC within the framework of the Chinese Belt and Road Initiative strengthens cooperation between China and Pakistan. At the same time, the implementation of a number of infrastructure projects have a positive impact on both states. Firstly, they help develop and stabilize the relevant areas involved in the corridor (for instance, Xinjiang Uyghur Autonomous Region in China, and the provinces of Balochistan and Gilgit–Baltistan in Pakistan). Secondly, there is a diversification of the logistics network of China’s trade routes in a global context with access to Asian and European markets. It is revealed that the CPEC is geopolitically involved in the regional rivalry between China and India, in particular through the ports of Gwadar and Chabahar, which serve as important transport hubs.

The authors conclude that the successful implementation of the corridor will contribute to Pakistan’s economic growth, although it raises the question of its increasing dependence on Beijing. In turn, China’s positions in the economic dimension are strengthened that raised a perspective of the change in the balance of power in regional level.

Keywords: China, Pakistan, India, China–Pakistan Economic Corridor, CPEC, Gwadar, logistics, geopolitics

* PhD in political sciences, Associate professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: irinavi2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

** Master’s student of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: ilyaber3@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0979-8127>

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ТА ЛОГІСТИЧНИЙ ВИМІРИ КИТАЙСЬКО-ПАКИСТАНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО КОРИДОРУ

Ірина Тихоненко*

Ілля Берділа**

Анотація

У статті здійснено спробу аналізу Китайсько-пакистанського економічного коридору (КПЕК) з точки зору геополітичного та логістичного виміру його реалізації. **Метою статті** є дослідження впливу КПЕК на зовнішньополітичні ініціативи Китаю, двосторонні відносини Пекіну з Ісламабадом та впливу геополітичних та логістичних складових проекту на регіональний та глобальний рівень міжнародних відносин.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності та об'єктивності з апелюванням до методу геополітичного аналізу та загальнонаукових методів.

Наукова новизна статті полягає у аналізі сучасного стану КПЕК, основних китайсько-пакистанських інфраструктурних проектів, що реалізуються саме на другій фазі проекту з 2022 р. та загалом його впливу на геополітичну ситуацію у регіоні зважаючи на глобальну стратегію Китаю.

Висновки. Реалізація КПЕК у межах китайської ініціативи «Один пояс, один шлях» зміцнює співпрацю між Китаєм та Пакистаном, а реалізація низки інфраструктурних проектів позитивно впливає на обидві держави. По-перше, допомагають розвинути та стабілізувати відповідні райони, що залучені до коридору (Синьцзян-Уйгурський автономний район у Китаї, та провінції Белуджистан та Гілгіт-Балтистан у Пакистані). По-друге, відбувається диверсифікація логістичної мережі торгівельних маршрутів Китаю у загальносвітовому контексті із виходом на азійські та європейські ринки. Виявлено, що КПЕК геополітично задіяний до регіонального суперництва між КНР та Індією, зокрема через порти Гвадар і Чабахар, що слугують важливими транспортними вузлами.

Автори підсумовують, що успішна реалізація коридору сприятиме економічному зростанню Пакистану, хоча і ставить питання про все більшу його залежність від Пекіну. У свою чергу, відбувається зміцнення позицій Китаю у економічному вимірі та перспективи зміни балансу сил у регіоні.

Ключові слова: Китай, Пакистан, Індія, Китайсько-пакистанський економічний коридор, КПЕК, Гвадар, логістика, геополітика

Цитування: Тихоненко, І. & Берділа, І. (2025). Геополітичний та логістичний виміри китайсько-пакистанського економічного коридору. *Консенсус*, 1, 266–280.

<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/266-280>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/161>

* кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. Е-mail: irinavi2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

** магістрант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. Е-mail: ilyaber3@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0979-8127>

Постановка проблеми. Китайська Народна Республіка (КНР) все більш активно реалізує ініціативу «Один пояс, один шлях», яка є не лише важелем впливу Пекіну у світі, а й фактором досягнення лідерства через геополітичне позиціонування та диверсифікацію торгівельних маршрутів. Чільне місце у її реалізації посідає проект Китайсько-пакистанського економічного коридору (КПЕК) у якому Ісламська Республіка Пакистан (ІРП) є не лише реципієнтом інвестицій зі сторони Китаю, а відіграє геополітичну роль регіонального «стримування» Індії.

Беручи до увагу російсько-українську війну та її вплив на світовий порядок, у низці регіонів відбувається перебалансування сил. Не є винятком і Південна Азія у якій Китай намагається конкурувати з Індією. Відзначимо конфліктогенну природу пакистансько-індійських відносин, існуючу між ними «холодну війну» у Південній Азії у форматі ракетно-ядерного протистояння, що стає передумовою до зближення Ісламабаду та Пекіну. Наявне геополітичне протистояння між державами має виражену форму стратегічних об'єктів – порт Гвадар, орендований Китаєм у Пакистану (кінцева точка КПЕК) та порт Чабахар, орендований Індією у Ірану, що знаходяться географічно близько та стають проявом конкуренції за сфери впливу. Адже, Індія намагається «стримувати» Китай серед іншого за рахунок Чотиристороннього діалогу з безпеки та вже інвестувала значні ресурси у Афганістан, який все більше останнім часом схиляється до участі у китайській ініціативі «Один пояс, один шлях». Військові навчання між Китаєм, Росією та Іраном на початку березня 2025 р. у вище зазначеному порту Чабахар мають дати відповідний сигнал Індії щодо перспектив розстановки сил у регіоні¹.

Вартість інвестиційної складової розвитку КПЕК наразі оцінюється у 62 млрд. дол. США, проте, зиск, що може отримати Китай у економічному та логістичному форматі від його реалізації виправдовує зазначені витрати. Адже, друга фаза КПЕК, що розпочалася у 2022 р. має забезпечити перетворення Пакистану на ключового учасника транзитної торгівлі, причому континентальна та морська транспортна інфраструктура коридору призведе до збільшення обсягів експорту із західних провінцій Китаю та забезпечити скорочення часу транспортування та зниження вартості логістики. За оцінками пакистанських експертів, це допоможе скоротити час у дорозі на 20 днів для Оману, Саудівської Аравії (21 день), Кувейту (24 дні), Нідерландів та Німеччини (2 дні), Франції та Китаю (21 день)².

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відносини Китаю та Пакистану є об'єктом дослідження низки українських та закордонних науковців, зокрема крізь призму КПЕК. Проте, питання геополітичної та інфраструктурної складової КПЕК, зважаючи на його активну реалізацію є недостатньо дослідженою в українській міжнародно-політичній науці.

¹ Iran, Russia, China to hold joint military exercises. *Voice of America*. 2025. March 9. URL: <https://www.voanews.com/a/iran-russia-china-to-hold-joint-military-exercises/8004134.html>

² Ul Hassan Khan M. CPEC Phase-II crucial to boost Pakistan's development. *China Daily*. 2022. July 26. URL: <https://global.chinadaily.com.cn/a/202207/26/WS62df43d4a310fd2b29e6e5b8.html>

Відзначимо ґрунтовний аналіз проекту КПЕК як з точки зору економічної так зовнішньополітичної складової у статті О. Борділовської³. В. Кіктенко акцентує увагу на особливостях ініціативи «Один пояс, один шлях» у китайській зовнішній політиці⁴.

Представники китайської наукової школи Р. Вен і Х. Салім⁵ розглядають КПЕК крізь призму здобутків та прорахунків у китайсько-пакистанських відносинах.

Відзначимо монографію М. Ізмаїла⁶, в якій детально проводиться аналіз різних аспектів КПЕК на прикладах інфраструктурних проєктів та «індійському» чиннику у відносинах Пакистан-Китай. Також до дослідження було залучено низку публікацій китайських, пакистанських та світових ЗМІ, інформаційних агентств.

Мета дослідження полягає у аналізі геополітичної та логістичної складової проєкту Китайсько-пакистанського економічного коридору як прояву китайсько-пакистанського співробітництва, акцентуючи увагу на його стратегічних та економічних перевагах для обох держав.

Викладення основного матеріалу. КПЕК варто розглядати не лише як економічний проєкт вигідний Китаю та Пакистану, а й як один із елементів зовнішньополітичної стратегії офіційного Пекіну та геополітичного позиціонування на міжнародній арені.

Ідеї відтворення легендарного Шовкового шляху за нових історичних умов висловлювалися ще попереднім керівником країни Ху Цзіньтао. Однак, аж до приходу до влади Сі Цзіньпіна зовнішньоекономічний курс країни залишався незмінним, незважаючи на колосальний прогрес Китаю в економічній сфері. На думку П. Фердинанда, причиною того, що ініціатива «Один пояс, один шлях» стала частиною офіційної зовнішньоекономічної доктрини Піднебесної, є впевненість китайського керівництва в економічній перевазі своєї країни на тлі досягнутих успіхів у розвитку народного господарства⁷.

У вересні 2013 р., через кілька місяців після офіційного затвердження на посаді Голови Китайської Народної Республіки, Сі Цзіньпін під час свого візиту до Казахстану вперше озвучив ініціативу Нового шовкового шляху – майбутнього проєкту, стрижнем якого була ідея поєднання Китаю з основними євразійськими

³ Борділовська О.А. Китайсько-пакистанський економічний коридор: нові можливості чи нові виклики? *Китаєзнавчі дослідження*. 2017. № 1-2. С. 34-46.

⁴ Кіктенко В.О. “Один пояс – один шлях” – глобальний геоekonomічний проєкт Китаю *Українська асоціація китаєзнавців*. URL: <https://sinologist.com.ua/kiktenko-v-o-ukrayina-v-proekti-odyn-poyas-odyn-shlyah-regionalnyj-ta-globalnyj-vymir/>

⁵ Wen R., Saleem H. The Opportunities and Challenges That the Belt and Road Initiative Brings: Analysis from Perspective of China-Pakistan Economic Corridor. *American Journal of Industrial and Business Management*. 2021. Vol. 11. P. 675-691.

⁶ Ismail M. China-Pakistan Economic Corridor: Strategic-Economic Implications for Pakistan. Lumina Literati Publishing, 2025. 114 p. URL: <https://luminalliterati.com/china-pakistan-economic-corridor-strategic-economic-implications-for-pakistan/>

⁷ Ferdinand P. Westward ho—the China dream and ‘one belt, one road’: Chinese foreign policy under Xi Jinping. *International Affairs*. 2016. Vol. 92 (4). P. 941-957.

ринками збуту та сировинними ринками альтернативними транспортними та торговими коридорами.

Уже за місяць Сі Цзіньпін у своєму виступі на саміті країн АТЕС в Індонезії запропонував ідею будівництва Морського шовкового шляху XXI століття. Цей морський маршрут повинен з'єднати найбільші порти Китаю, і, пройшовши вздовж узбережжя Індокитаю, через Індійський океан, повз береги Африки, і через Суецький канал, вийти в Середземне море і досягти європейських портів⁸.

На майданчику Боаоського Азійського Форуму 30 березня 2015 р. відбулася офіційна презентація проекту. Ініціатива Шовкових шляхів об'єднана слоганом «Один пояс, один шлях» та представлена у вигляді документа «Бачення та дія, спрямовані на просування спільного будівництва Економічного поясу Шовкового шляху та Морського Шовкового шляху XXI століття». Урядом КНР у вищезгаданому документі декларуються такі цілі: удосконалення інфраструктури регіонів; створення безпечних та ефективних сухопутних, водних та повітряних коридорів; підвищення рівня кооперації на якісно новий рівень; спрощення ведення торгівлі та інвестиційної діяльності; встановлення зон вільної торгівлі вздовж Шляхів; поглиблення економічних зв'язків; підвищення рівня політичної довіри; збільшення рівня культурного обміну; взаємозбагачення та збільшення рівня взаєморозуміння між країнами в ім'я миру та дружби⁹.

На березневій сесії Всекитайських зборів народних представників було ухвалено проект 13-го п'ятирічного плану (2016–2020 рр.). Стратегія «Один пояс, один шлях» стала одним із ключових компонентів п'ятирічки. Так звані «активні дії» для реалізації стратегії передбачається створення економічних коридорів, у тому числі можна назвати шість основних: Китайсько-Пакистанський економічний коридор; економічний коридор Китай–Центральна Азія–Західна Азія; Євразійський Міст Китай–Казахстан–Росія–Європа; економічний коридор Китай–Монголія–Росія; економічний коридор Китай–Південно–Східна Азія; економічний коридор Бангладеш–Китай–Індія–М'янма. Також у плані п'ятирічки згадуються як напрямки економічні коридори Китай–Східна Азія та Китаю–Східна Європа¹⁰.

Відзначимо, що геополітично у реалізації вище зазначених китайських ініціатив важливу роль грає Пакистан. Адже, присутність США в Афганістані – в безпосередній близькості від Китаю – змусила останній наполегливіше розвивати свій вплив у регіоні. Особливо це стало очевидним з огляду на те, що в ході війни в Афганістані Пакистан надав США ексклюзивний доступ до двох найважливіших повітряних баз у Джейкобабаді в провінції Сінд та Пасні у Белуджистані. До того ж

⁸ Chronology of China's Belt and Road Initiative. *The State Council of The People's Republic of China*. 2015. URL: http://english.gov.cn/news/top_news/2015/04/20/content_281475092566326.htm

⁹ Action plan on the Belt and Road Initiative. *The State Council of The People's Republic of China*. 2015. URL: http://english.gov.cn/archive/publications/2015/03/30/content_281475080249035.htm

¹⁰ "Belt and Road" incorporated into CPC Constitution. *Xinhua*. 2017. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2017-10/24/c_136702025.htm

США мали в своєму розпорядженні бази на території держав Центральної, Південної та Східної Азії, що не могло не хвилювати Пекін. Без наявності флоту в районі Перської затоки та доступу до Аравійського моря Китай відчував себе вразливим перед будь-якими потенційно ворожими діями, спрямованими на те, щоб похитнути безпеку китайських енергетичних поставок.

Пакистансько-китайські відносини залишаються тісними протягом багатьох десятиліть. Обидві країни, будучи сусідами, не вступали в будь-які конфлікти і не мали серйозних розбіжностей щодо прикордонних та регіональних питань. Пакистан завжди розділяв позицію Китаю щодо Тибету та Тайваню. Крім того, Пакистан був провідником інтересів Китаю в роки ізоляції, служив своєрідним посередником у встановленні у 1970-ті рр. контактів КНР зі США та у 1990-ті рр. із Саудівською Аравією. У зв'язку з цим у політичному істеблїшменті Китаю одного разу сказали: «Якщо ми колись вирішимо встановити офіційний альянс із якоюсь державою в Південній Азії, Пакистан буде першим напрямом, куди ми подивимося. Можливо, навіть єдиним»¹¹.

Найбільшу важливість як для Пакистану, так і Китаю представляє геополітичне становище порту Гвадар, який перебуває на перетині головних ліній морських комунікацій. Для Китаю Гвадар – це глибоководний порт неподалік континентальних провінцій, і при цьому всього в 72 км від іранського кордону і в 400 км на захід від Ормузької протоки (що є виходом в Індійський океан для країн Близького Сходу). Таке становище забезпечує необхідну близькість до близькосхідних енергоресурсів, а також надає можливість моніторингу подій у регіоні Індійського океану. Крім того, цей порт, який є крайньою прибережною південно-західною точкою Пакистану та Белуджистану, один із найглибоководніших портів в Аравійському морі, Індійському океані та Перській затоці.

Варто зазначити, що Пакистану важлива віддаленість порту від Індії, а Гвадар знаходиться за 650 км на захід від Карачі. В даний час Карачі – це мегаполіс з населенням 16 млн. осіб, що є економічним і торгово-промисловим центром, головним морським портом і військово-морською базою країни. На території міста знаходиться також другий порт – Касим, який приймає до 35% вантажів. Ставши однією з морських баз, побудованих для диверсифікації та зміцнення військово-морської оборони Пакистану, Гвадар ускладнює стратегічне планування Індії. Карачі перебуває у слабшій позиції стосовно Гвадару, і це місто не влаштувало пакистанську владу своєю віддаленістю від стратегічних морських шляхів та обмеженою можливістю для прийняття нафтових танкерів і суховантажів¹².

Тому Гвадар дійсно відіграє вагомий геостратегічний, гео економічний і політичний роль у відносинах Пакистану і Китаю будучи складовою КПЕК, але варто враховувати

¹¹ Sino-Pakistani axis. *Deutsche Welle*. 2015. January 15. URL: <http://www.dw.de/the-sino-pakistani-axis-asias-little-understood-relationship/a-18194448>

¹² “History-making milestones” – Gwadar Port. *Dawn*. 2008. April 14. URL: <https://www.dawn.com/news/297994/gwadar-port-history-making-milestones>

військово-стратегічну складову, а саме, протистояння Пакистан-Індія та важелі «стримування» Індії зі сторони Китаю.

У 2016 р. офіційний Нью-Делі підписав договір з Тегераном на розвиток порту Чабахар, який володіє стратегічними та геополітичними характеристиками для Індії, як Гвадар – для КНР. Тож, індійські інвестиції стають сильним контр-стратегічний маневром проти китайської участі у регіональній протидії на стороні Пакистану. Крім вище зазначених фактів економічної складової проекту у Гвадарі, у довгостроковій перспективі Пекін розраховує отримати дозвіл від Ісламабаду на будівництво китайської військово-морської бази на Макранському узбережжі як вдячність за допомогу у розвитку ракетно-ядерних технологій¹³.

Як зазначає пакистанський науковець М. Ізмаїл: «Чабахар є єдиним іранським портом, який виходить до основної сторони Індійського океану, розташованого на південно-східній стороні Ірану. Через стратегічні причини Індія встановила тісні відносини з Іраном і інвестувала величезні кошти в цей порт, щоб з'єднати інші країни цього регіону, адже, це відкриє шлях для Індії для сполучення з Афганістаном, Центральною Азією, Туреччиною та Східною Європою. Порт Чабахар в Ірані дорівнює порту Гвадар. У листопаді 2017 р. між Іраном та Індією було підписано торговельну угоду на 34 мільярди доларів США»¹⁴.

Зокрема, згідно з пакистанськими ЗМІ, у травні 2015 р. послу КНР в Індії було висловлено занепокоєння Нью-Делі планами будівництва економічного коридору між КНР і Пакистаном, оскільки частина його пройде спірними з Пакистаном територіями в районі Кашміру. Китайська сторона у свою чергу наголосила, що це суто «комерційний проект»¹⁵. Реагуючи на критику щодо будівництва КПЕК, міністр внутрішніх справ Пакистану Ч.Н. Алі Хан заявив, що «нинішнє індійське керівництво не в захваті від процвітання Пакистану і вважає неприйнятним його прогрес та розвиток»¹⁶.

Слід зазначити, що голова КНР Сі Цзіньпін у вересні 2014 р. запрошував Індію приєднатися до проекту створення економічного коридору між КНР та Пакистаном, що сприятливо позначилося б і на китайсько-індійській торгівлі через скорочення відстані та часу доставки товарів між двома країнами. Однак індійське керівництво відмовилося від пропозиції, ймовірно, через побоювання зростання китайського впливу в Південній Азії та басейні Індійського океану загалом¹⁷.

¹³ Тихоненко І.В. Ісламська Республіка Пакистан у системі регіональної безпеки (1998-2026 рр.) дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Миколаїв, 2017. С. 161.

¹⁴ Ismail M. China-Pakistan Economic Corridor... P 70.

¹⁵ India raises objections over China-Pakistan Economic Corridor. *The Express Tribune*. 2015. May 12. URL: <http://tribune.com.pk/story/885176/india-raises-objections-over-china-pakistan-economic-corridor/>; URL: <http://thediplomat.com/2015/07/modis-worrying-pakistan-policy/>

¹⁶ Pakistan criticizes India for opposing its \$46 billion economic deal with China. *Firstpost*. 2015. June 3. URL: <http://www.firstpost.com/world/pakistan-criticizes-india-for-opposing-its-46-billion-economic-deal-with-china-2276754.html>

¹⁷ Bano S. Modi's Worrying Pakistan Policy. A lack of coherence allied with tough talk could prove self-defeating. *The Diplomat*. 2015. July 18. URL: <http://thediplomat.com/2015/07/modis-worrying-pakistan-policy/>

Незважаючи на таку негативну позицію Індії, що було очікувано та її не розглядалася ні офіційним Пекіном, ні Ісламабадом як уявний «дозвід» на співпрацю, 22 березня 2002 р. відбулася церемонія початку будівництва глибоководного порту Гвадар, на якій були присутні президент Пакистану П. Мушарраф та віце-прем'єр КНР Ву Бенгао. Будівництво міжнародного порту в Гвадарі було закінчено китайськими інженерами 18 березня 2007 р., потім його передали пакистанським представникам. Формальне відкриття порту відбулося 20 березня 2007 р. Фактичний прийом вантажів, що започаткував повноцінну діяльність, почався лише в березні 2008 р.¹⁸.

Для розвитку інфраструктури Гвадара та його якомога тіснішого та найефективнішого зв'язку з усіма регіонами Пакистану та суміжними країнами створюється розгалужений коридор, у тому числі залізниця, що зв'яже Гвадар з основною залізничною гілкою Іран – Пакистан. Таким чином Китай отримує також вихід на Іран через Пакистан. За допомогою Китаю завершено проект залізниці від Гвадара до Равалпінді, поряд зі столицею Ісламабадом, яка має включити Гвадар до інфраструктури країни. Китаю важливим є стратегічний коридор через гори Каракоруму, який з'єднує Західний Китай і Гвадар на вході в Ормузьку протоку. Також Китай і Пакистан пов'язані через 1224-кілометрове Каракорумське шосе від транспортного вузла м. Кашгара в Сіньцзян-Уйгурському автономному районі через Кашмір до Ісламабаду¹⁹.

Коридор може бути використаний у торгових цілях і для транспортування енергоносіїв із країн Перської затоки. Залізниця пов'яже Хавеліан із Гвадаром, де китайцями проводиться будівництво нафтопереробного заводу та нафтоосховищ. Проект передбачає паралельне будівництво нафтопроводу Кашгар-Гвадар. Загалом Китай вклав у розвиток Белуджистана близько 15 млрд. дол. Крім порту та нафтопереробного заводу, це вкладення у розробку мідних та цинкових копалин²⁰.

Для розуміння геополітичної ваги пакистанської провінції Белуджистан для китайських інфраструктурних проектів необхідно мати на увазі, що Белуджистан – провінція Пакистану, керована племенами, а точніше, головами племен. Специфікою Белуджистана є націоналізм, спрямований як проти армії та уряду, і проти духовенства (мулл). Націоналізм тут розуміється по-різному. Точки зору націоналістів різних груп і племен включають як домагання на повну незалежність всіх белуджів (понад 70 племен), так і самоідентифікацію в якості племені бутті або маррі. Більшість із них визнають авторитет Ісламабаду, окрім племен бутті чи маррі, відповідальних за діяльність Визвольної армії Белуджистану. Після низки терористичних актів у 2006 р. вона визнана Ісламабадом, Вашингтоном та Лондоном терористичною групою.

¹⁸ «History-making milestones» – Gwadar Port...

¹⁹ Fazl-e-Haider S. China-Pakistan rail link on horizon. *Asia Times*. 2007. February 24. URL: http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/IB24Dfo2.html

²⁰ Atal M. China's Pakistan Corridor. *Forbes Asia Magazine*. 2010. May 10. URL: <http://www.forbes.com/global/2010/0510/companies-pakistan-oil-gas-balochistan-china-pak-corridor.html>

Незважаючи на те, що Белуджистан є найбільшою провінцією Пакистану, густина населення тут нижча, ніж в інших провінціях, а його віддаленість від економічного центру, Карачі та політичного центру, столиці Ісламабаду, а також близькість до афганського кордону негативно позначаються на розвитку регіону. У результаті Белуджистан, багатий на природні ресурси район Пакистану, є найбільшою, малонаселеною і найнерозвиненішою з чотирьох провінцій Пакистану. Усі великі міста зосереджені на сході країни. Інфраструктура заходу країни до приходу туди Китаю з транспортними та нафтогазовими проектами перебувала у занепаді або була відсутня. Для Пакистану всі проекти, спрямовані на розвиток Белуджистану, мають величезне економічне та політичне значення²¹.

Відзначимо, що КПЕК впливає не лише на зазначені виміри внутрішньополітичної та економічної складової Пакистану, а й враховує відповідну ситуацію і у Китаї. Адже, одна з основних цілей ініціативи «Один пояс, один шлях» пов'язана з вирішенням ключового завдання внутрішньої політики КНР – ліквідацією відставання внутрішніх провінцій від центральних і приморських регіонів, що бурхливо розвиваються. У першу чергу йдеться про Сінцзян-Уйгурський автономний район (СУАР). Адже, успішний розвиток СУАР має особливе значення як засіб протидії уйгурському сепаратизму та релігійному екстремізму у провінції. Спільне вирішення проблем Східного Туркестану є однією з причин союзницьких відносин Китаю з Пакистаном. Гарантія безпеки у регіоні – це насамперед гарантія інвестицій у торговельні шляхи²².

Тому, стає важливим аспект економічної вигоди, що безпосередньо пов'язаний як з регіональним, так і глобальним рівнем, зокрема, і крізь призму інфраструктурних проектів та логістичної складової.

Логістична складова. Важливою складовою ініціативи «Один пояс, один шлях» є розвиток інфраструктури з метою посилення економічного співробітництва та торгівлі (наприклад, створення портової, залізничної та автомобільної інфраструктури). Реалізація Морського шовкового шляху сприятиме як будівництву портової інфраструктури, так і модернізації існуючої, поліпшенню логістики між прибережними та внутрішніми районами, створенню вільних економічних зон для активізації торгівлі.

Керівництво КНР робить ставку на концепцію співрозвитку та взаємовигідної ситуації (win-win situation) для всіх учасників, оскільки дана ініціатива здатна дати поштовх інфраструктурному розвитку, інноваціям, покращити бізнес-клімат у регіоні, зробити більш рівномірним розміщення факторів виробництва, прискорити розвиток віддалених районів та посилити гуманітарну співпрацю та міжнародні обміни. Таким чином, це дозволить зміцнити взаємопов'язаність і доповнюваність розвитку всієї Азії та Євразії в цілому, тим самим давши потужний стимул її процвітанню. Реалізація ініціатив також має створити «спільноту єдиної долі» в Азії.

²¹ Wirsing R.G. Baloch Nationalism and the Geopolitics of Energy Resources: The Changing Context of Separatism in Pakistan. *Library of Congress*. URL: <https://www.loc.gov/item/202369266/>

²² Wen R., Saleem H. The Opportunities and Challenges That the Belt and Road Initiative Brings... P. 682.

Китайська ініціатива також ставить за мету створення нових транспортних коридорів, отримання доступу до енергетичних ресурсів та продовольства, постачання яких Китай потребує, в обхід контрольованих США морських шляхів сполучення. Зокрема, шляхом розвитку альтернативних транспортних маршрутів КНР здатна потенційно розв'язати так звану «Малакську дилему», сформульовану попереднім головою КНР Ху Цзіньтао, яка описує можливість перекриття США спільно з союзниками Малаккської протоки, якою в КНР здійснюється понад 85% постачання нафти і навіть значна частка торгівлі²³.

Для забезпечення можливості розширення експорту до Європи, насамперед до країн Центральної та Східної Європи, передбачається створення економічних коридорів, що йдуть територією Росії, та економічного коридору Китай-Центральна Азія-Західна Азія-Європа. Реалізація Морського шовкового шляху XXI століття, що включає модернізацію ключових портів уздовж Шляху та збільшення їхньої пропускної спроможності, також відповідає цьому завданню²⁴.

У цьому аспекті провідну роль в межах КПЕК відіграє порт Гвадар із відкриттям потужностей якого Китай отримав можливість найкоротшого комбінованого доступу до вод Індійського океану, значно скоротивши традиційний морський шлях з китайських портів з обходом Індокитаю та Індії. Наприклад, довжина традиційного шляху з Китаю до Перської затоки становить близько 12 900 км. Наземний шлях від порту Гвадар до китайського міста Кашгар всього 2000 км. Навіть якщо додати морське плече до узбережжя Африки (близько 3000 км) чи портів Перської затоки, економія відстані становить 8000–9000 км²⁵.

На пакистанському ринку зараз оперують понад 100 китайських компаній. Найбільшими з них є машинобудівні Saigols Qingqi Motors Ltd. та Saif Nadeem Kawasaki Motors Limited, а також телекомунікаційна ZTE Pakistan Pvt. Ltd. Примітно, що в умовах уповільнення темпів зростання китайської економіки влада Піднебесної ще активніше заохочує вихід національних компаній за кордон, у тому числі і на пакистанський ринок. Для китайських компаній Пакистан є основним замовником для проведення будівельних та інженерних робіт у Південній Азії²⁶.

Між двома країнами успішно розвивається співпраця у сфері транспортної інфраструктури.

До безперечних успіхів можна віднести відкриття наскрізного автомобільного

²³ Chaturvedy R.R. *New Maritime Silk Road: Converging Interests and Regional Responses*. *Institute of South Asian Studies, National University of Singapore*. 2014. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/184577/ISAS_Working_Paper_No._197_New_Maritime_Silk_Road_o8102014200801.pdf

²⁴ Strohecker K. *Pakistan says China to make extra \$8.5 billion investments in rail, energy*. *Reuters*. 2016. November 23. URL: <http://uk.reuters.com/article/uk-pakistan-economy-cpec-idUKKBN131Y2?il=0>

²⁵ Enright S. *One Belt One Road: Insights for Finland*. *Länsi-Pasila: Finland Team-Tekes – the Finnish Funding Agency for Innovation*, 2016. P. 6.

²⁶ Tharoor I. *What China's and Pakistan's Special Friendship Means*. *Washington Post*. 2015. April 21. URL: <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2015/04/21/what-china-and-pakistans-special-friendship-means/>

руху через усю територію Пакистану від кордонів Китаю до порту Гвадар. Високогірна дорога проходить через Каракорум територією Кашміру, який є предметом давньої територіальної суперечки Пакистану та Індії. Високогірна частина старого Каракорумського шосе була одним з найнебезпечніших автошляхів у світі, проходячи в безпосередній близькості від другої за висотою гірської вершини планети Чогорі. Модернізація дороги дозволила значно убезпечити шлях та серйозно полегшити ведення торговельно-економічної діяльності у регіоні.

З метою з'єднання Західного Китаю та Центральної Азії, будується залізниця до афганського Кандагару від прикордонного пакистанського міста Чаман у Белуджистані, що дозволить вийти на Туркменістан. Вже завершено будівництво дороги з Гвадара до Сайндака, що представляє найбільш короткий шлях до центрально-азійських республік через дорогу від столиці Белуджистану, Кветти до Чамана, що знаходиться поблизу держав сусіднього регіону. Ця дорога є найменшою відстанню від країн Центральної Азії до моря, що дає додаткові комерційні та стратегічні переваги Гвадара, в порівнянні з іншими портами поблизу Перської затоки. Він може надавати доступ до моря ЦАР та Афганістану. У результаті Гвадар має стати центром китайського експорту та імпорту, геополітичним з'єднанням, що має зв'язки з усіма країнами регіону.

У грудні 2020 р. в Пакистані була введена в експлуатацію автомагістраль М5 Суккур–Мултан (Мултан–Джалалпур Пірвала–Східний Ахмедпур–Рахім'яр Хан–Садікабад–Убауро–Пано Акіл) за допомогою китайської компанії China State Construction. Шестисмугова автомобільна магістраль Суккур–Мултан із загальним обсягом інвестицій близько 3 млрд дол. розрахована на швидкість руху до 120 км/год і є частиною автомагістралі Пешавар – Карачі. Китайські державні банки забезпечили 95% інвестицій, причому фінансування здійснювалося за рахунок надання пільгових позик із низькою процентною ставкою до 1,6%²⁷.

Під час прокладання магістралі було створено близько 45 тис. нових робочих місць, а після введення дороги в експлуатацію керування автомагістраллю було передано пакистанській стороні. Згідно з заявою керівництва China State Construction, з моменту введення в експлуатацію в грудні 2020 р. і до початку 2023 р. по автомагістралі Суккур–Мултан пройшло більше 10 млн. автомобілів, причому нове швидкісне шосе скоротило час поїздки між двома містами з 11 до 4 годин.

У Пакистані за сприяння китайських будівельних компаній ведеться робота з прокладання залізниці Mainline1 (ML1) з обсягом фінансування 7,5 млрд. дол. Проект передбачає реконструкцію наявного полотна та будівництво другого шляху залізничної лінії завдовжки 1872 км за маршрутом Карачі–Пешавар²⁸.

Перший етап проекту (2021–2024 рр.) передбачає будівництво 527 км залізничної

²⁷ Yang Han, Wen Zongduo. Belt and Road reaches out to the world. *China Daily*. 2019. September 30. URL: http://www.chinadaily.com.cn/a/201909/30/WS5d9160e4a310cf3e3556e4a0_6.html

²⁸ Yin Yeping. China, Pakistan to expand cooperation in key fields: envoy. *Global Times*. 2022. November 30. URL: <https://www.globaltimes.cn/page/202210/1278298.shtml?id=11>

колії між містами Пешавар, Равалпінді та Лахор²⁹. На другому етапі (2022–2026 рр.) буде реконструйовано 521 км колії між Лахором та Хайдарабом, а в рамках третього етапу – здійснено модернізацію 740 км колії на залізничних ділянках Равалпінді–Пешавар та Хайдараб–Мултан. З введенням залізниці в експлуатацію максимальна швидкість руху пасажирських поїздів збільшиться з 70 до 160 км/год, а вантажних поїздів – з 80 до 120 км/год³⁰.

Магістраль МЛ1, що проходить за маршрутом Карачі–Пешавар і є основною ділянкою КПЕК і складовою маршруту «Пояс і шлях» та Економічного коридору «Китай–Центральна Азія–Західна Азія», стимулюватиме розвиток залізничного сполучення між Китаєм та Пакистаном через прикордонний перехід в СУАР, а також Іран та Туреччину. Транснаціональна залізниця між чотирма країнами завдовжки 6 540 км (довжина ділянки в Пакистані становить 1,99 тис. км, Ірані – 2,6 тис. км та Туреччині – 1,95 тис. км) дозволить забезпечувати перевезення вантажів з Ісламабаду до Стамбула за 10 днів, що набагато швидше за проходження вантажів по морському маршруту між Пакистаном і Туреччиною, який займає 22 дні³¹.

У період 2022–2023 рр. КПЕК вступив у свою другу фазу розвитку (CPEC Phase II), на якій особливу увагу буде приділено модернізації транспортної та енергетичної інфраструктури, науково-технічному співробітництву, створенню зон високих інформаційних технологій та розвитку китайсько-пакистанських спеціальних економічних зон. У минулому Пакистан гостро потребував відновлення та будівництва нової інфраструктури, а успішне завершення численних проектів з розвитку інфраструктури в країні призвело до зміцнення регіональної транспортної зв'язності.

Китайські та пакистанські вчені стверджують, що у разі успішної реалізації CPEC Phase II до 2030 р. обсяг ВВП Пакистану збільшиться на 6,43%, а зростання інвестицій у розвиток інфраструктури країни дозволить збільшити обсяг зовнішньої торгівлі на 9,8% та створити 4 млн. нових робочих місць. При розрахунку вартості транзитних вантажів на 1 контейнер економія може становити 1857 дол. для Оману, 1457 дол. для Саудівської Аравії, 1457 дол. для Кувейту, 1357 дол. для Нідерландів, 1357 – для Німеччини та 1357 – для Франції та Китаю. При чому від використання маршрутів КПЕК при транспортуванні транзитних вантажів Китай може отримати зиск у розмірі 70 млрд. дол., а Пакистан, будучи ключовою транзитною країною, також може отримати переваги у вигляді транзитних зборів та тарифів на послуги³².

Висновки. Отже, ініціатива «Один пояс, один шлях» відіграє важливу роль у розвитку інфраструктури та економічного співробітництва між Китаєм і країнами,

²⁹ Deng Zijun. China-Pakistan Iron Brotherhood. *Global Times*. 2022. November 1. URL: <https://www.globaltimes.cn/page/202211/1278511.shtml?id=11>

³⁰ CPEC moves to second phase of high-level development, with focus on capacity, tech cooperation. *Global Times*. 2022. November 3. URL: <https://www.globaltimes.cn/page/202211/1278640.shtml>

³¹ Gwadar to act as business hub of Pakistan: traders. *People's Daily Online*. 2023. January 29. URL: <http://en.people.cn/n3/2023/0129/c90000-10200411.html>

³² Ul Hassan Khan M. CPEC Phase-II crucial to boost Pakistan's development...

що входять до її складу. Вона також виступає інструментом експансії капіталу КНР в економіки країн-учасниць.

Реалізація проєктів, таких як Морський шовковий шлях та створення нових транспортних коридорів, дає можливість зміцнити економічні зв'язки між Азією, Європою та іншими регіонами. Важливими аспектами є не лише поліпшення логістики, а й зниження витрат на транспортування і логістику, створення нових робочих місць і зміцнення міжнародних зв'язків у різних сферах, таких як енергетика, фінанси та технології. Спільні проєкти Китаю та Пакистану, включаючи модернізацію транспортної інфраструктури, сприяють зміцненню регіональної економіки і зниженню геополітичних ризиків.

У свою чергу, КПЕК є не лише економічним проєктом, а й важливою складовою зовнішньополітичної стратегії Китаю, що має значний геополітичний вплив на регіон. По-перше, він сприяє зміцненню економічних і політичних зв'язків між Китаєм і Пакистаном, підвищує роль Пакистану в стратегічному позиціонуванні КНР, що є як позитивним для Пакистану (з огляду на отримання китайських інвестицій), так і негативним (Пакистан потрапляє у велику залежність від китайської сторони). Проте, КПЕК сприяє економічному розвитку, але й має суттєве значення для стабільності в Південній Азії, вирішення внутрішніх проблем Китаю (розвиток СУАР) та Пакистані (економічний розвиток Белуджистану).

Важливу роль у реалізації цього проєкту відіграє порт Гвадар, що має як економічну, так і стратегічну цінність для обох країн. Однак реалізація КПЕК не обмежується лише економічними аспектами, а включає також геополітичне протистояння, зокрема в контексті індійських інтересів у регіоні (зазначений орендований Індією іранський порт Чабахар). Порт Гвадар дав можливість КНР диверсифікувати торгові шляхи до Західної Азії, Африки та Європи. При цьому у КНР з'явилася потенційна можливість використовувати порт для базування своїх військових кораблів в Індійському океані, і тим самим створити китайську присутність на тлі постійного нарощування у цьому регіоні військових флотів Індії, а також США та їхніх союзників.

REFERENCES

- Atal, M. (2010). China's Pakistan Corridor. *Forbes Asia Magazine*. Retrieved from <http://www.forbes.com/global/2010/0510/companies-pakistan-oil-gas-balochistan-china-pak-corridor.html> [in English].
- Bano, S. (2015). Modi's Worrying Pakistan Policy. A lack of coherence allied with tough talk could prove self-defeating. *The Diplomat*. Retrieved from <http://thediplomat.com/2015/07/modis-worrying-pakistan-policy/> [in English].
- Bordilovska, O. (2017). Kytajsko-pakystanskiy ekonomichnyi korydor: novi mozhlyvosti chy novi vyklyky? [China-Pakistan Economic Corridor: New Capacities or New Challenges?]. *Kytaieznavchi doslidzhennia*, 1-2, 34-46. [in Ukrainian].
- Chaturvedy, R.R. (2014). New Maritime Silk Road: Converging Interests and Regional Responses. Institute of South Asian Studies, National University of Singapore. Retrieved from

- https://www.files.ethz.ch/isn/184577/ISAS_Working_Paper_No._197_New_Maritime_Silk_Road_08102014200801.pdf [in English].
- Dawn. (2008). «History-making milestones» – Gwadar Port. Retrieved from <https://www.dawn.com/news/297994/gwadar-port-history-making-milestones> [in English].
- Deng, Z. (2022). China-Pakistan Iron Brotherhood. *Global Times*. Retrieved from <https://www.globaltimes.cn/page/202211/127851.shtml?id=11> [in English].
- Deutsche Welle. (2015). Sino-Pakistani axis Retrieved from <http://www.dw.de/the-sino-pakistani-axis-asias-little-understood-relationship/a-18194448> [in English].
- Enright, S. (2016). One Belt One Road: Insights for Finland. Länsi-Pasila: Finland Team-Tekes – the Finnish Funding Agency for Innovation. [in English].
- Fazl-e-Haider, S. (2007). China-Pakistan rail link on horizon. *Asia Times*. Retrieved from http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/IB24Dfo2.html [in English].
- Ferdinand, P. (2016). Westward ho—the China dream and ‘one belt, one road’: Chinese foreign policy under Xi Jinping. *International Affairs*, 92(4), 941–957. [in English].
- Firstpost. (2015). Pakistan criticizes India for opposing its \$46 billion economic deal with China. Retrieved from <http://www.firstpost.com/world/pakistan-criticizes-india-for-opposing-its-46-billion-economic-deal-with-china-2276754.html> [in English].
- Global Times. (2022). CPEC moves to second phase of high-level development, with focus on capacity, tech cooperation. Retrieved from <https://www.globaltimes.cn/page/202211/1278640.shtml> [in English].
- Ismail, M. (2025). *China-Pakistan Economic Corridor: Strategic-Economic Implications for Pakistan*. [in English].
- Kiktenko, V. (2018). “Odyn poias – odyn shliakh” – hlobalnyi heoekonomichniy proekt Kytaiu [“One Belt, One Road” – China’s global geoeconomic project]. Ukrainian Association of Sinologists. Retrieved from <https://sinologist.com.ua/kiktenko-v-o-ukrayina-v-proekti-odyn-povas-odyn-shlyah-regionalnyj-ta-globalnyj-vymir/> [in Ukrainian].
- People’s Daily Online. (2023). Gwadar to act as business hub of Pakistan: traders. Retrieved from <http://en.people.cn/n3/2023/0129/c90000-10200411.html> [in English].
- Stroecker, K. (2016). Pakistan says China to make extra \$8.5 billion investments in rail, energy. Reuters. Retrieved from <http://uk.reuters.com/article/uk-pakistan-economy-cpec-idUKKBN131Y2?il=0> [in English].
- Tharoor, I. (2015). What China’s and Pakistan’s Special Friendship Means. *Washington Post*. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2015/04/21/what-china-and-pakistans-special-friendship-means/> [in English].
- The Express Tribune. (2015). India raises objections over China-Pakistan Economic Corridor. Retrieved from <http://tribune.com.pk/story/885176/india-raises-objections-over-china-pakistan-economic-corridor/> [in English].
- Tykhonenko, I. (2017). *Islamska Respublika Pakystan u systemi rehionalnoi bezpeky (1998–2026 rr.)* [Islamic Republic of Pakistan in the regional security system (1998–2026)]. PhD thesis, Mykolaiv. [in Ukrainian].
- Ul Hassan Khan, M. (2022). CPEC Phase-II crucial to boost Pakistan’s development. *China Daily*. Retrieved from <https://global.chinadaily.com.cn/a/202207/26/WS62df43d4a310fd2b29e6e5b8.html> [in English].
- Voice of America. (2025). Iran, Russia, China to hold joint military exercises. Retrieved from: <https://www.voanews.com/a/iran-russia-china-to-hold-joint-military->

- [exercises/8004134.html](#) [in English].
- Wen, R. & Saleem, H. (2021). The Opportunities and Challenges That the Belt and Road Initiative Brings: Analysis from Perspective of China–Pakistan Economic Corridor. *American Journal of Industrial and Business Management*, 11, 675–691. [in English].
- Wirsing, R.G. (2008). Baloch Nationalism and the Geopolitics of Energy Resources: The Changing Context of Separatism in Pakistan. *Library of Congress*. Retrieved from <https://www.loc.gov/item/2023692661/> [in English].
- Xinhua. (2017). Belt and Road" incorporated into CPC Constitution. Retrieved from http://www.xinhuanet.com/english/2017-10/24/c_136702025.htm [in English].
- Yang, H. & Wen, Z. (2019). Belt and Road reaches out to the world. *China Daily*. Retrieved from http://www.chinadaily.com.cn/a/201909/30/WS5d9160e4a310cf3e3556e4ao_6.html [in English].
- Yin, Y. (2022). China, Pakistan to expand cooperation in key fields: envoy. *Global Times*. Retrieved from <https://www.globaltimes.cn/page/202210/1278298.shtml?id=11> [in English].

THE SOFT POWER POLICY OF THE REPUBLIC OF KOREA: GEOPOLITICAL OPPORTUNITIES AND CONSEQUENCES

Iryna Fedoriv*

Abstract

The purpose of the article is to analyze the key aspects of geopolitical opportunities and consequences of the ‘soft power’ policy of the Republic of Korea, being actively implemented by the country in recent decades. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. General scientific methods (generalization, analysis, synthesis, concretization) and special historical methods (problematic-chronological, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological) are used.

The scientific novelty lies in the attempt to give an objective assessment of the ‘soft power’ policy of the Republic of Korea, outlining the achievements and prospects for its further implementation based on the analysis of modern foreign historiography and sources, and clarifying the country’s international policy strategy in the context of current geopolitical challenges and transnational threats.

Conclusions. The Republic of Korea is one of the countries that attempt to make its values universally accepted through the policy of ‘soft power’ as well as the cultural and intellectual potential of the nation, in which it has achieved serious success in recent decades. It is proved that the ‘Korean wave’ (Hallyu) as part of the soft power approach had a positive impact on encouraging Korean cultural diplomacy. The Republic of Korea has clearly demonstrated the importance of soft resources and is increasing investments in their development every year through systematic national efforts. In the case of South Korea, such large companies as Samsung, Hyundai, and LG have successfully shown that soft power can be linked to the economy. The ‘Korean Wave’ has provided the country with a serious financial resource in various categories, such as animation, broadcasting, cartoons, games, cinema, music and TV series, fashion, and cosmetics. Economic success in one sector has led to improvements in others. The Republic of Korea has offered a new model of what an Asian country could look like in the 21st century: an advanced economy, democratic, technologically innovative, and culturally vibrant. It is with these resources that the country has successfully learned to persuade and ‘capture’ the world.

Keywords: Republic of Korea, soft power policy, global Korea, public diplomacy, Korean Wave, cultural industry, transnational threats

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the World History and Religious Study Chair Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, Ternopil, Ukraine. E-mail: feinol@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

**ПОЛІТИКА «М'ЯКОЇ СИЛИ» РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ:
ГЕОПОЛІТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ****Ірина Федорів*****Анотація**

Мета статті – проаналізувати ключові аспекти геополітичних можливостей та наслідків політики «м'якої сили» Республіки Корея, активно впроваджуваної країною в останні десятиліття. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Застосовано загальнонаукові (узагальнення, аналізу, синтезу, конкретизації) та спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) методи.

Наукова новизна полягає у спробі дати об'єктивну оцінку політики «м'якої сили» Республіки Корея, окресливши здобутки й перспективи її подальшої реалізації на основі аналізу сучасної зарубіжної історіографії та джерел, з'ясуванні стратегії міжнародної політики країни у контексті сучасних геополітичних викликів та транснаціональних загроз.

Висновки. Республіка Корея належить до країн, які прагнуть зробити свої цінності загальноприйнятими за допомогою політики «м'якої сили», культурного та інтелектуального потенціалу нації, у чому за останні десятиріччя вона досягла серйозних успіхів. Доведено, що «Корейська хвиля» (Халлю) як частина підходу «м'якої сили» мала позитивний вплив для заохочення корейської культурної дипломатії. Республіка Корея наочно продемонструвала важливість м'яких ресурсів та з кожним роком збільшує інвестиції в їх розвиток через системні національні зусилля. У випадку Південної Кореї такі великі компанії, як Samsung, Hyundai, LG успішно показують, що «м'яка сила» може бути пов'язана з економікою. «Корейська хвиля» забезпечила країну серйозним фінансовим ресурсом у різних категоріях, таких як мультиплікація, радіомовлення, мультфільм, ігри, кінематограф, музика і телесеріали, мода, косметика. Економічний успіх в одному секторі призвів до покращення в інших. Республіка Корея запропонувала нову модель того, як може виглядати азійська країна у 21 ст.: з передовою економікою, демократичною, технологічно інноваційною та культурно яскравою. Саме цими ресурсами країна успішно навчилася переконувати та «захоплювати» світ.

Ключові слова: Республіка Корея, політика «м'якої сили», «глобальна Корея», публічна дипломатія, «Корейська хвиля», культурна індустрія, транснаціональні загрози

Цитування: Федорів, І. (2025). Політика «м'якої сили» Республіки Корея: геополітичні можливості та наслідки. *Консенсус*, 1, 281-292. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/281-292>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/162>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: feirol@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

Постановка проблеми. На сьогоднішній день Республіка Корея (РК) – це країна, яка має сенсаційну історію економічного розвитку, котра витрачає значні ресурси та енергію, щоб позиціонувати себе на світових майданчиках як креативну, динамічну та відкриту демократію. Процес успішної модернізації та демократизації став визначальним елементом корейської дипломатії. Цей досвід привертає увагу більшості країн, що розвиваються, і вони шукають порад експертів щодо того, як покращити свою економічну та політичну системи, добитися успішної зовнішньої політики. Корейські консалтингові команди зустрічаються з впливовими громадськими лідерами та бізнесменами й спільно розробляють системні та послідовні стратегії для цих країн.

Багатостороння дипломатія через активну участь у глобальних інституціях та мережах, протистояння північнокорейській загрози та збереження міцного союзу зі Сполученими Штатами Америки – є одними з ключових політичних пріоритетів РК. Окрім зростання її культурного впливу на країни Азійсько-тихоокеанського регіону, що активно спостерігається в останні десятиліття, посилюється її привабливість у міжнародному співтоваристві в контексті зовнішньої політики загалом. По суті, успіх РК можна розглядати як результат історичної конвергенції політики, економіки та культури, при цьому, важливо з'ясувати: як південнокорейська «м'яка сила» «захопила» світ і що цей новий глобальний феномен означає для країни?

Мета статті. У зв'язку з цим у даній статті важливо проаналізувати ключові аспекти геополітичних можливостей та наслідків політики «м'якої сили» РК, котрі на сьогодні викликають глобальну увагу до себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд історіографії проблеми демонструє стійку тенденцію до зацікавлення темою стратегії міжнародної політики РК іноземними дослідниками. Відповідно до сучасних класифікацій науковці виділяють «м'яку», «жорстку» та «середню сили» як інструменти зовнішньої політики країн. Поки немає сталої думки щодо домінування конкретної концепції у зовнішній політиці РК. На думку американського політолога Дж. Ная, Південна Корея є прикладом вдалого застосування «м'якої сили» при веденні зовнішньополітичної діяльності¹. З його поглядами збігаються оцінки інших американських політологів і корезнавців, зокрема Б. Хоу, С. Шин, М. Ко². У своїх працях дослідники схвально оцінюють політику РК, спрямовану на створення позитивного іміджу держави, що досягалася у тому числі шляхом внутрішнього реформування у поєднанні з релевантними до геополітичних змін кроками на міжнародній арені.

Дослідження південнокорейських фахівців можна умовно поділити на прихильників концепції «м'якої сили» та прибічників концепції «середньої сили». До

¹ Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs. 2004. 208 p.; Nye J., Kim Y. *Soft power and the Korean Wave. South Korean Popular Culture and North Korea*. Routledge, 2019. pp. 41–53.

² Howe B. Korea's Role for Peacebuilding and Development in Asia. *Asian Journal of Peacebuilding*. 2017. Vol. 5. № 2. pp. 243–266; Shin S., Koh M. Korean education in cultural context. *Essays in education*. 2005. Vol. 14. pp. 1–10.

першої групи можна віднести праці Х. Кан, Дж. Со, Б. Кім, М. Кім³. Погляди дослідників багато в чому подібні до оцінок американських фахівців, вони наголошують на широкому використанні урядом РК саме культурних інструментів як засобів популяризації корейського бренду закордоном. У цьому контексті слід згадати спільну працю американського дослідника С. Снайдера та корейських Янг Хо Кім, Гун Лі та Дж. Кім⁴. Щоправда автори підкреслюють важливість сильного та ефективного президентського лідерства як ключової передумови для збереження і поширення впливу РК закордоном.

В останні роки спостерігається тенденція до збільшення у корейській історіографії наукових робіт, в яких РК розглядається як держава «середньої сили». Дослідники К.Дж. Айхан, Дж. Мо окреслюють РК як глобального гравця, здатного відігравати особливу роль у багатьох важливих світових проблемах і підтримувати ліберальний міжнародний порядок своєю лідерською дипломатією⁵. Проте навіть за таких позицій, можна прослідкувати схожість думок між прихильниками політики «середньої сили» та «м'якої». Так, зазначається, що реалізація перспектив та потенціалу дипломатії «середньої сили» вимагає від РК значних зусиль, щоб послабити структурні обмеження цієї стратегії всередині держави. В цьому контексті дослідники наголошують на важливості вольових рішень президентів.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на руйнівну Корейську війну (1950–1953 рр.), Південна Корея перетворилася на високорозвинену країну всього за півстоліття. Наразі – це десята за величиною економіка світу з доходом на душу населення 33 147 доларів США⁶. У 1996 р. РК стала двадцять дев'ятим членом Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), а в 2010 р. – двадцять четвертим членом Комітету сприяння розвитку (КСР) ОЕСР. Вона також є членом G20 з моменту заснування цієї групи у 2008 р. Завдяки своєму економічному зростанню РК має світові бренди, такі як Samsung, Hyundai, Kia, LG і є провідною країною в галузі цифрової економіки та інформаційно-комунікаційних технологій⁷.

Для детального аналізу міжнародної політики Сеулу важливо звернутись до щорічного видання «Білої дипломатичної книги» МЗС РК, де подається огляд

³ Kang H. Contemporary cultural diplomacy in South Korea: explicit and implicit approaches. *International Journal of Cultural Policy*. 2015. Vol. 21. № 4. pp. 436–447; Seo J., Kim B. The “Hallyu” phenomenon: Utilizing tourism destination as product placement in K-POP culture. *Tourism Economics*. 2020. Vol. 26. № 4. pp. 719–728; Kim M. The Growth of South Korean Soft Power and Its Geopolitical Implications. *Journal of Indo-Pacific Affairs, Air University*. 2022. pp. 123–138. URL: <https://media.defense.gov/2022/Nov/08/2003110744/-1/-1/1/JIPA%20-%20MINSUNG%20KIM%202022.PDF>

⁴ Snyder S., Lee G., Kim Y., Kim J. *Domestic Constraints on South Korean Foreign Policy*. Council on Foreign Relations. 2018. 73 p.

⁵ Ayhan K. Rethinking Korea's Middle Power Diplomacy as a Nation Branding Project. *Korea Observer*. 2019. Vol. 50. № 1. pp. 1–24; Mo J. South Korea's middle power diplomacy: A case of growing compatibility between regional and global roles. *International Journal. Special Issue: Middle Power Diplomacy*. 2016. Vol. 71. № 4. pp. 587–607.

⁶ South Korea GDP 1960–2025. URL: <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/kor/south-korea/gdp-gross-domestic-product>

⁷ Kim M. The Growth of... p. 131.

міжнародної діяльності держави упродовж року, що пройшов. Така практика була запроваджена у 2006 р. з метою висвітлення зовнішнього вектору політики Південної Кореї для ширшої аудиторії, у тому числі й іноземної, чому сприяє видання книги корейською та англійською мовами. Компаративний аналіз видань різних років дозволяє відслідкувати зміну поглядів держави щодо тих чи інших зовнішньополітичних викликів⁸.

На прикладі «Білої дипломатичної книги» можемо прослідкувати більш чітке формулювання та розуміння публічної дипломатії як інструменту зовнішньої політики РК. До 2013 р. цей термін не був сформульований, однак про застосування механізмів публічної дипломатії свідчать практики, зазначені у книзі. Значні зміни в цьому плані відбулись за каденції Пак Кин Хе (2013–2017 рр.). Так, вперше був використаний термін публічна дипломатія, що вказує на організацію та просування інформації різними мовами, щоб населення інших країн краще розуміли Південну Корею у контексті глобалізованого світу.

МЗС РК, відповідно до зовнішньополітичних реалій XXI ст., проводило роботу щодо покращення можливостей виконання власних функцій, що знайшло свій прояв у реалізації проектів щодо сприяння швидкого розвитку публічної дипломатії. Так, сюди слід віднести збільшення штату працівників Міністерства, у тому числі широкого кола спеціалістів, що спеціалізуються в галузі іноземних мов, зв'язків з громадськістю, бухгалтерського обліку тощо. Важливим аспектом роботи стала організація т. зв. «D-Talks» (дипломатичних бесід), що проводились спеціально призначеним послом публічної дипломатії з кола громадських діячів РК і мали на меті ширше інформування громадськості щодо публічної дипломатії. При МЗС РК організовувалися неформальні консультативні групи, що склалися з експертів, у тому числі іноземних з метою публічного обговорення тем, що стосувалися публічної дипломатії, іміджу, зовнішньої політики Південної Кореї тощо⁹.

Такі підходи концептуалізують публічну дипломатію РК і є свідченням її послідовності. Важливо відзначити її широку репрезентативність. Одним із найбільш унікальних інструментів публічної дипломатії РК стала т. зв. «корейська хвиля» – халлю у структурі Міністерства, про котру йдеться, зокрема в «Дипломатичній білій книзі» 2012–2014 рр.¹⁰ Цей феномен передбачає популяризацію всього корейського – культури, мови, музики, кухні тощо. На хвилі успіху гурту Psy «Gangnam Style» тодішня адміністрація Пак Кин Хе у 2013 р. збільшила бюджет Міністерства культури, спорту і туризму на різні проекти, включно з будівництвом низки гігантських аудиторій і культурних центрів по всьому світу.

⁸ Ministry of Foreign Affairs, Republic of Korea. 2021. Diplomatic White Paper. URL: https://www.mofa.go.kr/upload/ebook/2021_whitepaper_en/catalog5.html

⁹ Ministry of Foreign Affairs, Republic of Korea. Enforcement Decree of the Public Diplomacy Act. Presidential Decree. № 27438, Aug. 4, 2016. URL: https://www.mofa.go.kr/eng/wpge/m_22845/contents.do

¹⁰ Ministry of Foreign Affairs, Republic of Korea. Enforcement Decree of the Public Diplomacy Act. Presidential Decree. 2014. URL: https://www.mofa.go.kr/eng/wpge/m_24811/contents.do

Деякі експерти оцінюють успіх «корейської хвилі» – стрімке зростання з кінця 1990-х рр. південнокорейських культурних індустрій та їхнього експорту – як результат організаційної та фінансової підтримки уряду. Так, поступово різноманітні форми культурного впливу стали стратегією економічного зростання країни¹¹.

В останні роки спостерігаємо тенденцію до щорічного збільшення фінансування Міністерства культури, спорту та туризму країни. Так, у бюджеті на 2022 р. передбачено 2,4 трлн південнокорейських вон на підтримку культури та мистецтва, що становить більше як 1,65 млрд. у доларовому еквіваленті. Цікаво зазначити, що чи не найбільше коштів планувалося вкласти у фонд, спрямований на виробництво продукції халлю – 170 млрд. вон (119 млн. дол.)¹². При тому загальний внесок тільки від подорожей і туризму у ВВП Південної Кореї склав близько 81 трлн вон (56,7 млрд. дол.) у 2017 р., що дає підставу говорити про ефективність такої політики¹³. У наступні роки спостерігаємо стійке зростання запланованих витрат країни на цю сферу. У бюджеті Міністерства культури, спорту та туризму на 2024 р. було заплановано уже 6,97 трлн вон (4,87 млрд. дол.), що на 3,5% більше, ніж у 2023 р.¹⁴

Такій політиці сприяла відповідна законодавча база РК. Уряди ухвалювали закони для захисту внутрішніх культурних ринків. Наприклад, у 1999 р. було прийнято Базовий закон про культурну індустрію, у 2001 р. створено Агентство культури та контенту, у 2002 р. – Закон про розвиток індустрії цифрового контенту в Інтернеті та ін.¹⁵

Подібна практика свідчить про застосування Південною Кореєю т. зв. «м'якої сили» для вибудови зовнішньої політики. Дана концепція ґрунтується на трьох компонентах: приваблива для іноземців культура країни; політичний розвиток, що демонструє стабільність; зовнішньополітична діяльність на засадах легітимності та моральності¹⁶. На думку автора концепції «м'якої», «жорсткої» та «розумної сили» у міжнародній політиці, американського політолога Джозефа Ная, Південна Корея є прикладом вдалого застосування «м'якої сили» при веденні зовнішньополітичної діяльності. Вчений вважає таку політику здатністю переконувати інших робити те, що хочеться без погроз, військової сили чи примусу (як у концепції «жорсткої сили»). Розвитку «м'якої сили» РК сприяють такі аспекти як успішна історія економічного розвитку та демократизації, розвиток креативного контенту, що призвів до глобальної конкурентоспроможності, а також розвиток цифрових технологій, особливо зміни в медіа-середовищі. Відтак, на думку Дж. Ная, Південна Корея стає відомою в світі, демонструючи успіх через свою міжнародну політику¹⁷.

¹¹ Kim M. The Growth of South Korean... p. 126.

¹² The Korea Herald (2021). Culture Ministry sets W7tr budget for 2022, Sept. 1. URL: <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20210901000819>

¹³ Seo J., Kim B. The “Hallyu” phenomenon...; Statista. Total contribution of travel and tourism to GDP in South Korea from 2011 to 2028 (in trillion South Korean won). URL: <https://www.statista.com/statistics/646922/south-korea-economic-impact-of-travel-and-tourism/>

¹⁴ Culture Ministry's budget next year nears W7 trillion. URL: <https://www.koreaherald.com/article/3199358>

¹⁵ Kim M. The Growth of South Korean... p. 125.

¹⁶ Nye J. Soft Power...

¹⁷ Nye J., Kim Y. Soft power...

З огляду на географічне розташування РК і сусідство з такими державами як КНР, Росія, Японія, для Сеулу майже неможливо покладатись на «жорстку силу», тому південнокорейською стратегією зовнішньої політики й стала концепція «м'якої сили». Особливо активно вона впроваджувалась у період президента Кім Їн Сана (1993–1998 рр.)¹⁸. Проведення масштабної піар-компанії південнокорейської культури стало одним із ключових завдань Служби корейської культури та інформації, Урядового інформаційного агентства та дипломатичних місій по всьому світу. Дана політика була продовжена наступними очільниками держави через розробку нових стратегій та шляхом утворення спеціалізованих комітетів та органів, відповідальних за утвердження національного бренду на міжнародній арені.

Безумовно, якщо держава не має достатніх підстав для «жорсткої сили», їй важко здійснювати свій вплив лише за допомогою «м'якої сили». У цьому плані показовим прикладом можна вважати Південну Корею. Останніми роками спостерігається тенденція до класифікації корейськими експертами РК як «держави середньої сили» («Middle power country»). При цьому слід відзначити, що в сучасній політологічній науці не існує єдиного погляду щодо ознак таких країн. Якщо узагальнити, то «держава середньої сили» виступає зв'язуючою ланкою між державами та недержавними учасниками міжнародних відносин, організовуючи та підтримуючи майданчики для ведення переговорів; виступає посередником у переговорах, у тому числі у разі вирішення регіональних та міжнародних конфліктів; бере участь у формуванні регіональної системи відносин та безпеки, у тому числі за рахунок пристосування норм міжнародного права до місцевих реалій¹⁹. Такі висновки дослідники пов'язують з політикою останніх південнокорейських президентів. Зокрема, у цьому контексті часто згадується діяльність Лі Мьон Бака у 2008–2013 рр., ключовим гаслом якого було «Глобальна Корея»²⁰. Його концепція охоплювала економічні, політичні, ідеологічні та культурні ініціативи, спрямовані на розбудову національної ідентичності Південної Кореї, як «орієнтованої на майбутнє, мультикультурної та далекоглядної». Культура стала невід'ємним елементом конкурентоспроможності нації та економічним ресурсом, що продукує додаткову вартість. Щоб йти в ногу з цим мінливим глобальним середовищем, РК прийняла культурну дипломатію як нову складову дипломатичного курсу країни²¹.

Еволюцію корейської культурної та економічної ідентичності чітко відображає поява К-рор в країні. З моменту закінчення Корейської війни Південна Корея була одержима бажанням вийти з бідності та довести світові, що крихітна нація може піднятися з руїн. У 1990-ті рр. великі бізнес-конгломерати, зокрема Samsung та Hyundai, піднялися до економічної вершини. Десятиліття урядової пропаганди, що супроводжувалася раптовим економічним зростанням, вкорінили в корейській

¹⁸ Kang H. Contemporary cultural diplomacy...

¹⁹ Ayhan K. Rethinking Korea's Middle...; Howe B. Korea's Role...

²⁰ Mo J. South Korea's middle...

²¹ Kim M. The Growth of South Korean... p. 127.

ідентичності ультракапіталістичне та націоналістичне мислення, яке проявилось згодом у світі популярністю К-поп. Поступово рух перетворився на гігантську індустрію, рушійною силою якої став прибуток й успіх. Суперзірки ставали високотехнологічними: з яскравими музичними кліпами та бездоганним зовнішнім виглядом. Багато з них підписують багаторічні контракти зі звукозаписними компаніями ще в підлітковому віці та проходять багаторічну підготовку²².

На думку міжнародних експертів, в останні роки південнокорейська культура почала привертати все більше уваги у світі завдяки успіху К-поп гуртів BTS та Blackpink, фільму «Паразит» та серіалу «Гра в кальмари» від Netflix. Згідно з Книгою рекордів Гіннеса, опублікованою у вересні 2021 р., BTS здобув 23 титули в музиці та соціальних мережах. BTS був визнаний «найбільш прослуховуваним гуртом на Spotify, найбільш підписним музичним гуртом в Instagram та у Twitter». BTS кілька разів посідав першу сходинку в чарті Billboard Hot 100. Тим часом кліп BLACKPINK «How You Like That», випущений у червні 2020 р., набрав 86,4 млн. переглядів за 24 години, що зробило його найочікуванішим музичним відео-дебютом в історії. Станом на січень 2025 р. даний кліп налічував уже 1,3 млрд. переглядів²³. Цей гурт також став першим на YouTube, який набрав 75 млн. підписників, встановивши рекорд за кількістю підписників станом на червень 2022 р. Станом на початок 2024 р. за даними Spotify, одного з найбільших музичних стрімінгових веб-сайтів, аудиторія К-поп музики на Spotify збільшилася на 182% у США і на 362% у всьому світі з 2018 р.²⁴

З корейською хвилею імпульс економіки країни стрімко зріс. Такі компанії, як Samsung і LG, спонсорували діяльність халлю на міжнародному рівні, заохочуючи шанувальників халлю купувати їхню продукцію. Інші сектори економіки, які посилились разом зі зростанням індустрії халлю, включають експорт продуктів харчування, косметику та пластичну хірургію. Країна намагається побудувати власний незалежний імідж в умовах домінування Заходу. Саме ця мета сприяла розвитку індустрії краси, яку сьогодні називають «K-Beauty». Ще один сектор фінансових доходів – ігровий ринок. З 2000-х років Південна Корея стала центром онлайн- та Олімпійських ігор, загальна вартість експорту котрих постійно зростає. У 2013 р. експорт ігор становив 6,3 % частки міжнародного ринку, що принесло країні 2,6 млрд. доларів²⁵. Успіх ігрової індустрії в перспективі надав переваги таким секторам креативної індустрії, як анімація, персонажі та графічний дизайн.

Щоб поділитися досвідом розвитку з країнами, що розвиваються, РК інвестує в програми обміну інформацією. У 2011 р. країна оголосила, що витратить 1,6 трлн вон,

²² Kim H. Surfing the Korean Wave: How K-pop is taking over the world. The McGill Tribune. 2 February 2016. URL: <https://www.mcgilltribune.com/a-e/surfing-the-korean-wave-how-k-pop-kpop-is-taking-over-the-world-012858>

²³ BLACKPINK «How You Like That». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ioNng23DkIM>

²⁴ Streaming of K-pop surges 362% globally over 5 years: Spotify. *The Korea Times*. 09.10.2024. URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/art/2025/01/398_383838.html

²⁵ Lale A. The Soft Power of South Korea. *Asya Studies*. 2020. Year: 4, Number: 13, Autumn, p. 71. URL: https://www.researchgate.net/publication/348386635_GUNEY_KORE%27NIN_YUMUSAK_GUCU

або 0,14% валового національного доходу на надання допомоги слаборозвиненим країнам. Суттєвим є також вплив РК у військових операціях ООН. У 1999 р. вперше в Сомалі були відправлені південнокорейські військові інженери, з того часу 30 тисяч військовослужбовців виконували миротворчі місії у 18 країнах світу. Samsung Electronics заснувала інженерні академії в Південній Африці, Нігерії та Кенії, щоб сприяти вихованню талановитої молоді з місцевого населення. Hyundai Motor реалізує проекти з покращення транспортної інфраструктури в Індії. POSCO будує будинки для бездомних у В'єтнамі та Монголії. Daewoo підтримує освіту дітей з обмеженими соціальними можливостями в Перу²⁶.

Ефективність стратегії «м'якої сили» важко оцінити, оскільки дані й цифри, пов'язані з цією стратегією, неможливо виміряти, на відміну від стратегії «жорсткої сили». Однак можна сказати, що Південна Корея досягла серйозного успіху. Безумовно, що «м'яка сила» має свої внутрішні обмеження, але вона може слугувати каналом для розширення впливу РК на деякі критичні транснаціональні питання, як-то боротьба зі зміною клімату, сприяння сталому макроекономічному зростанню та утвердження універсальних цінностей, таких як права людини, свобода слова та преси. Тож чи може «м'яка сила» країни допомогти Сеулу хоча б частково подолати геополітичні протиріччя Азійсько-тихоокеанського регіону, або принаймні згладити найгостріші кути жорстких силових розрахунків в регіоні? Навіть, якщо Південна Корея накопичить більше «м'якої сили», нереалістично очікувати, що вона пом'якшить критичну геополітичну напруженість, пов'язану із суперництвом США і Китаю. Пекін наполягає на тому, що Сеул не повинен поглиблювати військові й безпекові зв'язки зі США та Японією, вимагає мінімізувати їх, або й взагалі припинити²⁷. Звичайно, головною причиною збереження Південною Кореєю критично важливого альянсу зі США є розширення загроз з боку КНДР, особливо після повномасштабного вторгнення росії в Україну та підписання у червні 2024 р. «Договору про всеосяжне стратегічне партнерство» між КНДР та росією²⁸. І доки Китай допомагатиме Північній Кореї, асиметричні загрози Пхеньяна проти РК, а також проти США і Японії будуть лише посилюватися. Все це – на фоні зростання програми створення ядерної зброї КНДР. Це вимагає від південнокорейських політиків складних розрахунків і випробовує на міцність дипломатичні здібності країни. Відтак, надійні сили й засоби стримування і оборони залишаються основою безпеки Південної Кореї.

Але «м'яка сила» може допомогти РК посилитись у таких аспектах, як: суспільна стійкість та гнучкість у боротьбі з транснаціональними загрозами; зростаюча

²⁶ Lale A. The Soft Power... p. 72.

²⁷ Chung Min Lee. The Case for South Korean Soft Power. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2020/12/the-case-for-south-korean-soft-power?lang=en¢er=europe> -

²⁸ Путін ратифікував договір з Північною Кореєю. URL: <https://suspilne.media/876593-putin-ratifikuval-dogovir-z-pivnicnou-koreeu/>

актуальність гібридної сили, оскільки залучаються передові технології, адаптивні ринки, соціальна згуртованість та проактивна політика; підвищена увага до місцевих південнокорейських політичних рішень, які можуть бути адаптовані на регіональному та глобальному рівнях і, таким чином, посилити глобальний бренд країни²⁹.

«М'яка сила» забезпечує РК кардинально відмінний від Китаю імідж, оскільки Сеул презентує себе як відкрите і демократичне суспільство, хоча й таке, де традиційні норми, культурна спадщина та модерн співіснують. На відміну від бінарного світогляду Китаю, який протиставляє себе решті світу, Південна Корея пропонує нову модель того, як може виглядати азійська країна 21 ст.: передова економіка, поєднана з давньою цивілізацією, яка водночас є безповоротно демократичною, технологічно інноваційною та культурно яскравою³⁰.

Висновки. На сьогоднішній день Республіку Корея можна відносити до держав, що покладаються на «м'яку силу» як інструмент своєї зовнішньої політики. Спроби країни вплинути на світову політику в галузі кібербезпеки та на взаємини азійських держав на морі не мали успіху. Ініціативи у цих галузях поки що існують лише у форматі планів на майбутнє. Окрім того, перешкодою на шляху до здобуття статусу «середньої держави» слугує залежність Сеулу від Вашингтону у військовому плані. Незважаючи на свою сильну економіку, РК активно користується зобов'язаннями США щодо альянсу. Наразі Сеул не заповнив усі прогалини у своєму військовому потенціалі, особливо коли йдеться про його військово-повітряні та військово-морські сили. Щоправда, Південна Корея стала активним учасником миротворчих операцій ООН³¹. РК також зарекомендувала себе як донор, який допомагає країнам-реципієнтам ОЕСР фінансуванням та через освітню сферу³². Також РК запустила програму розбудови сіл у країнах, що розвиваються. У рамках політики сприяння міжнародному розвитку вона створила імідж унікальної країни, яка перетворилася з країни-реципієнта на країну-донора ОЕСР³³.

Загалом слід відзначити, що РК сприймають як державу з позитивним іміджем швидкого економічного зростання, розвитком технологій, а також широкою репрезентативністю культури. Тож країна може сприяти глобальному співробітництву завдяки накопиченій «м'якій силі», забезпечуючи лідерство щонайменше у таких трьох сферах: розвиток і співробітництво, нові технології та права людини. На сьогоднішній день в країні вже сформувався потужний інструментарій формування позитивного бачення держави іншими суб'єктами: відкриття мовних та культурних центрів, проведення культурних фестивалів,

²⁹ Chung Min Lee. The Case for...

³⁰ Kim M. The Growth of South Korean... p. 128.

³¹ Ye M., Heo U., Li Q. Economic Development and South Korea's UN PKO Participation. *Journal of Asian and African Studies*. 2018. Vol. 53. № 5. pp. 666-684.

³² Varpahovskis E. Generating Soft Power Through Education: How South Korea approaches Central Asia with its Education Diplomacy. *Contemporary Issues of International Relations: The Problems of International Community*. 2020. pp. 377-415.

³³ Howe B. Korea's Role...

популяризація традиційної культури, поширення корейської мови та національної кухні. Корейську хвилю (халлю) на сьогоднішній день характеризує феноменальна популярність південнокорейських культурних продуктів та індустрій, починаючи від телевізійних драм, фільмів, популярної музики (K-pop) і танців, туризму до продуктів харчування, ігор, технологій і моди. Усе вищезазначене ефективно використовується РК безпосередньо на практиці під час формування та закріплення привабливого образу держави у Східній Азії та на міжнародній арені. Важливо, щоб цей позитивний досвід «м'якої сили», репрезентації «свого», механізми популяризації національного культурного продукту як спосіб впливати на світові країни запозичували інші держави, зокрема, й Україна.

REFERENCES

- Ayhan, K. (2019). Rethinking Korea's Middle Power Diplomacy as a Nation Branding Project. *Korea Observer*, 50, 1, 1-24 [in English].
- Chung Min, Lee. The Case for South Korean Soft Power. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2020/12/the-case-for-south-korean-soft-power?lang=en¢er=europe-> [in English].
- Howe, B. (2017). Korea's Role for Peacebuilding and Development in Asia. *Asian Journal of Peacebuilding*, 5, 2, 243-266 [in English].
- Kang, H. (2015). Contemporary cultural diplomacy in South Korea: explicit and implicit approaches. *International Journal of Cultural Policy*, 21, 4, 436-447 [in English].
- Kim, H. (2016). Surfing the Korean Wave: How K-pop is taking over the world. The McGill Tribune. 2 February 2016. URL: <https://www.mcgilltribune.com/a-e/surfing-the-korean-wave-how-k-pop-kpop-is-taking-over-the-world-012858> [in English].
- Kim, M. (2022). The Growth of South Korean Soft Power and Its Geopolitical Implications. *Journal of Indo-Pacific Affairs, Air University*, 123-138. URL: <https://media.defense.gov/2022/Nov/08/2003110744/-1/-1/1/JIPA%20-%20MINSUNG%20KIM%2022.PDF> [in English].
- Lale, A. (2020). The Soft Power of South Korea. *Asya Studies*, 4, 13, 63-74. URL: https://www.researchgate.net/publication/348386635_GUNEY_KORE%27NIN_YUMUSAK_GU_CU [in English].
- Mo, J. (2016). South Korea's middle power diplomacy: A case of growing compatibility between regional and global roles. *International Journal. Special Issue: Middle Power Diplomacy*, 71, 4, 587-607 [in English].
- Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs [in English].
- Nye, J. & Kim, Y. (2019). Soft power and the Korean Wave. *South Korean Popular Culture and North Korea*. Routledge, 41-53. [in English].
- Seo, J. & Kim, B. (2020). The "Hallyu" phenomenon: Utilizing tourism destination as product placement in K-POP culture. *Tourism Economics*, 26, 4, 719-728 [in English].
- Shin, S. & Koh, M. (2005). Korean education in cultural context. *Essays in education*, 14, 1-10 [in English].
- Snyder, S., Lee, G., Kim, Y. & Kim, J. (2018). *Domestic Constraints on South Korean Foreign Policy*. Council on Foreign Relations, 73 p. [in English].
- Varpahovskis, E. (2020). Generating Soft Power Through Education: How South Korea approaches

Central Asia with its Education Diplomacy. *Contemporary Issues of International Relations: The Problems of International Community*, 377-415 [in English].

Ye, M., Heo, U. & Li, Q. (2018). Economic Development and South Korea's UN PKO Participation. *Journal of Asian and African Studies*, 53, 5, 666-684 [in English].

теорія та методологія історії

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/293-309>

УДК (UDC) 001.891 : 378.4 : 174] : 94 (477) «20»

REACTION OF THE UKRAINIAN HISTORICAL COMMUNITY TO ACADEMIC PLAGIARISM: HIGH-PROFILE CASES OF THE FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY

Iлона Zhovta*

Antonina Kizlova**

Abstract

The purpose. The purpose of the study is to characterize key manifestations of the Ukrainian historical scholarly community's response to resonant cases of plagiarism in historical research during the first quarter of the 21st century. Special attention is paid to the activities of professional historians in detecting and counteracting plagiarism, as well as their role in shaping public opinion regarding the problem of academic dishonesty in Ukrainian scholarship.

Methodology. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The comparative-historical method is applied to compare different forms of the scholarly community's response to violations of academic integrity. The classification method is used to systematize typical manifestations of the academic environment's reactions. The activities of professional historians in detecting plagiarism are analysed considering both institutional and personal dimensions.

Scientific novelty. The scientific novelty lies in the first comprehensive study of the Ukrainian historical scholarly community's response to cases of plagiarism in academic works.

Conclusions. Public statements by historians about detecting plagiarism in colleagues' works are characterized by high professionalism. Historians apply detailed textual analysis,

* PhD in history, lecturer of the Department of History, Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine. E-mail: kovtach8316@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6620-8272>

** doctor of historical sciences, associate professor of the Department of History Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine. E-mail: ant_kiz@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

compare quotations, examine source bases and reference systems, identifying both textual borrowings and falsifications in working with archival materials, transformations and distortions of borrowed texts. Researchers also analyse chains of borrowings, structural plagiarism, and appropriation of concepts. The causes of plagiarism in historical research include: status enhancement, lack of professional competence, and pursuit of commercial gain. Institutional response manifests through official appeals to the National Agency for Higher Education Quality Assurance and the Ministry of Education and Science to revoke academic degrees from violators, and involvement of state institutions. Collective appeals by professional historians and lawsuits regarding copyright protection have been documented. Cases of plagiarism are discussed in academic and journalistic publications and on social media, contributing to the formation of public opinion about the unacceptability of plagiarism. An important aspect is the consistent positioning of researchers regarding the unacceptability of plagiarism regardless of the violator's status.

Keywords: academic integrity, plagiarism, historical research, scholarly community, scholarly ethics, textual analysis, intellectual property, Ukrainian historiography

РЕАКЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ НА АКАДЕМІЧНИЙ ПЛАГІАТ: РЕЗОНАНСНІ ВИПАДКИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ 21 СТОЛІТТЯ

Глона Жовта*

Антоніна Кізлова**

Анотація

Мета статті полягає у характеристиці ключових проявів реакції наукової спільноти істориків на резонансні випадки плагіату в історичних дослідженнях в Україні першої чверті 21 ст. Особлива увага приділяється діяльності професійних істориків з виявлення та протидії плагіату, а також їхній ролі у формуванні громадської думки щодо проблеми академічної недоброчесності в українській науці.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. Застосовано порівняльно-історичний метод для зіставлення різних форм реагування наукової спільноти на порушення академічної доброчесності. Для систематизації типових проявів реакції наукового середовища використано метод класифікації. Діяльність професійних істориків щодо виявлення плагіату проаналізовано з урахуванням інституційного та особистісного вимірів.

Наукова новизна полягає в першому комплексному дослідженні реакції української наукової спільноти істориків на випадки плагіату в академічних працях.

Висновки. Публічні заяви істориків про виявлення плагіату в працях колег відзначаються високим професіоналізмом. Історики застосовують детальний текстологічний аналіз, порівнюють цитати, досліджують джерельну базу та систему

* доктор філософії з історії, викладач кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна. E-mail: kovtach8316@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6620-8272>

** доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна. E-mail: ant_kiz@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

посилань, виявляючи як текстуальні запозичення, так і фальсифікації в роботі з архівними матеріалами, трансформації та спотворення запозичених текстів. Дослідники також аналізують ланцюжки запозичень, структурний плагіат та запозичення концепцій. Причини плагіату в історичних дослідженнях включають: підвищення статусу, брак фахового рівня та пошук комерційної вигоди. Інституційне реагування проявляється через офіційні звернення до НАЗЯВО та МОН для позбавлення порушників наукових ступенів, залучення державних установ. Зафіксовано колективні звернення професійних істориків та судові позови щодо захисту авторських прав. Випадки плагіату обговорюють в академічних і публіцистичних виданнях й у соціальних мережах, що сприяє формуванню громадської думки про неприпустимість плагіату. Важливим є послідовне позиціонування дослідників щодо неприйнятності плагіату незалежно від статусу порушника.

Ключові слова: академічна доброчесність, плагіат, історичне дослідження, наукова спільнота, наукова етика, текстологічний аналіз, інтелектуальна власність, українська історіографія

Цитування: Жовта, І. & Кізлова, А. (2025). Реакція історичної спільноти України на академічний плагіат: резонансні випадки першої чверті 21 століття. *Консенсус*, 1, 293–309.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-01/293-309>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/163>

Постановка проблеми. У законодавстві західних країн немає чіткого розмежування поняття «плагіат», яке використовується в науковій та в інших сферах життєдіяльності людей. Коли йдеться про юридичні документи України, то чітко простежується розмежування на «плагіат» і «академічний плагіат». Щодо першого поняття, то його використовують щодо порушення авторського права. Друге проявляється у двох формах. Це оприлюднення під своїм іменем чужих наукових (творчих) результатів, і також відтворення чужих текстів без зазначення авторства¹. Тому академічний плагіат відносять до одного з видів порушення академічної доброчесності², що прописане в українському законодавстві. 2009 р. було укладено «Етичний кодекс ученого України», де рішуче викриття плагіату та інших форм порушення авторського права визнано обов'язком науковця³. Прийняття спеціального Закону України «Про академічну доброчесність» свідчить про державну стратегію боротьби з цим явищем. Утім, не менш важливою є реакція самої наукової спільноти. В колах істориків – як на сторінках фахових видань, так і в періодиці та соцмережах – набувають усе більшого розголосу випадки виявлення академічного плагіату в дослідженнях колег по цеху. Можна припустити, що це спричинене відкритим доступом до робіт істориків, які переважно відцифровані, й політикою України, спрямованою на дотримання академічної доброчесності в освіті й науці.

Упродовж першої чверті 21 ст. суттєво розширилися можливості виявляти

¹ Якубівський І.Є. Академічний плагіат як вид порушення академічної доброчесності. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 131.

² Закон України про академічну доброчесність від 30.08.2022. № 13 (18). URL: <https://salo.li/3C58743>

³ Етичний кодекс ученого України. URL: <https://salo.li/6d3794a>

запозичення, зокрема й за допомогою цифрових технологій. Дослідження реакції історичної спільноти України цього періоду на випадки академічного плагіату дасть змогу не лише охарактеризувати механізми професійного саморегулювання, але й оцінити ефективність інституційних заходів протидії порушенням академічної доброчесності в українській історичній науці. Це особливо важливо в контексті становлення нової академічної культури, яка має відповідати найвищим стандартам якості наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо розвідок з історії плагіату в Україні, то І. Романова, розглядаючи історичну еволюцію плагіату від античності до сучасності, а також трансформації суспільного сприйняття цього явища, звернула увагу й на особливості розвитку проблеми в Україні. Щодо періоду незалежності, авторка відзначила серед проблем реагування на плагіат виділила необхідність у широкій кампанії запобігання його проявам в освіті, потребу сформувати свідомий «імунітет» до плагіаторської діяльності, використовувати спеціальні програми для виявлення плагіату. Також авторка вказала на потребу й надалі вивчати плагіат не лише в правовому, а й у культурологічному аспекті⁴. А. Шауренко повністю присвятила статтю плагіату в історичних дослідженнях, проте зосередилася на порівнянні ефективності систем його виявлення⁵. Статтю присвячено такій **недослідженій частині загальної проблеми**, як реакція української наукової спільноти істориків на резонансні випадки плагіату в працях колег.

Метою статті є охарактеризувати ключові прояви реакції наукової спільноти істориків на резонансні випадки плагіату в історичних дослідженнях в Україні першої чверті 21 ст. Особлива увага приділяється діяльності професійних істориків з виявлення та протидії плагіату, а також їхній ролі у формуванні громадської думки щодо проблеми академічної недоброчесності в українській науці.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що з 2000-х рр. широкого розголосу набули нечисленні випадки плагіату в історичних дослідженнях. Наголошуємо, що йдеться про виявлення і розголошення порушень академічної доброчесності. На сайті «Плагіат і фальсифікації» до чорного списку осіб, у чиїх дисертаціях чи інших наукових працях знайдено плагіат, віднесено лише двох істориків із 90 осіб⁶, хоча загалом таких випадків більше.

Чимало прикладів плагіату трапляється в наукових роботах за сумісництвом політичних діячів та управлінців. Активістка антиплагіатної ініціативи «Дисергейт» С. Благодетелева-Вовк констатувала, що до 90% робіт містять порушення академічної доброчесності, низка з них належать політичним діячам і, ймовірно, їх пишуть на

⁴ Романова І.В. Явище плагіату: історія та сьогодення. *Зовнішня торгівля: право, економіка, фінанси*. 2012. № 3. С. 267-272.

⁵ Шауренко А. Плагіат у наукових працях з історії: аналіз існуючих систем виявлення та їх ефективність. *SWorldJournal*. 2024. Issue 27. P. 3. С. 159-164. DOI: 10.30888/2663-5712.2024-27-00-046

⁶ Чорний список осіб, у дисертаціях чи інших наукових працях яких знайдено плагіат. *Плагіат і фальсифікації*. URL: <https://surl.li/ipucz>

замовлення фахові дослідники, щоб сформувати зв'язки на високому рівні влади. Тому в багатьох депутатів є ступінь кандидата чи доктора наук⁷ і праці істориків – політичних діячів та управлінців привертають особливу увагу в контексті теми.

У 2000-х рр. на шпальтах публічних видань активно обговорювали наукову діяльність В. Литвина, який був керівником «Народної партії», народним депутатом України, спікером Верховної Ради України (2002–2008; 2008–2012), що працював на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який свого часу й закінчив. У журналі «Критика» відомі історики Н. Яковенко і О. Толочко розібрали діяльність В. Литвина як історика: проаналізували його наукову діяльність, чималу кількість робіт, виданих як одноосібно, так і в співавторстві, відзначили широке коло зацікавлень – від історії давніх греків до подій ХХ ст., і виявили плагіат із їхніх власних доробків, присвячених періоду Русі й литовсько-польській добі. Автори аналізованої статті застосували ретельний текстологічний аналіз, порівнюючи оригінальні тексти з текстами праць В. Литвина. Вони навели в публікації паралельні цитати, чим наочно показали зразки порушення академічної доброчесності. Окрім того, обоє авторів поставили під сумнів фаховість історика-політика, аргументуючи це низкою помилок щодо тлумачення термінології і понять, низку неточностей у примітках щодо джерел, які, на думку авторів, «засвідчують елементарну необізнаність»⁸, надали фахову оцінку змісту, звертаючи увагу на некомпетентні «авторські уточнення», які постали при спробі дещо видозмінити оригінальні тексти під час запозичення. Також виявили «динаміку творчої активності»⁹ В. Литвина, яку пов'язали зі «злетами і падіннями державної кар'єри автора». Науковці ретельно задокументували не лише наявність, а й системність порушень, згадуючи попередні інциденти та реакцію на них, що свідчить про послідовну позицію щодо захисту професійних стандартів. Важливо також, що Н. Яковенко та О. Толочко докладно пояснили широкій аудиторії механізми містифікації – стаття не лише констатує факт плагіату, але й містить припущення про те, хто може стояти за відомими іменами авторів, котрі його практикують. Також у ній продемонстровано іронію ситуації, адже згадано про співавторство Литвина у книзі «Охорона інтелектуальної власності в Україні» (2002)¹⁰.

Наступним фахівцем, який розкритикував наукову спадщину В. Литвина, став О. Гарань, професор НаУКМА, науковий радник Фонду «Демократичні ініціативи». Він згадував випадок, як іще 1992 р. написав приватного листа політику-історику з тим, що виявив у нього «запозичення», але отримав відповідь, що такого не могло трапитися. Крім історичного плагіату, на чому наголошує науковець, В. Литвин

⁷ Славінська І. Плагіат містять до 90% дисертацій в Україні – активістка ініціативи «Дисергейт». *Суспільне. Культура*. URL: <https://surf.li/ewlekt>

⁸ Толочко О., Яковенко Н. Потрапили в історію. *Критика*. 2006. Рік Х. Число 7–8 (105–106). URL: <https://surf.li/njvzgz>

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

привласнив статтю віце-президента Фонду Карнегі Т. Карозерса і під назвою «Гражданское общество: мифы и реальность» її надрукували в українському виданні. Однак плагіатор зізнався в цьому, аргументуючи ситуацію тим, що матеріал збирали його помічники.

Послався О. Гарань і на статтю О. Толочка і Н. Яковенко, високо оцінивши їхній підхід до викриття плагіату в працях В. Литвина.

Після всіх скандалів В. Литвин став віце-президентом Національної Академії наук і очолював секцію суспільних і гуманітарних наук 2006 р., а, на думку О. Гараня, мав бути позбавлений усіх звань, тоді як академічна спільнота мала б водночас чіткіше висловлювати позицію щодо академічної недоброчесності. Автор статті розкритикував «мовчання академіків» при обранні В. Литвина академіком 2003 р., незважаючи на міжнародний скандал. Відзначив О. Гарань і відсутність реакції наукових інститутів на порушення академічної доброчесності, які охарактеризував у публікації. На його думку, все це є символом того, що «наука стала номенклатурною, в якій посади купуються і продаються»¹¹. Важливим моментом було те, що у професора О. Гараня через критику наукової спадщини В. Литвина були проблеми, про які автор детально не розповідає. Його публікація «Плагіатор очолив Київський університет. Тимчасово?» лише день провисіла на інтернет-ресурсі й була прибрана¹². Отже, тема плагіату в дослідженнях В. Литвина і далі розглядалася серед фахових дослідників та в широких колах суспільства, і вперше критичні зауваження зазнали цензури з боку владних осіб на сторінках періодичних видань.

Наступним істориком-політиком, чия наукову роботу розкритикували й виявили плагіат, став старший брат колишнього президента України В. Ющенка П. Ющенко. Зокрема, йдеться про захист дисертації П. Ющенка на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему: «Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.)». Відгук на дослідження написала плеяда істориків із 14 осіб (О. Толочко, Г. Касьянов, О. Коляструк, Олена Романова, Є. Синиця та ін.) після успішного захисту роботи. Дослідники відзначили, що П. Ющенку бракує розуміння того, як пишеться історичне дослідження, як і навичок роботи з джерелами та посилання на них. Також увагу було звернуто на текст, який не відредагували ні автор, ані редактор, де не було враховано вимоги наукового стилю, застосовувалися наукоподібні чи псевдонаукові терміни. Особливу увагу рецензенти приділили виявленню системних проявів академічного плагіату, ретельно документуючи численні некоректні текстові запозичення з праць провідних істориків, таких як В. Ричка, М. Котляр, С. Плохій, В. Даниленко, Я. Грицак та інші. Дослідники зафіксували масштабні дослівні запозичення без лапок та з неналежним цитуванням, підкріплюючи висновки порівняльними таблицями, котрі наочно демонструють академічний плагіат. Також

¹¹ Гарань О. Цинізм науковця Литвина. *Українська Правда*. 2008. 12 травня. URL: <https://sur.li/pzxdfc>

¹² Ibidem.

сумніви науковців викликало проходження фахової апробації статей дисертанта¹³. Отже, наведені аргументи підсилюють твердження на користь того, що П. Ющенко не дотримувався академічної доброчесності, зокрема вдавався до плагіату, а також порушував принципи написання наукового дослідження. Цей відгук демонструє високий рівень уваги професійних істориків до проблеми академічної доброчесності, їхню здатність детально аналізувати науковий текст, виявляти плагіат та інші порушення, а також готовність публічно реагувати на випадки академічної недоброчесності навіть після офіційного захисту дисертації.

Зрештою, П. Ющенка було позбавлено наукового ступеня доктора історичних наук¹⁴.

Крім політиків, до порушення академічної доброчесності вдаються й історики-управлінці. Показовою є справа О. Стасюк, колишньої директорки Національного музею Голодомору-геноциду, яка привернула увагу широко кола як науковців, так і суспільства.

Широко обговорюваним випадком порушення академічної доброчесності був захист дисертаційної роботи О. Стасюк на тему «Інститут уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в УСРР» на здобуття доктора історичних наук, який відбувся в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі 24 грудня 2021 р. Попередньо дисертація була розміщена на електронних ресурсах¹⁵. Активно до виявлення плагіату в дослідженні О. Стасюк долучились історики О. Юркова, Г. Єфіменко та В. Брехуненко, які в публікаціях докладно навели приклади запозичень. Зокрема, останній першим звернув увагу на те, що директорка музею порушила академічну доброчесність, використавши тексти В. Гудзя і О. Поршневої без посилань. Уривки текстів було подано паралельно. Втім, найбільше В. Брехуненка шокував плагіат з російського навчального посібника. Він закликав читачів вдуматися в те, що матеріал було запозичено не з наукової книги, а саме з навчального посібника, що вказує на низький академічний рівень О. Стасюк. В. Брехуненко наголосив, що в росіян було запозичено саме методологічні засади і стратегію дослідження Голодомору-геноциду. Він також зазначив, що теоретичний доробок західних інтелектуалів дисертантка взяла не з оригінальних текстів і навіть не з західних чи українських їх опрацювань, а з російських підручникових інтерпретацій¹⁶.

Г. Єфіменко, який проаналізував один з підрозділів дисертації О. Стасюк, зауважив, що в її дослідженні нефахово перевірені джерела, некоректні висновки,

¹³ Відгук на дисертацію на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук Ющенко Петра Андрійовича «Киеворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.)». *Historians*. 2 жовтня 2019. URL: <https://surl.li/zh1zhi>

¹⁴ Петро Ющенко через плагіат позбувся ступеня доктора наук. 27 лютого 2020. URL: <https://salo.li/179Ad66>

¹⁵ Юркова О. Нефаховість, фальсифікації та плагіат: дисертація Олесі Стасюк. Ч. 1. 01.02.2022 р. *Лікбез. Історичний фронт*. URL: <https://surl.li/czibmq>

¹⁶ Брехуненко В. «Переяславська зрада». Аналіз наукової роботи очільниці Музею Голодомору. *Історична правда*. 23 грудня 2021 р. URL: <https://surl.li/zrulux>

проблеми з цитуванням, бракує елементарного знання фахової термінології, а також є неналежно оформлені запозичення з робіт таких науковців як Є. Сірий, С. Маркова, Н. Андрушин та ін.¹⁷

О.Юркова почала розглядати роботу О.Стасюк з аналізу ради, яка присуджувала науковий ступінь¹⁸. Це важливо з погляду того, хто покривав порушення академічної доброчесності. Дослідниця також проаналізувала джерельну базу докторської дисертації О.Стасюк, чітко простивши, що замість аналізу справ подано скопійовані описи фондів архівних установ, і навела прізвище особи, яка, на її думку, працювала замість дисертантки в установах. Так само деякі джерела з посиланнями потрапляли до роботи О.Стасюк разом з текстами авторів. Аналізуючи фонди і справи з архівів у дисертації, О.Юркова дійшла висновку, що з архівними документами дослідниця не працювала, а фактично сплагіатила посилання¹⁹. Таким чином, історики проаналізували дисертацію О.Стасюк та виявили випадки плагіату, які стосувалися копіювання як тексту інших авторів, так і джерел.

Наступним кроком істориків, а саме Г.Боряка, Г.Єфименка, О.Юркової, Л.Якубової стало подання до Голови НАЗЯВО заяви про академічний плагіат, фабрикації та фальсифікації у дисертаційному дослідженні О.Стасюк, де зазначено про випадки плагіату, наведено джерела запозичень. Вказано, що дисертантка сфальсифікувала стан дослідження проблеми, список використаних джерел та літератури, ступінь власного внеску у введення до наукового обігу історичних джерел, результати власних архівних досліджень²⁰. НАЗЯВО підтвердило випадки плагіату, а також направило звернення до МОН щодо позбавлення О.Стасюк наукового ступеня доктора історичних наук²¹. Однак О.Стасюк подала до суду, який скасував рішення НАЗЯВО²². Справа триває досі. Але активна участь істориків у доведенні порушення академічної доброчесності свідчить про те, що історична спільнота прагне зберігати високу якість наукових досліджень, і віддзеркалює позицію вчених у засудженні плагіату в історичних доробках.

Ще одним випадком виявлення плагіату стала докторська робота О.Щербань з етнології на тему: «Еволюція традицій використання глиняного посуду в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини другої половини 19 – початку

¹⁷ Єфименко Г. Чи є щось гірше за плагіат? Про дисертацію О.Стасюк. *Лікбез. Історичний фронт*. 24.12.2021 р. URL: <https://surl.li/qnzdim>

¹⁸ Юркова О. Нефаховість, фальсифікації та плагіат...

¹⁹ Юркова О. Нефаховість, фальсифікації та плагіат: дисертація Олесі Стасюк. Ч. 2. *Лікбез. Історичний фронт*. 12.02.2022 р. URL: <https://surl.li/rjhchk>

²⁰ Заява до Голови НАЗЯВО А.П. Бутенко «Про академічний плагіат, фабрикації та фальсифікації у дисертаційному дослідженні Олесі Олександрівни Стасюк». 31 жовтня 2022 р. С. 1, 3, 4, 5, 6.

²¹ Рішення Національного агентства з забезпечення якості вищої освіти про виявлення академічного плагіату в захищеній 24 грудня 2021 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 дисертації Стасюк О.О. «Інститут уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932-1933 років в УСРР», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 27.06.2023 р. URL: <https://surl.li/ssywqq>

²² Суд скасував «політичне» рішення НАЗЯВО: у дисертації О.Стасюк з геноциду українців відсутні фальсифікації та плагіат. *Україна Молода*. 13 жовтня 2023 р. Режим доступу: <https://surl.li/xljvzg>

21 століття». Докладний негативний відгук на цю дисертацію написав доктор історичних наук О.Пошивайло. Він охарактеризував роботу як «поверхову» й «аматорську», виконану з використанням чужих праць. Зокрема етнологиня запозичила концепцію, структуру роботи, змістове наповнення, інтерпретацію етнографічних явищ, результати дослідження, що свідчить про неоригінальність дисертації та порушення принципів академічної доброчесності. Крім того, дисертантка не опрацювала жодного нового архівного джерела і припустилася в роботі численних дилетантських огріхів. О.Пошивайло навів для наочності текст О.Щербань і фрагменти праць інших фахівців, звідки було «вкрадено» фрагменти. Визначив (і навів відповідні порівняльні таблиці), що О.Щербань вдалася до плагіату з його досліджень, а також із праць А.Цегельника, С.Яценка, Л.Данченко, О.Шарка, Л.Заглади, Є.Спаської, Н.Мазалової, Т.Щепанської, Ю.Лотмана, В.Скуратівського, Ф.Вовка, К.Матейко, Я.Риженка, А.Щербаня та ін. Дослідник простежив ланцюжок запозичень, демонструючи не лише факт плагіату, але й історію плагіату, коли один автор запозичував в іншого, який, у свою чергу, запозичив у третього. Також привернув увагу не тільки до текстуальних запозичень, але й до спотворення концепцій оригінальних авторів. Тому О.Пошивайло підкреслив «лженауковість в діяльності» О.Щербань²³, спричинену як нерозумінням принципів наукового дослідження, так і використанням чужих здобутків.

Окрім інших численних порушень, занепокоєння ще одного з рецензентів дисертації О.Щербань – доктора історичних наук К.Рахна – викликали виявлені факти плагіату. Зокрема, дані про етнографа Степана Носа були скопійовані зі статті С.Чибирак, а відомості про А.Канієвського – з монографії Л.Артюх та її статей. Хоча ці праці згадуються в історіографічному огляді, немає належних посилань при використанні їхніх матеріалів у тексті дослідження, що свідчить про імітацію роботи з першоджерелами. Також дослідник підкреслив, що О.Щербань фактично приписує собі тексти М.Сумцова, В.Щелоковської, Н.Заглади, Л.Шульгиної по всьому тексту дисертації²⁴.

Ще одним із дисертаційних досліджень з історії, в якому знайшли плагіат, стала розвідка з египтології. Сходознавиця Олена Романова розкритикувала дисертацію О.Заплетнюк «Царська влада в Єгипті періоду правління Ехнатона», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю «07.00.02» – Всесвітня історія, охарактеризувавши роботу як «хаотичну компіляцію, а почасти і текстові запозичення (тобто плагіат-мозаїка...) із робіт різних египтологів,

²³ Пошивайло О. Відгук на монографію, автореферат та дисертацію Щербань Олени Василівни «Еволюція традицій використання глиняного посуду в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XXI століття», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.05 – етнологія. URL: <https://surl.li/hjhevf>

²⁴ Рахно К. Відгук на дисертацію Щербань Олени Василівни «Еволюція традицій використання глиняного посуду в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини другої половини 19 – початку 21 століття», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.05 – етнологія. URL: <https://salo.li/1E897F5>

які писали англійською чи російською мовою»²⁵. Також було відзначено, що дисертантка припускається помилок щодо фактажу, хронології Стародавнього Єгипту та неправильно використовує термінологію, не вміє працювати з історичними джерелами.

О. Романова присвятила в рецензії окремий підрозділ некоректним текстовим запозиченням у дисертації з робіт інших дослідників. Насамперед, вказала на некоректні текстові запозичення, що характеризуються масштабним копіюванням текстів інших дослідників без належного оформлення цитат, відсутністю лапок при цитуванні та посиланнями на джерела в кінці абзаців без чіткого позначення запозичених фрагментів. Такий підхід створює так званий «плагиат-мозаїку», коли текст складається переважно з робіт інших авторів з мінімальним додаванням власного змісту. Другим важливим проявом є спотворення оригінальних джерел через переказування, що викривляє думки оригінальних авторів, нерозуміння або неправильне тлумачення текстів, які копіюються, та компоновання власного тексту з фрагментів робіт інших дослідників, що призводить до серйозних помилок. Третім проявом є фальсифікація цитованих джерел шляхом приписування їм тверджень, яких там насправді немає, та використання паранаукових термінів із посиланням на авторитетні наукові роботи. Ці проблеми представлені як такі, що підривають довіру до історичних досліджень та української науки загалом. На думку О. Романової, оскільки на той час багато робіт іноземних істориків (Л. Манніч, К. Рутледж, О. Голдвассер), які використовувала дисертантка, були не у вільному доступі, важко було виявити плагиат через відповідні програми, зокрема після переписування²⁶. Тому ще постає проблема, наскільки ефективними є програми для виявлення плагиату.

У статті А. Айсфельда докладно охарактеризовано випадок академічної недоброчесності в кандидатській дисертації Л. Хрящевської «Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець 18 – початок 20 ст.)», захищеної 2008 р. Дослідник порівняв дисертацію з роботами інших авторів, встановивши, що 54% її тексту (103 сторінки) складається з тексту дисертації М. Белікової без жодного посилання на авторку. Дослідник довів, що плагиат стосується не лише дисертації, але й серії статей, які опублікувала Л. Хрящевська у 2006–2008 рр. Зокрема, встановлено запозичення з робіт І. Кулинич, В. Мільчева, Я. Бойка та інших науковців. Було виявлено та описано конкретні методи, використані для маскування запозичень: заміна термінів (наприклад, «меноніти» на «колоністи»), переклад тексту українською мовою, незначне перефразування, зміщення та підтасовування посилань. Згадується відмова Л. Хрящевській в участі у Міжнародній науковій конференції, присвяченій 200-річчю заснування колоній на Березані (2009 р.), що

²⁵ Романова О. Як змусити богиню Гатгор приборкати дикого лева, тобто саму себе. Рецензія на дисертацію Ольги Заплетнюк. 24 лютого 2018 р. URL: <https://surl.li/epykvyx>

²⁶ Романова О. Як змусити богиню Гатгор приборкати дикого лева, тобто саму себе. Рецензія на дисертацію Ольги Заплетнюк. 24 лютого 2018 р. URL: <https://surl.li/epykvyx>

свідчить про реакцію наукового середовища на виявлений плагіат. Дослідник указав на відсутність спеціалізованої дисертаційної ради з історії німців в Україні як на системну проблему, що сприяла виникненню подібних порушень. У статті висловлюється занепокоєння щодо знецінення наукової етики та безкарності плагіаторів, що не перешкоджає їм будувати академічну кар'єру та навіть викладати у закладах вищої освіти²⁷. Детальне дослідження цього випадку плагіату й те, що автор опублікував результати в науковому виданні, забезпечивши прозорість та доказовість звинувачень, демонструє високий рівень відповідальності А. Айсфельда за дотримання академічної доброчесності на протигагу академічному шахрайству.

Прикладом судового позову щодо плагіату й відстоювання честі автора є справа І. Чорновола, який подав до суду на лауреатів Шевченківської премії Р. Горака та М.-Я. Гнатіва, які використали без посилань фрагменти його монографії «Польсько-українська угода 1890–1894 рр.» у т. 6 «В поті чола» з десяти томної біографії Івана Франка. За це І. Чорновол отримав відшкодування 40 тис. гривень, і це поки що є єдиною справою, в якій потерпілий отримав компенсацію за порушення авторського права²⁸. Однак такий прецедент є показовий тому, що наголошує на важливості дотримання академічної доброчесності, й на тому, що за порушення авторських прав передбачається покарання.

Окремої уваги заслуговують випадки реакції істориків на виявлення плагіату в науково-популярних виданнях. Одним із таких стали статті старшої наукової співробітниці Інституту історії НАН України О. Русиної, в котрих розкрито показовий випадок академічної недоброчесності в контексті масштабного проекту «Україна: історія великого народу», розпочатого з ініціативи політиків В. Зубанова та А. Толстоухова.

О. Русина зосередилася на критиці виданої в рамках проекту серії «Україна: Хронологія розвитку» (УХР). Продемонструвала, як матеріали з туристичного путівника А. Івченка «Вся Україна» були майже дослівно переписані у виданні УХР. Дослідниця уважно зіставила дати (наприклад, заснування міст, передання володінь) з оригінальних джерел і показала, як вони безпідставно змінювалися. Також навела численні докази непрофесійності авторів УХР і вказала на масштабні запозичення ілюстрацій з інших видань (близько 250 знімків лише з одного видання «Україна – козацька держава»), часто з порушенням авторських прав²⁹. Дослідниця виявила численні порушення академічної доброчесності, зокрема запозичення ілюстрацій без належного посилання на джерела, особливо з білоруської енциклопедії «Вялікае княства Літоўскае» та видання «Україна: Литовська доба. 1320–1569». Авторка статті докладно описала пряме порушення авторського права шляхом не лише копіювання

²⁷ Айсфельд А. Плагіат как стержень научной карьеры историка и юриста Л.М. Хрящевской. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2019. С. 127–132.

²⁸ Львівський історик відсудив у шевченківських лауреатів 40 тис. грн. за порушення авторських прав. *Українська правда*. 11 червня 2015 р. URL: <https://surl.li/atdzzb>

²⁹ Русина О. «Пацюк-потвора» як дзеркало української історії. 23 квітня 2010 р. URL: <https://salo.li/b6Bea74>

окремих ілюстрацій, а й їх підбору, ігнорування застережень щодо захисту авторських прав. О. Русина детально задокументувала порушення з конкретними прикладами, що засвідчує професійний підхід до викриття плагіату й зазначила, що це не перша її публікація з даної тематики, посилаючись на попередню статтю «“Пащок-потвора” як дзеркало української історії». Дослідниця мала особистий контакт із видавництвом для з’ясування ситуації, що показує її активну громадянську позицію щодо неприпустимості плагіату. Особливого значення ситуації надає те, що розглянуте видання позицінувалося як загальнонаціональний патріотичний проект і претендувало на Державну премію. О. Русина вказала на системність проблеми, пов’язуючи конкретний випадок із загальним станом дотримання академічної етики в Україні та характеризуючи політичну систему як «клептократію», що створює сприятливі умови для подібних порушень³⁰. Публікації О. Русиної засвідчують важливу роль професійних істориків у виявленні та публічному висвітленні проблем академічної недоброчесності, захисті професійних стандартів та авторських прав у комерційних «патріотичних» проектах, особливо тих, що мають політичну підтримку.

Також великий резонанс викликала праця українського історика В. Огієнка, старшого наукового співробітника Музею української діаспори у м. Києві: «Голодомор. Історія неусвідомленої травми»³¹, яка мала на меті спрощено донести до громадськості суть геноциду українського народу. Про те, що історик порушив академічну доброчесність, заявили декілька колежанок по фаху з України й провідних закордонних установ, чії роботи В. Огієнко використав без посилань. Зокрема, йдеться про Е. Ешлбом, О. Кісь, Д. Маттінглі, Н. Романець та І. Скубій. Свою критику історикині почали із зауваження про велику кількість фактичних, понятійних, стилістичних і орфографічних помилок у роботі науковця. Також у книзі В. Огієнка вони виявили прямий плагіат, коли було повністю скопійовано чи перефразовано текст без згадки автора, який показали, порівнюючи тексти робіт автора і дослідниць. Також – структурний плагіат, що передбачає запозичення структури дослідження, зокрема, йдеться про доробок О. Кісь. Дослідниці відзначили, що В. Огієнко скопійовав джерела з тексту Н. Романець, над якими не працював, і додав їх до роботи. Також історик запозичив ідеї науковиць і подекуди некоректно використав їх у тексті. Фрагменти робіт різних авторок у праці В. Огієнка призводять до спотворення і перекручування фактів, тому, на думку дослідниць, книга історика є невдалою спробою популяризувати тему Голодомору, позаяк використання плагіату в дослідженнях і чужих ідей без їх розуміння може негативно вплинути на сприйняття теми серед громадськості.

Частково автор згадує імена науковців-чоловіків у книзі. Однак використані дослідження жінок проходять без посилань у тексті, тому історикині вказують ще й на гендерний аспект плагіату. Обурюються дослідниці й тим, що В. Огієнко

³⁰ Русина О. Плагіат від двох політиків і одного професора. 10 березня 2011 р. URL: <https://salo.li/24F402E>

³¹ Огієнко В. Голодомор. Історія неусвідомленої травми. Київ, 2024. 608 с.

відмовляється визнати порушення академічної доброчесності і перепросити³². Крім того, у переписці у соцмережі В. Огієнко нападає на свою колегу Д. Матінглі, вказуючи фразую «she chose to start this mess» у її провині. Дослідниці зазначали, що в академічній спільноті давно жевріє проблема применшення і знецінення внеску жінок у науці³³. І таке ставлення історика до праць дослідниць є тому підтвердженням. Однак варто зауважити, що В. Огієнко запозичив і здобуток чоловіка-історика, хоча на даний момент це одиничний випадок³⁴. Тому ми все-таки спостерігаємо упереджене ставлення до колег-істориків, яке підкріплюється висловлюваннями на просторах соцмереж.

Треба додати про думки інших науковців щодо плагіату в книзі В. Огієнка³⁵. Більшість дебатів розгорталася у соцмережі Facebook. Підтримали дослідниць і засудили плагіат такі історики як Л. Якубова, Г. Єфіменко, Т. Гундорова, В. Кіпіані, В. Хархун та ін. Зокрема, Л. Якубова вказала, що потрібно звертати увагу на якість робіт, зокрема й науково-популярних, спрямованих проти ворога-агресора росії, і що підхід «абияк» не можна застосовувати дослідникам. На захист В. Огієнка став В. В'ятрович. Він звернув увагу на те, що книга розроблена для масової аудиторії, тож не варто розводити багато шуму з цієї історії, яка може бути вигідна ворогам через тему геноциду, також натякаючи на «емоційність» жінок-дослідниць у розголосі справи перед громадськістю³⁶. Таким чином, дискусія щодо плагіату зачіпає сферу не тільки наукових історичних досліджень, а й науково-популярних, коли виноситься на широкий загал питання про дотримання принципів академічної доброчесності й розголошення плагіату, що зустрічає як підтримку, так і опір колег по цеху.

Опублікована під псевдонімом стаття «Майстер-клас плагіату від професора Коляди» вказує на випадок, коли доктор історичних наук, професор І. Коляда дослівно скопіював значні фрагменти з книги «Таємниці письменницьких шухляд. Детективна історія української літератури» С. Цалика та П. Селігея до власної публікації про П. Тичину без належного цитування й посилань. Викривач ретельно порівняв тексти, що дало змогу виявити дослівні запозичення, використання синонімів і перестановку слів для маскування плагіату. Для наочної демонстрації збігів традиційно використано порівняльну таблицю. Особливо дописувач занепокоїв статус плагіатора – доктор наук, професор, який працює на кафедрі методики навчання, адже це, на його думку, створює додаткову суспільну небезпеку. В статті наголошується на багаторічній кропіткій дослідницькій роботі справжніх авторів книги на протигагу поведінці плагіатора³⁷.

³² Ешлбаум Е., Кісь О. та ін. Плагіат і перекручення: недолуга спроба «популярної історії» Голодомору від Віталія Огієнка. *Україна Модерна*. 22.08.2024. URL: <https://surl.gd/lhzzyo>

³³ Кісь О., Матінглі Д. та ін. Страсті за плагіатом і «оригінальним форматом». *Україна модерна*. 14.07.2024. URL: <https://surl.li/tntphf>

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Сидір Всевидюче-Око. Майстер-клас плагіату від професора Коляди. 2024. URL: <https://salo.li/o2A9967>

І. Коляда відреагував на звинувачення в плагіаті, застосувавши кілька стратегій захисту. Ключовим аргументом стало віднесення його книги до науково-популярного жанру, видання в якому «не вимагають посилань»³⁸ і мають «компільтивний характер»³⁹. Він наполягав, що в такому разі автор «має право на авторське бачення подачі матеріалу»⁴⁰, а робота не претендує на наукову новизну. Щодо конкретних звинувачень у використанні чужих праць без належного цитування, І. Коляда стверджував, що вказав використані джерела у списку літератури. Щодо використання матеріалів Т. Філевської, він заперечив обізнаність про її публікації на час написання книги (2016 р.). Примітно й те, що І. Коляда перевів дискусію в площину конкуренції за державне фінансування, натякаючи на упередженість критики через незадоволення розподілом коштів в Інституті української книги. Позиція видавництва «Фоліо» полягає в запереченні отримання попередніх повідомлень про плагіат від Т. Філевської, з посиланням на втрату архівів під час воєнних дій⁴¹. Ця ситуація ілюструє складну проблему визначення меж припустимого запозичення в різних жанрах наукової й науково-популярної літератури.

Реагували науковці-історики й на плагіат у навчальних виданнях. Так, О. Русина докладно проаналізувала підручник «Очерки истории Украины» (2010), рекомендований МОН як навчальний посібник для вишів. Вона виявила, що розділ про «литовський» період (XIV-XVI ст.), який написав член-кореспондент НАН України М. Котляр, значною мірою є компіляцією текстів з радянського видання «История Украинской ССР» (1982) та книги «Історія України: нове бачення» (1995). Дослідниця провела порівняльний текстовий аналіз із наведенням паралельних цитат, точно визначила джерела неправомірних запозичень і задокументувала випадки прямого копіювання без посилань на першоджерела, підкреслюючи: «...оцінювати це видання – з огляду на заявлену авторами суспільну значимість проекту – слід за гамбурзьким рахунком»⁴². О. Русина звернула увагу не лише на сам факт плагіату, а й на некоректність запозичених даних, зокрема хронологічні недоречності в історичних подіях, неточні ідентифікації історичних постатей (наприклад, перетворення Михалона Литвина на «литовського дипломата Михаїла»⁴³) та довільне тлумачення історичних фактів. О. Русина наголосила на потребі в належній повазі до історичних джерел і пам'яток⁴⁴.

Публікація О. Русиної в українському медіа-просторі, як і вже згадані реакції авторки на плагіат у наукових працях, спрямована на формування громадської думки

³⁸ Шурмакевич В. Історика Ігоря Коляду звинувачують у плагіаті: він відреагував. 22 серпня 2024. URL: <https://salo.li/644coF5>

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Русина О. Плагіат як найвище досягнення наукової думки. 1 травня 2011. URL: <https://salo.li/a8o6Deb>

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

щодо академічної недоброчесності. Вона демонструє, як професійні історики беруть участь у публічному обговоренні проблеми, не обмежуючись вузьким професійним середовищем.

Державний комітет архівів України й Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства виступили з офіційним зверненням, яке демонструє інституційну реакцію на порушення академічної доброчесності. Вони чітко ідентифікували випадок неправомірного привласнення авторства навчального посібника «Архівознавство», виданого у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна».

Звернення містить детальне обґрунтування порушення з посиланням на відповідну законодавчу базу. Автори документа апелюють до Закону України «Про авторське право і суміжні права», цитуючи конкретні статті про визначення авторства й прав авторів.

У документі точно вказано джерела плагіату – підручник «Архівознавство» за редакцією Я. Калакури та І. Матяш (2002 р.), а також словник «Архівістика» (1998 р.). Важливо, що звернення містить повний перелік справжніх авторів оригінальних праць⁴⁵.

Документ розкриває механізм плагіату: видавання за власну працю скорочених текстів підручника «із втручанням літературного редактора»⁴⁶.

Комітет публічно засудив неетичну поведінку в науковому середовищі та зробив загальне застереження для потенційних наслідувачів такої практики⁴⁷. Цей документ є прикладом того, як професійні інституції беруть на себе відповідальність за моніторинг і публічну критику випадків плагіату, захищаючи права авторів та встановлюючи етичні стандарти в науковому співтоваристві.

Висновки. Публічні заяви істориків про виявлення плагіату в наукових, науково-популярних і навчально-методичних працях колег характеризуються високим рівнем професіоналізму дослідників. Так, історики застосовували детальний текстологічний аналіз із порівнянням паралельних цитат, аналізували джерельну базу та систему посилань у рецензованих роботах, виявляючи не лише запозичення, а й водночас фальсифікації роботи з архівними матеріалами, трансформації, спотворення запозичених текстів. Також досліджувалися ланцюжки запозичень та виявлявся не лише прямий текстуальний, але й структурний плагіат, як і запозичення концепцій. Випадки плагіату в історичних дослідженнях демонструють певну закономірність. Також історики, реагуючи на плагіат у колег, шукали причини його появи, серед яких можна виділити три найголовніших: підвищення статусу для політиків та управлінців, брак фахового рівня для самостійної наукової роботи, пошук комерційної вигоди. Інституційний вимір реакції проявлявся через офіційні звернення до НАЗЯВО та МОН з метою позбавити

⁴⁵ Боряк Г.В., Матяш І.Б. Обережно: ПЛАГІАТ. URL: <https://salo.li/cE54dCB>

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

порушників наукових ступенів, у залученні до реагування на випадки плагіату державних установ (як от Державного комітету архівів України). Важливо, що наявні й колективні звернення та рецензії від груп професійних істориків, а також подання судового позову щодо захисту авторських прав. Прозорість та доказовість у представленні випадків плагіату. Публікації проти плагіату розміщувались як в академічних, так і в публіцистичних виданнях, а обговорення розвивалися ще й у соціальних мережах, що розширює можливості для формування громадської думки про неприпустимість плагіату в науковій, науково-популярній і навчально-методичній літературі. Особливо слід відзначити чітке й послідовне позиціонування дослідників щодо неприйнятності плагіату незалежно від статусу того, хто його скоїв.

Перспективами дослідження можна визначити розширення його хронологічних меж; порівняння ситуації з плагіатом в українській історіографії з іншими країнами та іншими галузями науки в Україні; дослідження впливу міжнародних наукових стандартів на розвиток академічної доброчесності в українській історичній науці.

REFERENCES

- Aisfeld, A. (2019). Plahiat yak sterzhen naukovoï kariery istoryka i yurysta L.M. Khriashchevskoi [Plagiarism as the Core of the Scientific Career of Historian and Lawyer L.M. Khryashchevskia]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoï istorii*, 127-132 [in Ukrainian].
- Boriak, H.V., & Matiash, I.B. (n.d.). Oberezhno: PLAHIAT [Caution: PLAGIARISM]. Retrieved from <https://salo.li/cE54dCB> [in Ukrainian].
- Brekhunenکو, V. (2021). «Pereiaslavskа zrada». Analiz naukovoï roboty ochilnytsi Muzeiu Holodomoru [«Pereyaslav Betrayal». Analysis of the Scientific Work of the Head of the Holodomor Museum]. *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://surl.li/zrulux> [in Ukrainian].
- Haran, O. (2008). Tsynizm naukovtsia Lytvyna [Cynicism of Scientist Lytvyn]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://surl.li/pzxdfc> [in Ukrainian].
- Epplbaum, E., Kis, O. & et al. (2024). Plahiat i perekruhennia: nedoluha sproba «populiarnoï istorii» Holodomoru vid Vitaliia Ohiienska [Plagiarism and Distortion: a Flawed Attempt at a «Popular History» of the Holodomor by Vitalii Ohienko]. *Ukraina Moderna*. Retrieved from <https://surl.gd/lhzzvo> [in Ukrainian].
- Yefimenko, H. (2021). Chy ye shchos hirshe za plahiat? Pro dysertatsiiu O. Stasiuk [Is there Something Worse than Plagiarism? About O. Stasiuk's Dissertation]. *Likbez. Istorychnyi front*. Retrieved from <https://surl.li/qnzdim> [in Ukrainian].
- Kis, O., Matinhli, D. & et al. (2024, July 14). Strasti za plahiatom i «oryhinalnym formatom» [Passions for Plagiarism and «Original Format»]. *Ukraina moderna*. Retrieved from <https://surl.li/tntphf> [in Ukrainian].
- Ohienko, V. (2024). *Holodomor. Istoriia neusvidomlenoi travmy* [Holodomor. History of Unconscious Trauma]. Kyiv [in Ukrainian].
- Romanova, I.V. (2012). Yavvyshche plahiatu: istoriia ta sohodennia [The Phenomenon of Plagiarism: History and Present]. *Zovnishnia torhivlia: pravo, ekonomika, finansy*, 3, 267-272 [in Ukrainian].
- Romanova, O. (2018, February 24). Yak zmusyty bohyniu Hathor prybortkaty dykoho leva, tohto

- samu sebe. Retseziia na dysertatsiiu Olhy Zapletniuk [How to Make the Goddess Hathor Tame a Wild Lion, that is, Herself. Review of Olga Zapletnyuk's Dissertation]. Retrieved from <https://surl.li/epykyx> [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2010). «Patsiuk-potvora» yak dzerkalo ukrainskoi istorii [«Rat-Monster» as a Mirror of Ukrainian History]. Retrieved from <https://salo.li/b6Bea74> [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2011). Plahiat vid dvokh politykiv i odnogo profesora [Plagiarism from Two Politicians and One Professor]. Retrieved from <https://salo.li/24F4o2E> [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2011, May 1). Plahiat yak naivysheche dosiahnennia naukovoï dumky [Plagiarism as the highest achievement of scientific thought]. Retrieved from <https://salo.li/a8o6Deb> [in Ukrainian].
- Sydir Vsevydiuche-Oko. (2024). Maister-klas plahiatu vid profesora Koliady [Master Class of Plagiarism from Professor Koliada]. Retrieved from <https://salo.li/o2A9967> [in Ukrainian].
- Slavinska, I. (n.d.). Plahiat mistiat do 90% dysertatsii v Ukraini – aktyvistka initsiatyvy «Dyserhait» [Up to 90% of Dissertations in Ukraine Contain Plagiarism – Activist of the «Disserhate» Initiative]. *Suspilne. Kultura*. Retrieved from <https://surl.li/ewlekt> [in Ukrainian].
- Tolochko, O., & Yakovenko, N. (2006). Potrapyly v istoriiu [Got into History]. *Krytyka*, 7-8 (105-106). Retrieved from <https://surl.li/njyzgk> [in Ukrainian].
- Shaurenko, A. (2024). Plahiat u naukovykh pratsiakh z istorii: analiz isnuichykh system vyavlennia ta yikh efektyvnist [Plagiarism in Historical Research: a Review of Current Detection Systems and Their Effectiveness]. *SWorldJournal*, 27 (3), 159-164. DOI: 10.30888/2663-5712.2024-27-00-046 [in Ukrainian].
- Shurmakevych, V. (2024). Istoryka Ihoria Koliadu zvyuvachuiut u plahiaty: vin vidreahuvav [Historian Ihor Koliada is Accused of Plagiarism: He Responded]. Retrieved from <https://salo.li/644coF5> [in Ukrainian].
- Yurkova, O. (2022). Nefakhovist, falsyfikatsii ta plahiat: dysertatsiia Olesi Stasiuk. Ch. 2 [Unprofessionalism, Falsifications and Plagiarism: Dissertation of Olesya Stasyuk. Part 2]. *Likbez. Istorychnyi front*. Retrieved from <https://surl.li/rjhchk> [in Ukrainian].
- Yakubivskiy, I.Ye. (2023). Akademichniy plahiat yak vyd porushennia akademichnoi dobrochesnosti [Academic Plagiarism as a Type of Violation of Academic Integrity]. *Nove ukrainske pravo*, 4, 127-134 [in Ukrainian].